

ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK VE ÇANAKKALE SAVAŞLARI
ARAŞTIRMA MERKEZİ

SAYI / ISSUE: 2 • MART / MARCH 2004

ÇANAKKALE

Çanakkale
The Turkish
Araştırmaları
Yearbook of
Türk Yılığı
Gallipoli Studies

Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığı / The Turkish Yearbook of Gallipoli Studies Sayı / Issue 2 Mart / March 2004

ATA TÜRK VE ÇANAKKALE ARAŞTIRMALARI MERKEZİ

Atatürk ve Çanakkale Savaşları Araştırma Merkezi (AÇASAM), 1992 yılında ÇOMU Rektörlüğüne bağlı olarak kurulmuştur. Merkezin amacı, Atatürk'ün Çanakkale Savaşları'ndaki rolü, bu savaşların Türk ve dünya tarihindeki yeri, önemli konularını araştırmaktır. Bu alanda yurt içi ve yurt dışındaki bilim insanları, belge ve eserleri toplayıp bir arşiv ve kitaplık oluşturmak, yayımlar yapmak, bilimsel toplantılar düzenlemek ve bu amaçlarla, yurtiçi ve yurtdışındaki resmi kurum ve üniversitelerle işbirliği yapmaktır.

Yükarıdaki amaçlar doğrultusunda AÇASAM bugüne dek ulusal ve uluslararası düzeyde çeşitli toplantılar düzenlemiştir, bu toplantılarda sunulan tebliğler yanı sıra Çanakkale Savaşları tarihyle ilgili kitaplar da yayımlanmıştır. Bunlar AÇASAM adresiyle yazışılarak edinilebilir.

1999 yılına birlikte, Merkez tarafından gerek ÇOMU ve gerekse diğer üniversite öğrencilerine, Gelibolu Yarımadası Savaş Alanları ve Şehitliklere yapılan gezilerde, olanaklar ölçüsünde rehberlik hizmetleri sunulmaktadır.

Ayrıca Merkez, çeşitli resmi ve özel kurumlara, Çanakkale Savaşları Tarihi ve Gelibolu Milli Parkı'nın titlendiren konularda, danışmanlık hizmetleri de vermektedir.

AÇASAM'ın son etkinliği ise, Çanakkale Savaşları tarihi ve Çanakkaleyle ilgili bilimsel araştırmalara yer verecek Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı'na (The Turkish Yearbook of Gallipoli Studies) adlı, yıllık bir akademik çalışmayı başlatmak olmuştur. Yıllık 18 Mart 2003'te, ilk sayısıyla yayın hayatına başlamıştır.

ABOUT THE ATATÜRK AND ÇANAKKALE RESEARCH CENTRE AT ÇANAKKALE ONSEKİZ MART UNIVERSITY (ÇOMU)

The Atatürk and Gallipoli Campaign Research Centre (AÇASAM) was founded in 1992 under the administration of the Rectorate of Çanakkale Onsekiz Mart University (ÇOMU). The aim of the Centre is primarily to research all aspects of the Gallipoli Campaign and its significance in Turkish and world history, together with the decisive role played by Mustafa Kemal (Atatürk) in the campaign. We have recently decided to broaden the scope of research coordinated by the Centre to include other aspects of the history of the Çanakkale region, the results of which can be seen in the contents of the present Yearbook.

With these aims in mind, the Centre organises conferences in conjunction with institutions and universities in Turkey and abroad and gathers documents and books from inside and outside Turkey for its archive. AÇASAM also publishes, in English and Turkish, Gallipoli conference proceedings which may be obtained by writing to the address given.

Since 1999, the Centre has been involved in organising and guiding trips to the Gallipoli battlefields and memorials for students at ÇOMU and other universities. In addition, the Centre also acts in a consultative capacity to institutions and private organisations on topics related to the Gallipoli Campaign and Gallipoli National Park.

The latest initiative of AÇASAM has been the commencement of an annual academic study, the *Turkish Yearbook of Gallipoli Studies*, that will give space to scholarly historical research into the Gallipoli Campaign and Çanakkale region. The first issue of the Yearbook came out on 18 March 2003. The second issue presents expanded coverage on different aspects that we hope will meet with interest and encourage further inter-disciplinary and inter-university ventures in the future.

İçindekiler

<i>Monchos, Sevr ve Lozan'dan Günümüze, Gelibolu Yarımadası'ndaki Yabancı Mezarlıklar ve Anıtlar</i>	1
A. Mete TUNÇOKU	
<i>Çanakkale Savaşı ve Türkiye-Avustralya İlişkileri</i>	17
Dr. Bihâl N. ŞİMŞİR	
<i>Çanakkale Zaferinin Siyasi Sonuçları</i>	59
Ergun AYBARS	
<i>Minesweeping Operation in the Dardanelles (February 25 – March 17, 1915)</i>	81
Piotr NYKIEL	
<i>Çanakkale Savaşlarına Farklı Bir Yaklaşım: Coğrafi Bilgi Sistemleri'nde Gelibolu 1915</i>	117
Ayhan SAĞLAM, Şebnem DÜZGÜN, Nurdünnisa USUL	
<i>Çanakkale Savaşlarında Kaybedilen Eğitim Görmüş Nesiller Üzerine Düşünceler ve Öneriler</i>	135
Osman KAFADAR, Ahmet ESENKAYA	
<i>Kal'a-i Sultanîye'de (Çanakkale) Eğitim Kurumları (1839-1924)</i>	163
Şerif KORKMAZ	
<i>1530'larda Çanakkale Yöresinde Yerleşim ve Nüfus</i>	197
M. Mustafa KULLU	
<i>The Current Situation and Main Characteristics Of Horticultural Crop Production In Troy Ancient City Region And Canakkale</i>	241
Murat SEKER, Kenan KAYNAS, Nilüfer KAYNAS Alper DARDENİZ	
<i>Çanakkale İli'nde Tarıma Dayalı Sanayiler</i>	257
Okan YAŞAR	

ÇANAKKALE
ARAŞTIRMALARI TÜRK
YILLIĞI
The Turkish Yearbook of Gallipoli Studies
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Atatürk ve Çanakkale Savaşları
Araştırma Merkezi Yayınıdır
Sahibi
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
adına
Rektör Prof. Dr. Ramazan AYDIN
Editör
Prof. Dr. A. Mete TUNÇOKU
Yardımcı Editör
Ar. Gör. Gürül BABA
Kapak Tasarım
Yrd. Doç. Enver YOLCU
Grafik
Mehmet FİLİZ
Yabancı Dil Danışmanı
Okutman İbrahim AKSU

HAKEM KURULU
Consulting Board
Prof. Dr. Secil Akgün, Orta Doğu
Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Ergün Aybars, Dokuz
Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Yavuz Ercan, Ankara
Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. İsmet Görğülü,
Başkent Üniversitesi
Prof. Dr. Enver Konukcu, Atatürk
Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet Özgiray, Ege
Üniversitesi
Dr. N. Bihâl Şimşir, Büyükelçi (E.)
Prof. Dr. Cemalrettin Taşkıran,
Çankaya Üniversitesi

ISBN 975- 8100.30.0

Namık Kemal'in Gelibolu Günleri.....	301
Ömer ÇAKIR	
Çanakkale Türküsüne İlişkin.....	319
Ali Osman ÖZTÜRK	
Mehmetçik ve Anzak Johnny'nin Ezgileri.....	327
(Çanakkale Türküsü ile And The Band Played Waltzing Matilda)	
A.Mete TUNÇOKU	
Balkan Harbinde, Bolayır Muharebesi ve Şarköy Çıkarılması'na Dair Bir Eser.....	345
İhsan Sabri BALKAYA	
Kitap Tanıtımı.....	357
Gelibolu'dan Kafkaslara Birinci Dünya Savaşı Anılarım	
Ceyhan KOÇ	

SUNUŞ

Sizlere, üniversitemiz Atatürk ve Çanakkale Savaşları Araştırma Merkezi tarafından yayımlanan Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığının ikinci sayısını sunmaktan çok mutluyuz. İlk sayıda dile getirdiğimiz beklentiler gerçekleşti ve gösterilen ilgi gerçekten büyük oldu. Çok sayıda araştırmacı, Çanakkale Savaşları ya da Çanakkale ile ilgili bilimsel ve belgesel incelemeleriyle bize başvurdu. Gelen çok değerli incelemelerden bir kısmını yer sınıtımız nedeniyle, yazık ki bu sayıya alamadık. Onları 2005'te çıkaracağımız üçüncü sayıda değerlendireceğiz.

Bu sayımızla birlikte Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığın artık hakemli ulusal bir akademik dergi olarak yayımlanmaktadır. Değişik üniversitelerimizden değerli araştırmacılar hakem kurulumuzu oluşturmaktadır. Onların katkılarıyla sizlere gelecekte daha düzeyli ve içerikli bilgiler sunacağımıza inanıyoruz.

Giderek daha iyi ve değerli bir çalışma sunmak ve Çanakkale Savaşları yansura Çanakkale Yöresine ilişkin bilimsel çalışmaları desteklemek, temel amacımız. Bu yoldaki çabalarımızın başarısı sizlerin ilgi ve desteğine bağlıdır. Sınırlı olanaklarla hazırlayıp sunabildiğimiz bu ikinci sayıda bazı eksiklikler ve gözden kaçan yanlışlıklar olabileceğini biliyoruz. Bu konularda sizlere ileteneğimizin yapıcı eleştirisi ve önerileri için şimdiden teşekkür ederiz.

Yılığın hazırlanıp yayıma geçirilmesinde emeği geçen ve desteği olan herkese en içten teşekkürlerimiz sunarız.

Saygılarımızla

Prof.Dr. A. Mete TUNÇOKU

**Mondros, Sevr ve Lozan'dan Günüme, Gelibolu Yarımadası'ndaki
Yabancı Mezarlıklar ve Anıtlar**

A. Mete TÜNCOKUR*

Giriş

Lozan Barış Görüşmelerinde, bir kısmı bugün de bizim için güncelliğini koruyan çok önemli konular tartışılmış, taraflar arasında çetin pazarlıklar yapılmış ve zaman zaman görüşmeler kesime noktasına bile gelmiştir. Sonuçta, 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Barış Andlaşması Senedi ile, Osmanlı Borçları (Düyun-u Umumiye), Ahali Mübadelesi, Azınlıkların Durumu, Arazi Meseleleri ve Kapitülasyonlar gibi önemli sorunlar çözümlenmiştir. Bir kısım sorun da, ilgili devletler arasında daha sonra yapılacak görüşmelerle çözülmek üzere ertelenmiştir.

Lozan'da üzerinde çok ciddi tartışma ve pazarlıklar yapılan bir diğer önemli konu da, Türk Bogazlarının statüsüyle ilgili olup bu sorun, Bogazlar Sözleşmesi olarak bilinen ve Lozan Andlaşması'nın bir parçası olan sözleşme ile çözüme kavuşturulmuştur.

Türk Bogazları görüşülürken üzerinde önemli tartışma ve gene çetin pazarlıklar yapıldığı bir diğer sorun ise, Türkiye'deki ve özellikle Gelibolu Yarımadası'ndaki yabancı mezarlıkların durumu olmuştur. Sonuçta konu, Bu konu Lozan Anlaşması'nın V. Bölümünde yer alan 129. Madde'de ayrıntılı olarak çözüme kavuşturulmuş.

Bu incelemede Gelibolu Yarımadası'ndaki Yabancı Mezarlıklar konusunu ele alışımızın temel nedeni ise, son zamanlarda yerel ve genel basınımda kısaca yer alan, ancak üzerinde pek durulmayan şu iki gelişmedir:

- Gelibolu Tarihi Milli Parkı'nın Dünya Miras Listesine alınması ve bu çerçevede Avustralya Hükümeti'nin Anzak koyu olarak belirlenen bölgenin de bu listeye alınmasına ilişkin çabaları.
- Milli Parklar İdaresinin aşamalı planlayıp eşzamanlı olarak uygulamaya geçirdiği proje çerçevesinde, Yarımadada'da raylı sistem yoluyla ulaşımın gerçekleştirilmesine ilişkin, Avustralya ve Yeni Zelanda basınında yer alan, **Gelibolu Disneyland'a mı dönüşecek?** şeklindeki tepkiler.

* Prof. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Eğitim Fakültesi

Aşlında, Dünya Miraslarını listeye alma konusu UNESCO'ya bağlı **Birleşmiş Milletler Dünya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu** tarafından yürütülmektedir. Birleşmiş Milletler Dünya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Sözleşmesi 17 Aralık 1975 yılında yürürlüğe girmiş olup, Türkiye bu sözleşmeye 16.8.1983'ten beri taraftır. Ancak yaptığımız kısa bir inceleme, Gelibolu Milli Parkı ile ilgili olarak ortada farklı yaklaşımların ve girişimlerin olduğu gerçeğini ortaya koymuştur. Biz Gelibolu Milli Park Alanı'nın tümünü Dünya Kültür mirası'na alınmasını isterken, Avustralya Hükümeti'nin düşüncesi, **Gelibolu Yarımadası'nı Dünya değil Avustralya Miras Listesi'ne sokmaktır.**

Konu bu yönüyle ilginç ve önemli olduğu için inceleyip tartışmak ve bazı noktalara dikkati çekmek yararlı olacaktır. Bunu yaparken de işe önce, Mondros Silah Barışması ve Sevr Andlaşması'na varan görüşmelerde konunun nasıl ele alındığını ve özellikle de, Galip Devletleri'nin algılayış ve yorum biçimlerini anlamak gerekmektedir.

Mondros ve Sevr'de Gelibolu Yarımadası'ndaki Yabancı Mezarlıklar

30 Ekim 1918 tarihli Mondros Silah Barışması ve daha sonra hazırlanan Sevr Barış Andlaşması, Osmanlı Devleti'nin tarih sayfalarından silinişini amaçlayan belgelerdir. Kısaca belirtmek gerekirse Sevr, doğrudan Osmanlı topraklarının parçalanmasını ve uzun yıllardan beri Avrupa'nın başını ağrıtan Doğu Sorunu'nu kökten çözümü amaçlamaktadır. Andlaşmanın hükümleri incelenip, nelerin nasıl düzenlendiğine bakıldığında, bu husus çok açık bir şekilde görülmektedir.

Sevr Andlaşması'nda Savaş Suçluları ve Mezarlar" başlığı altında düzenlenen, Gelibolu Yarımadası'ndaki mezarlıklara ilişkin maddeler de aynı özelliği yansıtmakta kesin, bağlayıcı ve çok geniş bir alan üzerinde İngiltere, Fransa ve İtalya'ya geniş yetkiler tanımaktadır. Sevr Andlaşması'nın 18. maddesi mezarlarla ilgili düzenlemeyi yapmakta ve şu çerçeveyi oluşturmaktadır.

"Türk Hükümeti ülkesi sınırları içerisinde kalan ve sınırları Sevr ile belirlenen toprak parçası üzerindeki mülkiyet (ownership) ve münhasır kullanım haklarını (exclusive rights) tümüyle İngiltere, Fransa ve İtalya'ya devredecektir. Bu ülkeler söz konusu ve gerekecek topraklarda çarpışmalarda vurulup ölen, yaralanıp ölen asker ve gemicilerine mezar, anıt, buralara ulaşım için yol yapacaklardır.

18. maddede dikkatle incelendiğinde, mezarlık ve anıt yapımı amacıyla ve buralara ulaşım sağlamak için yapılacak yollar için, çok geniş bir arazi tanımı yapılmaktadır.

"Çarpışmalar sırasında vurulup ölen
Çarpışmalarda yaralanıp sonra ölen
Salgın hastalığa yakalanıp ölen
Kaza sonucu ölen asker ve gemiciler için mezar ve anıt yapmak amacıyla..."

"Ayrıca bu yerlere ulaşacak yol yapımı için gerekecek toprak..."
Görüldüğü gibi istenen toprak parçası ve/veya parçalarının yeri ve sınırı, büyüklüğü kesin değildir. Gerekliğinde yani yerler istenebilecek ve bunun için de Galip Devletlere açık yetki veren bir durum söz konusudur.

Anlaşıldığı kadarıyla, Çanakkale'de önce deniz, daha sonra da kara müharebelerinde uğradıkları yenilgi ve bu yenilginin, getirdiği askeri, iktisadi, siyasi, sosyal ve psikolojik yıkımın etkisiyle İngiltere başta olmak üzere Galip Devletler, özellikle Gelibolu Yarımadası'ndaki mezarlar konusunda daha kızgın, hırslı ve tavize yanasınmaz bir tutum içindedirler. Onların bu tutumu Lozan Konferansı görüşmelerinde de devam edecektir.

Lozan Görüşmelerinde Gelibolu Yarımadası'ndaki Mezarlıklar

Lozan Barış Andlaşması bizim açımızdan Osmanlı İmparatorluğu'nu gömerken, Türkiye Cumhuriyeti'nin doğuşunu da belirleyen uluslar arası bir sözleşmedir.¹

Lozan Andlaşması'na varan görüşmeler sırasında, Başta İngiltere olmak üzere Müttefik Devletler ise 1918 galipleri oldukları noktasında ısrar ederken, biz bu yenilgiyi kabullenmeyip, 1919-1923 arası verdiğimiz ulusal kurtuluş mücadelesi sonucu masaya oturduğumuzu ve durumumuzun 1918'den çok farklı olduğumuzu vurguluyorduk. Gerçi görüşmeler öncesi tarafların eşit şartlarla masaya oturacağı teorik olarak kabul edilmişti ama, Müttefik Devlet temsilcileri uygulamada, yani konferans başladıktan sonra bu şartı başka yönlere çekmeye, 1918'e götürmeye uğraşmışlardır.

Tarafların konuya bu farklı yaklaşım, tutum ve ısrarları, görüşmelerde ele alınan tüm sorunlar tartışılırken görülmüştür. Aynı durum, Gelibolu Yarımadası'ndaki Yabancı Mezarlıkların konumu tartışılırken de egemendir. "Prof. Dr. Seha L. Meray 'ın günümüz Türkçesi'ne kazandırdığı **Lozan Barış**

¹ Gelibolu Yarımadası'ndaki mezarlıklar konusunda yararlanılan temel kaynak "Meray, S.L., *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*, Yapı Kredi Yayınları, 1993" olup, yer yer olduğu gibi alıntılar yapılmıştır.

Konferansı Tutanaklar-Belgeler” adlı çok değerli bir çalışmada, tüm bu gerçekler belgeleryle yer almaktadır. Bu çalışmada, konuya ilgili dyanlara yardımcı olmak amacıyla görüşmelerin mezarlıklara ilişkin bölümlerini bir araya getirerek, derinleştiren sunmayı amaçladık.

Örneğin 8 Aralık 1922 Cuma günü öğleden sonra yapılan oturumda İngiliz temsilcisi Lord Curzon ile, Türk temsilcisi İnönü arasında geçen tartışmalar bu açıdan ilginçtir:

Lord Curzon “... Son olarak, görüşmelerimizde söz konusu edilmeyen bir nokta kalmaktadır; bu nokta üzerinde Müttefik Devletler diennem zorundadırlar. Biz savaş sırasında ölen kahraman askerlerimizin ve denizcilerimizin Türk ülkesinin çeşitli yerlerinde bulunan mezarlarını kapsayan toprakların, **mülkiyetiyle birlikte Müttefiklere verilmesini istemek zorundayız.** Bizim için bu yerler kutsal topraklardır, ben, birçok defa ulusal duygulara seslenmiş olan Türk Temsilci Heyeti'nin, bu pek doğal isteği yerine getirmekte hiçbir itiraz öne sürmeyeceği kanısındayım”

İsmet Paşa “Lord Curzon’un Gelibolu mezarlarına ilişkin isteğine cevap vererek, bütün mezarları ve özellikle savaş alanında ölmüş askerlerin mezarlarına saygı göstermenin, Türklerin bir geleneği olduğunu hatırlattı. Bununla birlikte, mezarların bulunduğu toprağın mülkiyetine ilişkin olarak Lord Curzon’un **kullandığı terimlerin anlayamamış olduğunu**” söyledi. Ve özetle, Türk Temsilci Heyetinin, uzmanlarla çalıştıktan ve gereken ayrıntılı bilgileri elde ettikten sonra, bu sorunu yeni bir açıdan inceleyeceğini bildirdi.

Lord Curzon, egemenlik ve mezarlarla ilgili olarak İsmet Paşa’yı şöyle yanıtlar:

“Egemenlik, souveraineté, sovereignty teriminden mülkiyet (propriété), ownership terimini bilerek kullanılmıştır. Bu konuda **Müttefiklerin düşüncesini tam olarak gösteren Sévres Andlaşması’nı** 18. Maddesinin hazırlanması sırasında, bu sorun enine boyuna tartışılmıştır. **Müttefiklerin bugünkü istekleri de aynıdır.**”

Fransız temsilcisi M. Barrère de Lord Curzon’u destekler ve şöyle der:

“Bu konuda Müttefiklerin isteklerine benzer bir ayrıcalığı, Fransız Hükümeti’nin yakın zamanlarda, Suriye’deki Süleyman Şah’ın mezarına ilişkin olarak Türkiye’ye tanıdığını” hatırlar.

Lord Curzon’da Mr. Barrère’e desteklemek için, ‘Kraliçe Viktorya’nın izniyle Saint-Helène adasında (Napolyon’un son altı ayını yaşadığı ada) çok geniş bir toprağın, Fransız Hükümetinin mülkiyetine bırakılmıştır. Orada Fransız

konsolosu oturur. Bu Gelibolu’ya benzer” şeklinde bir degerlendirme yapar.

İsmet Paşa “Uzmanlarla işbirliği yapılarak yürütülmesi gereken pek çok iş olduğunu bildiğini söyledi. Kendisi, kara ve denizle ilgili askeri hükümlerin, Bogazlara ilişkin hükümlere sıkı sıkıya bağlantılı olarak incelenmesinin zorunlu olduğu kanısındadır. Birinci konu üzerinde iyice bilgi edinmeden, ikincisinin olumlu olarak ele alınmayacağı anlaşılmalıdır” der.

Görüşmeler sonucu Mezarlıklar Alt- Komisyonu bir rapor hazırlamıştır. Bundan sonra yapılan görüşmelerde, Lord Curzon ve İsmet Paşa arasında gene ilginç tartışmalar geçmiştir. Bunlara da kısaca bakmak, konunun önemini ve bugünkü sorunu anlamak açısından yararlı olacaktır.

İsmet Paşa, Türk Temsilci Heyetinin, karşılıklı olmak şartıyla, mezarların bakımlı tutulmasına ilişkin bütün tedbirlerin uygulanmasını elden geldiği ölçüde kolaylaştırmayı, bir insanlık görevi saydığını söyledi. Ölümlerin gömülü bulunduğu yerlere saygı göstermek Türklerin geleneklerindedir. Bununla birlikte, şu da kabul edilecektir ki, ölümlerin gömülmesi ve onları anmak için ant dikilmesi amacıyla bir toprak parçası ayrılınca, ilk yapılacak şey, önce, bu toprak parçalarının sahipleriyle anlaşmaktır. Gelibolu Yarımadasında bulunan mezarlıklar, daha önceden bu amaçla ayrılmış olduğundan, bunların bulundukları yerlerde bırakılması, Türk Temsilci Heyeti, kendiliğinden kabul etmektedir. Bu da, Türk Temsilci Heyetinin, bu gibi yerlere ne derin bir saygı duyduğunu göstermeğe yeterlidir. Söylemek bile gerekmez ki, bu mezarların genişliğini ve yüz ölçümünü saptarken, bunu, Mezarlıklar Komisyonundaki Türk üyesinin de uygun bulmuş olması kesin olarak zorunludur. Sonradan öne sürülecek itirazlar üzerine, ayrılmış bu toprak parçasının gerektikinden daha geniş olduğu anlaşılırsa, Türk Temsilci Heyeti, artan toprak parçasının, mezarların yerlerini değiştirmeye kalkışmadan, geri verilmesi gerekeceği düşüncesindedir.

Silah-bırakışımından (mütarekeden) bu yana Müttefiklerin askeri işgali altında konulmuş bir bölgede, ölümlerin kalıntılarının henüz bir araya toplanmamış olması mümkün değildir. Öte yandan, Türk Temsilci Heyeti Arrburnu’ndaki mezarlıklara karşılık olarak çok geniş bir toprak parçasının ayrılmasını öngören ve onaylanmamış Sévres Andlaşması tasarsından alınmış bir maddeyi metinden çıkartmamayı kesin olarak haksız bulmaktadır.

Birçok başka haklar gibi, Türk ulusu da, anayurt dışında bulunan pek çok illkelerde ve sayısız savaş alanlarında kanını bol bol aktırmıştır. Böyle olunca, Türk Temsilci Heyeti, düşüncü biçiminin ve öne sürdüğü kanıtların doğruluğunu olduğu kadar, haklılığını da, müttefik Temsilci Heyetlerinin göreceklerni ve mezarlara ilişkin tasarımın 6 ncı maddesinden vazgeçememekte direnmeyeceklerini

unmaktadır.

İsmet Paşa, önce en sağlam ilkeleri belirlemeğe söze başlamış, sonra da, ölütlere ve yatılıkları yerlere Türk ulusu kadar derin saygı gösterme eğiliminde olan başka hiçbir ulusuna bulunmadığını söylemiştir. Lord Curzon, olayların, bu söylenen sözlerle tam uygun düşmüş olmalarını dilemekle birlikte gerçeğin böyle olmamasından korkmaktadır. Savaşın bu yana üstelik, geçen yıl bile, Lord Curzon, mezarlıklara karşı Türk askerlerinin inanılmaz bir saygısızlık gösterdikleri konusunda pek çok olay öğrenmiştir. Lord Curzon, İzmir'deki İngiliz Mezarlığının şimdi ne durumunda bulunduğunu göstermek için de İzmir'e - Fransız mezarlığının durumunu göstermek için de Antep'e - götürmek ve böylece, biraz önce İsmet Paşa'nın belirttiği çok güzel ilkeleri yetkili Türk makamlarının nasıl uyguladıklarına kendisini inandırmak istedi. Şimdiki soruna gelince, Lord Curzon, Komisyonun ve dünyanın, Türk Temsilci Heyetiyle, Müttefik Temsilci Heyetleri arasında tartışılan konunun tam olarak ne olduğunu anlamasını istemektedir; çünkü, ona (Lord Curzon'a) öyle gelmektedir ki, bütün dünya, Türk Temsilci Heyetinin şimdiki tutumu gibi bir davranışı gerçekten gösterebilmiş olduğuna inanmakta çok güçlük çekecektir.

Türk Temsilci Heyetinin birinci çekincesi (ihitrazi kaydı), İngiliz İmparatorluğu ve barış uğruna savaşmak üzere, Avustralya ve Yeni Zelanda gibi uzak ülkelerden gelecek can vermisi insanların yatmakta oldukları bir toprak şeridine ilişkin, 6 nci madde konusundadır. Bu insanlar, en yüksek yurtseverlik duygusuyla, ülkülerin en soylusu uğruna savaşmak üzere, dünyanın en uzak ülkelerinden gelmişleridir. Bu ölütlere huzur ve saygı içinde yatmalarına izin vermek mümkün olmayacak mıdır? Söz konusu toprak şeridi 4,5 kilometre uzunluğunda ve 1,5 km genişliğinde, çorak bir toprak parçasıdır. Bugün de bu toprak parçasında 19 mezarlık vardır, bu mezarlıkların arasında bulunan ve yarı dolmuş ya da olduğu gibi duran siper kalıntılarından oluşmuş toprak parçasının her yanında, kimlikleri belirsiz birçok başka asker ölüleri de yatmaktadır. Bu bölgede kimse oturmamaktadır; etkili bir toprak da değildir. Bu toprak parçasının ne Türk Hükümeti ne de herhangi bir kimse için bir değeri vardır; fakat oğulları ve kardeşleri orada yatmakta olan Avustralyalılar ve Yeni Zelandalılar için, bu toprak parçası, tarih ve duygu yönünden, çok derin bir anlam taşımaktadır. Türk Temsilci Heyeti, bu 19 mezarlığın varlığını kabul etmeye hazır olduğunu bildirmektedir; fakat aynı zamanda bu mezarlıkları ayıran küçük toprak parçasının bu özel bölge dışında tutulmasını istemekten de çekinmemektedir. İngiliz Temsilci Heyeti ise, bu bölgenin tümüyle bir bütün sayılmasını ve buraya kutsal bir toprak parçası olarak saygı gösterilmesini istemektedir. Lord Curzon, herhangi bir ulusun ölütlere karşı başak türlü bir ödev duyusunu taşımasının mümkün olmayacağı kanısındadır; İngiliz Temsilci Heyeti, tutumunun hakseverliğe uygun olduğuna Komisyonu inandırmak

için, durumunu Komisyona anlatmanın yeterli olacağını düşünmektedir.

Türk Temsilci Heyetinin ikinci çekincesi, 7 inci maddeye ilişkindir; bu çekince, Gelibolu Yarımadası'nın çeşitli yerlerinde, bir İngiliz Komisyonunca, daha önceleri yapılmış mezarlar konusundadır. Müttefikler, yeni mezarların yerlerini saptama ve mezarlıklarda değişiklikler yapılmasına göz yummazlar. Şüphe yok ki, Türk yetkilileri bu mezarları ziyaret edebilirler; ne biçim olduklarını görebilirler; fakat, İngiliz Temsilci Heyeti, bunlarla herhangi bir değişiklik yapılmasına razı olmaz. Gelibolu Yarımadası'nda savasarak binlerce ölü veren İngiliz İmparatorluğu'nun çeşitli bölümlerini temsil etmek üzere kurulmuş Savaş Mezarları İmparatorluk Komisyonu, çeşitli savaş alanlarında can vermisi İngiliz İmparatorluğu askerlerinin kalıntılarının mezarlıklarda toplanmak gibi genel bir amaçla, şimdiden, büyük paralar harcamış bulunmaktadır. Lord Curzon, bu konunun tartışılacağını bilseydi, bu toprak parçasının durumunu komisyona göstermek için fotoğraflarını da getirtirdi. Komisyonun işi gerçekten sona ermiştir; İngiliz Temsilci Heyeti, Türk Temsilci Heyetinin şimdi işe karşısına ve daha önceden uygulamaya konulmuş planları değiştirmeye ya da kısıtlamaya çalışmasına razı olamaz.

İsmet Paşa ölütlere karşı Türklerin gösterdiği saygıdan söz ederken, Lord Curzon, Alt-komisyonun ilk oturumlarında Türklerin, daha önce bu mezarlıklara gömülmüş ölütlere çıkartılmasını ve Gelibolu'da büyük bir mezarlık kurularak, bütün ölütlere buraya gömülmesini teklif etmiş olduklarını hatırlattıktan kendini alamamıştır. Bu teklif müttefiklerce korkunç bir şey olarak karşılanmıştır ve Türk Temsilci Heyeti de bu teklifine direnmemiştir. Lord Curzon'un az önce belirttiği olduğu ve İngiliz Temsilci Heyetini özellikle ilgilendiren bu iki noktada, İngiliz Temsilci Heyeti kesin olarak fedakarlıkta bulunmama kararındadır. İsmet Paşa karşıllıklı olma (réprouvé) gereğinden söz etmiştir. Lord Curzon, bu ilkeyi tamamıyla kabul etmektedir. İsmet Paşa, gitsin de, İngiliz yetkililerinin Mezopotamya'da, Filistin'de, Süvey's Kanalı boyunca Türk mezarlıklarına nasıl davrandıklarını görsün. Bu, çok iyi bir deney olacaktır.

Ölütlere üzerinde pazarlık yapılmaması gerekir. Türk Temsilci Heyeti son haftalar içinde yaptığı gibi, başka her konuda pazarlığa girişebilir, fakat ilkeleri uğruna canlarını vermiş olan askerlerin ölütlere üzerinde pazarlığa girişemez. Böyle bir konuda, Türk Temsilci Heyeti'nin karşısına, insanlığın yaralanmış duyguları dikielecektir. Müttefikler, Türkiye'nin duygularına saygılıdır. Türkleri de onların duygularına saygı göstermelidir. Lord Curzon, bir Türk camine girdiği zaman, Türklerin kutsal saydıkları değeme taşlarına ayakkabı ile basmamak için terlikler giymeye hazırdır. Müttefikler de, askerlerinin ölütlere gömülü olan yerler için aynı duyguları beslemekte ve bunların gereken saygıyla çevrili bulunmalarında direnmektedirler. Lord Curzon,

İstanbul'daki İngiliz Birliklerini geri çekmekten başka bir şey düşünmediğini az önce söylemiştir. İngiliz Hükümeti, Gelibolu'daki İngiliz birliklerini geri çekmeyi de daha az istememektedir; bununla birlikte, bu sorun, saygı, hakgözetirlik ve onur duyguları içinde çözümlenmediğiçe, tek bir asker bile geri çekilmeyecektir.

İsmet Paşa, Lord Curzon'un birtakım iddialarına karşılık vermenin yararlı olacağını söyledi. Türk Temsilci Heyeti, mezarlıklar ve mezarlar sorunlarını incelemenin ve tartışmanın çok nazik bir şey olduğunu farkındadır. İsmet Paşa, her türlü yanlış anlamaları ve kasıtlı yorumları ortadan kaldırmak için, bu sorunu Temsilci Heyeti Başkanı, İsmet Paşa'da ve başka yerlerde meydana geldiği söylenen birtakım olaylara değinmiştir. Lord Curzon, vakıfıyla de buna benzer olaylardan söz edildiğini ve Türk makamları gerekli soruşturmaları yaptıktan sonra, bu araştırmaların sonuçlarının, İngiliz makamlarını tamamiyle tatmin ettiğini hatırlayacaktır. Askeri hareketler süresince bile anı niteliğinde üzücü olaylar görülmüştür, fakat bu olayları Türklerin yapmamış olduğu ortaya çıkmıştır; tam tersine, herkesçe bilinmektedir ki, Türk makamları bu olayları İngilizlere kendileri bildirerek, Gerekli tedbirlerin bir an önce alınmasını istemişlerdir. Böyle olunca, Türk Temsilci Heyeti, İngiliz ve Fransız mezarlıklarının korunması için gereken bütün tedbirlerin alınmış olduğu konusunda, İngiliz Temsilci Heyeti başkanına güvence (teninat) verebilme durumundadır. Askeri hareketler sırasında orada ya da burada birtakım tek tek olaylar meydana gelmişse, bunları Türk ordusuna veya Türk makamlarına yüklemek için de hiçbir neden ya da hiçbir kant kesinlikle yoktur. Buna karşılık, Türk birlikleri Çanakale'ye yaklaştıkları zaman, Türk mezarlıklarına karşı hem Türklerin hem de Müttefiklerin, yabancı mezarlıklara dilediklerinden çok başka bir biçimde davranılmış olduğunu, büyük bir üzüntü içinde görmüşlerdir. Bu yüzden, Türk Temsilci Heyeti, bütün tarafların yakınlıklarının bu ölçüde dırıtılık içinde dinlenilmesi, gerçek olup olmadıkları denetlenmemiş söylenitlere güvenmekle yetinilmemesi gerektiğini de belirtmek ister.

İsmet Paşa, bundan sonra Gelibolu mezarlıkları sorununun incelenmesine yeniden dönerek konferans ötünde olduğu kadar, uyar dünyanın kamu oyu ötünde de açıkça belirtmek ister ki, hem kendisi hem de silah arkadaşları başka bir deyinle, silahlanmış bütün Türk ulusu-için, yurt ayrımı yapmaksızın şerefle canlarını vermiş, düşümlenebilecek ülkümlerin en yücesi olan yurt sevgisi yolunda emmemektedir. Türkler, savaş alanında ölenleri ermiş ve kütsal saymakta, günahlarını Tanrı'nın bağışlamış olduğunu kabul etmektedirler. Türkler bu saygıya büyük önem verdikleri içindir ki, bu duygunun siyasal ya da stratejik amaçlarla tüketilmesine karşı çıkmaktadırlar. Türkiye'de ve Gelibolu'da yabancı mezarlıkların korunması, onlara saygı gösterildiğini ispat eder;

fakat bundan, mezarlıkların kapsadığı alanın genişletilmesine bir vesile olarak kullanılması anlamı da çıkmaz. Nitekim, iki ölümlün gömülmesi için bu Konferans salonunun yüzölçümü kadar bir toprak parçası gerekirse, bütün Ouchy bölgesini bir duvarla çevirmeye kalkışmak yetersiz olur. Böyle olunca, gereksiz oldukları anlaşılın tedbirlerin alınmış bulunduğu durumlarda, bu tedbirleri yeniden gözden geçirmek ve bulunan ölümlerin gömülmesi için gerekli olmayan toprakları sahiplerine geri vermek doğal görünmektedir.

Bundan sonra Arıburnu sorununa geçen İsmet Paşa, Türklerin, orada bulunan mezarlıklar için gerekli bütün toprakları vermiş olduklarını söyledi. Toprağa olan ihtiyacın sonu gelmez bir biçimde artması düşünülmez. Mezarlıklardan sonra, şimdi de savaş alanları istenmektedir. Bunun mezarlar konusuyula hiçbir ilgisi olmadığı anlamaktan daha kolay, hiçbir şey yoktur. Lord Curzon'un istemekte olduğu toprak parçası bir mezarlık değil, fakat Çanakale Savaşları sırasında askeri hareketler için temel olarak kullanılan ve her zaman böyle bir amaçla kullanılacak bir toprak şerididir. İsmet Paşa, bu konunun mezarlar sorunuyula ne ilgisi olduğunu Konferansa sormak istemektedir. İsmet Paşa'nın kanısınca, mezarlar gibi nazik bir soruna başka davaları, siyasal ve askeri amaçları ekleyerek, sorunu karmaşıktırmamak ve içinden güç çıkar bir duruma sokmamak da Temsilcilerin görevleri arasındadır. İsmet Paşa, dürtüst bir tutumla cesaretle yapılmış olan bu açıklamaların, kahramanların kalıntılarına karşı Türklerin duydukları sonsuz saygı konusunda olduğu kadar, bu konuya, yaşayanların çıkarlarını buluştırmaktan tiksinti duyduklarına da, dünya kamuoyunu inandıracağını ummaktadır.

Lord Curzon, İsmet Paşa'nın dediklerine tek bir cümle ile karşılık vereceğini söyledi: Lord Curzon, Türk Temsilci Heyetinin, basit bir insanlık ve şeref davranışında bulunmak fırsatını bir kez daha kaçırmış olduğunu üzölmektedir.

İsmet Paşa, Lord Curzon'un bu sözüne karşı, şimdiye kadar acıma ve şeref duygunlarıyla ilgili ödevleri yerine getirme fırsatlarından hiç birini kaçırmamış olan Türk Hükümetinin, bütün öteki yabancı Hükümetler kadar ve onlar gibi, böyle davranmaya ara vermemekten mutluluk duyacağını söyledi. İsmet Paşa, mezarlara Türklerin öteki uluslardan daha az saygı göstereceklerini sanmak için ortada hiçbir neden olmadığını yeniden belirtti.

Bilindiği gibi Lozan'da görüşmeler 24 Temmuz 1923'e kadar sürecektir. Mezarlıklar konusuna ilişkin sorunlar da aynı süreçte ele alınacak, ilgili taraflar, bu konuda hazırlanan farklı rapor ve meinlerde yer alan öneri ve karşı önerilerde olabildiğine kendi isteklerini kabul ettirmeye çalışacaklardır. Görüşmelere ilişkin belgeler incelendiğinde, Türk Temsilci Heyeti'nin, başta İsmet İnönü olmak üzere ne denli direnip pazarlıklar yaptıkları, nasıl kıran kırana bir diplomasi

ve sınır savışı vererek, ulusal çıkarları nasıl korudukları açıkça anlaşılabilir.

Artık genel bir harışa doğru yaklaşılmaktadır. Büyük sorunların önemli bir bölümü üzerinde taraflar görüş birliğine varmıştır. Ancak pazarlıkların ve görüşmelerin hızı hiç kesilmemiştir. Türk Heyeti Temsilçileri sık sık "... görüşmelerin hızı hiç kesilmemiştir. Türk Heyeti Temsilçileri sık sık "... yaptıkları özverilerin sınırına geldiklerini, kanlı çarpışmalar yeniden başlarsa bundan kendilerinin sorumlu tutulamayacağını tüm dünyanın bilmesi gerektiğini" ısrarla dile getirmek gereğini duymaktadır".

Dışişleri Bakanı İnönü'nün, Müttefik Devletler Dışişleri Bakanlarına yolladığı 8 Mart 1923 tarihli mektup, aynı noktayı dile getirmekte ve karşı tarafta sorumluluklarını hatırlatmaktadır. İnönü bunun ardından da Mezarlıklar konusunda Türk karşı önerilerini sunmaktadır. Söz konusu mektubun son paragrafı aynen şöyledir.

"Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, dünyanın esenliğini yeniden tehlikeye düşürebilecek etkileri ortadan kaldırmanın ve bütün halkların istemekte oldukları barışçı ve olağan ilişkiler yerine, son yıllardaki korkunç yıkımların yeni bir parlama sonucunda bir kez daha ortaya çıkmasını önlememin, ilgili taraflar için kesin bir görev olduğunu göz önünde tutarak, Müttefik Devletlerin cevaplarını mümkün olduğu kadar kısa bir süre içinde bildirmelerini diler"

Türk Hükümeti mezarlar konusunda verdiği teklifte konuyu her yönüyle ayrıntılı olarak dile getirmekte ve herhangi bir yanlış anlaşılmaya ya da farklı yorumuna yer veremeyecek biçimde ortaya koymaktadır. Mezarlıklar konusundaki Türk önerileri, aynen şöyledir:

"Türk hükümetince kullanımı bırakılacak toprak parçaları arasında özellikle İngiliz İmparatorluğu için, Anzac (Arburnu)bögesindeki toprak parçaları da bulunmaktadır.

İngiliz İmparatorluğu'nun yukarıda adı geçen toprak parçasından yararlanmasında aşağıdaki şartlara bağlı olacaktır:

1. *Bu toprak parçası, Barış andlaşmasıyla belirtilen amacından başka herhangi bir amaçla kullanılmayacaktır; bu yüzden hiçbir askerlik ya da ticaret amacıyla, ya da yukarıda belirtilen asıl amacı dışında kalan başka hiçbir amaçla kullanılmayacaktır.*
2. *Türk Hükümeti'nin bu toprak parçasını-mezarlıkları da kapsamak üzere, denetlemeye her zaman hakkı*

olacaktır.

3. *Mezarlıkları korumakla görevli sivil beğçilerin sayısı mezarlık başına bir beğçiden çok olmayacaktır. Mezarlıklar dışındaki toprak parçası için ayrıca beğçeler bulunmayacaktır.*

4. *Bu toprak parçasında, ister mezarlıklar içinde ister dışında, yalnız beğçeler için kesin olarak gerekli konulardan başka konular yapılmayacaktır.*

5. *Bu toprak parçasının kıyısında, insan ya da yük yüklemeyi ya da karaya çıkartmayı kolaylaştıracak hiçbir rıhtım, dalga karan ya da iskele yapılmayacaktır.*

6. *Bu toprak parçasını ziyaret için gerekli bütün işlemler yalnız Bogazların iç kıyısında yapılabilecek ve bu toprak parçasına Ege Denizi kıyısından girmeye, ancak bu işlemlerin tamamlanmasından sonra izin verilecektir.*

7. *Bu toprak parçasını ziyaret istediğinde bulunan kimseler silahlı olmayacaktır; Türk Hükümetinin bu yasağın uygulanmasını denetlemeye hakkı olacaktır*

8. *Türk Hükümeti 150 kişiyi aşan ziyareti topluluklarının gelişinden en az bir hafta önce haberdar kılınacaktır*

Lozan Barış Konferansı Nihai Barış Senedi'nde Mezarlık ve Anıtlar

Sonuçta 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Barış Andlaşması ile büyük sorunlar yanı sıra, Mezarlar konusunda çözüme bağlanmıştır. Andlaşmanın başlangıç kısmında taraflar şu ortak görüş ve iradelerini dile getirmektedirler.

"1914 yılından beri Doğu'nun huzurunu bozan savaş durumuna kesin bir son vermek için aynı istekle duygulu olarak,

Ulusların ortaklara rahat ve mutluluğu için gerekli olan dostluk e ticaret ilişkilerini aralarında yeniden kurmak özlemi içinde,

Ve bu ilişkilerin, Devletlerin bağımsızlığına ve egemenliğine saygı temeline dayanması gerektiğini düşünerek,

Bu amaçla bir Anlaşma yapmayı kararlaştırılmışlar ve Tamyetkili Temsilcilerini atamışlardır "

Lozan Anlaşmasının V. Bölümü Savaş Tutsakları ve Mezarlarla ilgili sonuç hükümlerini düzenlemektedir.

124. madde Mezarlar ve Anıtlar konusundaki temel ilkeleri ortaya koymakta ve genel çerçeveyi çizmektedir.

"... Bağlı Yüksek Taraflar, içlerinden her birinin, 29 Ekim 1914 tarihinden bu yana savaş alanında can vermiş, ya da yaralanma, kaza ve hastalık yüzünden ölmüş askerleri ve denizcileriyle, aynı tarihten bu yana tutsaklıkta ölmüş savaş tutsakları ve göz altı edilmiş sivilileri, kendi yetkileri (otoriteleri) altındaki topraklarda bulunan mezarlıklarına ve kemiklerine ve onları anmak için dikilmiş anıtlarına saygı gösterecekler ve bunların bakımını sağlayacaklardır.

Bağlı Yüksek Taraflar, karşılıklı olarak ülkelerinde, sözü geçen mezarlıkların, kemiklerin ve mezarların kimliğini ortaya çıkartmak ve bunları kütüğe yazmak, bunların bakımıyla uğraşmak, ya da bunların buldukları yerlere uygun düşecek anıtlar dikmek işleriyle her birinin görevlendirilebileceği Komisyonlara, görevlerini yerine getirmeleri için her türlü kolaylıkları gösterme konusunda anlaşacaklardır. Bu Komisyonların hiçbir askeri niteliği olmayacaktır."

129. Madde ise, özellikle Gelibolu Yarımadası'ndaki Mezar ve Anıtlarla ilgili ayrıntılı bir düzenleme getirmektedir:

Türk hükümetince kullanımı bırakılacak toprak parçaları arasında özellikle İngiliz İmparatorluğu için, haritada gösterilmiş olan *Anzac* (Arburnu)bölgesindeki toprak parçaları da bulunmaktadır.

İngiliz İmparatorluğu'nun yukarıda adı geçen toprak parçasından yararlanması aşağıdaki şartlara bağlı olacaktır:

1. Bu toprak parçası, Barış anlaşmasıyla belirtilen amacından başka herhangi bir amaçla kullanılmayacaktır; bu yüzden hiçbir askerlik ya da ticaret amacıyla, ya da yukarıda belirtilen asıl amacı dışında kalan başka hiçbir amaçla kullanılmayacaktır;
2. Türk Hükümeti'nin bu toprak parçasını mezarlıkları da kapsamak üzere denetlemeğe her zaman hakkı olacaktır;

3. Mezarlıkları korumakla görevli sivil bekçilerin sayısı mezarlık başına bir bekçiden çok olmayacaktır. Mezarlıklar dışındaki toprak parçası için ayrıca bekçiler bulunmayacaktır;

4. Bu toprak parçasında, ister mezarlıklar içinde ister dışında, yalnız bekçiler için kesin olarak gerekli konutlardan başka konutlardan başka konutlar yapılmayacaktır;

5. Bu toprak parçasının kıyısında, insan ya da yük yüklemeyi ya da karaya çıkartmayı kolaylaştıracak hiçbir rıhtım, dalga kıran ya da iskele yapılmayacaktır;

6. Bu toprak parçasını ziyaret için gerekli bütün işlemler yalnız Bogazların iç kıyısında yapılabilecek ve bu toprak parçasına Ege Denizi kıyısından girmeye, ancak bu işlemlerin tamamlanmasından sonra izin verilecektir. Türk Hükümeti, mümkün olduğu kadar basit olması gereken söz konusu işlemlerin, Türkiye'ye gelecek öteki yabancıların bağlı tutulacakları işlemlerden daha kılıfeti olmaması ve gereksiz her türlü gecikmeye yol açmayacak koşullar altında yapılmasını, işbu Maddenin öteki hükümlerine hâle gelmemek şartıyla, kabul eder;

7. Bu toprak parçasını ziyaret isteğinde bulunan kimseler silahlı olmayacaklardır; Türk Hükümetinin bu yasagın uygulanmasını denetlemeye hakkı olacaktır;

8. Türk Hükümeti 150 kişiyi aşan ziyaretçi topluluklarının gelişinden en az bir hafta önce haberdar kılınacaktır.

Gelibolu Yarımadası'ndaki mezarlık ve anıtlarla ilgili genel ve sonuç niteliğindeki çerçeve budur. Günümüzde de ilgili konular bu çerçevede düzenlenmektedir.

Gelibolu Millî Parkı'nın UNESCO Dünya Miras Listesine Alınması

Çalışmanın başlangıcında değinildiği gibi bu konuda biz Gelibolu Millî Park Alanı'nın tümünün Dünya Kültür Mirası Listesi'ne alınmasını isterken, Avustralya aynı yeri dünya değil, Avustralya Miras Listesi'ne sokmak istemektedir.

Aslında Türkiye bu sözleşmeye 1983'ten beri taraf olup, ülkemizde

bulunan çeşitli tarihi yerler dünya miras listesine alınmıştır. Başka tarihsel-doğal değerlerimizin de aynı listeye alınması için hükümetlerimiz çaba harcamaktadırlar. Çünkü bu sayede, kendi olanaklarımızla, yeterince koruyup restore edemediğimizin tarihsel-kültürel eserlerin, uluslar arası işbirliği yoluyla daha etkin korunabilmesi mümkün olabilmektedir.

Gelibolu Tarihi Milli Parkı konusunda akla takılan soru, bir ülkenin başka bir ülkedeki tarihi varlığı, sözü edilen uluslar arası sözleşme gereği kendi miras listesine aldırıp alınamayacağı ve bunun nedenleri noktasıdır.

Aşlında böyle bir örnek vardır. Eski Kudüs ve Surları, Dünya Kültür Mirası listesine alınmıştır. Bunu isteyen Ürdün Hükümeti olup, Eski Kudüs ve Surları, Sözleşmeye taraf olmayan İsrail sınırları içinde yer almasına ve bu ülkenin itirazına karşın, bölgenin İsrail işgali altında bulunduğu gerekçesiyle kabul edilmiştir.

Bir diğer ve aksi yöndeki olumlu örnek ise, ABD ve Kanada'nın ortaklaşa koruma altına aldıkları Dünya Miras Listesi'nde bulunan iki park alanıdır. Yani sözleşme çerçevesinde, taraf devletler uygun koşullarda birlikte başvuruda bulunarak, herhangi bir tarihi eseri Dünya Miras Listesi'ne alılabilmektedir.

Ancak Gelibolu Tarihi Milli Park alanı ve içinde yer alan yabancı mezarlıkların durumu farklıdır. Kuşkusuz sözleşme çok açıktır ve "o yerin yer aldığı ülke devletin Sözleşmenin öngördüğü bir şekilde bir öneride bulunması ve her durumda onayının aranması gerekliliğini" öngörmektedir.

Ancak Gelibolu Yarımadası'ndaki Mezarlıkların, yukarıda özetlemeye çalıştığımız gibi, Lozan Andlaşması'nda da kabul edilen statüsünün uluslar arası hukuk açısından taşıdığı özel koşullar, biraz konuyu belirsizleştirmektedir.

O nedenledir ki Gelibolu Yarımadası'ndaki Mezarlıkların, **Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunmasına Dair Sözleşme** çerçevesinde nasıl ve ne şekilde yer alabileceği ilginç ve önemli bir konudur. Konu özellikle bizim için çok önemli ve duyarlı olup; ilgili gelişmelerin büyük bir titizlik ve dikkatle izlenip, ön hazırlıkların yapılması gerekmektedir.

Özellikle, Mondros, Sevr ve Lozan'da dile getirilen gerçekler anımsanrsa...

Gallipoli War Graves and Memorials From Mudros, Sevres and Lausanne Treaties

The legal status of the Gallipoli War Graves was one of the issues discussed at the Lausanne Peace Conference. And it was the subject of long and hard diplomatic bargaining between the Allied and Turkish representatives. At the end, the parties have reached an agreement. Article 129 of Lausanne Peace Treaty regulates the legal status of Gallipoli War graves as follows:

"The land to be granted by the Turkish Government will include in particular, as regards the British Empire, the area in the region known as Anzac (Ari Burnu), which is shown on Map No. 3. The occupation of the above-mentioned area shall be subject to the following conditions:

- (1) This area shall not be applied to any purpose other than that laid down in the present Treaty; consequently it shall not be utilised for any military or commercial object nor for any other object foreign to the purpose mentioned above;
- (2) The Turkish Government shall, at all times, have the right to cause this area, including the cemeteries, to be inspected;
- (3) The number of civil custodians appointed to look after the cemeteries shall not exceed one custodian to each cemetery. There shall not be any special custodians for the parts of the area lying outside the cemeteries;
- (4) No dwelling houses may be erected in the area, either inside or outside the cemeteries, except such as are strictly necessary for the custodians;
- (5) On the sea shore of the area no quay, jetty or wharfs may be built to facilitate the landing or embarkation of persons or goods;
- (6) Such formalities as may be required may only be fulfilled on the coast inside the Straits and access to the area by the coast on the Aegean Sea shall only be permitted after these formalities have been fulfilled. The Turkish Government agrees that these formalities, which shall be as simple as possible, shall not be, without prejudice to the other stipulations of this Article, more onerous than those imposed on other foreigners entering Turkey, and that they should be fulfilled under conditions tending to avoid all unnecessary delay;
- (7) Persons who desire to visit the area must not be armed, and the Turkish Government have the right to see to the enforcement of this strict prohibition;
- (8) The Turkish Government must be informed at least a week in advance

of the arrival of any party of visitors exceeding 150 persons.

The Turkish Government, has recently been trying to include the whole Gallipoli National Park Area in the World Heritage List. On the other hand, Australian Government is also considering to proclaim part of the Gallipoli Peninsula (Anzac Cove) as an Australian heritage site. This listing of the peninsula certainly does not involve any physical or legal control, but aims to identify the symbolic importance of this place to Australia.

The main purpose of this paper is to focus and discuss different aspects of this issue. This will be done mainly in the light of the related provisions of 1923 Lausanne Peace Treaty and 1975 UNESCO World Heritage Convention.

When we consider the historic and symbolic importance of the Gallipoli Peninsula for both Turkey and Australia, it is expected that, there will be extensive negotiation with the agencies of the governments concerned...

1915 ÇANAKKALE SAVAŞI VE TÜRKİYE-AVUSTRALYA İLİŞKİLERİ

BİHAL N. ŞİMŞİR

Giriş

Bildiri, 1915 Çanakkale Savaşı ve Türkiye-Avustralya ilişkileri üzerinedir. Bu, geniş ve çok yönlü bir konudur; başlı başına bir kitap olabilir. Bu geniş konunun bazı yönlerine kısa kısa değiniyor ve şu noktalara parmak basıyorum:

Tarihçe:

Türkiye-Avustralya İlişkilerinde Çanakkale'nin yeri

Avustralya evvelce bir İngiliz sömürgesi idi; 1 Ocak 1901 tarihinde kendi kendini yöneten ayrı bir devlet olarak tarih sahnesine çıktı, kendi hükümetini kurdu. Avustralya kıtasının altı değişik bölgesine kümelennmiş ve birbirlerinden kopuk olan koloniler bir araya, gelerek Avustralya Milletler Topluluğu'nu (Commonwealth of Australia) oluşturdular. Ancak Avustralya, Britanya İmparatorluğu'ndan ayrılmadı. İngiliz monarşisi ve Britanya Milletler Topluluğu ile bağlarını koparamadı. İngiliz Kralı, yine Avustralya'nın da devlet başkanı olarak kaldı. Dolayısıyla Avustralya, 1901'de kendi kendini yönetmeye başlamasıyla birlikte hemen tam bağımsız bir devlet olarak tanınmadı.¹

Osmanlı Hükümeti de Avustralya'yı bağımsız bir devlet olarak tanımadı ve Avustralya ile diplomatik ilişki kurmadı. Birinci Dünya Savaşına kadar Türklerle Avustralyalılar arasında kayda değer bir temas da olmadı. İki ülke insanları arasında ilk önemli ve toplu temas veya tanışma 1915 Çanakkale savaşında oldu. Çanakkale savaşları bu açıdan da tarihi bir anlam taşır.

¹ Dr. Büyükelçi (E), Tarihçi-Yazar

² Bugün durum epeyce değişmiş bulunmakla beraber, İngiltere Kraliçesi hala Avustralya'nın Devlet Başkanıdır.

Avustralya paralarının üzerinde Kraliçenin resmi vardır. Avustralya Genel Valisi Kraliçe tarafından atanır. 1995 yılında Avustralya'ya Büyükelçi olarak atandığım zaman, güven mektubum İngiltere Kraliçesine hitaben yazıldı, fakat Londra'da oturan Kraliçe'ye değil, Kanberra'da Avustralya Genel Valisine sunuldu. Bu garabet, galiba Avustralya'da Cumhuriyet ilân edilinceye kadar devam edip gidecek gibi görünmektedir. Yakın bir gelecekte Avustralya'nın cumhuriyet ilân etmesi ihtimali de yoktur... — BNS.

1914 yılında Birinci Dünya Savaşı çıkınca, Anavatan İngilizlere gelen istek üzerine, Avustralya ve Yeni Zelanda bu büyük savaşta, sömürge askeri olarak değil, kendi adlarını taşıyan ayrı bir kolorduyla katıldılar: **Avustralya ve Yeni Zelanda Kolordusu**. Bu kolordu, İngilizce adının *(Australia and New Zealand Army Corps)* baş harflerinden oluşan bir kısaltmayla, “ANZAC” diye anıldı ve ilk defa Çanakkale savaşında adını dünyaya duyurdu. (Türkiye’de bu kelime okunduğu gibi, yani ANZAK olarak yazılıyor ve o kolorduda görev yapmış olan askerlere de Anzak askerleri, Anzaklar deniyor).

Çanakkale savaşı, Avustralya tarihinde bir dönüm noktasıdır. (Onlar **Çanakkale Savaşı**’na, Gelibolu yarımadasına izaheten **Gelibolu Savaşı** diyorlar ve Gelibolu’yu **Gallipoli** diye yazıp söylüyorlar. Bu farklılık yazışmalarda bazen karışıklık yaratabiliyor.) Avustralyalılar, tarihlerinde ilk defa Çanakkale’de kendi adlarıyla bu savaşa katılmış, burada pek çetin bir savaş tecrübesi geçirmiş ve çok büyük zayıflar vermişlerdir. O zamandan beri Çanakkale’yi ve Türkleri hiç unutamamışlardır. Bu bir.

İkincisi, onlarda, sömürge askeri olma yerine, kendi kendini yöneten ayrı bir ülke askeri olma bilinci, yani ulusal bilinç Çanakkale Savaşı’nda doğup pekişmiştir. Avustralya bir kitadır. Bu kıtanın birbirinden uzak çeşitli bölgelerindeki insanlar evvelce birbirlerinden kopuk yaşarlar, birbirlerini pek pek tanımazlardı. Anzaklar, Çanakkale siperlerinde omuz omuza çarpışırken, kendilerini ortak bir tilkenin yiğit yurtaşları olduklarını kavradılar, bununla iftihar etmeyi öğrendiler. Tek kelimeyle bilinçlendiler.

Dahası, Avustralya, ayrı bir devlet olarak ilk defa Çanakkale’de adını duyurdu, kendisini burada dünyaya tanıttı, sömürgecilikten çıkıp gerçek devlet olma sancılarını, yani doğum sancılarını Çanakkale’de yaşadı. Hatta Avustralya devleti filen Çanakkale’de doğmuştur, denilebilir. Avustralyalılar bunu bu kadar açık söylemezler. Ama ANZAK askerlerinin Gelibolu yarımadasına ayak bastıkları 25 Nisan’ı (1915) çok önemli bir tarih başlangıcı olarak değerlendirmiş Anzak Günü (ANZAC DAY) adıyla millî bir bayram yapmışlardır. Avustralya’nın en büyük günü, “Anzak Günü”dür, her yıl büyük törenlerle anılır veya kutlanır. “Anzak Günü” Avustralya’nın millî günüdür. Biz 29 Ekim’de Cumhuriyetimizin doğum gününü kutladığımız gibi, onlar da 25 Nisan’da aslında devletlerinin doğum gününü kutlarlar, ama buna Anzak Günü derler. Avustralya’da Anzak Günü’nden daha büyük, daha önemli bir gün yoktur.

Anzak Günü’nde Avustralya’daki Türk büyükelçisinin de bir yeri vardır. Buna aşağıda ayrıca değineceğim. Şimdi Türkiye-Avustralya ilişkilerinin tarihçesine devam edeyim.

Lozan Antlaşması ve Savaş Mezarlıkları

Türkiye-Avustralya ilişkilerini ilgilendiren ilk ahdi belge Lozan Barış Antlaşması’dır. 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Barış Antlaşmasında Savaş Mezarlıkları hakkında ayrı bir bölüm vardır (Md. 124-136). Gerçi Lozan Konferansında Avustralya yoktu, barış antlaşmasında da Avustralya’nın imzası yoktur. Ama Büyük Britanya Birleşik Krallığı tarafından imzalanmış olan bu antlaşma Avustralya için de hüküm ifade etmektedir. Antlaşmada Anafatlarla bölgesindeki Anzak mezarlıkları açıkça zikredilmektedir. Buradaki mezarlıklarla ilgisini en canlı tutan ve Lozan Antlaşmasının “Mezarlıklar” bölümünden hâlâ en çok yararlanan ülke Avustralya’dır, denilebilir.

Lozan Barış Antlaşmasınının 128. Ve 129. Maddeleri, sadeleştirilmiş olarak şöyledir:

Maddeler 128- Türkiye Hükümeti, Britanya İmparatorluğu, Fransa ve İtalya Hükümetlerine karşı kendi toprakları üzerinde onların savaş alanında ya da yaralama, kaza, ya da hastalık sonucu ölmüş olan kara ve deniz askerleri ile tutsak iken ölen savaş tutsakları ve sivil tutukuların mezarlıkları, toplu ceset çıkarları ve onların dikilmiş anıtlarının üzerinde bulunduğu arsaları o devletlere ayrı ayrı ve siresiz olarak bırakmayı yükümlenir.

Bundan başka söz konusu mezarlıklara, mezarlıklara, toplu ceset çıkarlarına ve anıtlara serbestçe girilmesine ve, gerekirse, caddeler ve yolların yapılmasına izin vermeği yükümlenir.

Yunan Hükümeti, kendi topraklarına ilişkin olarak, özdeş yükümlülükler üstlenir.

Yukarıdaki hükümler, verilen arsalarda Türk egemenliğini (ya da, duruma göre Yunan egemenliğini) zedelemes.

Maddeler 129- Türkiye Hükümetince verilecek arsalar içinde, özellikle Britanya İmparatorluğu için 3 sayılı haritada gösterilmiş olan Anzak adlı Kesim (Arburnu) de bulunacaktır. (Burada, anılan arsalarından yararlanma şartları sorulmaktadır)

Lozan Barış Antlaşmasınının “Mezarlıklar” bölümünde 13 madde vardır. Yukarıda iki maddeden satırlar aktarmakla yetindik. İlgililer bu bölümün tamamını dikkatle okumalıdır.

Broken Hill Olayı ve Avustralya'da İki Türk Şehidi

Lozan Antlaşması, mezarlıklara ilişkin olarak karşılıklık ilkesini de koymuştur ki şöyledir:

Madde 136- Britanya, Fransa ve İtalya Hükümetleri, Türkiye'den ayrılan topraklarda bulunurları kendi hükümetlerine bağlı topraklarda gömülü Türk kara ve deniz askerleri için mezarlar, mezarlıklar, toplu ceset çıkartları ve anıtlar kuruluması için 128. Madde ile 130' uncu dan 135 inçine dek olan Maddeler hükümlerinden yararlanmak hakkını Türkiye Hükümetine tammayı yükümlenir.

Avustralya, Anafatolar'daki Anzak mezarlıkları konusunda Lozan Antlaşmasının Mezarlıklar ile ilgili hükümlerinden bugüne kadar tam olarak yararlanma gelmiştir. Türkiye de karşılıklık (mutakabiliyet) ilkesine ve Lozan antlaşmasının ilgili maddelerine dayanarak, Broken Hill şehitleri için Avustralya'dan bazı isteklerde bulunabilir diye düşünüyorum.

Broken Hill şehitleri konusu nedir? Kısaca açıklayalım: 1914 yılında Osmanlı Devleti ile İngiltere İmparatorluğu arasında savaş başlayınca, Avustralya'nın bir maden kasabası olan Broken Hill'de yaşayan **Gül Mehmet** ve **Molla Abdullah** adlı iki Türk de silahları ve ellerine ayıldızlı Türk bayrağını alıp 1 Ocak 1915 günü Avustralyalılara hücum etmişler.. Silahlı çarpışmada her ikisi de ölmüş. Avustralyalılardan da 6 kişi hayatını kaybetmiş, 7 kişi de yaralanmış. Bazı Avustralya yaygın organları bu olaya "iki Türk'ün Avustralya'ya savaş ilânı" diyorlar. Bu isimde bir de kitap yayımlandı.²

Broken Hill, 25 bin nüfuslu bir kasaba. Avustralya içlerinde, Melbourne'dan 850, Sidney'den 1200 kilometre uzakta. Eskiden maden kasabasıymış. Olay bu kasabada geçmiş. Olay yeri bugün tel örgüyle çevrilidir. Tel örgünün içinde ölen iki Türk'e ait bazı eşyalar muhafaza ediliyor. İki Türk'ün çarpışırken mevzilendikleri ve dibinde can verdikleri kaya da orada duruyor ve "Türklerin **Kayası**" diye anılıyor. Ama ölen veya şehit düşen bu iki Türk'ün mezarları yok, gömüldükleri yer de tam belli değil.

Avustralya'da bulunduğum dönemde Broken Hill kasabasını ziyaret etmiş, orada ölen iki Türk ansısına bir anıt dikirmek için Belediye Bakanını Mr. Black ile görüşüp anlaşmışım. Belediye Başkanını masrafların bir kısmını, Avustralya Türk toplumu da diğer kısmını karşılayacaktır. Anıtın projeleri de hazırlanmıştı. Türk demekleri birbiriyle anlaşmazlığa düştikleri, benim de Avustralya'daki görev sürem sona erdiği için proje gerçekleşmeden kaldı.

² M. Türkay Ilıcak, **İki Türk'ün Avustralya'ya Savaş İlanı**, Venus Matbaacılık, Melbourne, Avustralya:2001

Bu, Lozan antlaşmasının resmen öne sürmemiş, kişisel dostluk ilişkileriyle bu anıtı gerçekleştirmeyi düşülmüş idim. Fakat bu konu yeniden ele alınırsa Avustralya Hükümeti katında resmen girişimlerde bulunulabilir ve gerekirse Lozan antlaşmasının Mezarlıklar ile hükümlerine de dayanılabilir diye değerlendireyorum.

Buna bir nokta koyup diğer konuya geçeyim.

Avustralya'dan Türkiye'ye Başbakan Düzeyinde İlk Ziyaret (6-10 Şubat 1924)

Avustralya ile Türkiye arasında bugüne kadar gerçekleştirilmiş olan üst düzey ziyaretlerde Çanakkale Savaşının başlı başına bir yeri vardır. Çeşitli tarihlerde Avustralya'dan ülkemize gelmiş olan genel vali, başbakan, bakan, senatör, milliyetkili, general, amiral vs. gibi üst düzey devlet görevlileri, öncelikle Çanakkale savaş alanlarını ziyaret etmek amaçlı gelmişlerdir. Özel olarak ülkemize gelince Türk karşılarıyla tenasül da yapmışlardır. Bu ziyaretlerin bazıları resmi nitelikte olmuş ve Türk tarafından bunlara karşılık da verilmiştir.

Bizim tespit edebildiğimize göre, Avustralya'dan Türkiye'ye üst düzey ziyaretleri, 1924 yılında, o zamanki Avustralya Başbakanı **Stanley Melbourne Bruce** (1883-1967) başlatmıştır. Eski bir Anzak olan Bruce, Melbourne'da doğmuş, ilk ve orta öğrenimini doğdu şehinde yaptıktan sonra Cambridge üniversitesini bitirmiş, babasının şirketinin Londra ofisinde çalışmış, Birinci Dünya Savaşı çıkınca askere alınmış ve bir Anzak askeri olarak Çanakkale'de savaşmış. İki defa yaralanmış, iki madalya almış. Savaş sonunda politikaya atılarak milliyetkili seçilmiş, Şubat 1923'te Başbakan olmuş ve 1929 yılına kadar bu görevde kalmış. Çanakkale savaş yerlerini ziyaret etmek amacıyla Türkiye'ye gelmiştir.

Başbakan Bruce, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanından üç ay kadar sonra, 6-10 Şubat 1924 tarihinde, özel olarak Türkiye'yi ziyaret etmiştir. Avrupa yoluyla İstanbul'a gelmiş, orada Türkiye Haricîye Vekâleti Murahhası **Dr. Adnan Adıvar** ile görüşmüş, ertesi gün bir İngiliz savaş gemisiyle Çanakkale'ye geçmiş, iki buçuk gün boyunca savaş mezarlıklarını teker teker dolandıktan sonra ülkemizden ayrılmıştır. Resmi olmayan bu ziyaret, Avustralya'dan Türkiye'ye Başbakan düzeyinde ilk ziyarettir ve doğrudan Çanakkale savaşları ve Anzak'larla ilgilidir.

İstanbul'daki İngiliz Maslahatgüzarı **Neville Henderson**, 11 Şubat 1924 günlü raporunda bu ziyareti şöyle anlatıyor:

"Avustralya Başbakanı (Bruce), beraberinde İmparatorluk Savaş

Mezarlıkları Komisyonu Başkan Yardımcısı Tuggeneral Sir Fabian Ware olduğu halde, 6 Şubat (1924) günü İstanbul'a geldi. Türk makamları kendisi için gerekli bütün kolaylıkları hazırlamışlardır. Başbakan sınırda Edirne Vali Yardımcısı tarafından karşılanmıştır.

Başbakan Bruce geldiği günü İstanbul'u dolaşmakta geçirdi ve Türk makamları Topkapı Sarayını da onun istifadesi için özel olarak açık tuttular. Sir Fabian Ware için de Kilitbahir'deki İmparatorluk Savaş Mezarlıkları Müdürü Albay Hughes ile birlikte Adnan Bey'le (Adıvar) bir görüşme hazırladık. Akşam Majestelerinin Büyükelçiliğinde onlara bir yemek verdim.

Ertesi sabah saat 8'de, Kaptan C.S. Scott'un idaresindeki "Calyso" gemisi İstanbul'a geldi ve sahil bataryaları ile top atışlarıyla selamlaştıktan sonra Haydarpaşa önünde demirledi. Büyükelçiliğin "Makook" motoruyla Mr. Bruce'ü ve beraberindekileri gemiye götürdüm ve Kilitbahir'e kadar onlara refakat ettim. Oraya akşam saat 6'da vardık.

8 Şubat gününü Sedtilbahir tarafındaki mezarlıkları, 9 Şubat gününü de Anzak ve Sıvla koylarındaki mezarlıkları ziyaretle geçirdik. Kilitbahir'de geçirdiği iki buçuk gün içinde Mr. Bruce bütün mezarları tek tek teftiş etme imkânı buldu.

Mr. Bruce'un bu tavafı ve kendisine hazırlanmış olan ortam ve özellikle bir İngiliz savaş gemisinin onun emrine verilmesi çok iyi bir etki yapmıştır denilebilir. Bu ziyaret, savaş mezarlıklarının İmparatorluk veçhesini ve buradaki ilk askerlerinin mezarlıklarına karşı Avustralya ve Yeni Zelanda'nın ne kadar derin ve hararetli ilgi beslediklerini Türklerle göstermiştir. Cumartesi günü Mr. Bruce, Sir F. Ware ve beninle görüşen Gelibolu Kaymakamının, mezarlıklar komisyonunun çalışmalarına her türlü kolaylığı göstermesi için Ankara'dan talimat aldığını söylemesi anlamlıdır...Kaymakamla konuşurken, buradaki çalışmalar tamamlandıktan sonra Mustafa Kemal Paşa'nın da şahsen mezarlıkları teftiş edeceğini umduğumu söyledim...."

Bu raporun İngilizce tam metni başka bir kitabımızda yayımlanmıştır.³

Aradan uzun yıllar geçti. 1960'lara gelindi. 1967 yılında Avustralya'da Türkiye Büyükelçiliği, ertesi yıl da Ankara'da Avustralya Büyükelçiliği açıldı.

³ Bilal N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk, V. Cilt (1922-1925)*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara:2004, s. 393-395, No. 176: Hendersson'dan MacDonald'a yazı, 11.2.1924, No. 117

Büyükelçiliklerin Açılması ve Ziyaretlerin Devamı

1924'de başlayan Avustralya'dan Türkiye'ye ziyaretler. İkinci Dünya Savaşı yıllarında durgunluk geçirmiş, savaşın sona huzlanarak devam etmiştir. Bu ziyaretler de göz önünde tutularak 10 Mayıs 1956 tarihinde Türkiye ile Avustralya arasında nota teatisi yoluyla bir vize anlaşması imzalanmıştır. İki ülke arasında doğrudan yapılan ilk anlaşma budur. Vize anlaşması, Avustralya'dan Türkiye'ye ziyaretleri kolaylaştırmıştır.

1967 yılında Avustralya'nın başkenti Kamberra'da Türkiye Büyükelçiliği açılmış ve **Baha Vefa Karatay** buraya ilk Türkiye Büyükelçisi olarak atanmıştır. Büyükelçi Karatay 15 Mart 1967 günü güven mektubunu törenle Avustralya Genel Valisi **Lord Casey**'e sunmuştur. Törende yapılan konuşmalarda Çanakkale savaşlarına vurgu yapılmıştır. Genel Vali, "Ülkelerimiz arasında temaslara, Avustralya tarihine ve Avustralyalıların hafızalarına kazınmış olan Anzak Koyu kıyılarındaki muharebede başladı. Avustralyalıların Türk karşılarına karşı Gelibolu'dan (Çanakkale'den) beri besledikleri saygı, daha yakın zamanda Birleşmiş Milletler Yüksek Premsiplerini savunmak için kuvvetlerimizin Kore'de silah arkadaşlığı yapmalarıyla daha da pekiştirildi... Bu ilişkileri genişletmek ve yeni ilişkiler geliştirmek için bakanlarımız ve beni sizinle memnuniyetle işbirliği yapacağımızdan emin olabilirsiniz" diye konuşmuştur.

Somrasını Büyükelçi Karatay şöyle anlatıyor:

"Avustralya Genel Valisine İtimatnamemi sunduğum gün, törenden sonra, Sayın Genel Vali ile yaptığımız görüşme sırasında, "*Biz Avustralyalılar, sizleri Gelibolu'da tanımış sevmişizdir. Ben de o savaşta teğmen rütbesiyle katılmış bir Anzakım...*" diye söze başlayıp anlattığı *Çanakkale anılarını büyük bir zevkle dinlemişim. "O kanlı fakat her iki tarafın da mertçe sürdürdüğü savaşta edindiğim intibaları, aynı sıcaklıkla yürüğümde taşıyorum"* diyen **Lord Casey**, Türk ulusu ve askeri hakkında beslediği takdir duygularını içtenlikle ifade ederken, Avustralya'nın en üst makamına yükselmiş bu değerli devlet adamının şahsında ilk olarak, bir Anzakla tanışmanın kıvançını da yaşamışım."⁴

Asker kökenli bir yazar olan Büyükelçi Karatay, Avustralya'dan **Mehmetçik ve Anzaklar** adlı bir kitapla döndü.

Kitap şöyle tanıtılıyordu:

⁴ Baha Vefa Karatay, *Mehmetçik ve Anzaklar*, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, Ankara: 1987, s. 56

"Türkiye Cumhuriyeti'nin Avustralya'daki ilk Büyükelçisi olan Karalay, bu ilkedeki hizmet süresi içinde, hayatta bulunan, Çanakkale Savaşına katılmış yaşlı muharipler (ANZAKLARD) 'le kışkırtıcı yakın temislar ve tanışma oluşturma çok ilgi çekici olaylardan yararlanarak suretiyle yazmış olduğu "Şehimelik ve Anzaktar" isimli bu kitabıyla yakın tarihimizde şerefle yerini almış bulunan Çanakkale Zaferi'nin karşınmada savaşmış olanlar tarafından bile ne derin bir hayranlık ve takdirle değerlendirilmiş olduğunun bir kanıtını daha gözler önüne sermektedir."

5 Ekim 1967'de Türkiye ile Avustralya arasında "İşçi Anlaşması" imzalandı, ertesi yıl Ankara'da Avustralya Büyükelçiliği açılmış ve Türkiye'den Avustralya'ya işçi gönderilmeye başlanmış. 169 kişiden oluşan ilk Türk işçi kaflesi, 14 Ekim 1968 Pazartesi günü Sydney Havaalanına inmiş ve törenle karşılanmış. Karşılama Avustralya İskan Bakanı'nun yanı sıra Eski Muharipler Birliği temsilcileri, Gelbolu (Çanakkale) Eski Muharipleri (Anzak) temsilcisi de hazır bulunmuşlardır.

Ziyaretler Devam Ediyor

Büyükelçiliklerin açılmasıyla Türkiye-Avustralya ilişkileri çok yönlü olarak gelişmeye başlamış ve iki ülke arasında karşılıklı ziyaretler daha da yoğunlaşmıştır. Çanakkale Savaşı'nın önemli yıldönümlerinde ziyaretlerin doruğa çıktığı görülmüştür.

Ziyaretlerden birkaç örnek zikredelim:

10-16 Ocak 1971: Bir Avustralya Parlamento heyeti Türkiye'yi ziyaret etti.

23 Kasım-4 Aralık 1976: Bir Türk Parlamento heyeti Avustralya'ya ziyaret

etti.

22-26 Nisan 1985: Dışişleri Bakanı Vahit Halefoğlu, Avustralya'ya resmi bir ziyaret yaptı, 25 Nisan'da Kamberra'daki Atatürk Anıtı'nın açılışını yaptı ve 26 Nisan günü Genel Valisi Sir Ninian Stephen tarafından kabul edildi. Bu kabulde Halefoğlu, Türkiye Cumhurbaşkanı Turgut Özal adına Genel Valiyi Türkiye'ye davet etti.

26 Eylül-2 Ekim 1985: Avustralya Genel Valisi Sir Nirrian Stephen, Türkiye'ye resmi bir ziyaret yaptı ve Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın konduğu oldu.

22-25 Ocak 1989: Avustralya Deniz Kuvvetleri Komutanı, Yardımcısı Tuğamiral Doolon'un Türkiye'yi ziyaret etti ve Komutanının yayaacağı ziyareti hazırladı.

22-25 Nisan 1989: Avustralya Deniz Kuvvetleri Komutanı Koramiral M.W. Hudson Türkiye'yi ziyaret etti.

23-26 Nisan 1989: Avustralya Kara Kuvvetleri Komutanı Korgeneral Laurie O'Donnell Türkiye'yi ziyaret etti.

18-26 Nisan 1991: Genelkurmay Başkanı Orgeneral Doğan Güneş Avustralya'ya ziyaret etmiştir.

21-27 Nisan 1994: Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Vural Bayazit Avustralya'ya ziyaret etmiştir...

Çanakkale Savaşının 75. ve 80. Yılları

Çanakkale Savaşının 75. yılında, Nisan 1990'da Yeni Zelanda Genel Valisi Reeves ve Avustralya Başbakanı Hawke, büyük heyetlerle Türkiye'ye ayrı ayrı resmi ziyaretlerde bulundular. 22-28 Nisan 1990 tarihlerinde Türkiye'yi ziyaret eden Genel Vali Reeves, Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın konduğu oldu.

22-26 Nisan 1990 tarihlerinde Türkiye'yi ziyaret eden Avustralya Başbakanı R.J.L. Hawke da Başbakan Yıldırım Akbulut tarafından ağırlandı.

Avustralyalı ve Yeni Zelandalı konuklar, beraberindeki heyetler ve Anzak'ların temsilcileri 25 Nisan 1990 sabahı yapılan Anzak Günü törenlerinde hazır bulundular.

Çanakkale Savaşı'nın 80. Yıldönümünde ise Avustralya Genel Valisi Bill Hayden ve eşi, 21-26 Nisan 1995 tarihlerinde on kişilik bir heyetle Türkiye'ye resmi bir ziyaret yaptı ve Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in konduğu oldu. Ben o sırada Avustralya'ya yeni Büyükelçi atanmış ve henüz göreve başlamamışım. Eşimle birlikte Ankara'da ve Çanakkale'de Genel Vali ve eşyle birlikte olduk.

Aynı yıldönümünde Avustralya Ticaret Bakanı B. McMullan da 20 kişilik bir heyetle 24-28 Nisan 1995 tarihlerinde Türkiye'ye resmi ziyarete bulundu, bu ziyaret dolayısıyla Türkiye-Avustralya Karma Ekonomik Komite Toplantıları yapıldı. Yine aynı yıldönümünde Avustralya Eski Muharipler Bakanı Senatör C. Sciaccia, Gölge Eski Muharipler Bakanı C. Wilson, toplam 35 kişilik bir heyetle ülkemizi ziyaret ettiler ve Anzak törenlerine katıldılar...

Çanakkale'ye Anzak çıkarmasının 85. yıldönümünde, yani Nisan 2000'de de Avustralya Genel Valisi Sir Dean ve Yeni Zelanda Başbakanı Helen Clark Türkiye'yi ziyaret ettiler. Savaş alanında yapılan törenlere katıldılar, Anzak mezarlarına çiçek bıraktılar...

Çanakkale Savaşı'nın tetiklediği ziyaretler zinciri uzayıp

gidiyor. Bundan sonra da sütüp gidecek gibi görünüyor. Bütün bu ziyaretler, Türkiye-Avustralya ilişkilerine ivme kazandırmış ve kazandırmaktadır. Ziyaretlerin ileriki yıllarda da süreceği ve örneğin Çanakkale Savaşı'nın 90. yıldönümüne denk gelen 2005 yılında daha da artacağı tahmin edilebilir.

Ziyaretlerde Tatsızlıklar da Çıkıyor

Anzak Koyu'nda 1995 yılında düzenlenen törende 5 dakika kadar gecikme oldu diye Avustralya basını gürültü koparmış, törenleri "fyasko" diye nitelendirmiş ve Türkiye aleyhine çirkin yayınlar yapmıştır. O yıl Türk hükümeti Avustralyalılara ve Yeni Zelandalılara inanılmaz derecede büyük misafirperverlik göstermiş; yalnız Avustralya'dan, başta Genel Vali Bill Hayden ve eşi olmak üzere, 100'den fazla insanı günlerce ağırlandırmış idi.

Konukları tören yerine götürmek için İstanbul'dan "Akdeniz" gemisi kaldırıldı. Gemi akşamdan hareket etti ve sabaha karşı Kocatepe Limanı'na demirledi. Burada bir gecikme olmadı. Büyük işkele bulunmadığı için "Akdeniz" vapuru kıyıya yanaşmıyor, yolcular daha küçük bir vapura aktarılacak karaya çıkarılıyordu. Gecikme bu aktarma sırasında oldu ve Türk tarafından kaynaklanmadı.

Avustralya'ya atanmış, fakat henüz orada görevde başlamamış Büyükelçi sıfatı ile o vapurda eşimle birlikte biz de vardık ve baştan sona kadar Avustralyalı konuklarla birlikte olduk. 5 dakikalık gecikmenin gemiden aktarma sırasında Avustralyalıların kendilerinden kaynaklandığına tank olduk. Üst üste yapılan anonslara rağmen geç uyanıdılar, geç kahvaltıya indiler ve biraz geçtikten küçük vapura yetiştiler. Böyle olduğu halde Avustralyalılar hatayı Türklerle yüklemişler, doğrusu çok ayıp etmişlerdir. Avustralya basınında çıkan çirkin ve haksız eleştiriler üzerine, Dışişleri Bakanlığı, 28 Nisan 1995 günü Kanberra Büyükelçiliğine açıklayıcı şu telgrafi göndermiştir:

"25 Nisan 1995 Salı günü Gelibolu'da (Gelibolu Yarımadası'nda) Anzak Koyu'nda düzenlenen Şafak Törenine katılacak heyeti taşıyan "Akdeniz" gemisi sabah saat 05.10'da Kabatepe Limanı'na demirlemiş ve saat 05.15'de konukları karaya çıkaracak küçük vapur hareketi hazır şekilde beklemeye başlamıştır. Kahvaltı servisi 03.30'da açılmış olmasına rağmen, törene katılacak zevce, "Akdeniz" gemisinden oldukça yavaş ve parti partü küçük vapura imtikal edebilmiş ve ancak tarafımızdan yaptırılan 5. Anonstan sonra vapurun hareketi sağlanmıştır.

Avustralya Genel Valisi ve beraberindeki heyet saat 05.40'da tören mahalline ulaşmışlardır. Anzak Koyu'ndaki anitta bütün gece hazırlık çalışmalarını yürüten görevlilerimizden öğrenildiğine göre, gece saat 24.00'ten

itibaren anıt civarında beklenmeye olan Avustralya ve Yeni Zelandalıların, esasen saat 03.00'ten itibaren sabırsızlanmaya başladıkları ve çeşitli tepkiler gösterdikleri öğrenilmiştir. Gelibolu'da 25 Nisan 1995 günü güneş doğuşu saat 06.22'de gerçekleşmiştir.

Eski Muharipler Bakanı Sciocco ve Gazi Torunların taşıyan otobüs, öğle saatlerindeki ikinci törene giderken. Bakanlığımız görevlilerinin de bulunduğu Cumhuriyet başkanı'nın vasıtalarına ait konvoyu takip eden Avustralya konvoyu içinde yer aldığından hiçbir kargaşaya muhatap olmadan serri biçimde Anıt'a ulaşmış ve yolda güvenli görevlilerince herhangi bir müdahale ile karşılaşmamıştır.

Buna mukabil saat 13.30'da "Akdeniz" gemisinde Sayın Cumhuriyet başkanımızın vereceği yemeğe katılacak heyet üyelerini taşıyan vasıtalarından bazıları Avustralyalıların yollara oturmak suretiyle yaptıkları protesto gösterileri nedeniyle vapura yetişememişler ve Kanada Büyükelçisi ile Avustralya Ticaret Bakanı McMillan yemeğe geç kalmışlardır.

25 Nisan törenleri sadece Şafak Töreni'nden ibaret olmayıp, bütün gün süren, çeşitli tilkeleri içtendiren ve birbirine bağlı bir şekilde cereyan eden bir programdır.

Törenlerde fyasko olarak nitelendirilebilecek hiçbir hadise cereyan etmemiş ve törenlere katılan tüm diğer heyetler organizasyonun düzenliliğinden dolayı teşekkür ve takdirlerini ifade etmişlerdir.

Bilgilerini saygılarımla rica ederim."⁵

Bazı Avustralyalılar 24 Nisan akşamı "Akdeniz" gemisinin barında bira içiyorlardı. Bunların hangi saate kadar içki içtiklerini bilmiyoruz, ama biraya çok düşkün olduklarını, içmeye başkaca kendilerini kolay kolay frenleyemediklerini biliyoruz. Bunların bardan geç kalktıklarını ve içkili olarak yattıklarını, sabaha karşı kolay uyanmadıkları tahmin ediyoruz. Çünkü gemide üst üste yapılan anonslardan başka, bazı Avustralyalılar uyuva kalan arkadaşlarını uyandırmak için kameraların önlerinde adeta kıvrandırlar, kapıları çalmakla yetinmediler, kapıların önünde işkoç gaydası da kaldılar. Geç kalıyorlar diye eşimle birlikte biz de sabırsızlandık. Neden sonra Avustralyalı bazı konukların, gözlerini ovuştura ovuştura kameralarından çıktıklarını gördük. Onlar son dakikada kafilye yetiştiler.

Akdeniz gemisinden küçük gemiye geçerken de zorluk yaşadık. Deniz çok dalgalıydı, küçük gemi sallanıyordu. Henüz hava aydınlanmamıştı. İnsanlar karanlıkta sallanan küçük gemiye geçerken bocaladılar. Burada da hava muhalefeti

⁵ TC-Kanberra Büyükelçiliği Arşivi (TC-KBA): T.C. Dışişlerinden Kanberra B.Elçiliğine açık tel. 28.4.21990, No. 118

Yüzünden biraz gecikme oldu. Yine de hava aydınlanmadan karaya ayak bastık ve oradan araçlarla tören yerine geçtik.

25 Nisan 1915 sabahı burada ilk karaya basanlar arasında bulunan onbasi Ted Mattheus'un anlattıklarından öğreniyoruz ki, o sabah da deniz böyle dalgalıymış. Anzak askerleri karaya çıkarken zorluk çekmişler, sandallardan denize dökülenler olmuş. Dolayısıyla çıkarmada da biraz gecikmeler olmuş. Bunları düşünmeyen Avustralya gazetelerinin yalan yanlış yayın yapması ve Türkleri haksız yere eleştirmesi doğrusu canımızı sıktı.

Avustralya Dışişleri Bakanı Senatör Gareth Evans, 25 Nisan 1995 günü Gellibolu Yarımadasında yapılan törenlerle ilgili olarak, 11 Mayıs 1995 günü Senato'ya bir rapor sunmuştur. Raporla özette şu görüşlere yer vermiştir:

“Şafak Töreni'nde karşılaşılan aksaklıklar, büyük ölçüde Türk yetkililerin programında yapılan değişiklikleri geç bildirmesinden ve tören yerinde alınan sıkı güvenlik tedbirlerinden kaynaklanmıştır. Ancak, Türk makamlarına yönelik bir eleştiri yapmanın söz konusu değildir. Zira, o törenler çeşitli ülkeleri kapsamıştır ve Türkiye, yıllardan beri bu törenlerin gerçekleştirilmesi için mazzam kaynak ayırmış ve törenlere katılan bütün ülkelere cömertçe büyük kolaylıklar göstermiştir. Tören 05.30'da başlayacaktır; fakat 20-30 dakika kadar gecikmeyle saat 6.20'ye sarkmıştır. Türk makamları güneşin 06.22'de doğacağını söylediler ama hava 06.00'dan önce ağarmıştı.”

Avustralya Dışişleri Bakanı Türk makamlarını eleştirmeye özen göstermiş, fakat Avustralyalılara hiç toz kondurmamış, gecikmenin Avustralyalıların tutumundan kaynaklanmadığını söylemiştir.

Bu törenlere bir çok ülke katılmış, fakat yalnız Avustralya'dan Türkiye'ye aşırı ve haksız eleştiriler yükselmiştir. Bunu not etmek ve gelecekteki törenlerde hatırlamak yararlı olabilir.

Avustralya'nın Başkentinde “Anzak Günü” Törenleri

Yukarıda, “Anzak Günü”nde Avustralya'daki Türkiye Büyükelçisinin de bir yeri var” demiştik. Canberra'da Büyükelçi olarak görev yaptığım sırada, 25 Nisan 1996 Salı günü günlüğüme şunları not etmişim:

“ANZAC Günü. Avustralya'nın en büyük günü. Resmi tatil. Canberra'da ilk defa katılıyorum. Sabahın bize ayrılan yerde yerlerimizi aldık. Protokole göre resmi kıyafet gerekli. Güllü (eşim) sapka giydi. Tören başlamadan önce eşimle birlikte Meçhul Asker anıtına bir çelenk koyduk. Anzaklar ve Mehmetçik için bir

dağıtım saygı duruşunda bulunduk.

Oturduk, bekliyoruz. Yan tarafta resmi geçit için sıra olmuş bekleyen askerler var. Geride de bir ambulans duruyor. Acaba neden? Demeye kalmadı, ayakta dikilen askerlerden biri bayılıp yere düşüverdi. Hayret. Çabucak ambulansa kaldırdılar. Meğer cankurtaran böyle acil vak'alar içinimiş.

Biraz sonra Başbakan geldi, ondan sonra da Genel Vali teshir etti. Geçit töreni başladı. Önümüzden sıra sıra, uygun adını geçiriyorlar. Avustralya ne kadar savasa katılmışsa, onların eski muharipleri, yakınları da beraber geçiriyorlar. Çanakkale'den Vietnam'a kadar, bütün savaşların eski muharipleri, temsilcileri geçiyor. Bu töreni, ANZAC Günü'nü halka indirelim deken, biraz da ölçüyü kaçırmışlar. Çocuklar da askerlerin yanında yürüyor. Hatta kucakta bir bebek dahi gözümüze çarptı. Yürüyen bir asker kucagında bir bebek! Doğrusu biraz yadırgadık. Neyse.

Törden sonra kalkıp Canberra Club'un geleneksel ANZAC Günü yemeğine katıldık. Şeref konuğuyuz. Duvarda büyük birer Avustralya ve Türk bayrağı asılı. Bir Hava Generali, Yeni Zelanda Yüksek Komiseri ve Türkiye Büyükelçisi olarak ben birer konuşma yaptık. Yazılı bir konuşma metnim vardı. Onu bir kenara bırakıp irticalen bir konuşma yaptım. Ayakta alkışlandım. “Big speech, big speech” (büyük konuşma) diye diye kullandılar. “Çanakkale kumu” hediye ettiler.”

İrticalen yaptığım konuşmada biraz rutinin dışına çıktım. Şu yolda bir dil kullandım: “Çanakkale Savaşı, Anzak'lar, Anafatlar, Kanlı Sirt vs. derken Avustralya savaş edebiyatını biraz tanıdım ve itiraf ederim ki epeyce şaşırđım. Çünkü yazarlarımız, şairlerimiz, Türklerle söylemediklerini bırakmamışlar. Çanakkale'den önce Türkler, Avustralyalıları hiç görmemişlerdi. Onlara hiç kötülük etmemişlerdi. Avustralyalılar hakkında bir tek kötü söz söylememişlerdi. Sizin askerleriniz binlerce kilometre uzaktan gelip bizim topaklarımızı işgal etmiş, insanlarımızı öldürmüşlerdi. Biz sadece yurdumuzu savunmuştuğ. Meşru müdafaa hakkımızı kullanmıştık. Böyle olduğu halde yazarlarımız, çizerlerimiz Türkleri suçlamışlar. Sizin edebiyatlarımız gözünde “korkunç Türk”, “barbar Türk” olup çıkmışız. Bizim Mehmetler gelip sizin Sidney'yi işgal etselerdi siz nasıl davranırdınız acaba? Yurdunuzu savunmaz mıydınız?..”

Koskoca salonda derin bir sessizlik oldu. Şarap kadehleri sessizce masalara bırakıldı. Solonlu dolduran o kelli felli Avustralyalılar ve hanımları sanki biraz mahcup olmuş gibi önlerine baktılar.

Ben, biraz soluklanarak devam ettim:

“Bilir misiniz bilmem, ama bizde de bir savaş edebiyatı var. Bizim

şairlerin Avustralyalılar hakkında neler söylemiş olduklarını belki merak edersiniz. Bir örnek verelim..." deyip Ortaokul'dan beri ezberimde olan Mehmet Akif'in şu dizelerini İngilizce olarak mealen aktardım:

"Eski Dünya, Yeni Dünya, bütün akvam-ı beşer,

Kaynıyor kum gibi...Mahşer mi, hakikat mahşer,

Yedi iklimi cihanın duruyor karşında;

Ostralyayla beraber bakıyorsun; Kanada!

Çehreler başka lisanlar başka, deriler rengârenk.

Sâde bir hâdise var ortada: vahşetler denk.

Kimi Hindu, kimi Yamyam, kimi bilmen ne belâ..."

"İşte, size Türk savaş edebiyatından küçük bir örnek. Sizin yazarınız "barbar Türk" mü demiş? Buyurun, bizim şair de "Yamyam Avustralyalı" diyor!"

"Yamyam" sözü şok etkisi yaptı! Gözler faltaşı gibi açıldı. Bütün salon sanki dondu kaldı. Bu kulüpte böyle bir konuşma hiç mi hiç beklenmemişti. Başkasına "barbar" demmesini doğalmış gibi karşılayan Avustralyalı kendisine "Yamyam" denilince adeta şoka girdi. Sanırım ki bunu ömründe ilk defa duydu: Uygur Avustralyalı ile insan eti yiyen Yamyam yanyana!..

Toparladım:

"Sayın Başkanlar, Sayın Hanımlar ve Beyler, aziz dostlar! Önemli olan: sizde de bizde de var olan böyle bir savaş edebiyatına rağmen ve Çanakkale savaşı gibi korkunç bir boğuşmaya rağmen, güçlü bir dostluk kurulabilmektir. Marifet işte buydu. Bugün hâtralarını yâd ettiğimiz kahraman Anzaklar ve kahraman Mehmetler işte böyle bir dostluğun sağlanmasını temin etmişlerdir. Onlar, birbirlerini edebiyat dergilerinde değil, Çanakkale siperlerinde tanıdılar. Birbirlerinin karakterlerini o korkunç ölüm-kalım kapışmasında ölçtüler, biçtiler, tarttılar. Birbirlerinin mertliğini, yiğitliğini, insanlığını şarapnel yağmurları altında test ettiler; tekrar tekrar test ettiler. Tanıdıkça birbirlerini takdir ettiler. Anzaklar kendi kendileri "Türkler, barbar filan değil, kahraman askerlemiş meğer" demeye başladılar. Londra'da, Sidney'de yazılıp çizilene ve kendilerine söylenene mi inanacaklardı, yoksa her gün, her saat burada gözleriyle gördüklerine mi. Bizim Mehmetçik de "Bu Avustralyalılar Yamyam filan değil, basbayağı askermiş yahu" diye düşünmeye başladılar. Siperlerde günler, aylar geçtikçe, birbirlerine

karşı yüreklerinde için için yakınlık, sıcaklık, hatta güven doğdu. "Bunlar da tıpkı bizim gibiymiş yahu" dediler. "Tıpkı bizim gibi yürekli, kahraman insanlarmış" diyebildiler. Hayret. Ne kadar da birbirlerine benziyorlardı!

Ve Çanakkale'deki konutlarımız ve büyük Ata'mız, daha o korkunç savaşın yaraları sarılırken, Anzaklar için: "Bu memleketin toprakları üstünde kanlarınızı döken kahramanlar. Burada bir dost vatanın bağrındasınız, huzur ve sükun içinde vuyunuz" diyebilmişti. "Onlar bu topraklarda canlarını verdikten sonra, artık bizim evlâtlarımız olmuşturlar" diyebilmiştir. Bunu deyimlemek gerçekten büyük yürek ister! Her insana nasip olmaz. Ancak Atatürk gibi bir büyük insan bunu diyebilmiştir ve O bunu yalnız Anzaklar için söylemiştir. Kısacası, Türklerin yüreğinde Anzakların apayrı bir yeri vardır. Türkler, Anzakları samimi dost bilirler. Onlar da Türkleri samimi dost bilmişlerdir!

Aziz dostlarımız, Türk-Avustralya dostluğu işte böyleyse köklü ve güçlü bir dostluktur. Savaş edebiyatından etkilenmeyecek kadar güçlü ve sağlamdır. "Barbar" mış, "Yamyam" mış, bu sözlerin hepsini geçelim bir kalem. Onlar savaş içinde söylenmiştir. Eşsiz dostluğumuzun kadri kıymetini bilelim. Bizler, tarihe kök salmış bu dostluğu kahraman Anzaklara ve Mehmetçiğe borçluyuz. Anzak Günütünde ve bu büyük kulüpte onların ölmez hatıralarını minnet ve şükranla tekrar yâd ediyoruz. Teşekkür ederim."

Der demez salondakiler gür diye ağa kalktı. Büyük bir alkış koptu. Bazıları hem alkışlıyor, hem de "Big speech" ("büyük konuşma"), "big speech" diye takdirlerini dile getiriyorlardı. Mesaj yerine ulaştı.

Kulüp Başkanı gelip bana anlamlı bir hediyeye sundu: Dikili taş gibi, ant biçiminde, bir karış boyunda bir cam şişe veya kavanoz. İçi kum dolu. Cıhali tahadan güzel bir stand üzerine oturtulmuş. Arkasında da aynı cıhali tahadan bir fon. "Gelibolu kumu" dedi! Cıhali fon tahtası üzerinde yaldızlı harflerle yazılı şık bir plaket yapıştırmış:

Gelibolu Kumu.

Türkiye Cumhuriyeti Büyükelçisi

Ekselâns Bilâl Şimşir'e sunmuştur.

Minik anıtın kaidesinde de irice harflerle şu yazı var:

UNUTMAYALIM DİYE

ANZAK GÜNÜ 1996

Ertesi yıl Kanberra'da düzenlenen Anzak Günü'nü Ankara'ya aynen şöyle rapor etmişim:

T.C. KAMBERRA BÜYÜKELÇİLİĞİNDEN

DIŞİŞLERİ BAKANLIĞINA

Tel.

No. 6055/138

Kanberra, 25.04.1997

1. Anzak'ların Gelibolu Yarımadası'na çıkışlarının 82. Yıldönümünü, bugün görkemli "Anzak Günü" törenleriyle anıldı. Bilindiği gibi 25 Nisana rastlayan "Anzak Günü" Avustralya'da 81 yıldan beri millî gün mesabesinde ve her yıl o gün bütün Avustralya'da gösterişli geçit törenleri düzenlenmekte, konuşmalar yapılmaktadır. Bu törenlerin en görkemlisi de başkent Kanberra'da düzenlenmekte ve buna öteki eyaletlerin temsilcileri ve kordiplomatik de katılmaktadır.

2. Bu yılki Anzak törenleri Türkiye açısından özel bir anlam kazanmıştır. Zira, görkemli Anzak törenlerinin düzenlendiği yere bu yıl ay-yıldızlı Türk bayrağı da çekilmiştir. Anzak törenlerinin düzenlendiği meydanın tam bitişiğinde yer alan Kanberra Atatürk anıtına önce iki bayrak direği diktirilmiş ve bu direklerden birine Avustralya bayrağı, diğerine de Türk bayrağı çekilmesi için izin alınmıştır. Bunun üzerine bu sabah, resmi törenler başlamadan önce Büyükelçilikteki çalışma arkadaşlarının ve Kanberra'daki vatandaşlarımızla birlikte Atatürk anıtı önünde toplandı. Anıta bir çelenk koyduk ve İstiklâl Marşı eşliğinde göndere Türk

bayrağını çektik. Avustralya başkentinin göbeğinde ve tam Anzak törenlerinin yapıldığı yerde Türk bayrağının dalgalandırılması insanlarımızı çok sevindirdi gururlandırdı ve yabancı Büyükelçiler arasında da ilgi ve merak uyandırdı. Resmî tören sırasında Türk bayrağının da dalgalandığını gören bazı Büyükelçiler gelip bana merakla sorular sordular ve tebriklerini sundular. Bosna-Hersek ve Pakistan Maslahatgüzaları, koşup Türk bayrağı altında fotoğraf çekirdiler.

3. Resmî geçit törenlerinden sonra Kanberra Kültübu tarafından düzenlenen geleneksel Anzak yemegine hemen bütün seleflerim ve 1985 yılında Avustralya'yı ziyaret eden o zamanki Dışişleri Bakanımız Sayın Vahit Halefoğlu da katılmışlar. Hepsi birer konuşa yapmışlar. Bu yılki yemekte Avustralya Kara Kuvvetleri Komutanı Korjenenal John Sanderson, Yeni Zelanda Yüksek Komiseri ve ben birer konuşma yaptık. Kara Kuvvetleri, Çanakkale Savaşından bizlere Türkiye-Avustralya dostluğunun da miras kaldığına parmak bastı. Ben de yaptığım konuşmada, Avustralya'nın her kasaba ve köyünde Çanakkale ve Anzak hatıralarıyla ve Türkiye Büyükelçisi olman dolayısıyla sıcak bir alakayla karşılaştığımı ve bu dostluk için Mehmetçiğe ve Anzaklara medyun olduğumuzu söyledim. Hükümetimizin Ancak askerlerinin çıkartma yapmış oldukları Anafatarlar Koyu'na 1985 yılında resmen "Anzak Koyu" adını vermiş ve oraya bir Anzak anıtı dikmiş olduğunu hatırlattım. Bunun, bizim engin tarihimizde başka bir örneği bulunmayan eşsiz bir dostluk jesti olduğunu, yurdumuzu işgale kalkışmış başka hiçbir yabancı orduya böyle bir jestte bulunmadığınızı belirttim. Gelecek yüzyıldada Türkiye-Avustralya dostluğunun güçlendirileceğine inandığımı ekledim. (Konuşmanın metnini postayla sunuyorum.)

4. Yine Anzak günü arifesinde eşim de buradaki "Women's International Club"da, İznik Çinileri hakkında slayt gösterileriyle birlikte bir konferans verdi. Kordiplomatikten ve ileri gelen Avustralyalılardan 250 kadar hanımın katıldığı konferans da yabancıların ilgisini çekmiş ve takdirlini toplamıştır. Tarihleri pek yeni olan Avustralyalılar kökü ta 15. Ve 16. Yüzyıllara dayanan eşsiz Türk çini sanatına hayran kalmışlardır.

5. Kanberra Atatürk anıtına diktirilmiş olan bayrak direklerini başka vesilelerle de kullanmayı düşünüyoruz. 19 Mayıs, 29 Ekim gibi millî günlerimizde de bu direğe bayrağımızı çekmek amacımızdır. Bugün ilk defa burada bayrağımızın dalgalandığını görmek, bu uzak ülkede insanlarımızı pek mutlu etmiştir. Bu mutluluğumuzun ülkemizde de paylaşılabileceği inancıyla ve uygun görülür ise Ajansa, TRT'ye haber geçilmesini takdirlere saygılarımla arz ederim. (KANB-138)

TC-KBA (T.C. Kanberra Büyükelçiliği Arşivi).

T.C. Büyükelçisi Bilal Şimşir'in, Kanberra Kulübü'nün Geleneksel Anzak Günü Yemeginde 25 Nisan 1997 Günü Yapıldığı Konuşmanın Çevirisi

Sayın Kulüp Başkanı ve Sayın Müdürler,

Sayın Tuğgeneral John Sanderson,

Sayın Yeni Zelanda Yüksek Komiseri,

Sayın İrlanda Büyükelçisi,

Saygıdeğer Üyeler,

Sayın Hanımlar Beyler,

Dostlar,

Eşimle ben ikinci defa bu Anzak Günü öğle yemegine davet edilmiş bulunuyoruz. Kanberra Kulübü'ne yürekten teşekkürlerimi sunarım. Memnun olduk ve onurlandık.

Kanberra Kulübü tarafından düzenlenen Anzak Günü öğle yemeginin yerleşik bir gelenek olduğu anlaşılıyor. Benim bütün seleflerim buraya davet edilmişler. 1985 yılında, Çanakakale Savaşı'nın 70. yıldönümü dolayısıyla Avustralya'ya bir ziyaret yapmış olan Türkiye Dışişleri Bakanı Sayın Vahit Halefoğlu da buraya davet edilmiş ve buradaki geleneksel yemekte bir konuşma yapmıştır. Anzak Günü'nde bu seçkin toplantıya hitap etmek Türkiye Büyükelçileri ve Bakanları için bir ayrıcalıktır. Şimdi benim sıradır.

Bugün burada, Gelibolu Yarımadasına yapılmış tarihi çıkartmanın 82. Yıldönümünü anıyoruz. Türkiye'de iken benim Çanakakale'nin Avustralya ve Yeni Zelanda için taşıdığı anlam hakkında belli belirsiz bazı fikirlerim vardı. Şimdi, Anzak geleneğinin bu ülkede ne kadar güçlü olduğunu daha net görebiliyorum. Son iki yıl içinde Avustralya'nın bütün eyaletlerini ve özerk bölgelerini ziyaret ettim. Nereye gittimse, hangi küçük kasabada araba sürdümse, her yerde Anzak anıtları veya Çanakakale (Gelibolu) anıtları, dikili taşları, parkları ile karşılaştım. Brisbane şehrinde bir Gelibolu çeşmesi var. Avustralya'nın çeşitli şehir ve kasabalarında birçok Gelibolu taşları, kayaları var. Birçok parkta ve botanik bahçesine, örneğin Queensland'daki Roma'ya ve Toowoomba'ya, Gelibolu çam fidanları dikilmiş. Eski

Muharipler Dermegi tarafından bizim Büyükelçilik bahçesine de iki Gelibolu menseli iki çam ağacı dikilmiş bulunmaktadır. Geçen yıl Anzak Günü'nde Kanberra Kulübü'nün Sayın başkanı bana, dikili taş biçiminde küçük ve güzel bir şişe içinde Gelibolu kumu hediye etti. Benim için bu anlamlı bir hatıradır.

Bütün bu sembolik şeyler, kumlar, taşlar, kayalar, çam ağaçları bana ülkemi ve Çanakakale'deki Anzakları hatırlatıyor. Bir Anzak anıtını ziyaret ederken, bir hatıra taşı üzerindeki yazıtı okurken veya Türkiye'den getirilmiş küçük ve sembolik bir hatıraya bakarken kendimi hep dost bir atmosfer içinde bulduğumu ve dost Avustralya'da ülkemi temsil ederken pek mutlu olduğumu hissedirim ve hepimizin bunu Gelibolu'daki Azaklara ve Mehmetçiklere borçlu olduğumuzu düşünürüm.

1995 Anzak Günü'nde eşim ve ben, Gelibolu'da idik. Resmî Avustralya heyetiyle birlikte, savaş alanlarını, savaş mezarlıklarını, Anzak anıtlarını ve Kanlı Sırt (Lone Pine), Conkbayırı, Anzak Koyu gibi 25 Nisan 1915 günü Avustralya ve Zelanda Kolordusu'nun ilk defa ayak bastığı tarihi yerleri ziyaret ettik.

Geriye döndüğümde Anzak Koyu ismini kendi kendime tekrarlayıp duruyordum. O koya bu isim ilk defa Gelibolu'daki Anzak'ların komutanı General Birdwood tarafından verilmiş. Yıllar sonra, 1985'te Türk Hükümeti, bir Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle, Gelibolu Yarımadası'nın o parçasına resmen Anzak Koyu adını verdi ve resmi haritalar ona göre değiştirildi. Türk Hükümeti aynı zamanda Anzak Koyu'na bir anıt dikti. Bugün Türk milli toprağının o parçası ve orada dikilmiş olan anıt Anzak adını taşımaktadır.

Şunu belirtmek isterim ki bizim tarihimizde bunun bir başka eşi emsali yoktur. Anzak Koyu gerçekten tarihimizde eşsiz ve tek örnektir. Uzun yüzyıllar içinde, çeşitli yabancı ordular Türkiye'nin çeşitli bölgelerini işgal etmeye kalkışmışlardır. Fakat Türk vatanının hiçbir parçasına bir yabancı işgal ordusunun adı verilmemiştir. Türkiye yalnız Anzakları onurlandırmıştır. Bu olağanüstü dostluk jesti Anzakları ebedileştirecektir. O vesileyle Avustralya Başbakanı Bob Hawke, bunun, "eski düşmana karşı gösterilen eşsiz ve müstesna bir dostluk jesti" olduğunu söylemiştir.

Buna karşılık olarak Avustralya Hükümeti de Türk askerinin kahramanlığını ve fedakârlığını kabul etmiş; Kanberra'da, Avustralya Harp Tarihi Müzesi yakındaki parkta Atatürk Hatıra Anıtı dikmiştir. Kemal Atatürk, Çanakakale'de Türk kuvvetlerinin komutanıydı ve daha sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu Başkanı oldu. Burley Griffin gölünün kuzey kısmının bir bölümü de "Gelibolu Kıyısı" olarak adlandırılmıştır. Diğer taraftan Batı Avustralya Hükümeti, Albany kasabası ile Gelibolu arasındaki tarihi ilişki dolayısıyla Albany Limanı girişine Kemal Atatürk adını vermiştir, çünkü Anzak birliklerini

taşınan gemiler önce Albany Limanında toplanmışlar ve oradan Çanakkale'ye (Gelibolu'ya) hareket etmişlerdir.

Geçen yıl, Kasım ayında, son Anzak , çavuş Ted Matthews 100. yaşını kutladı. Onu kutlamak için şahsen Sidney'ye gittim ve kendisine özel bir plaket sundum. Plakete şunları yazdırdık:

Asil düşmanımız olarak

Gelibolu'da (Çanakkale'de) çarpışmış

ve bugün bizim pek saygıdeğer dostumuz olan

büyük Avustralyalı

Onbaşı TED MATTHEWS'a

100'NCÜ DOĞUM GÜNÜ DOLAYISYLA

en iyi dileklerle

selâmlarım.

Evet, "asil düşman" ve "pek saygıdeğer dost", benim samimi duygum budur. Genel olarak Türk halkının da Anzaklara karşı benzer duygular beslediklerine inanıyorum. Bizim Mehmetçiklerimiz, ilk temastan hemen sonra atletik ve masum Anzak gençlerinden hoşlanmışlar ve onlara saygı duymuşlardır, ve şimdi onların hepsini birden saygıyla anıyoruz.

Sayın Başkan,

Kanberra Kulübü'nün önümüzdeki yızyılda da Çanakkale kahramanları saygıyla anmayı ve böylece Türkiye-Avustralya dostluk ilişkilerine katkıda bulunmayı sürdüreceğini umarım.

Teşekkür ederim.

TC-KBA

SPEECH ADDRESSED BY H.E. MR. BİLAL N. ŞİMŞİR,
AMBASSADOR OF TURKEY,

ON ANZAC DAY LUNCHEON AT CANBERRA CLUB, AUSTRALIA,
25 APRIL 1997

The President and Directors of the Club,

Lieutenant General John Sanderson,

High Commissioner of Ireland,

Ambassador of Ireland,

Distinguished Members,

Ladies and Gentlemen,

Friends,

It is the second time that my wife and I are invited to the Anzac Day luncheon. I wish to express our heartfelt thanks to the Canberra Club. We are pleased and honored.

I understand that Anzac Day luncheon, organised but the Canberra Club is a well established tradition. All my predecessors were invited here. In 1985, on the 70th anniversary of Gallipoli campaign, visiting Turkish Minister of Foreign Affairs at that time Mr. Vahit Halefoğlu, was also invited and addressed this traditional luncheon. It is a privilege for the Turkish Ambassadors and Ministers to address on Anzac Day, this distinguished gathering. And now it is my turn.

Today we are commemorating the 82nd anniversary of the historic landing on Gallipoli peninsula. When I was in Turkey I had some vague idea about the meaning of Gallipoli for Australia and New Zealand. Now I can see more clearly how strong is the Anzac tradition in this country? Have been visiting all Australian States and territories for two years. Everywhere I go, every small town I drive, I am met by Anzac memorials or Gallipoli memorials, commemorative obelisks and parks. There is a Gallipoli fountain in Brisbane. There are many Gallipoli stones in different Australian town and cities. Gallipoli pines trees are planted in a number of parks and botanical gardens, in Roma, Queensland, and Toowoomba for example. There are two Gallipoli pine trees in our Embassy garden, planted by RSL. Last year on Anzac Day, the President of Canberra Club, presented to me in beautiful, small obelisk-shaped bottle, some sands from Gallipoli. It is meaningful treasure

for me...

All these symbolic pieces, sand, stones, pine trees etc. Reminded me my country and the Gallipoli Anzacs. Each time when I visit an Anzac memorial, when read an inscription on a commemorative stone, or when I see a small symbolic heritage from Turkey, I feel that I am surrounded by a friendly atmosphere, and I considered myself happy to represent my country here in friendly Australia. I think that we all are indebted to the Gallipoli Anzac and Mehmetis and we will always remember them.

O Anzac Day 1995, my wife and I, were in Gallipoli. We have visited, together with official Australian delegation, the battlefeld, the war graves, Anzac memorials, and historic sites such as Lone Pine, Conkbayırı, and Anzac Cove, where Australian and New Zealand Army corps landed first on 25 April 1915.

Back to the ship, I was repeating myself the name of Anzac Cove. That name was first given by General Birdwood, commander of Gallipoli Anzacs. Later on, in 1985, the Turkish Government, by a Presidential decree has officially named that part of Gallipoli Peninsula after the Anzacs, and al the official maps were changed accordingly. Turkish Government also erected an Anzac Memorial at Anzac Cove. Now, that part of Turkish national territory has the official name and a memorial of Anzacs.

I would like to point out that, this unique, I repeat, absolutely unique in our history. During the long centuries, different foreign armies attempted to invade different arts of Turkey. But never a piece of Turkish national land was named after an invading army. Only the Anzacs were honored by Turkey. This exceptional friendly gesture will immortalize the Anzacs. Prime Minister of Australia Mr. Bob Howke said on that occasion that it was "a singular act of friendship to a foreign foe."

In return the Australian Government recognized the heroism and self sacrifice of the Turkish soldier; established an Atatürk Memorial Garden near the Australian War Memorial in Canberra. Kemal Atatürk was commander of the Turkish forces at Gallipoli and later founder and first president of Modern Turkey. A part of the northern shore of Lake Burley Giffin was named "Gallipoli Reach". On the other hand, Western Australian Government has named the entrance to Albany Harbor after Kemal Atatürk, because of historical links between Albany and Gallipoli campaign; for the convoys carrying the Anzac troops assembled first in Albany Harbour and from there sailed to Gallipoli.

Last year, in November, the last Gallipoli Anzac soldier, Corporal Ted Matthews has celebrated his 100th birthday. I went to Sydney to congratulate him

personally and presented him a special plaque which read as follows:

"On his 100th birthday

I salute with best wishes

The great Australian

CORPORAL TED MATTHEWS

The last gallant ANZAC Soldier

Who fought at Gallipoli?

As our noble enemy

And who is now

Our most respected friend."

Yes, "noble enemy" and "most respected friend", this is my sincere feelings. I believe that Turkish people in general have similar feelings towards Anzacs. Our Mehmetis, just after the first contact, liked and respected the athletic and innocent Anzac boys, and now we respectfully honour them all together.

Mr. President,

I do hope that during the next century, Canberra Club will continue to honor heroes of Gallipoli and thus to contribute to the strengthening of the Turkish-Australian friendly relations.

Thank You.

TC-KBA

Avustralyalı Son Anzak Askerinin Kısa Öyküsü:

Türkiye Büyükelçisinden

Son Anzak Askerine Plaket

Kanberra'da Türkiye Cumhuriyeti'nin 73'ncü yılını kutladığımız günlerde, Avustralya basınında "Son Anzak" konusunda haberler çıkmaya başladı. 25 Nisan 1915 sabahı Gelibolu Yarımadasına ilk ayak basan Avustralya askerlerinden hayatta bir tek kişi, **Ted Matthews** adındaki bir onbaşı kalmıştı. Bu onbaşı 11 Kasım 1996 günü 100 yaşına basıyordu. "Gerçek son Anzak", "Orjinal son Anzak askeri" dedikleri bu asker için o gün 100'ncü yaş günü kutlamaları yapılacaktı. Avustralya medyasını bir heyecan sardı. Ted Matthews'le yapılan söyleşiler, onun boy boy fotoğrafları, kahramanlıkları, yorumlar gazete sütunlarını dolduruyordu. İngiltere Kraliçesi Elisabeth II bir kutlama mesajı gönderecekti. Avustralya Başbakanı John Howard da Ted Matthews'ü bizzat ziyaret edip kutlayacaktı. Avustralya medyası her Allahın günü onu konuşuyordu.

Töreni hazırlayanlar, Büyükelçiliğimizle de temasa geçtiler. Sekreterim Kadri Caner'i arayıp Türkiye Büyükelçisinin de acaba bir kutlama mesajı gönderip göndermeyeceğini sordular. Mesaj göndermek yerine eşimle birlikte törene katılmak, Ted Matthews'e bizzat kutlamak ve kendisine bir plaket sunmak istediğimizi bildirdik. Törenin nerede, hangi gün, saat kaçta yapılacağını sorduk.

Önce telefonla, ardından yazıyla cevap verdiler. Ted Matthews, Sidney'in kuzeyinde, Collaroy platosuna kurulmuş olan ve birçok villadan oluşan Eski Muharipler Huzur Köyü'nde kalıyordu. Tören, o köyün tiyatro salonunda, 11 Kasım 1996 günü saat 10.45'te başlayacaktı. " *Türk halkına karşı derin saygı ve muhabbet besleyen eski muharipler, Ted Matthews onuruna düzenlenen doğum günü partisinde Ekskelans Büyükelçi ve eşini hararetle karşılayacaklardır*" denildi.⁶

Kesin cevabı alınca çabucak bir plaket yaptırıldı. Üstüne elips biçiminde ay-yıldızlı Türkiye Büyükelçiliği arması yer alan plakete şunları yazdırıldı:

⁶ TC-KBA: Müdürler Heyeti Başkanı Ferit M. Wilkinson'dan Büyükelçi Sekreteri Kadri Caner'e mektup, 6. 11. 1996

Asil düşmanımız olarak

Gelibolu'da (Çanakkale'de) çarpışmış

ve bugün bizim pek saygıdeğer dostumuz olan

büyük Avustralyalı

Onbaşı TED MATTHEWS'ü

100'NCÜ DOĞUM GÜNÜ DOLAYISYLA

en iyi dileklerle

selamlarım.

Sydney, 11.11.1996

Bilâl ŞİMŞİR

Türkiye Büyükelçisi

1996 Kasım ayının ilk haftasında *Kanberra'dan Haberler* büteninde ve Avustralya Türk gazetelerinde aşağıdaki haber çıktı:

"*Türkiye Cumhuriyeti Canberra Büyükelçisi Bilâl Şimşir, bugün hayatta olan son ANZAK askerine plaket verecek.*

25 Nisan 1915 sabahı Gelibolu Yarımadası'na ayak basmış ve orada filen çarpışmış olan "Gerçek ANZAC" askerinden Avustralya'da bugün bir tek kişi hayatta kalmıştır. **Ted Matthews** adlı bu onbaşı, 11 Kasım 1996 günü 100'üncü yaşına basacak ve o gün Sydney'de bir tören yapılacaktır.

Büyükelçi Şimşir, son ANZAC'ın 100'ncü yaş gününe bir kutlama mesajı göndermeye davet edilmiştir. Büyükelçi, Canberra'dan tebrük telgrafları göndermek yerine, o anlamlı törene bizzat katılıp son ANZAC askerini selâmlamayı uygun görmüştür.

Büyükelçi, vereceği plakette Çanakkale'de çarpışmış olan onbaşı Ted Matthews'ü "Büyük Avustralyalı", "Asil Düşman", "Pek saygıdeğer dost" olarak selâmlayacaktır. Plakette Türkiye Cumhuriyeti'nin ay-yıldızlı arması da yer

alacaktır.

Son ANZAC askerinin 100'ncü yaş günü töreni. 11 Kasım 1996 günü saat 11'de, Sidney'de, Collaroy War Veterans Home (Savaş Gazileri Evi) adresinde yapılacak öğrenilmiştir.

Haber, 1 Kasım 1996'da **Kanberra'dan Haberler'de**, 4 Kasım'da Sidney'deki **Yorum** ve Melbourne'daki **Turkish Report** gazetelerinde, 8 Kasım'da da Sidney'de çıkan **Yeni Vatan** gazetesinde yayımlanarak Avustralya Türk toplumuuna duyuruldu. Haberlerde vereceğimiz plaketin resmine de yer verildi.

Son Anzak Askeri Ted Matthews

Türkiye'den Özur Diledi

11 Kasım 1996 sabahı, eşimle birlikte Kanberra'dan kalkıp Sidney'nin kuzeyindeki "Eski Muharipler Köyü"ne gittik. Şirin bir yer. Tek katlı villalar, asfalt sokaklar, yeşillikler içinde bir belde. Çok bakımlı. Köyün orta yerinde bir tiyatro binası var. Tören tiyatro salonunda yapılıyor. Binanın önünde heyecanla karışıldık ve doğruca Ted Matthews'e takdim edildik. Salon tıklım tıklım dolu.

Ted Matthews, 100 yaşında ama aklı başında bir ihtiyar. Çökmüş bir hali yok. Giydirilip kusunulmuş, göğsüne madalyaları takılmış, tekerlekli sandalyeye oturtulmuş. Toplantının odak noktası. Görevliler, gazeteciler, televizyon kameramanları, dostlar, meraklılar etrafını çevirmiş. Kızı Amerika'dan gelmiş, tekerlekli sandalyeyi idare ediyor, çevreye de ilgilenmeye çalışıyor. Selâmlaşttık, tokalaştık, Ted Matthews'ün 100'ncü yaş gününü kutladık. Plaketi kendisine sunduk ve eşimle birlikte iki yanına oturduk ve kendisini aramıza aldık.

Son Anzak Ted Matthews, fevkalâde duygulandı. Televizyon kameraları karşısında tekrar tekrar özür diledi. "Sorry, sorry" dedi. Türklere hiçbirini düşünmediğini, politikacılar tarafından Çanakale'ye gönderildiğini, görevini yapmaya çalıştığını, Türk askerinin görevini yaptığını söyledi. Tekrar özür dilerim dedi. 100'ncü yaşını kutlanmış olan son Anzak askerinin Türkiye Büyükelçisinden özür dileyişi o akşam bazı televizyon kanallarının haber bültenlerinde de görüntülü ve sesi olarak verildi.

Ted Matthews, o günlerde gazetecilere verdiği demeclerde, İngilizleri ve özellikle Churchill'i eleştirmişti. Anafatarlar koyuna yapılan çikartmanın

⁷ Kanberra'dan Haberler, 1. Kasım 1996, No. 87/96; Turkish Report (Melbourne), 4.11.1996; Yorum (Sidney), 4.11.1996; Yeni Vatan (Sidney), 8.11.1996

İngilizlerin hatası olduğunu söylüyordu. Bizden özür dilerken, bizi oraya politikacılar yolladı derken içendi. Bunu gözlerinden, davranışından, heyecanından da anlayabiliyorduk. Biz sizi sayıyadeger bir dost olarak selâmlıyoruz diyerek gönüllü aldık. Bu davranışımız Avustralya kamuoyunu da hoşnut etti. Hem Avustralya gazetelerinde, hem de Avustralya'da Türkçe olarak yayımlanan gazetelerde güzel güzel yazılar çıktı.

Törenin ardından Avustralya Türk gazetelerinde şu haber yayımlandı:

"25 Nisan 1915 sabahı Gelibolu yarımadasına ayak basmış ve orada Türk askeriyeye filen savaşmış olan son ANZAC askeri onbaşı Ted Matthews, T.C. Canberra Büyükelçisinden özür diledi.

Ted onbaşı, gerçek ANZAC askerlerinin bugün hayatta kalmış son temsilcisidir. Avustralyalılar tarafından "Tecmizin incisi" diye saygıyla anılmaktadır. 11 Kasım 1996 günü 100 yaşına basan Ted onbaşya, başta Kraliçe Elizabeth, Başbakan Howard olmak üzere çeşitli devlet adamları, siyasi partiler, kişi ve kuruluşlar tarafından kutlama telgrafları gönderilmiştir. Sidney'deki Fransız Başkonsolosu da onbaşya kutlanmıştır.

Başbakan Howard, bir gün önceden gidip onbaşı Ted'i ziyaret etmiştir. T.C. Canberra Büyükelçisi Bilal Şimsir ve eşi de, onbaşı Ted için Sidney'de yapılan 100'ncü yaş günü törenine katılmış, onbaşyayla görüşmüştür.

Büyükelçi, Ted Matthews'e bir dostluk plaketi sunmuştur.

Bu dostluk jestine pek duygulanan Ted Matthews, Büyükelçiden ve eşinden tekrar tekrar özür dilemiştir. "Sizin ülkenize bizi politikacılar gönderdi. Biz de orada bize verilen görevi yapmaya çalıştık. Sizin askerlerimiz de görevlerini yaptılar. Özür dilerim" demiştir. Bırkaç kez "özür dilerim", "özür dilerim" (I am sorry) diye tekrarlamıştır. Büyükelçi, kendisini sayıyadeger bir dost olarak selâmladığını belirtmiş ve son ANZAC askerinin gönüllü olduğunu almıştır.

Bazı televizyon kanalları, onbaşı Ted'in özür dileyen sözlerini kendi sesinden vermişlerdir.⁸

Avustralya'nın büyük gazetelerinden *The Sydney Morning Herald*, "Ted Matthews, sevdiği ülkenin Başbakanı tarafından ziyaret edildi, hizmet ettiği İmparatorluğun Kraliçesinden bir telgraf aldı, hatta yakıyla savaşığı ülkenin Büyükelçisi kendisine plaket verdi" diyordu. 11 Kasım 1918 tarihinde Müttefikler Almanya ile mütareke imzalamışlar. Bu tarih, Birinci Dünya Savaşı'nın sonu olarak kutlanılmış. Gazete, "Gelibolu (Çanakale) eski muharibi, milletler barışı

⁸ Yeni Vatan (Sydney), 15.11.1996; Turkish Report (Melbourne), 18.11.1996

kutlarken 100 yaşını devirdi. Başbakan Howard, hafta sonunda Bay Ted Matthews'ü Colaroy'da ziyaret etti. Diğer kutlayanlar arasında Kraliçe ve Türkiye Büyükelçisi Bay Bilal Şimşir de bulunmaktadır⁹ diye yazıyordu.

Gazete, Ted Matthews'ün Türkiye'den açıkça özür dilemediğini ise sessiz geçiyordu.

Son Anzak'ın Ölümi

Çanakkale'de Mehmetçik'le savaşmış olan Avustralyalı Son Anzak askeri, ertesi yıl 101 yaşına bastı. 10 Kasım 1997'de kendisine bir kutlama mesajı gönderdim.

Tam o sırada, 4 Kasım 1997'de Ankara'dan bir telgraf aldık. "TSK Fotofilm Merkezi Çanakkale Savaşları konusunda yapılacak bir filmde son ANZAC askeri Ted Matthews ile bir mülakata da yer vermeyi ve bu amaçla önümüzdeki aylarda Avustralya'ya bir ekip göndermeyi planlamaktadır..." diyordu.¹⁰

Fotofilm Merkezi davranmıştı, ama geç kalmıştı. Bu telgrafın bir ay kadar sonra, 10 Aralık 1997'de son Anzak Sidney yakınındaki Narrabeen Emekliler evinde öldü.

Cenazesini kaldırmak için Sidney'de davet töreni düzenlendi. Ankara'ya yazdım, uygun görülürse bu törene katılmak isediğimi bildirim. Uygun görülmezse Sidney Başkonsolosumuzun katılımını Bakanlığımızın onayına sundum. Bakanlık benim katılımı uygun gördü. 16 Aralık 1997 Salı günü törene katıldım. Orada Başbakan Howard ve diğer devlet adamlarına taziyelerini sundum.

Son Anzak askerinin devlet töreniyle uğurlanırken de Türkiye Büyükelçisinin orada hazır bulunması Avustralya hükümetini ve kamuoyunu hoşnut etti.

⁹ "Gallipoli veteran marks his ton as nations toast peace", *The Sydney Morning Herald*, 12.11.1996

¹⁰ TC-KBA: TC Dışişlerinden Canberra Büyükelçiliğine açık tel: 4.11.1997, No. 10902/11

T.C. KANBERRA BÜYÜKELÇİLİĞİNDEN DİŞİŞLERİ BAKANLIĞINA

Tel. Acele

Kanberra, 11 Aralık 1997

No. 390

1. İlk günden (25 Nisan 1915) itibaren Çanakkale savaşına filen katılmış olan hayattaki en son Avustralya askeri Ted Matthews, dün (10 Aralık) ikamet ettiği Avustralya Muharip Gaziler Derneğinin Sidney'in Narrabeen bölgesindeki Emekliler Evinde vefat etmiştir.

101 yaşında ölen Matthews'un, Çanakkale'den sonra Fransa ve Belçika'da görev yaptığı basında bildirilmektedir.

11 Kasım 1896 tarihinde Sidney civarında doğan Matthews ailesinin altı çocuğundan biri olup mesleken marangozdur. Daha o zaman Mors alfabesini de bildiği için 1914 Eylül ayında 17 yaşındayken orduya katılmıştır.

Matthews, 1990 yılında Çanakkale'de yapılan ANZAC çıkarmasının 75. Yıldönümü törenlerine de katılmıştır.

2. Bugünkü "The Australian" gazetesinde yayınlanan resimli geniş haberde, özetle, Matthews'ün kendisi ile yapılan son mülakatta şu görüşleri ifade ettiği belirtilmektedir:

"Allah aşkına Gelibolu'yu (Çanakkale'yi) yüceltmeyin. Korkunç bir hata idi. Gençlere her şey anlatılmalı. Her şey aptal İngilizler yüzünden kötüye gitti. Avustralya asla bir yabancılara güç komutasında savaşa girmemelidir ve denizasırlı hizmetlerde zorunlu askerlik yapanları kullanmamalı...İngilizlerin her şeyi berbat etmelerine rağmen Avustralya Gelibolu'dan (Çanakkale'den) hiçbir ders almamış..."

3. Geçen yıl 100'ncü yaş günü törenlerinde kendisine plaket vermiş olduğunuz Matthews, televizyon önünde bizden özür dilemiş idi.

4. Vefatına geniş yer ayıran Avustralya basınında yayımlanan haber kesitleri bir yazı ekinde Bakanlıklarına ayrıca sunulmaktadır.

5. New South Wales Eyalet Başbakanı Bob Carr, Matthews için bir devlet töreni yapılacağını açıklamıştır. Uygun görülürse bu devlet törenine katılmayı düşünüyorum.

Uygun görülmediği takdirde ise, Sidney Başkonsolosumuzun iştirakini tensiplerine sunarım.

Talimatlarının bildirilmesini müsaadelerine saygılarımla arz ederim. (PUGY).

SİMŞİR

TC-KBA

T.C. DIŞİŞLERİ BAKANLIĞINDAN
KANBERRA BÜYÜKELÇİLİĞİNE

Tel. Acele

Ankara, 11 Aralık 1997

No. 133

İlgi: 390 sayılı açık telgrafları

Son ANZAK askeri Ted Matthews'un ölümü vesilesiyle düzenlenecek Devlet törenine Zat-ı Âlilerince katılımı uygun görülmüştür.

Gerekli Olur Belgesi'nin hazırlanabilmesini teminen kesin gidiş-dönüş tarihlerinizin bildirilmesini* müsaadelerine saygılarımla arz ederim. PUGY.

DIŞİŞLERİ

TC-KBA

* Törene 16 Aralık 1997 Salı günü, makam taşıtımızla sabah erkenden gidip aynı gün akşam dönceğimi ve şöförünüz Mustafa Paşa için de bir günlük yevmiye öngörülmesini bildirdim.-BNŞ

Anzak Koyu'na Yeni Bir Anıt Dikme Talebi

7 Kasım 1996günü Dışişleri Bakanlığına şunları yazdım:

"Bir süre önce ziyaretime gelmiş olan Avustralya Eski Muharipler Derneği Başkanı W. B. James, "Anzak Koyu"nda bir anıt dikmek istediklerini ve bu konuyu resmen Büyükelçiliğimize iletceğini bildirmişti.

Anılan Dernek Başkanından bu defa alınan örneği ilişik mektupta, Avustralya Eski Muharipler Derneği'nin Çanakale Yarımadası'ndaki "Anzak Koyu"na yaklaşık bir buçuk iki metre boyunda bir anıt dikmek ve bir plaket koymak istediği belirtilmektedir. Mektupta, konunun ilgili makamlarımıza iletilerek Hükümetimizin onayının alınması hususunda yardımlarımız istenmektedir.

Avustralya Eski Muharipler Derneği (The Returned & Services League of Australia Limited=RSL), ilke çapında yaygın teşkilatı ve yaklaşık 250.000 üyesi bulunan güçlü ve etkili bir kuruluştur. Çanakale Savaşları hatırası dolayısıyla bize dostluk duyguları beslemekte ve yeri gelince dostluğunu göstermektedir. Bu bakımdan ANZAC koyunda bir anıt dikmek isteklerinin olumlu karşılanması uygun olur; düşüncesindeyim.

Bilgilerine ve anılan derneğe verilecek cevabın bildirilmesini müsaadelerine saygılarımla arz ederim. "11

Anzak Koyu'na yeni bir anıt dikilmesi talebi ilke olarak olumlu karşılandı. 7 Ağustos 1997'de Ankara'dan şu cevabı aldık:

"Genelkurmay Başkanlığımız, W.B. James'in başkanı olduğu Eski Muharipler Derneği'nin Anzak askerlerinin anısına "Anzak Koyu"nda bir anıt dikme ve plaket koyma talebini uygun bulmuş; ancak dikilecek anıtın boyutlarının bölgedeki Türk anıtından büyük olmaması gerektiğini bildirmiştir.

Öte yandan, ayrıca görüştü sorulan Orman Bakanlığımız, Millî Parklar ve Av-Yaban Hayatı Genel Müdürlüğünce açılmış bulunan "Gelibolu Yarımadası BARIŞ Parkı Ulaşılar arası Fikir ve Tasarım" yarışmasının sonuçlarının 25 Nisan 1998 tarihinde ilân edilmesinden sonra, anıt için Anzak Koyu'nda yer tespit ve tahsisinin mümkün olabileceğini belirtmiştir.

Bilgilerine ve gereğini müsaadelerine... "12

¹¹ TC-KBA: TC Kanberra BE'den Dışişlerine Yazı, 4.11.1996, No. 2068/1221

¹² Ibid.: TC Dışişleri Bakanlığı'ndan Kanberra Belçiliğine, tel. 7.8.1997, No. 94

Avustralyalıların Anzak Koyu'nda yeni bir anıt dikme talebinin geciktirilmesini 27 Şubat 1998'de Dışişleri Bakanlığımıza telkin etti. Şunları yazdım:

"Avustralya Eski Muharipler Derneği (RSL), Anzak askerlerinin anısına "Anzak Koyu"nda bir anıt dikmek ve plaket koymak isteğini dile getirmiş ve Genelkurmay Başkanlığımız da bu talebi ilke olarak uygun görmüştü. Yalnız anta yer tahsisinin Gelibolu Yarımadası Barış Parkı yarışmasının sonuçlanmasına bırakılmıştı. Bir de RSL anıtının bölgedeki Türk anıtından daha yüksek olmaması gerektiği bildirilmişti.

Önümüzdeki aylarda bu konuda yeniden girişimler olabilir ve Ankara'daki yeni Avustralya Büyükelçisi de devreye girebilir. Avustralya Eski Muharipler Derneği'nin Gelibolu yarımadasında bir anıt dikmesini geciktirmemiz, anıt için yer tahsisini de etelememiz uygun olur, kanısındayım. Zira, Avustralya tarafı karşılıksız olarak bir talepte bulunmaktadı, oysa burada da mütakabiliyet ilkesini gözlememiz gerekir, diye düşünüyorum.

Bilindiği gibi Anzak Koyu adının verilmesine ve orada bir anıt dikilmesine karşılık Avustralya'da da Atatürk Anıtı dikilmiş, bazı yerlere Atatürk ve "Gelibolu" adları verilmiş ve bu sonuçtan hem Türk tarafı, hem de Avustralya tarafı memnun kalmış idi. Bu defa Anzak koyunda yeni bir Avustralya anıtına karşılık Avustralya'da da bir Türk anıtı dikebiliriz, sanıyorum. Broken Hill kasabasında böyle bir anıt dikmek için Melbourne'daki Türkler tarafından kurulmuş bir komite vardır, bir yıldır yerel makamlardan izin almak için uğraşmaktadır. Gelibolu yarımadasında RSL anıtını biraz geciktirsek, Broken Hill'de Türk anıtı dikilmesi işini hızlandırmış ve hayata geçirmiş olabiliriz. RSL Genel Başkanı Tümgeneral Peter Phillips, Broken Hill anıtına destek olabilecek gibi görünmektedir.

Anzak Koyu'nda yeni bir Avustralya anıtı için yer tahsisini bir süre geciktirmek hususundaki görüşümüzün ilgili kurumlarımıza sunulmasını takdirlere...saygılarımla arz ederim."¹³

Bu yazıyı gönderdikten bir ay kadara ben Avustralya'dan ayrılıp Ankara'ya döndüm ve Nisan 1998'de emekli oldum. Bu konuda gelişmeler olduğunu bilmiyorum. Ancak şahsen o zamanki görüşümüzü muhafaza ediyorum.

¹³ Ibid.: TC Kanberra BE'den Dışişleri akanlığına Yazı, 27.2.1998, No: 303

Gelibolu Barış Parkı Tasarısına İlişkin

Üç Belge

1.

T.C. KANBERRA BÜYÜKELÇİLİĞİNDEN
DIŞİŞLERİ BAKANLIĞINA

Faks No. 145

Kanberra, 3 Temmuz 1997

İlgi: 88 sayılı telgrafımız.

Gelibolu yarımadasıyla ilgili olarak Avustralya Temsilciler Meclisi üyesi Mallee millervekili Mr. Forest, Eski Muharipler Bakanı Bruce Scott'a bir soru yöneltmiştir. Sorunun ve buna Bakan tarafından verilen cevabın örneği, 25.06.1997 tarihli Temsilciler Meclisi tutanaklarından çıkartılarak ilişikte sunulmuştur.

Okunmasından da görüleceği üzere, soru sahibi Gelibolu yarımadasının geliştirilmesi ihtimalinden duyulan endişeye değinerek bu konuda Avustralya tarafından ne gibi girişimler yapıldığını ve Türk makamlarından ve Türk makamlarından ne cevap alındığını sormuştur.

Bakan, Gelibolu yarımadası hakkında uluslar arası bir yarışma açıldığını bildirmiş, yarımadamın, savaş mezarlıklarının ve özellikle Anzak Koyu'nun ve Kanlı Sirt'in (Lone Pine) korunmasını Hükümetçe kuvvetle desteklediklerini, Ankara'daki Büyükelçileri aracılığıyla bu görüşlerini Türk hükümetine duyurduklarını, Hükümetimizin savaş mezarlıklarına ve Gelibolu yarımadasının hatırasına dokunulmayacağı yolunda görüş bildirdiğini açıklamıştır.

Bilgilerine saygılarımla arz ederim.

BİRAL ŞİMŞİR
Büyükelçi

TC-KBA

T.C. KANBERRA BÜYÜKELÇİLİĞİNDEN
T.C. DİŞİŞLERİ BAKANLIĞINA

Yazı

Kanberra, 13 Kasım 1997

No: 241

İlgi: 94 sayılı açık telgrafları.

Avustralya Eski Muharipler Derneği (RSL) Başkanı Emekli Tümgeneral Peter Phillips, beraberinde derneğin Melbourne Şubesi Başkanı Bruce Ruxton ve demek Sekreteri Derek Robson olmak üzere dün (12 Kasım) ziyaretime geldi.

Büyükelçiliğimizde gerçekleşen ve Müsteşar Yahya Akkurt'un da hazır bulunduğu görüşmede, General Phillips özetle Gelibolu Barış Parkı Projesi hakkındaki gelişmelerin ne safhada olduğunu, Avustralya için Gelibolu Yarımadası'nın özel bir öneminin bulunduğunu belirterek proje yarışması hakkında Türk Hükümetinin bir karar alıp almadığını sordu.

RSL Melbourne Şubesi Başkanı Ruxton ise, Gelibolu Yarımadasının doğal halinin muhafaza edilmesini, mevcut yapılanmaya ilâve olarak başka inşaatı izin verilmemesini, hatta yangın sonrası yeniden ağaçlandırmanın dahi yapılmamasını, Hamilton gemisinin batırıldığı tepenin eteklerine yazlık evlerin yapıldığını üzüntü ile müşahade ettiklerini, buraların doğal yapısının muhafaza edilerek "manikür-pedikür"den geçmiş bir yapımack parka dönüştürülmesini temenni etti. Gelibolu Barış Parkı proje yarışmasının Türk Hükümetinin sanimini duygularının bir göstergesi olduğundan şüphe etmemekle beraber, buranın sert güzelliğinin (harsh beauty) insanların zihinlerinde yer etmiş olduğunu ifade etti. İngiliz tarihçi yazar R. R. James'in kendisine gönderdiği ve bir örneği ilişikte sunulan mektubunun bir kopyasını tevdi etti.

Diğer yandan RSL Sekreteri Derek, Gelibolu Yarımadası üzerinde uygun görülecek bir yere kaidesi yüksek olmayan bir plaket yerleştirmek istediklerini beyan etti.

Konuklara cevaben ben de aşağıdaki hususları belirttim:

Söz konusu proje yarışması konusunda Büyükelçiliğimizde fazla bilgi yoktur. Bu konu ODTÜ'ye bağlı Gelibolu Barış Parkı Uluslararası Yarışma Ofisi

isimli özel bir birim tarafından yürütülmektedir. Uluslararası bir yarışma olduğu için herkese açıktır. 1998 Nisan ayında sonuçlanacaktır. Arzu edersemiz bu hususları bu birime doğrudan iletirsiniz veya siz de yetkili makamlarınıza bildirebilirsiniz. (ODTÜ'deki söz konusu birimin adresi kendilerine tevdi edilmiştir.)

Bizim için de Gelibolu Yarımadası kutsal bir yerdir. Buraya gerekli her türlü ihtimamın gösterilmesini biz de arzu ederiz ve buna özen gösteriyoruz. Nisan 1995'te ANZAK Günü'nde Gelibolu Yarımadasındaydım. Çoğu Avrupa'dan gelmiş birçok Avustralyalı öğrenci ve genç de vardı. Bu gençlerin savaş mezarlıklarına yeterince saygılı olmadıklarını gördüm. Siz de oraları ziyaret edecek gençlerinizi biraz uyabilirseniz, iyi olur.

Yerleştirilmek istenen plaketin yeri ancak proje yarışması sonuçlandıktan sonra belirlenebilecektir ve fazla yüksek olmaması gerekmektedir.

Sözümün son vermeden önce General Phillips'ten bir ricada bulundum. Artık Avustralya'da yeteri kadar Türk asıllı insanlara mevcudiyetine değinerek, her yıl muhtesem bir şekilde Kanberra'da kutlanan ANZAK Günü törenlerine Türklerin de bir Türk bayrağı altında resmi geçitte yer almak arzusunda olduklarını ifadeyle bu sanimini dileğimizin gerçekleştirilmesi için RSL'in desteğine ihtiyacı bulunduğunu; bunu da bizden esirgememelerini kendisinden özellikle rica ettim. General Phillips bu teklifimizi değerlendirecektirini ifade etti.

Saygılarımla arz ederim.

TC-KB4

Bilal ŞİMŞİR

Büyükelçi

3.

T.C. KANBERRA BÜYÜKELÇİLİĞİNDEN

DIŞİŞLERİ BAKANLIĞINA

Tel (Kismen)
No. 303

Kanberra, 27 Şubat 1998

1. Dün (26 Şubat) Eski Muharipler Bakanı Bruce Scott'a veda ziyaretinde buldum. Önümüzdeki Temmuz ayında Türkiye'yi ziyaret etmek niyetinde olduğumu bildirdi. Ziyaret isteğini, yazılı olarak Başbakanın onayına sunmuş, bugünlerde cevap bekliyorum. Birkaç gün içinde bize kesin kararımı bildireceğini söyledi. "Başbakan inşallah onaylar, onaylamazsa seyahatimi dört-beş ay ertelerim, ama her halükârda en kısa zamanda Türkiye'ye gitmek istiyorum" dedi.

2. Bu karara sevindiyimi, Mart ortalarına kadar Kanberra'da olabileceğimi, ziyaretinin başarılı geçmesi için elimden geleni yapacağımı bildirdim. Ne gibi bir program öngördüğünü sordum. Essas amaçımı Gelibolu yarımadasındaki savaş mezarlıklarına gitmek, Türk yetkilileriyle bazı konuları görüşmek olduğumu, 4-5 gün kadar ilkemizde kalacağını, Ankara'ya, İstanbul'u ve Ege kıyılarını da ziyaret niyetinde olduğumu söyledi. Gelibolu Yarımadası Dünya Barış Parkı Projesi'nin son durumunu sordu. Uluslararası yarışmanın Nisan ayında sonuçlanmasının öngörüldüğünü, fakat gelişmeler hakkında henüz ayrıntılı bilgiye sahip olmadığımı bildirdim.

3. Birinci ve İkinci Dünya Savaşlarında İngiltere ve Amerika'nın safında savaşmış olan Avustralya'nın, Gelibolu Yarımadası başta olmak üzere, Kuzey Afrika ve Orta Doğu ülkelerinde birçok savaş mezarlıkları vardır ve bunlarla ilgilenmek Eski Muharipler Bakanlığının görevleri arasındadır. Bakan Bruce Scott'un bu mezarlıkları görmek niyetiyle bölgemize bir ziyaret planladığı, Temmuz'da olmazsa birkaç ay sonra bölgemizi dolaşacağı anlaşılıyor. Türkiye ziyaretini muhemenen İsrail ve Yunanistan ziyaretleriyle birleştirecektir. Buna sıcak dostluk gösterdi. Makam odasını Çanakkale savaş hatıralarıyla doldurmuş, Bunara tek tek dikkatimi çekerken, "dostluğumuz çok derindir, çok köklüdür" dedi. Çerçevelezip odasına asmış olduğu Atatürk'ün Anzak'larla ilgili ölmez sözlerini okurken de duygulandı. "Evet, dostluğumuz köklüdür, bunu daha da geliştirelim" dedim.

4. Avustralyalı Bakan, Gelibolu yarımadasıyla ilgili "bazı konuları Türk yetkililerle görüşmek" niyetindedir. Tarihi eserlerin ve çevrenin korunması konusunda pek titiz olan Avustralyalıların olabilecek aşırı

isteklerini ihtiyatla karşılamak gerekebilir, sanıyorum. Meselâ, Gelibolu yarımadasının ağaçlandırılmasına veya yeşertilmesine dahi karşı olan Avustralyalılar vardır. O topraklara el sürülmemeli, tarihi savaş alanları 1915'teki halıyla, yalçın ve vahşi halde bırakılmamış, Bakan Bruce, sayın hâlefim Büyükelçi Arık'ın ne zaman geleceğini sordu ve gelince kendisiyle görüşme arzusunda olduğumu da söyledi...

Saygılarımla arz ederim.

TC-KBA

ŞİMŞİR

Marmara'da Bir Batık Denizaltı

T.C. KANBERRA BÜYÜKELÇİLİĞİNDEN

DIŞİŞLERİ BAKANLIĞINA

Faks No. 147

Kanberra, 5 Temmuz 1997

Çanakkale Savaşı sırasında Marmara Denizine girmiş ve orada batırılmış olan Avustralya denizaltısı AE2 hakkında bugünkü(5 Temmuz) "The Sydney Morning Herald" gazetesinde çıkan yazının bir örneği ilişikte sunulmuştur.

Yazıda, Rahmi Koç Sanayi Müzesi Müdürü Selçuk Koray tarafından yerinin saptandığı belirtilen AE2'nin denizden çıkarılıp müzeye konmak istendiği, ancak bu batık denizaltının Avustralya mülkiyetinde olduğu, Avustralya ile Türkiye arasında görüşmeler yapılması gerekeceği savunulmaktadır.

Bir Avustralyalı grubun önümüzdeki Eylül ayında İstanbul'a gidip Selçuk Koray ile işbirliği yapacağı, Koray'ın da Eylül başlarında Avustralya'ya geleceği ve Batı Avustralya Deniz Müzesi tarafından düzenlenen seminere AE2'yi buluşu ile ilgili bir bildiri sunacağı bildirilmektedir.

Bilgilerinize saygılarımla arz ederim.

Bilal ŞİMŞİR

Büyükelçi

TC-KBA

Biririken

Biririken birkaç cümle daha ekleyeyim.

Türkler ile Avustralyalılar ilk defa Çanakkale savaşında yüzyüze geldiler. Avustralya, bu savaşa kendi ismini taşıyan, Avustralya ve Yeni Zelanda Kolordusu veya kısaca ANZAK adıyla anılan bir kolorduya katıldı. Çanakkale Savaşı, Avustralya için büyük önem taşımaktadır ve Anzak hatıraları Avustralya'da bugün de çok canlıdır.

Birbirleriyle Çanakkale'de savaşmış olan Osmanlı Devleti ile Avustralya arasında normal diplomatik ilişki yoktu, hiç kurulmamıştı. Avustralya'da bir Osmanlı Elçiliği veya konsoloslugu açılmadığı gibi Türkiye'de de bir Avustralya temsilciliği açılmamıştı. O dönemde Avustralya'nın Türkiye'deki çıkarlarını İngiltere korumuştur.

Türkiye -Avustralya ilişkilerinde bir yeri olan ilk antlaşma veya ilk ahdi belge, 1923'te imzalanmış olan Lozan Barış Antlaşması ve özellikle bu antlaşmanın savaş mezarlıkları ve Gelibolu yarımadasındaki Anzak mezarlıkları ile ilgili hükümleridir. Türkiye ile yapılan bu antlaşmayı Avustralya değil, Büyük Britanya imparatorluğu imzalamıştı, fakat antlaşmanın savaş mezarlıklarıyla ilgili hükümlerinden en çok yararlanan ülke Avustralya olmuştur.

Şubat 1924'de Avustralya Başbakanı Bruce Türkiye'ye geldi. Türkiye ile Avustralya arasında gerçekleşen ilk düzey ziyaret budur. Bu özel bir ziyareti. Kendisi de Çanakkale'de savaşmış eski bir Anzak askeri olan Başbakan Bruce, Ankara Hükümetinin İstanbul'daki resmi temsilcisi Dr. Adnan Adıvar ile görüşükten sonra Çanakkale'ye geçmiş, iki gün boyunca savaş mezarlıklarını, Anzak mezarlıklarını ziyaret etmiş ve ülkemizden ayrılmıştır.

Başbakan Bruce'ün ziyareti Çanakkale Savaşı ile ilgili bir ziyareti ve bir bakıma daha sonraki ziyaretler için çığır açmıştır. Daha sonraki yıllarda, özellikler İkinci Dünya Savaşından sonraki dönemde Avustralya'dan Türkiye'ye yapılan ziyaretler esas itibarıyla hep Çanakkale ile ilgilidir.

1967 yılında Avustralya'da Türkiye Büyükelçiliği açıldı ve iki ülke arasındaki ilişkiler çok yönlü olarak gelişti. Ziyaretler de karşılıklı olarak arttı. Çanakkale Savaşı, Avustralya'dan Türkiye'ye ziyaretleri tetiklemişti. Önce özel olarak yapılan üst düzey ziyaretler daha sonraki yıllarda resmi nitelik de kazanmış ve bunlara karşılık vermek amacıyla Türkiye'den de Avustralya'ya resmi ziyaretler başlanmış ve giderek artmıştır. Çanakkale Savaşı'nın hatıraları olmasaydı, uzak ülke Avustralya ile Türkiye arasındaki ilişkiler ve ziyaret trafiği hiçbir zaman bugünkü

kadar yoğunluk kazanamazdı.

Türkiye ile Avustralya arasındaki ziyaretler, ikili ilişkilere ivme kazandırmış, karşılıklı dostluğa hizmet etmiştir. Fakat bu ziyaretlerde bazen istenmeyen zorluklar da yaşanmış ve Avustralya medyasında Türkiye hakkında pek dostça olmayan yayınlar yapıldığı ve bunların resmi makamlarca da paylaşılabildiği görülmüştür.

Çanakkale ve Anzak hatıraları yüzünden Türkiye ile Avustralya arasında ilerde de bazı sorunlar yaşanabileceği akla gelmektedir. Esas itibarıyla Avustralya tarafının aşırı hassasiyetinden, egocentrik yaklaşımından ve karşılıksız taleplerinden kaynaklanan bu gibi zorluklara karşı Türk tarafının hazırlıklı olmasında yarar vardır. Avustralya tarafının ilerde de olabilecek taleplerini değerlendiren karşılıklılık ilkesini hiç gözden uzak tutmamak da esas olmalıdır.

Mr. Henderson, British Charge d'Affaires, Constantinople,

to Mr. MacDonald, Secretary of State for Foreign Affairs, London

No. 117

February 11, 1924)

CONSTANTINOPLE,

(Received February 18)

My Lord,

The Prime Minister of Australia, accompanied by Major-General Sir Fabian Ware, vice-chairman of the Imperial War Graves Commission, arrived at Constantinople on the 6th instant. The Turkish authorities had arranged for all the necessary facilities to be granted to him, and he was, I understand, welcomed at the frontier by a representative of the Vaili of Adrianople.

2. Mr Bruce spent the day sightseeing, and the Old Saraglio was specially thrown open by the Turkish authorities for his benefit. I also arranged for Sir Fabian Ware, together with Colonel Hughes, the Director of Imperial War Graves Commission at Kilia, to have an interview with Dr. Adnan Bey, who showed them every civility. In the evening I entertained Mr. Bruce to dinner a His Majesty's Embassy.

3. H.M.S. "Calyпсо," Captain C. S. Scott, arrived at Constantinople at 8

A.M. on the following morning, and, after exchanging the usual salutes with the Turkish shore batteries, anchored off Haidar Pasha. I took Mr. Bruce and his party off in the Embassy launch "Makook," and accompanied them in the "Calypso" down to Kilija, which we reached about 6 o'clock in the evening.

4. The 8th February was spent in visiting the cemeteries of the Cape Helles area, and the 9th February those of Anzac and Suvla. In the two and a half days that he was down at Kilija, Mr. Bruce managed to inspect every single cemetery throughout the peninsula.

5. Mr. Bruce's pilgrimage and the circumstances which attended it, more particularly the placing at his disposal for the purpose of a British warship, are likely to produce the very best effect. The visit will have brought home to the Turks the imperial aspect of those cemeteries and the very deep and fervent interest taken by Australia and New Zealand in the graves of the members of their first expeditionary forces. The experience which the Turkish army had of the Australian and New Zealand troops during the war is, indeed, not calculated to encourage it to risk a second encounter with them. It was not without significance that the kaimacam of Gallipoli - who asked for an interview with Mr. Bruce, Sir F. Ware and myself on the Saturday - informed us that he had recently received definite instructions from Angora to facilitate in every way the work of the commission.

6. I trust that this declaration of good intention may prove sincere and lasting, and that Mr. Bruce's observations to the kaimakam will be faithfully reported to Angora. There is however, a factor to be reckoned with, namely, a hitherto ineradicable conviction among the Turks, and not only among them, that the cemeteries are a cloak for ulterior and sinister designs. In conversation with me, Adnan Bey has more than once somewhat shamefacedly referred to these suspicions. In rebutting them I have suggested that those who hold them should go down and see for themselves. In speaking to the kaimakam I expressed the hope that Mustafa Kemal Pasha himself would inspect the cemeteries once the work on them had been finally completed. I am of opinion that an official visit to them by the President, who himself fought on the peninsula, would, if it can be arranged at some later date, be of real value.

7. Mr. Bruce left Kilija on the 10th instant on board H.M.S. "Calypso," for Port Said. I returned myself by the Khedivial steamship "Fezara" on the same day to Constantinople. Sir F. Ware was to remain at Kilija a few days longer, in order to have an opportunity of a more detailed inspection.

8. I cannot refrain from taking this opportunity of a personal visit to Kilija to pay a warm tribute to the excellence of the work which, in spite of climatic and other difficulties, and of Turkish distrust and sometimes open

obstructiveness, has been and is being performed by Colonel Hughes and the other members of the commission on the peninsula. Colonel Hughes is himself a most efficient and capable officer, with great driving power and initiative. He has moreover established with Turks on Gallipoli those excellent personal relations which are indispensable if the work is to be carried on without interruption.

9. I was much impressed by the arrangement of the cemeteries and the simplicity and good taste of the designs. They constitute in this south-eastern highway of Europe a wonderful memorial of the magnitude of the rôle played by the British Empire in the great war.

I have, etc.

NEVILLE HENDERSON

F.O. 424/260, p. 47-48, No. 33

Gallipoli Campaign of 1915 and Relations Between Turkey and Australia

Ergun AYBARS*

Main points of this paper are as follows: Gallipoli Campaign of 1915 as the historic background of Turco-Australian relations; Lausanne Peace Treaty of July 24, 1923 and its stipulations on War Graves, in particular those in Anzac Cove; the Broken Hill episode of 1915; first high-level visit between the two countries: visit of Mr. Bruce, Prime Minister of Australia, to Turkey and to Gallipoli in February 1924; establishment of diplomatic relations between Turkey and Australia and inauguration of the Turkish Embassy in Canberra in 1967; official high-level visits from Australia to Turkey and to Gallipoli; commemoration of 75th and 80th anniversaries of Anzac Day, and state visits from Australia and from New Zealand to Turkey in 1990 and 1995; some difficulties experienced in 1995; Anzac Day celebrations in Canberra in 1996 and 1997; traditional Anzac Day lunches in Canberra Club and speeches of the Turkish Ambassador; story of the last original Gallipoli Anzac soldier, corporal Ted Matthews: On his 100th birthday celebrations Turkish Ambassador presented him a special plaque and saluted him as "the great Australian", "our noble enemy" and now "our most respected friend"; corporal Ted Matthews expressed his regrets about the historic Gallipoli Campaign, saying that it was a mistake; official participation of the Turkish Ambassador to the funeral ceremonies organized in Sydney for the deceased last Gallipoli Anzac, Ted Matthews; a new Australian memorial project in Anzac Cove; Australian objections to the Turkish Peace Park Project in Gallipoli.

The paper is based mainly on the Turkish diplomatic documents from the archives of the Turkish Embassy in Canberra, and some of the documents are reproduced in full texts.

The commemorations of the Gallipoli Campaign of 1915, which has a very important place in Turkish and Australian contemporary history, has stimulated since 1920's the high-level visits between Turkey and Australia, and thus contributed to the strengthening the Turkish-Australian friendly relations.

But some times Turkish public opinion was hurtled by unfriendly and unfair publications of Australian media, which was the case on Anzac Day ceremonies in 1995.

ÇANAKKALE ZAFERİNİN SİYASİ SONUÇLARI

18 Mart 1915'te dünyanın güne kadar görmediği büyüklükte İtilaf Devletleri donanmasının, Türk azmi karşısındaki yenilgisi ve 25-26 Nisan 1915'te başlayıp, 9 Ocak 1916 gününe kadar cehennemî bir kara savaşı sonunda Türk askerinin karşısında uğradığı hezimet, Boğazlar tarihinin en önemli olayıdır. Varlığı hesaba bile alınmayan Türk askerinin karşısında, Batının yenilmez kabul edilen İngiliz gücünün hezimet, sonuçları itibarıyla büyük etkiler yarattı. Savaşın Avrupa'nın hayatını ekonomik, sosyal ve siyasal bakımdan köklü bir şekilde değiştirerek etkiledi. Bunun yanı sıra, savaş sonunda ortaya çıkan komünist, faşist rejimlerin sebebini Birinci Dünya Savaşı'nın yol açtığı sosyal ve ekonomik çöküntünün içinde aramak gerekir.

Başlı başına bir imparatorluğa bedel olan Boğazların tarih içinde taşıdığı önem üzerinde durmak gerekir. İlk çağda Yunanlıların Boğazları geçerek Karadeniz'de koloniler kurmalarıyla, Boğazlarla ilgili siyasi olaylar başlar. "Kolşid" de¹ olduğu söylenen Altın yaprağı (post) elde etmek için yola çıkan Zason ve eli arkadaşının isteklerine ulaşmasını anlatan efsane, Küçük Asya ve Yunan halkının çatışmaları içinde, özellikle Çanakkale Boğazi'nin önemini anlatır. Güzel Helen'in kaçırılması ile başlayan Truva Savaşları yine, Boğaz'ın taşıdığı stratejik ve ekonomik önemi gösterir. Persler ile Yunanlılar arasında süren üstünlük savaşlarının en önemli noktasını yine Boğazlar oluşturmaktadır.

M.Ö. 514'te Pers Kralı Birinci Dara'nın büyük seferi ile Boğazlar üzerinde sağladığı üstünlük ve Birinci Serhas'ın 480 (M.Ö.) Çanakkale Boğazi'nin gemilerden kopru ile geçmesi olayı, Persler'in buralara verdikleri önemi gösterir. Yunanlılar kısa bir süre sonra 478(M.Ö.)'de Boğazları ele geçirdiler. Amak kendi içlerinde de bu sebeple çatışmaya giriştiler. Büyük İskender'in 334 (M.Ö.)'de ordusu ile Boğazları geçip Anadolu'ya girmesi ile kurduğu imparatorluk buraya egemen oldu. Yunan egemenliğinin zayıfladığı yıllarda ise, Boğazların önemini kavrayan Romalılar yöreyi ele geçirmek istediler. Karşılarında en güçlü rakip Karadeniz'e egemen olan Pontus Kralı Mitrdat oldu. Roma'yı çok uğraştıran Mitrdat yenilince, Roma Boğazlara egemen oldu. Roma beslenme ihtiyacını Akdeniz çevresinden sağladığı için Boğazlar uzun süre önemini yitirdi. Bizans'ın kurulması ve Hunlar'ın 559'daki saldırıları, Avar ve İranlılar'ın birlikte saldırımları ve Arapların 717 yılında Çanakkale ve İstanbul'a saldırıları hep

* Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürü
1 Gırcistan

başarısızlıkla sonuçlandı. Boğazlara uzun süre egemen olan Bizans, bu su yollarının eski ticari düzeyine ulaşmasını sağlayamadı.

Boğazların bu yönde yararını gören Venedik ve Cenevizliler Boğazlardan geçme ve yörede yerleşme imtiyazlarını almayı başardılar. Akdeniz'de üstünlük sağlamış bulunan İtalyan Cumhuriyetleri, Boğazları geçerek Karadeniz'de de koloniler kurarak yerleştiler.² Gerek Bizans'ın gerekse İtalya Cumhuriyeti'nin Boğazlardaki egemenliğine son veren Türkler oldu.

Türk Egemenliği Dönemi³

Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçukluları' Anadolu'nun hemen bütününi fethetmişlerdir, fakat Boğazlara egemen değillerdi. Boğazların önemini kavayıp, fütühanı Boğazlar üzerinden Balkanlara yayan Osmanlı Beyliği 1356'da Gelibolu ve Bolayır'ı ele geçirerek buraya yerleşti. Ardından Edirne'yi de alan Osmanlılar burayı Başkent yaptılar.

Boğazları geçip Balkanlara egemen olan Türkler, kendilerine karşı oluşan Haçlı gücünü, 1389'da Kosova ve 1396'da Niğbolu'da hezime uğratarak Balkanlar'daki üstünlüklerini kabul ettirdiler. İstanbul Boğazı üzerinde bulunan Bizans'ı ortadan kaldırmadıkça Boğazların tam egemenliği mümkün değildi. Bunu bilincinde olan Osmanlı Padişahları Bizans'ı ortadan kaldırmak için feith çalışmalarında bulundular. Fakat 1402'de Yıldırım Beyazıt'ın Timur'a Ankara'da yenilmesi, bu işi 50 yıl geciktirdi. 1453'te İstanbul'u alan Fatih Sultan Mehmet hem Boğazlar üzerinde mutlak Türk egemenliğini kurdu, hem de; bu su yollarına bağlı denizlere de egemen olma politikasına başladı. İlk olarak da Karadeniz'deki Rum ve İtalya üstünlüğünü yıktı. Boğazlar mutlak Türk yönetimine geçtikten sonra Venedik ve daha sonra 1535'te Fransa ile yapılan anlaşmalarla, bu devletlere ve daha sonra diğer Avrupa Devletlerine ticaret imtiyazları verildi. Ancak Karadeniz'e geçme hakkı tanınmadı. Hatta 1740'da Kapitülasyonun 59'uncu maddesi Fransa'ya Karadeniz'de ticaret yapma hakkını tanıyorsa da, gerçekte bu hakkı hiç kullanamadı. Fransa bu hakkı ancak 1802'de kazanabilecekti.⁴

Görülyor ki Türkler Karadeniz'i bir Türk gölü olarak değerlendirep, buraya yabancı devletlerin gemilerinin girmelerine izin vermediler. Rus Çarı Petro'nun Karadeniz'e inmesi ve Azak'ı ele geçirmesi ile Boğazlar için ilk

kuzeyden tehlike geliyordu. Nitekim, 1774 Küçük Kaynarca Anlaşması'yla Osmanlı Devleti Rusların ticaret gemilerine serbest geçiş izni tanıyordu. 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşı süresince Rusların doğrudan tehlikeyi göremeyen İngiltere, ancak 1798'de Napolyon'un Mısır seferi ile dikkatini Doğu Akdeniz'e ve Boğazlara çevirdi.

Napolyon'un Mısır'ı işgali, Doğu Akdeniz'de Fransa'yı görmek istemeyen bu iki devletin Osmanlı Devleti'ne yardım etmelerine sebep oldu. Aralık 1798 Rusya ve Ocak 1799'da İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında anlaşmalar yapıldı. Bu anlaşma gereğince Rus savaş gemileri ilk kez, Boğazlardan geçerek Akdeniz'e indiler. Anlaşma sonucu ile de olsa Rus donanmasının Boğazları geçerek Akdeniz'e inmesi, İngiltere'yi dehşete düşürmeye yetti. Bu sebeple bu tarihten itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü, özellikle Boğazların korunması politikasına başladı. Napolyon'a karşı Rusya ile anlaşan İngiltere, yine de Boğazlar konusundaki hassasiyetinden vazgeçemedi.

1807 yılında Çanakkale Boğazı'nı geçerek İstanbul önlerine gelen İngiliz Donanması, kara orduları olmadan Boğaz'ı geçmenin-bir anlam taşımadığını da görmüştü. 1809'da Osmanlı Devleti ile anlaşma imzalayan İngiltere, Osmanlı Devleti'ne, Boğazların bütün devletlerin savaş gemilerine kapalı olması konusunda tam destek vaat ediyordu. Amaç açıkça ortada idi. İngiltere bir Napolyon tehlikesi yüzünden Rusya ile anlaşmıştı. Napolyon tehlikesi geçiciydi, fakat Rus tehlikesi daimiydi. Her geçen gün büyüyordu. Bu sebeple Rus Donanmasını Karadeniz'e hapsedmek istiyordu.

İngiliz stratejisi, Balkanlardan, Karadeniz, Kafkasya, Kuzey İran ve Afganistan'a uzanan bir çizgide Rusya'yı tutup, güneye inmesini engellemek esasına dayanıyordu. 1829'da Edirne'ye gelen Ruslar'ın karşısına çıkan, yine İngiltere oldu. Mehmed Ali Paşa isyanında, çaresizlik içinde kalan II. Mahmud'un "denize düşen yılanı sarılır" atasözünü hatırlatmasına Rusya'dan yardım alması ve 1833'te Hünkâr İskelesi anlaşmasını imzalayarak Rusya'ya sığması, İngiltere'yi yeniden dehşete düşürdü. Nitekim bu anlaşma hükümlerinin uygulanmaması için, Rusya'yı tehdit etmekten geri kalmadı. 1839'da Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın ikinci isyanında ise, olaya doğrudan müdahale eden İngiltere, Mehmed Ali'yi mağlup ederek Rusya'nın etkinliğini ortadan kaldırdı.

İngiltere, 1815'te "Şark Meselesi" sözünü ortaya atıp, Osmanlı topraklarını ve özellikle de Boğazları ele geçirmek isteyen Rusya'ya karşı Boğazlar meselesini, sağlam bir esasa bağlamak amacıyla 1841'de uluslar arası Boğazlar sözleşmesi imza edildi. Bu sözleşme gereğince, Osmanlı Devleti barışta iken Boğazlar yabancı devletlerin savaş gemilerine kapalı olacaktır. Böylece Boğazlar üzerinde Padişah tek başına karar veremeyecek, beş büyük Avrupa devletinin de çıkarları

² Arif Müfrit MANSSEL, Ege ve Yunan Tarihi, T.T.K. Yayını, Ankara 19. Fartdan Cemal

ERKİN, Türk Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi Ankara 1968 s.1-18

³ Cemal TÜKİN, Boğazlar Meselesi, İstanbul 1947.

⁴ Tükün, a.g.e., s. 12-13.

gözetilecek idi. Bu sözleşme özünde Rus diplomasisi için ağır bir yenilgi idi. Avrupa devletleri Rus tehlikesi karşısında Boğazlar, Osmanlı İmparatorluğu'ndan çok, büyük devletlerin meselesi oldu.

1807'de Erfurt'da Boğazların Rusya'ya verilmesine razı olması karşılığında Avrupa'da üstünlük kurmasını desteklemeyi yaad eden Rus Çarına, Napolyon'un "Boğazlar bir imparatorluğa bedeldir. Kaldı ki Marsilya'nın kapısı Boğazlardan geçer" yanıtı Avrupa'nın hassasiyetinin en güzel örneğidir.

Rusya, 1848'den itibaren yeniden aktif bir politikaya girişti. "Avrupa'nın Hasta Adamı" dediği Osmanlı İmparatorluğu'nun mirasını paylaşmak için İngiltere'yi ikraya çalıştı. Bunda başarılı olmayınca da, 1853'te tek başına saldırdı. Fakat 1854'te İngiltere, Fransa ve hatta Piyemonte'yi karşısında buldu. Boğazları güvence altına almak isteyen İngiltere ve Fransa, savaşı Kıbrıs'ta tasdihtiler. İngilteriz donanması bütün Rus gemileri ve tersanelerini yaktı. Rusya 1856'da Paris anlaşması ile yenilgiyi kabul etti. Rusya Karadeniz'de Savaş gemisi bulundurmayacak ve tersane işletmeyecekti. Bu, İngiltere için büyük bir zafer oldu. Bu anlaşma 1871'e kadar yürürlüktü. Alman birliğinin kurulması ile uğraşan Avrupa'nın durumundan yararlanan Rusya, anlaşmayı uygulamayacağını ilan etti.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda imzalanan Ayastefanos Anlaşması'nı imzalayan Osmanlı Devleti'ni bu perişan durumdan yine Avrupa kurtardı. Berlin'de, Devletlerin denge politikası Rusya'nın, bir kez daha yalnız kalmasına sebep oldu. İngiltere, Doğu Akdeniz'in güvenliği için Kıbrıs'ı 1878'de Osmanlı Devleti'nden zorla kiraladı. Boğazların korunması için Ege Denizi, Batı Anadolu ve Boğazlara egemen olacak Yunanistan'ın "Megali İdea" tezini desteklemeye başladı. Kafkasya'dan İskenderun Körfezi'ne inmek isteyen Rus tehlikesine karşı da, bu yörede bir Ermeni Devleti kurma tezini destekledi. Böylece Boğazlar meselesi yeni boyutlar kazanmış oluyordu.

Almanya önderliğinde kurulan Üçlü İttifak, Avrupa'da üstünlük sağlamaya çalışıp, 1890'dan sonra Almanya Osmanlı İmparatorluğu ile yakın ilişkiye girince ve 1900'de Osmanlı-Alman Demiryolu Anlaşması (Bağdat Demiryolu Projesi) yapılıncaya, İngiltere, Fransa (1904) ve Rusya (1907) anlaşır. Artık Üçlü İttifak doğmuştu. Üçlü İttifak ile Üçlü İttifak; Fas Buhranı ve Balkan Savaşı nedeniyle birkaç kez çatışma sınırına gelmiş, son anda vazgeçmişlerdi. Alman ekonomisinin giderek güçlenmesi, kara ordusunun Avrupa'nın en kuvvetli ordusu durumuna gelişi, donanmasının da her geçen gün denizlerde İngiltere'yi tehdit edecek şekilde gelişmesi, bir Avrupa savaşının sebeplerini oluştuyordu.

Balkan Savaşı sonrası iktidara el koyan İttihat Terakki, İngiltere ve Fransa'ya başvurarak Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün korunmasını istedikler. Oysa İngiltere ve Fransa, Almanya'ya karşı Rusya'nın

insan kaynaklarına büyük ihtiyaç duyuyorlardı. Eğer bu isteği kabul etselerdi, Osmanlı topraklarında gözü olan Rusya'ya karşılarına alırlardı.⁵

Onlar Osmanlı İmparatorluğu'nu, ellerinde Rusya'ya sunacak bir koz olarak tutmayı tercih edip, Onu Almanya'nın yanına itmeçi daha yararlı görüyorlardı. Balkan Savaşı'nda Küçük Balkan Devletlerine çok ağır bir yenilgiye uğrayan Osmanlı İmparatorluğu'nun sorumluluğunu, kimse üzerine almak istemiyordu. Hata, Almanya bile Türk askerinin savaşamayacağı görüşünde idi. Boğazların kapalı kalması Almanya için yeterliydi. Almanya'nın asıl amacı, Halife'nin dinsel gücünden yararlanmak idi. Bu savaştaki en büyük kazanıcı ise Üçüncü Doğu, yani Osmanlı İmparatorluğu olacaktı. Almanya, özellikle Hıristiyan sömürgeci dünyasına karşı İslam taassubunu kabartmak ve Osmanlı halifesinin aracılığıyla kendisine milyonlarca bağlaşıklık kazanmak istiyordu. Türk ordusunun sağlayacağı yarardan çok, Hindistan Müslümanlarının, Arapların ve diğer İslam ülkelerinin İngiltere ve Fransa'ya karşı ayaklanmalarını umuyordu. Kayzer'in 30 Temmuz 1914 tarihinde Petersburg'taki Alman elçisine yolladığı mektup bunu gösteriyordu.⁶

İttihat Terakki'leri gelenleri (Enver, Talat ve Cemal Paşalar) ise; kapitülasyonlardan, Osmanlı borçlarından kurtulabilmek, Balkan Savaşı'nda Yunanlılara kaydedilen Ege'deki adaları geri almak ve Almanya tarafında çöktürülecek Rusya'daki Türkleri kurtarmak istedikleri için, Almanya'ya dogal müttefik olarak görüyorlardı. Bu sebeple 1 Ağustos 1914'te taraflar arasında gizli bir ittifak anlaşması imzalandı. Goeben ve Breslau adlı iki Alman gemisinin Çanakkale Boğazı'na girmeleri (10 Ağustos 1914) ve bu gemilerin Osmanlı Devletine satın alınmaları, Osmanlı İmparatorluğu'nun yazgısını çizdi. Yavuz ve Midilli adı verilen bu iki gemi, Amiral Şuşon komutasında Ekim sonunda, Karadeniz'de Rus Donanmasına ve limanlarına saldırınca Osmanlı İmparatorluğu Üçlü İttifak ile Üçlü İttifak arasındaki savaşta sürüklenmiş oldu.

Çanakkale Harekatına geçmeden önce İngiltere açısından da olaylara bakmakta yarar var. Osmanlı Devleti Balkan Savaşı'nda uğradığı ağır yenilgi sonunda Ege Adalarını yitirmesinin, savaş gemisi yokluğundan olduğunu acı bir şekilde görmüştü. Bu sebeple halkın bağışları ile toplanan paralarla İngiltere'den, iki savaş gemisi sipariş edilmişti. Savaş öncesi gemilerden birinin inşası tamamlanmış, diğeri ise bimek üzere idi. Churchill, Enver Paşa'nın, bu iki gemi ile İstanbul-Trabzon arasında deniz güvenliğini sağlayacağını ve Kafkasya'ya (Azerbeycan) ele geçirmek istediğini biliyordu.⁷ Buna rağmen iki Alman gemisininin

⁵ Yusuf Hikmet BAYUR, Türk İnkılabı Tarihi, C.III, Kısım 1, Ankara 1953, 318-320

⁶ Cemal Paşa'nın Hauratları

⁷ W. Churchill, "The World Crisis" I.S. 312, London 1968

Çanakkale boğazı'na girmelerine adeta göz yummuştu. Böylece İngiltere iki savaş gemisini Türklere vermiyor, Almanya iki savaş gemisini yitiriyor, Türklere iki savaş gemisini alarak savaşta gireyorlar ve İstanbul Boğazı Ruslara karşı korunuyordu.⁸

Savaş çıktığı zaman gerek Alman tarafı, gerekse İngiliz tarafı yaptıkları hesaba, bu savaş 19. yüzyılda Avrupa'daki savaşlar gibi kısa süreceğine ve üstün gelen tarafın isteklerinin kabulü ile biteceğini hesaplıyorlardı. Almanya, önce Fransa'yı ezecek sonra bütün gücüyle Rusya'ya saldıracak ve Rusya'yı çökertip savası bitirecekti. Bu stratejide en önemli mesele Rusya'nın dışardan silah, cephane, malzeme, erzak, ilaç gibi yardım almasını engellemektir. Bu da Boğazların kapalı olmasıyla sağlanacak idi. İngiliz tarafının stratejisi ise Almanya'yı hem batıdan, hem de doğudan iki ateş arasına almak (Bismarck'ın korkulu rüyası) ve eziz savası bitirmektir. Bu stratejinin uygulanabilmesi için Rusya'nın insan kaynaklarının İngiliz-Fransız tekniği ile silahlandırılması, donatılması ve beslenmesi gerekiyordu. Rusya'ya yardım gönderilmesi de Boğazların ele geçirilmesi ile mümkün idi.⁹

İngiltere Hükümeti, Çanakkale yenilgisini kabule karar vermek üzere bulunduğu ve Almanya ile Avusturya-Macaristan'ın Bulgaristan'ın da yardımıyla Sırbistan'ı ezip Osmanlı ile doğrudan bağlantı kurmaya hazırladıkları sırada, 12 Ekim 1915'te Lyod George'un, hükümet üyelerine bir bildiri dağıtarak Almanya ile Türkiye arasında demiryolu bağlantısının kurulmasından İngiltere İmparatorluğu için doğacak tehlikeleri şöyle sıralar:¹⁰

1. İngiliz İmparatorluğu'na en doğrudan doğruya etkili, hatta olanaklı bulunan tek darbeyi amaç edinebilirler.
2. Ellere en savascan nitelikte iki üç milyon kişiyi geçirip bunları kendi varlıklarına katarak geliştirmekte olan yıpranma savaşını kendi lehlerine çevirebilirler.
3. Gelibolu Yarımadası'nın bir kenarında, dış ve tımaklarıyla tutunan büyük bir İngiliz kuvvetini yok etmek olasılığını elde etmiş olurlar.
4. Doğu'daki çalımına (prestij), yankısı gürtütülü olacak bir darbeye bulunabilirler.
5. Güney Doğu Avrupa'da ve Asya'nın geniş bir bölgesinde deniz gücümüzü, hiç işe yaramaz bir duruma düşürürler.

⁸ Ergün AYBAR, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, C.1, s.61-64, İzmir 1968.

⁹ Churchill, The World Crisis, s.314-330, Aspinal-Orlander, s.2-4, R.R. Zames, s.9-13

¹⁰ Bayur'dan naklen. (War Memoirs of David Lyod George, C.1, s.500)

6. Türklere belki de daha sonra İranlı ve Afganlıları donatarak, bizi Mısır'da ve Uzak Doğu'daki ülkelerimiz korumak için geniş çapta birliklerimizi Fransa'daki ana savaş alanından ayırmak zorunluluğunda bulunabilirler.

7. Aynı yoldan, Kafkas sınırlarını ve İran'daki çıkarlarını korumak açısından bir çok Rus birlikleri için bunlar geçerlidir.

Lyod Gerge'un bu görüşleri zamanla gerçekleştirecektir. İngiltere, Suriye ve Irak cephelelerinde yedi yüz bini aşan ordular bulundurmak zorunda kalacak ve Türk cephelelerindeki genel kayıplar, hastalık dolayısıyla geri alınanlar dışında 275000'i aşacaktır. Ancak bunların bir kısmı Hintli olacaktır.

Her iki yan da bu savaşın, 1,5 yıl veya en çok iki yıl içinde sona ereceğini hesaplıyordu.

İngiltere Çanakkale Seferine karar verirken birçok hesap yapıyordu. Kabinede yapılan görüşmeler bunu göstermektedir. Çanakkale saldırısı özellikle Bahriye Bakanı Churchill ve Savaş Bakanı Lord Kitchener tarafından hazırlanmıştır. Bu hareketin başarılması ile birkaç kuş birden vurulmuş olacaktır:

1. Rusya'nın ihtiyacı olan silah, cephane, erzak ve her çeşit malzeme sağlanacak, Osmanlı İmparatorluğu'na teslim olunacak,
2. Savaşa katılmakta tereddüt eden Yunanistan, Bulgaristan ve Romanya ittifak Devletleri safında yer alacak ve onların askeri gücü ile Trakya ele geçirecek, Yunan askerleri Çanakkale Boğazı'nı koruyacak,
3. Mısır ve Kafkasya'ya saldıran Türk gücü kırılacak
4. İtalya'nın karar vermesi cabuklaşacaktır
5. Halife'nin nüfuzu ve cihad ilanının etkisi kırılacak¹¹
6. Avrupa'da kazanılmayan savaş, Doğu'da kazanılacak idi.

İngiliz istihbaratınca yapılan incelemeden de anlaşıldığı üzere, Çanakkale Boğazı'nın tahkimatı çok yeterliydi. Churchill, Balkan ordularının küçük toplarının karşısında perişan olan Türk askerinin, kendilerinin dev toplarının karşısında direnemeyeceğini ve dev donanmalarının Çanakkale'yi rahatça geçip İstanbul'a geleceğini ve Osmanlı Devleti'nin teslimiyeti bu işin cabuk biteceğini düşünüyordu.

¹¹ Aspinal-Orlander, s.31-34

Gerçekten de Türk topları küçük ve menzilleri en çok 8 bin metre idi. Oysa İngiliz Savas gemilerinin toplarının (270 adet) menzili, 16 bin metreyi aşyordu.¹²

İngiliz kabinesinde karşı olanlara rağmen Churchill ve Kitchener hazırlanacak dev bir donanmanın kara desteği olmadan da Boğazı geçeceğini iddia ediyorlardı. Churchill daha Eylül ayında Bahriye bakanlığınca, "İngiliz donanmasını Marmara'ya sokmak maksadı ile Gelibolu Yarımadası'nın kafi kuvvetle Yunan ordusu tarafından zapt için" bir plan hazırlanması girişiminde bulunmuştu. Ancak bu istek, elde yeterli kuvvet olmadığı için pek ragbet görmemişti. Çünkü savaş Avrupa'da bütün gücüyle sürüyordu. Fransa Avrupa cephesinden kuvvet çekilmesine kesin karşıydı. Fakat Avrupa cephesinde savaş bir süre sonra taktik hareket niteliğini yitirdi ve tel örgüler arkasında, çamurlar içinde bir cephe savaşına dönüştü. Bu gelişmeler Churchill'in planına değer kazandırdı. Amiral Carden'in raporu da, Boğaz'ın geçilebileceği yolunda idi. Harekatın kara kuvvetlerine ihtiyaç duyulmadan başarılabileceği imkanı kararını cabuklaştırdı.¹³

Amiral Carden 19 Şubat 1915'ten itibaren Çanakkale Boğazı istikamlarını top ateşiyle övmeye başladı. General Birdwood, donanmanın geçmesini kolaylaştırmak ve güvenlik açısından, 40000 kişilik bir kuvvetle Bolayır'ı ele geçirmeyi önerdiyse de, Kitchener kabul etmedi. Yine de tedbir olarak bu kuvvet hazırlandı. İngiliz donanması için en büyük engel, seyyar Türk topları ile mayınlar idi. Bir ay süreyle top ateşini sürdüren İngiliz donanmasının planı; 18 Mart günü Boğaz'a saflar halinde girip, istikamları yok etmek ve mayınları temizleyip Boğaz'ı geçmek idi.

18 Mart sabahı Boğaz'a giren dev donanma, Nusret mayın gemisince mayınlanmış bulunan bölgede ve Türk topçusunun başarılı atışları yüzünden, ağır kayıplar verdiler. Akşama doğru, Boğaz'ı geçemeyeceklerini anladılar. Zafet, Türklerin idi. Dünyanın bu tarihe kadar gördüğü en büyük donanması, öldü zannedilen Türk azmı ve direnişi karşısında yenilmiştir.

Denizden Boğaz'ı geçemeyen İngiltere, Gelibolu Yarımadası'nı ele geçirip sonra Boğaz'ı geçmek üzere İskenderiye'de hazırlıklarını tamamlayıp, Limni Adası'na asker yağdırmaya başladı. 25 Nisan'da da karaya asker çıkardılar. Türk askerini hesaba katmayanlar büyük bir hayal kırıklığına uğradılar. Yoğun top ateşinden sonra karada tek canlı kalmadığını zanneden İtilaf askerleri, karaya ayak basırlarında amansız Türk direnişi ile karşılaştılar. Çok geçmeden, Türklerin dört

yüzyıl önce Hristiyanları titreten savaş yeteneklerinden hiçbir şey kaybetmediklerini¹⁴ hem de çok pahalı bir şekilde anladılar.

Bu savaşlarda Mustafa Kemal isimli genç bir Yarıbay askeri detası karşısında İngiliz askeri hareket planları ve taktik hareketleri, alt üst oldu. 8,5 ay süren kara savaşları sonucunda İngiliz, Fransız ve ANZAC kuvvetleri 9 Ocak 1916'da yarımada'yı perişan bir şekilde terk ettiler. Düşmanın çekileceğini sezen Mustafa Kemal Bey'in, düşman çekilişi sırasında yapılacak bir taarruzla, düşmana büyük kayıp verdirileceği yolundaki istek ise Enver Paşa tarafından kabul edilmedi.

Çanakkale Savaşı'nın Sonuçları

- Silah, malzeme, sonsuz zenginlik kaynağına sahip olan ve yenilmez zannedilen İngiliz deniz gücü ve İtilaf Devletlerinin kara gücü, hiç hesaba katılmadıkları çok zayıf ve yetersiz silah ve malzeme ile savaşan Türk askerinin karşısında ağır bir yenilgiye aldı. Bu savaş inancın çeliktan daha üstün olduğunu gösteriyordu. Türk tarafı 57.000 şehit, 100.000 yaralı, 21.500 hastalıktan ölen, 10.000 kayıp olmak üzere zayıf 200.000 dolayında idi. İtilaf Devletleri'nin ise 55.000'den fazla ölü olmak üzere yaralı, esir ve kayıplarıyla zayıfları 300.000'e ulaşıyordu.¹⁵
- Askeri bakımdan büyük aşarı bekleyen İngiltere ve Fransa, hezimetle uğradılar. 500.000 kişilik bir ordu ve donanmayı bu harekate ayırdıkları için, Almanya Avrupa cephesinde 11 ay süreyle rahat etti. Düşman karaya çıkarken en zayıf anında saldırılmasını teklif eden Mustafa Kemal'in isteğini reddedip, düşman karaya çıkıktan sonra savunma yapılmasını isteyen Liman Von Sanders'in isteğini kabul eden Enver Paşa, böylece Almanya'ya bu avantajı sağladı.
- Mustafa Kemal'in üstün başarısını gölgeleyen Enver Paşa O'nu Diyarbakır cephesine tayin etti. Mir'ıvalığa atandığı orada bildirildi. Oysa bu zafet Türklüğe dahi bir komutan ve lider kazandırmıken, Churchill'in deyişiyle, Lord Kitchener'in siyasi hayatını öldürüyor, Churchill'ininki ise yirmi yıl geciktiriyordu.
- İngiltere'nin hesaplarına göre kendi yarılarında savaşmasını Çanakkale başarısına bağladıkları Bulgaristan, İngiliz yenilgisi üzerine, Almanya yanında savaşa katıldı ve Türkiye'nin Almanya ile bağlantısı sağlandı.

¹² Aspinal-Orlander, s.42-45

¹³ James, Gallipoli, s.22-38, Orlander, s.46-75.

¹⁴ Mansfield, s.49

¹⁵ James, s.348. Aybars, s.75.

- Çanakkale Savaşı gelişmelerini izleyen Araplar, İngilizlerle hemen anlaşmadılar. Kur'ul Amare'de Nisan 1916'da teslim olan İngilizler, Araplar üzerinde yeterince etkili olmadıkları için, Şerif Hüseyin ve Abdullâh'a büyük vaatlerde bulunmak zorunda kaldılar. Mısır'daki İngiliz Yüksek Komiseri Mc. Mahon ile Meke Şerifi Hüseyin arasındaki mektuplaşmalar sonucu oluşan anlaşma için İngilizler, Araplara "Büyük Arabistan Krallığı" vaadinde bulunmak ve teminat göstermek zorunda kaldılar. Çanakkale'de Türk başarısı Arapların isyanını bir süre daha geciktirmişti.¹⁶ Araplar Birinci dünya Savaşı sonunda İngiliz oyununa geldiklerini, özellikle "Gizli Anlaşmaları" öğrenince anlayacaklar; fakat "Manda" yönetimine girmekten kurtulamayacaklardır. Bu iki yenilgi, Hindistan'da da İngiliz prestijini oldukça sarstı.

- Rusya ile henüz kesin bir anlaşma yapmayan İngiltere ve Fransa Çanakkale yenilgisinden sonra, 120 yıllık Boğazları koruma politikasından vazgeçip Rusya'ya elde tutmak için feda etmek zorunda kaldılar. Rus Çarı, Karadeniz bombardımanının hemen ardından, atarının iki yüzyıllık hayallerinin gerçekleştirileceğini açıklamıştı. Çanakkale Harekati ise, Rusya'ya endişeye düşürmüştü. İngilizler Boğazlara yerleşirlerse, onları oradan çıkarmak mümkün olmazdı. Hele İngiltere'nin Yunanistan'ı Çanakkale Harekatına katmak ve Çanakkale Boğazi'nin güvenliğini Yunan askerine vermek istekleri Rusya'ya çok endişelendirmişti. Bu, Rusya'nın tepkisine yol açtı.¹⁷

- Çanakkale yenilgisinin hemen arkasından Rusya, İngiltere ve Fransa'ya verdiği notlarda, İstanbul, Boğazlar ve Marmara Denizi Rusya'ya katılacak, İmroz ve Bozcaada için ise, Rusya'nın oyu almadan karar alınmayacaktır. İngiltere ve Fransa bu nottan hoşlanmamakla beraber Alman tehlikesi karşısında Rus isteklerini kabul ettiler. Buna karşılık da Rusya, Sykes-Picot anlaşması ile belirlenen İngiltere ve Fransa'nın Orta Doğu'daki çıkarlarını kabul etti.¹⁸ Savaşa katılmak için kim ne fazla verirse o yandan yer almak politikası izleyen İtalya, Çanakkale'de İngiliz-Fransız yenilgisi üzerine avantajlı duruma geldi. İtilaf Devletleri, kendisine muhtaç oldukları için, Batı Anadolu'yu İtalya'ya bırakmayı¹⁹ vaat ettiler.

- Ermeni tehciri olayı da, Çanakkale Savaşları ile yakından ilgilidir. Savaşın başlamasıyla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nun düşmanlarıyla işbirliği yaparak isyan eden Ermeniler Kafkasya, Irak ve Suriye cephelerinin gerisini ve

¹⁶ Ömer KÜRKCÜOĞLU, Osmanlı Devleti'ne karşı Arap Bağımsızlık Harekatı (1908-1918), Ankara 1982, s.73-122.

¹⁷ Churchill, s. 428-430, Bayur, İnkılap Tarihi c.2, s. 103-123.

¹⁸ TÜKÜN, s. 366-370.

¹⁹ AYBAR, s.77.

ülkenin iç güvenliğini tehdit etmeye başladılar. 18 Mart 1915'te başlayan Çanakkale Deniz Harekatı ve 25 Nisan'da başlayan kara harekatı da, bu tabloya eklenince, Osmanlı Devleti Mayıs ayında çıkardığı Muvakkat Kanunla Ermeni tehcirine bir güvenlik meselesi olarak görmeye başladı.

- Çanakkale'de Türk zaferinin diğer bir yakın sonucu, da İngiliz parlamentosunda görüldü. Savaş Bakanı Lloyd George kendi partisi olan Liberal partiden Başbakan olan Asquid ile ayrılığa düştü. Sonunda başbakan çekilerek yerine 16 Aralık 1916'da Lloyd George geçti. Bu sebeple, Liberal Parti, Lloyd George'cu veya Asquid'ci olarak ikiye bölündü. Fakat, Çanakkale bozgunu ve savaşın uzayacağını belli olması üzerine İngiltere için gerçekten fevkalade bir durumdü. Özellikle işçiler zorunlu askerlik ve ücret azlığına karşı tepki göstererek grevlere başladılar.

- Çanakkale'de Türk zaferi etkisini en çok Rusya'da olumsuz biçimde gösterdi. İtilaf Devletleri'nin Boğazları geçmemesi üzerine malzeme ve cephaneiz kalan Ruslar, Almanya karşısında bozguna uğradılar ve yüzbinlerce savaş tutsağı verdiler. Açlık, sefalet, ordusunun uğradığı ağır yenilgi ve moral çöküntü Rusya'da önce Şubat (1917) İhtilaline ve Ekim'de de Bolşevik İhtilaline yol açtı. Savaşı sürdüremeyen Bolşevik Hükümeti yönetimi, 3 mart 1918'de Brest Litovsk Anlaşması ile savaştan çekildi.

- Birinci Dünya Savaşı'nın iki yıl uzamasının yalnızca Rusya'da değil hemen tüm Avrupa'da gerek galip, gerekse yenilenler üzerinde yarattığı sosyal-ekonomik çöküntü ve büyük patlamalar İtalya'da Fasizm'in, Almanya'da Nazizm'in ortaya çıkmasına sebep olacaktı.

Çanakkale'nin geçilememesi, İtilaf Devletlerinin kendi ifadelerine göre, savaşı iki yıl daha uzamıştı ve bunu sorumlusu da Türkler idi. Lloyd George, Türklerin Boğazları kapamalarının savaşı iki yıl daha uzatmalarına yol açtığını her fırsatta tekrarlatıp bunun acısını Türklere yüklemek istemiştir. Lloyd George, Çanakkale'deki Türk zaferi dolayısıyla şu görüşleri ileri sürmektedir:

Churchill durumu şöyle anlatır;

"Çanakkale seferinin sona ermesi savaşın ikinci büyük evresinin kapanması demekti. Bundan sonra karada yıpranma savaşıyla, ordular kadar ulusların da yıpranmasıyla yetinmek gerekecektir. Artık strateji yoktur ve pek az taktik vardır. İnsan hayatı insan hayatıyla değiş tokuş edilierek, güçsüz bağışık takımı güçlüsünce, derece derece ve tek düzenle yıpratılacaktır. Bu değiş tokuşu sağlamak için, her iki yan da silah ve araçların sonsuz olarak çoğaltılması zorunlu görülecektir. Bundan böyle kesintisiz cephe yalnız Alplerden denize değin uzanmıyordu. Balkan yarımadasından, Palestin'den Irak'tan da geçiyordu. Merkez

Devletleri, Güney yanlarını Balkanlar'da ve Türkiye'de başarı ile savunmuşlardı... Artık savaş sanatı kendini, ancak dümdüz öne doğru yürütülen cephe saldırılarında gösterecektir. Bunlar sırasında kahramanlar, mitalyözler ve dikenli teller üzerinde atılarak can ve kanlarını feda edeceklerdir. "Alman öldürülecek" tir, ancak o zaman Almanlar iki kez daha çok bağlaşıklık öldüreceklerdir. Kırk, elli hatta ellibeş yaşında adamlar, onsekizlik gençler askere alınacaktır, yaralılar üç kez, dört kez mezhabaya sürülecektir. Bundan sonra askerler sanattır, yaralıları üç kez, dört kez mezhabaya sürülecektir. Bundan sonra askerler mutluluk içinde bu korkunç olayları yönetmiş olan üniformalı işyerlerinin sayısız kalabalığı tüketmiş oluşlarına zaferi sundukları sırada anlaşılacaktır ki, bu zafer yenilene göre yenen için ancak daha yıkımlı olmuştur."

Türk'e son derece düşman olan Llyod George, Çanakkale Zaferimizin bir sonucu olan Bulgaristan'ın bizim yana geçmesinin önlenmemesi, dolayısıyla da Almanya-Türkiye ulaşımının kesik tutulmaması üzerine der ki:

"Öbür yandan düşmanın (Almanya), Türk İmparatorluğu'nun dünyada en korkunç savaş makinelerinden bir olmak için yalnızca donatım bekleyen muhteşem insan hazinesiyse bağlantısını kesmiş olurduk."

Türk'ün askerlik değerini çok yüksek gösteren bu yazı, 1918 bırakışmasından sonra Llyod George'nin Türkiye'ye Yunan'ı saldırmadan önce bizi silahsızlandırmaya neden çok önem vermiş olduğunu anlamaya yarar. İki yıl uzamış olan savaşın sonu üzerinde Llyod George şu düşüncelerini sıralar:²⁰

"Uluslar bu savaşın ekonomik bakımından düzenleri bozulmuş vücutlarından ve daha da ağır olarak ruhlarından yaralanmış olarak çıkyorlardı. Bu yaraların bazıları, ithihaplı idi ve zehirleri hâlâ dünyanın sağlığını tehdit etmektedir."

Ve bundan kısa bir süre sonra da şöyle der:

"Ancak 11 Kasım sabahında pek az kimse zaferi kazanmış olan kütelerin geleceği üzerinde kuşkuyla besliyorlardı. Savaş on milyon genici öldürmüştü ve daha da çoğunu sakat bırakmıştı. Kentleri ve zengin illeri harap etmişti. Uluslar arası ticaretin nazik mekanizmasını bozmuştu. Arkada bütün bir kuşağın onaramayacağı yıkımlar yığını bırakmıştı. Dünyanın genel anlayışını zehirlemişti. Kuşuklar, gazeler, anlayışsızlar ve korkular daha uzun zaman yeryüzünde barışın tek gerçek inancası olan iyi niyetleri ve iyi komşuluk duygusunu tehdit edeceklerdir."

İnsan kayıpları

Çanakkale'deki Türk zaferinin Dünya piyasasındaki etkileri bir yandan Rusya'nın çökmesi ve komünistleşmesi, öbür yandan da Batı Devletlerinin, hele

İngiltere ile Fransa'nın bu yüzden savaşın iki yıl daha uzamış olmasından ötürü uğradıkları türütü kayıplardan ve ilk olarak insan kayıplarından dogmaktadırlar:

	Fransız Kayıpları	İngiliz Kayıpları
1914-15 yılları	1.990.000	268.633
1916 yılı	1.354.000	749.140
1917 yılı	569.000	817.790
1918 yılı	1.197.000	852.861

Çanakkale yolu 19152te açılabilseydi, savaşın 1916 sonbaharında bitmesi beklendiği için yukarıdaki rakamlardan iki toplam yapacağız:

	Fransız Kayıpları	İngiliz Kayıpları
1914-1915 kayıpları	3.344.000	1.035.773
1917-1918 kayıpları	1.766.000	1.670.651
	5.110.000	2.706.424

Buna göre Çanakkale Zaferimiz Fransa'ya, yalnız Fransa cephesinde 1.776.000 ve İngiltere'ye 1.670.651 kişi fazla kaybetmiştir. İlk anılan devlet kayıplarını yaklaşık olarak %65'ine, ikincisi ise %37'sine, 1916 yılı sona ermeden uğramıştır. Bu sayılar gösteriyor ki savaşın iki yıl uzaması en çok İngiltere'ye dokunmuştur ve Fransız cephesindeki kayıplarının %63'üne, bu süre içinde uğramıştır. Onun türütü Osmanlı cephesindeki kayıpları da buna eklenince bırakışmadan sonra İngiliz hükümetinin Osmanlı'ya gösterdiği kin ve düşmanlığın nedenlerinden biri anlaşılır.²¹

²⁰ Bayur'dan naklen, Souvenir de Guerre, La Victoire, s.232 vd.

²¹ BAYUR, s.92-93

Savaşın İngiliz mali durumuna etkisi özellikle devlet borçları yönünden şu gelişmeyi gösterir:

YILLAR	Borç	
	Milyon İ.L.	Yıllık Faiz v.s. Milyon İ.L.
1914	708	24.5
1915	1.166	22.7
1916	2.197	60.2
1917	4.064	127.3
1918	5.921	189.9
1919	7.481	270.0
1920	7.879	320.0

Türkiye savaşa katılıp Çanakkale zaferiyle onu iki yıl uzamamış olsaydı, İngiltere doğal sayılabileceken üstün bir sarsıntıya uğramış olmazdı. Savaşın uzamasıyla İngiliz devlet borçlarının 8 milyara yaklaşması, devlete mali ve ekonomik bakımdan belini doğrultması son derece zor bir darbe indirdi ve İngiltere artık eski İngiltere olmaktan çıktı.

Savaşın 1916'da bitmeyip iki yıl daha uzaması tilaf Devletlerinden en çok İngiltere için yıkıcı oldu. Bu tilke yiyeceğinin büyük bir kısmını dışarıdan getirmek zorundadır. Savaş çıkınca İngiltere, dışarıya sattığı malların yapımını durdurup var gücünü savaş sanayine yöneltmek zorunluluğunda kaldı. Savaş 1916 yılında bitseydi, İngiltere dışarıdaki alıcılarını pek kaybetmezdi ve henüz aşırı ölçüde altüst olan ekonomisi bozulmazdı. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra denizlerde giderek gücünü yitiren İngiltere, A.B.D.'nin üstünlüğünü kabul etti.

Fransızların Türk ordularıyla çarpışmalarında uğradıkları zararlar da oldukça önemlidir. Fransızlar Türklerle hemen hemen yalnız Çanakkale'de savaşmışlar ve o cepheden geçmiş olan 79.000 kişiden 27.000'inini kaybetmişlerdir.

İngilizler'in Osmanlı cephelerinin en önemlileri olan Çanakkale, Irak ve Mısır-Suriye cephelerinde uğramış oldukları kayıpların, Fransa cephesinde yani zaferin kararlaştıracağı ana cephesi olan cephede yolladıkları kuvvetlerle verdikleri kayıpları ve doğrudan doğruya Osmanlı ile savaşın ne ölçüde yük olduğunu aşağıdaki çizelge göstermektedir.²²

İngilizler'in Fransa cephesiyle Irak ve Mısır-Suriye cephelerindeki yığınak ve kayıplarını gösteren çizelge²³

Cephe	Bir anda bulunduran en çok asker sayısı	Savaş boyunca o cepheden geçmiş olan askerlerin tüm sayısı	Ölü		Tüm Kayıplar	
			subay	er	subay	er
Fransa Cephesi	2.000.000	5.400.000	32.815	527.530	127.025	2.597.421
Anılan üç Osmanlı Cephesi	880.300	2.550.000	4.241	77.303	15.888	262.604
Oran	%44	%47	%12	%14.6	%10	%10

Görüldüğü gibi Aden, Yemen, İran gibi yerlerdeki kuvvetler sayılmadığı halde, üç Osmanlı cephesine gönderilen İngiliz kuvvetleri, Fransa cephesine gönderilenlerin yarısına yaklaşılmaktadır.

Genel bakımdan Osmanlı Savaşı İngiltere'ye çok pahalıyla mal olup, Hindistan ve Mısır'da da durumu çok sarsmıştır. Osmanlı Devleti Savaş boyunca 2.850.000 kişiyi askere aldı. Bu sayı yalnız üç Osmanlı cephesinden geçen İngiliz askerinin sayısını ancak 300.000 kadar aşar. Şu da var ki Osmanlı Devleti, Rus cephesine daima daha çok önem verdi ve oraya daha büyük kuvvetler gönderdi. Ruslar'a da, Anadolu ve İran'da 191.000 zayıat verdi. Bundan başka Osmanlı, Galçya, Romanya ve Makedonya cephelerine 90.000 savaşı yolladı.

²² BAYUR, Türk İnkılabı Tarihi, C. III, K.4, s.300-400

²³ BAYUR, Türkülgün Acun Siyasasına Etkisi, s.150

İngilizler'in Türk cephesine gönderdiği kuvvet, sayıca çok üstün olduğu gibi, İngiltere, Türk ordusunun ancak yardan çok azıyla savaştı.

Türkler ile savaşın İngiltere'ye bir milyar liraya mal olduğunu Başbakan Llyod Geroe, Ocak 1921'de Paris'te toplanmış olan bir bağlaşıklar konferansında açıklamıştır. Oradaki konuşması, Türkiye'ye karşı kesin düşmanlığını da ayrıca belirtmektedir. Demecin konumunu ilgilendiren kısmı aşağıdadır.²⁴

“Türkiye'nin yıkılması özellikle Britanya İmparatorluğu'nu ilgilendiren bir konuydu. Baştan sona değin, İngiltere bir milyar İngiliz lirası gibi bir giderde bulunmuş, binlerce can, yüzbinlerce kayıp vermiştir ve bunu sonucu Türkiye'de savaş öncesi durumun gelmesi mi iyi olacaktır.”

Çanakkale'nin geçilememesinin savaşın iki yıl uzamasına ve büyük bir yıkıma sebep olduğunu belirten İngiltere ve Fransa, Birinci Dünya Savaşı sona erdiğinde Türkler'den bunun intikamını almak için Osmanlı İmparatorluğu'nu yok ederlerken, Türk yurdu Anadolu'yu da Yunan ve Ermenilere pay ettiriyorlardı. Bu caza politikasının somut belgesi de Sev'r'de idi. Türkler'e bütün bunların cezasını fazlasıyla ödetmek ve Batı Anadolu'da Büyük Yunanistan, Doğu Anadolu'da ise Ermenistan kurmak isteyen İngiltere, bir yandan bu öfke ve diğer yandan savaşlı kazananın sonucu olarak Orta Doğu politikasına tek başına egemen olmanın verdiği sarhoşlukla²⁵ ve önyargıların etkisiyle, Türkiye sorununu çözmek istiyordu.

Osmanlı ile yapılan anlaşma'nın aşırı ağır olmaması ve İstanbul'un Türkler'de kalması isteğini öne sürmek için Avrupa'ya gelen bir Hint kuruluşa, Başbakan Llyod George 19 Mart 1920'de zamanın gazetelerinde görüntü olduğu gibi şu yolda karşılık vermişti: “Bogazlardan geçemeyizi engellediler, bu olay savaşı iki yıl uzattı, hatta bir süre için onun sonucunu bile tehlikeye düşürdü.”

Llyod George bu yoldaki düşüncesini 11 Aralık 1919'da Fransız Başbakan Klemenso ile yaptığı bir görüşmede, Bogazlarla İstanbul'un, uluslar arası bir denetim altında bulunması zorunluluğunu saptamak için ileri sürdü.

Bu bir gerçeğin açıklanmasıydı. Eğer Almanya yanlış hesaplar sonucunda amansız denizaltı savaşına koyulup, bundan başka aynı sırada Meksika'ya komşusu A.B.D.'ye karşı bir bağlaşıma önermeseydi Washington Hükümeti'nin savaşa girmesi pek kuşkuluydu. Rusya komünistleşip o evre içip çöktükten sonra da, İngiltere ile Fransa kesin zaferden vazgeçip bir anlaşma barışına yanaşarlardı. Llyod George'un anlamak istediği buydu ve Türkler'e zorlanacak olan öldürtücü

barış koşullarının nedenlerinden birisinin de bu, olduğunu Hint kuruluşa açıklıyordu. Ancak bunu yapmaktaki durmadan propagandası yapılmakta olan “Adil Barış” veya “ulusların kendi kaderini seçme hakkı” gibi kavramların yalnızca sözde kaldığını ve gerçekten “öç alma ve ülke kapmak barışına” gidiceğini de belirtmiş bulunuyordu.²⁶

Paris'te süren görüşmelere 17 Haziran 1920'de katılan Damat Ferit, Konferansla yaptığı konuşmada, Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmekle suç işlediğini, bu suçun ithaftılara ait olduğunu ileri sürüp, Ermenistan kurulmasını görüşmeye hazır olduklarını, fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasını kabul edemeyeceklerini, Arap eyaletlerine muhtariyet verilebileceğini bildirdi. Bu konuşma konferans başkanı Clemenceau'yu kızdırdı ve sert davranmasına sebep oldu.

Fransa Başbakanı Ser Anlaşma tasarruflarını değiştirilmesini istemiş olan Osmanlı murahhaslarına, bütün ilgili devletler adına verdiği 17 Temmuz 1920 günü bu karşılıkla şöyle dedi.²⁷

“Osmanlı murahhas kurulu, Türkiye'nin savaşa katılmasının insanlığa getirdiği kötülük ve zararların tümünü ölçmemiş gibi görünüyor. Türkiye'nin sorumluluğu o derece büyüktür ki sorumluluk İtilaf Devletleri'nin Osmanlı ordularına karşı kazandıkları zaferin getirmiş olduğu fedakarlıkla ölçülemez. Hiçbir neden olmadan, onlara büyük bir deniz ulaşım yolunu kapatarak bir yandan Rusya ve Romanya'nın öbür yandan da bunların Batı'daki mütefiklerine ulaşımını kesmekle Türkiye, en azından savaşın iki yıl uzamasına ve bağlaşıkların milyonlara varan insan ve yüzlerce milyar kaybına sebep olmuştur. Sonsuz zararlar pahasına dünyanın düzenini yeniden kurmuş olanlara, Türkiye'nin ödemesi gerektiği tazminat kendisinin ödeme gücünü pek aşmaktadır.”

Barış imzalamak için Osmanlı delegelerine 27 Temmuz'a kadar süre tanıdı. Osmanlı Hükümeti ve Padişah Sev'r'i kabul ederek boyun eğdiler.

T.B.M.M.'de 18 Temmuz 1920'de yapılan gizli oturumda “Misak-ı Milli” üzerine yemin edildi ve Sev'r tanınmadı. Sev'r'im imzalayan Damat Ferit ve arkadaşları ihtar ve İstiklal Mahkemesince, giyaben idama mahkum edildiler.

M. Kemal Samsun'a ayak bastığında arkasında, Çanakkale zaferinin şerefi vardı. Türk Ulusı, İstiklal Savaşı'na Çanakkale'nin inanç ve azmiyle başladı. Yenilmez zannedilen İtilaf Devletleri Çanakkale'de nasıl hezimete uğradılarsa, yine Türk ulusunun “azim ve kararı” karşısında hezimete uğramaya mahkum

²⁴ BAYUR'dan naklen, D.B.F.P., C. XV, b.4, s.35. (25 Ocak 1921).

²⁵ Yuluğ Tekin KURAT, “Türkiye Topraklarının Paylaşılması Hazırlıkları-Sev'r”, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, C. X, Temmuz 1972, s.58-59

²⁶ BAYUR, Türklüğün Acun Siyasetine Elkisi, s.152

²⁷ BAYUR, s.86

olacaklardı. Bu ikinci yenilgi, sömürgeci devletlerin sonunu hazırlarken, Hindistan'dan Cezayir'e bütün mazlum uluslara kurtuluş örneği ve umudu olacaktı.

Political Results of the Turkish Victory at Gallipoli

The defeat of the Entente (Allied) naval forces against the determined Turkish defence of 18 March 1915 was the most important episode in the history of the Dardanelles. Britain, then considered an invincible power, was utterly defeated in this campaign, which began on 25-26th April 1915 and continued until 9th of January 1916. The campaign had consequences that influenced Europe economically, socially, and politically.

The Dardanelles, worth even an empire, maintained their importance throughout history. Attempts to control the Straits, which began with the ancient Greeks, continued in the period of the Persians, Alexander the Great, and Romans. While under the Byzantine Empire, the Dardanelles were attacked by the Huns, Avars and Iranians, and Russians. Supremacy over the Straits passed to the Turks during the Ottoman period. Up until the Küçük Kaynarca Treaty of 1774, Turks had treated the Black Sea as a Turkish lake. They did not allow let the ships of other nations to enter the area. Russian penetration to the Black Sea, and the capture of Azak by the Tsar Peter the First, constituted a great threat to the Straits.

With Napoleon's Egyptian campaign of 1798, Britain began to take a keener interest in the Eastern Mediterranean and the Straits, here referring both to the Dardanelles and Bosphorus. Russia, Britain, and France began to compete for control of the Straits. In 1815, the expression "The Eastern Question" was first used by Britain to help counter Russian ambitions, and a conference was arranged in London in 1841. According to the Straits Agreement agreed upon, the Straits would be closed to the warships of foreign nations when the Ottoman Empire was at peace. This agreement was a blow to Russian diplomacy. After the signing of the Treaty of San Stephano at the end of the Ottoman-Russian War in 1877-1878, Britain forced the Ottoman Empire to lease them the island of Cyprus for the sake of security in the Eastern Mediterranean. They began to support the Greek concept of "Megali Idea" (Greater Greece). And to counter the threat from the Russians, who were seeking a route down to the Mediterranean from the Caucasus to the Gulf of Iskenderun; Britain supported the establishment of an Armenian state in Eastern Anatolia. Consequently, the Straits Question took on a new dimension.

Having achieved political unity, from the 1890s onward Germany entered into closer relations with the Ottoman Empire to further her "To the East" policy. The aim of Germany was to dominate the Ottoman Empire, in other words, the Middle East, using the religious power of the Caliph. At this time, Britain struck an agreement with France in 1904 and Russia in 1907 concerning colonial possessions, within the framework of a 'Triple Entente'. The Ottoman Empire made overtures, first to Britain, then to France, for assurances that her territorial

integrity would be respected. Both France and Britain saw the Ottoman Empire as a trump card to be offered to Russia, but in the end they pushed the Ottomans onto the side of Germany. At the end of October 1914, when two warships bought from Germany attacked Russian ports on the Black Sea under the command of Admiral Souchon, the Ottoman Empire drifted into war. When war broke out, both Germany and Britain both believed that it would last only a short time and the winning side would be able to impose its demands. The defeat of the Entente at Gallipoli frustrated those expectations.

The assault on the Dardanelles was planned by Winston Churchill, First Sea Lord, together with the Minister of War, Lord Kitchener. By winning this battle, all manner of equipment, weapons, food, and ammunition required by Russia would be supplied and the Ottoman Empire would have to surrender. Greece, Bulgaria, and Romania would thereby join the Entente and Greek forces would protect the Dardanelles. Turkish forces then attacking in Egypt and the Caucasus would be broken. The war not being won on the Western Front would be won in the East.

The powerful Allied fleet that entered the Dardanelles on the morning of 18th March 1915 ended up suffering heavy losses. Landings by the Allies on 25th April 1915 also met with defeat. In the battles on the peninsula, Allied plans were confounded by the military genius of a young lieutenant-colonel Mustafa Kemal. Both the British Navy, thought to be invincible and possessing superior weapons and supplies, and the Army of the British and French, suffered a heavy defeat against Turkish troops.

In terms of the casualties, the Turks lost 55,000 dead, with 100,000 wounded. 21,500 died from illness and 10,000 were lost in action. Total casualties were about 200,000. The casualties of the Entente - including 55,000 dead plus soldiers wounded, captive, and lost in combat - reached 300,000. Britain and France, expecting great military success, were totally repulsed.

The Gallipoli Campaign gained eleven months for Germany on the Western Front. The defeat of the Entente led Bulgaria to enter the war on the side of Germany. In addition, a serious blow was dealt to the power of Britain over the Arabs, and forced them to promise a 'Kingdom of Greater Arabia' to the Arabs.

After their defeat at Gallipoli, Britain and France, who had still not concluded any agreement with Russia, abandoned their policy of protecting the Straits in order to keep Russia on their side. In the face of the German threat, both these countries accepted Russian demands. The Russians, due to lack of supplies and ammunition arising from the Allied failure to force the Straits, suffered great defeat against the Germans. This heavy defeat aggravated the conditions

that led in Russia to the February Revolution of 1917, and the Bolshevik Revolution in October. As a result, with the Treaty of Brest Litovsk, Russia withdrew from the war on 3 March 1918.

Italy gained an advantage out of the Allied defeat at Gallipoli. Because the Entente needed Italy, they left East Anatolia to the Italians. The forced Armenian deportation was also closely connected with the Gallipoli Campaign. At the beginning of the war, the Armenians, in cooperation with enemies of the Ottoman Empire, began to threaten the internal security of the country, acting behind the lines on the Caucasus, Iraq, and Syria fronts. Following the Provisional Law passed on 27th May 1915, they became subject to deportation.

Another result closely related to Gallipoli was a change of government in the British Parliament. In 1916, Lloyd George became Prime Minister. The British economy suffered greatly and public debt approached eight billion pounds. Britain lost her imperial power. Exports came to a stop and many of her markets were lost. With the beginning of Britain's decline as a great sea power, her role on the international stage began to be shared with the United States. The prolonging of the war by another two years led to social and economic depression in both the victorious and defeated countries. Fascism arose in Italy, Nazism in Germany.

The Turks were also seen as one reason for the extension of the war. Britain and France exacted revenge by sharing Turkish lands between themselves and the Greeks, Armenians, and Italians. This punishment was enshrined in the Treaty of Sevres. The treaty demonstrated that postures such as 'Peace with Justice' or 'National Self-Determination' were just empty words. While the Sultan and Ottoman Government in Istanbul were agreeing to the Treaty of Sevres, on 18 July 1920, in a secret session of the Turkish Grand Assembly, an oath of "National Pact" was taken that Sevres would not be recognised by the newly-formed government in Ankara.

When Mustafa Kemal landed at the Black Sea port of Samsun in 1919, he carried the distinction of the victory at Gallipoli with him. The starting point of his tour to raise support for a national movement of liberation that would soon lead to the War of Independence, began with a belief and resoluteness born at Gallipoli. By defeating the once-invincible Allies at Gallipoli, Mustafa Kemal saved the country and provided an example of independence for all aggrieved nations.

MINESWEEPING OPERATION IN THE DARDANELLES
(FEBRUARY 25 – MARCH 17, 1915)

Piotr NYKIEL*

The fall of the entrance fortifications on February 25, 1915 only seemingly opened for the Allies the way to the Dardanelles. The entrance concentration, because of the forts' location, range of their guns and tactical guidelines adopted by the Turks and Germans, anyway had been doomed to fail¹. The success of the ships, enthusiastically assumed in London, was in fact the first, significant step towards an inevitable disaster. To be able to get to Istanbul, first the central forts located in the narrowest part of the straits should have been defeated². Experience gained during the bombardment of the entrance forts showed that the ships could conduct effective fire on the land targets either from a long distance with the anchors dropped, or from a short distance, but in motion. In the case of the operation inside the Dardanelles, both alternatives were out of the question, of which the allied navy's commander, vice admiral Sackville Hamilton Carden, was probably not quite aware. The first one was impossible because of the restricted size of the reservoir, which implicated that after passing the Kumkale-Seddülbahir line the ships were within firing range of the Turkish artillery. Even if it consisted only of howitzers, this ruled out the bombardment on anchor, while the minefield prevented the navy from application of the second alternative³. The ships could not

* *Second Secretary, Polish Embassy, Ankara*

¹ This issue is discussed more widely by the author in the following papers: „Was it Possible to Renew the Naval Attack on the Dardanelles Successfully the Day After 18th March?” at: *The Gallipoli Campaign International Perspectives 85 Years On – Conference Proceedings 24-25 April 2000*, Atatürk & Gallipoli Campaign Research Center, Çanakkale Onsekiz Mart University, Çanakkale 2002, p. 110-115 and *The Role of the Turkish Strategists in Shaping the Early Conceptions of Defense of the Dardanelles (September 1914 – March 18, 1915)* – a paper delivered in 2003 on The Fifth International Congress on Atatürk, organized by Atatürk Araştırma Merkezi in Ankara (the congress proceedings will be published in 2004). Both texts are available in English on the author's private web site (www.navyingallipoli.com).

² See the map.

³ The first of 11 mine lines was established on August 4, 1914. By March 8, 1915 the total amount of mines laid by the Turks in the Dardanelles has amounted to 403 (see the table).

approach the forts to a range which would enable them to eliminate their cannons by conducting the fire in motion.⁴

In this article, by depicting possibly the most detailed chronology of the actions undertaken by allies to sweep the Dardanelles, we shall try to prove that due to the means which the allied navy had, and witty tactics of the defenders, removal of the mines laid in the straits was impossible. In the discussed period, allied battleships and cruisers also conducted wide scale warfare (consisting mainly of shelling the forts and batteries) both inside the straits and at its entrance as well as in the area of Bolayır. Here we shall only mention those directly related to the sweeping of the Dardanelles.

On February 25, after smashing the entrance forts and intensive artillery preparation, at 16.00 hours vice admiral Carden ordered the crews of the fishing boats to start the minesweeping⁵. Cover for those defenseless vessels manned by fishermen from the North Sea was to be provided by the battleships Albion, Triumph and Vengeance and six destroyers⁶. The minesweepers under escort of the latter eventually ventured as far as 4 miles into the straits. Shortly before dawn they returned to base safely without finding any signs of mines in the Dardanelles.

The following day (February 26), encouraged by the luck of Turkish resistance, Carden decided to move the trawler flotilla, assisted by destroyers⁷ and only two battleships (Albion and Triumph) into the straits. However vice admiral must have had some doubts, because he finally allocated rather illusory support to

⁴ The events of March 18, 1915 have shown that fire conducted against the forts was really effective only from a distance of approx. 5000 m. (compare: P. Nykiel, *Was it Possible to Renew the Naval Attack on the Dardanelles Successfully the Day After 18th March?*).

⁵ The British sweeping flotilla consisted of 21 ordinary fishing boats, which – with the preservation of the original engines – have been covered with the armored plates, providing the crews cover from the infantry fire and splinters. However nobody was aware that such a large overhead and the necessity of sweeping against the current (sometimes having even the speed of 4 knots) would almost immobilize the vessels. This aspect will be more widely discussed on the following pages.

⁶ N. Steel, P. Hart, *Deyfat at Gallipoli*, Macmillan General Books, London 1995, p. 18; R. Keyes (translation: Thies, H.), *Des Bancs de Flandre aux Dardanelles (The Narrow Seas to the Dardanelles) 1910-1915*, Bibliothèque d'histoire Politique, Militaire et Navale, Éditions de la Nouvelle Revue Critique, Paris 1936, p. 130; H. W. Nevins, *The Dardanelles Campaign*, Nisbet & Co. Ltd., London 1918, p. 53. Unfortunately, sources and books available to the author not always give the names of destroyers taking part in the discussed operations.

⁷ We know only one of them by name. She was *Grasshopper*.

those ships in the form of another battleship, which was to be *Majestic*⁸. Yet, the course of activities undertaken that day showed that despite the fact that the flotilla's core was constantly beyond the range of the main forts' guns in the narrows, the execution of the task entrusted to it was extremely difficult. At 09.00 hours the Turkish troops deployed by Kire (Kiritia) had been put in readiness. The reason was not only the renewed bombardment of the entrance forts by three British battleships, but also – more importantly – the appearance of five minesweepers and four destroyers in their vicinity. Half an hour later the destroyers and trawlers proceeded to the entrance of the straits from the direction of Seddülbahir, covered by two battleships which followed them. At 10.00 hours the destroyers sailed to the level of Seddülbahir – Kumkale line. The headquarters of the 9th Division in Sarıcalı was put on alert. An hour later the minesweepers started their run in Karanlık Cove. The three destroyers that followed them had ventured a little farther. When they came within firing range of the battery of cannons with reinforced barrels that were set up in Sogañlı Valley, its artillerymen opened fire. Shocked destroyers replied with several rounds and retreated⁹. At approximately 13.00 hours Albion fired from a distance of 11.000 m. at the Dardanos fortified battery (Fort No. 8). There was no reply from the Turks because – as the battery's crew wrongly estimated – the ship was out of its cannons' range¹⁰. Two of the above-mentioned destroyers decided to take advantage of this opportunity and once more approached the lighthouse at Cape Kepez. The trawlers' crews, seeing that the battleship did not stop shelling Dardanos, felt more secure and, not expecting a greater threat, much more boldly continued the fruitless sweeping of Karanlık Cove. At 18.30 hours the flotilla left the Dardanelles leaving only the destroyers remaining on Seddülbahir – Kumkale line. The other vessels sailed away from the entrance to the straits¹¹.

The facts depicted above, largely based on Turkish sources, shed interesting light on the events of February 26. First of all, they demonstrate a real

⁸ Interesting fact is that the howitzers had been installed on the top of each *Majestic's* murrers (Usborne, C. V. *Smoke on the Horizon – Mediterranean Fighting 1914-1918*, Hodder and Stoughton Limited, London 1933, p. 84).

⁹ Such a rapid withdrawal was most probably a result of damages sustained by *Grasshopper*. According to Turkish sources, she was hit at the radio station and lifeboat (İ. Kayabali, C. Arslanoğlu *Canakkale Zafarı 1915*, Ankara 1975, p. 45).

¹⁰ In fact, the firing range of 150/40 guns, the armament of Dardanos, was 13.300-16.800 m. (depending on the type of ammunition).

¹¹ Usborne (*op. cit.*, p. 84-85) claims that the trawlers returned to the Dardanelles at night on February 26/27 covered by the destroyers *Cohne* and *Jed*, but failed to locate any mines. The Turkish sources do not mention this action.

artistry of warfare conducted by the Turks and Germans¹². At this point it is worth emphasizing the coastal artillery, which did not fire without a reason. The ammunition was not wasted on – in these circumstances – a harmless destroyer. The only instance was when the vessels dangerously approached to the fourth line of mines¹³ on the Soğanlı Valley line and came under fire of the guns with reinforced barrels. Thus, the artillery fire should have forced them to withdraw (since mines were in short supply, there was no reason to waste them on destroyers when they could be saved for more valuable targets such as battleships). One should also note that the destroyers were forced to retreat by an essentially low value battery and not by the cannons of the central forts, of which they were already within range. As the allies were to be convinced in the days that followed, the Turks originally assigned defense of the minefield to the batteries of cannon with small caliber and short firing range, most of which were retrieved from scrap. It is enough to mention that among them were even smooth barreled gunmetal pieces and threaded but short barreled guns, the range of which had been increased by a strengthening coat founded around the barrels (this enabled them to use more powerful throwing charges). Such armament – in other circumstances completely useless – proved to be quite sufficient against the fishing boats which were hurriedly converted into minesweepers. Usage of such archaic armament enabled the defenders to save the ammunition of the fortress' cannons, which was in short supply. Finally, let us note that on both February 25 and 26 the Turks did not uselessly haunt the trawlers' crews, because they searched for mines in places where there were none. The allies were surprised that they could not find any mines almost to the line of Cape Kepez. Particularly, this kind of minefield arrangement was not casual and only partially resulted from the fact that the Turks had a restricted quantity of mines. By laying them so close to the narrows, part of the defense burden (especially in daytime) could be shifted onto the howitzer concentration, which had an exceptionally large supply of ammunition¹⁴. In the final analysis, this became much more troublesome for the enemy, as shown by many West European authors. What is, however, more important is that if the allied navy had wanted to sweep the mines, they would have been forced come within firing range of the central forts.

On March 1, 1915, after the break forced by inconvenient weather conditions, the allies decided to get their ships again on the Dardanelles' waters. Yet, from that day until the end of the Dardanelles operation, minesweeping was

¹² We should not forget that the commander of the howitzer concentration was a German colonel Heinrich Wehrle.

¹³ See the map.

¹⁴ Compare with: P. Nykiel, *Was it Possible to Renew the Naval Attack on the Dardanelles Successfully the Day After 18th March?*

only to be carried out at night. About 22.45 hours seven fishing boats, escorted by the light cruiser *Amethyst* and four destroyers (*Basilisk*, *Grasshopper*, *Mosquito* and *Racon*) approached the minefield. Spotted by the searchlight situated at the entrance to Soğanlı Valley¹⁵ they immediately came under the intense fire of *Rumeli Mesudiye*¹⁶, *Muin-i Zafer* and *Dardanos* batteries, as well as the guns with reinforced barrels and *Krupp* cannons from *Cape Kepez*. The allies, without thinking it over, had retreated in such great panic that already at 23.30 hours they turned up at the entrance to the Dardanelles¹⁷. The reports concerning the ammunition consumption by the batteries defending the minefield very meaningfully show how great was the panic of the crews of trawlers and of the vessels covering them, since the Turks only fired 37 rounds that night.

On March 3, with the aim of preventing nighttime minesweeping, two cannons of *Uchatius* gunmetal and two Chilean mountain guns were deployed at *Tenger Valley*. This battery, manned by the 2nd Brigade of Heavy Artillery, remained at the mentioned position only at night. At dawn the cannons were pulled back into the valley to prevent their destruction by the allied ships. Having also the minefield's security in mind, the Turks strengthened the *Dardanos* battery with guns imported from *Ulupınar*. In the *Akyarlar* (White Cliff) area, besides the 12th Battery from *Anadolu Hamidiye* (*Hamidië* I) fort, a battery, initially to be used against submarines at *Nara* (*Nagara*) fort, was deployed. In the first days of March,

¹⁵ We know from the official Turkish historiography that the diameter of the searchlight located at this place was 60 cm. However, G. Yetkin (*Yaratıkların Ağzından 18 Mart 1915 Çanakkale Zaferi*, Türkiye Eski Muharipier Cemiyeti Yayınları, Ankara 1965, p. 110) claims that it was a ship searchlight with the diameter of 150 cm, installed on the wheels (rather on a wagon, then on a car) by commodore *Ahmet Hidayet*. According to that author, on March 2, 1915 it was the only searchlight inside the straits. A few days later another six identical pieces were to be laid out. Regardless of the searchlight's type there is however no doubt that that very day it was the only one piece in the Dardanelles, while *Usborne* (*op. cit.* p. 87) writes about as many as four.

¹⁶ Although in the discussed period there was only one *Mesudiye* battery on the Dardanelles' shore (located on the European coast), to avoid the misunderstandings very common in the world's historiography, resulting from the fact that another battery with the same name was erected in the later years of WWI (on the Asiatic coast in *Karantina*), we will use here the name *Rumeli Mesudiye*, which means "the European *Mesudiye*". Yet one should be aware that this kind of distinction does not exist in the Turkish historiography, because there is no such need. The Asian battery was erected some time after the allied navy destroyed the European one on March 18, 1915.

¹⁷ *Usborne* (*op. cit.* p. 87) claims that after the trawlers withdrew, *Amethyst* and all four destroyers remained in the straits to continue the exchange of fire with the Turks for forty minutes and even scored a direct hit at the searchlight. However, no other authors have confirmed this information.

the allied navy finished minesweeping in the section from the entrance to the straits to Soğanlı Valley. Thus one would expect that at any moment the trawlers could come up against the fourth line of mines, which was farther to the South of the whole minefield. To decrease the risk of finding it, both the artillery units and infantry were ordered to attack the trawlers immediately after they emerged on the Seddülbahir – Kumkale line.

On the night of March 3/4 the allies made another attempt to sweep the straits. At 21.00 hours seven minesweepers escorted by the destroyers *Wolverine*, *Scorpion*, *Renard* and *Grampus* took course on Soğanlı Valley. Half an hour later personnel of the searchlight deployed there once again spotted the flotilla. The cannons with reinforced barrels situated in the above-mentioned valley opened fire. The destroyers endured the cannonade, which at 22.15 hours was joined by the Krupp guns and cannons with reinforced barrels from Cape Kepez. As the allies quickly concentrated their fire on the searchlight, the Turks were forced to switch it off and continue to shoot the enemy "blindfolded" until morning came¹⁸. The minesweepers retreated at daybreak without finding any mines. The artillery defending the minefield fired 68 rounds that night and had neither damages nor casualties.

The first days of a fruitless struggle with the minefield in the Dardanelles allowed us to draw some conclusions. It demonstrated that civilian crews of the trawlers, commanded by an officer who had no previous experience in minesweeping operations, were completely useless. The same sailors who, only a few months ago, coped so bravely with the mines on the North Sea, utterly disappointed in the Dardanelles. It seems the problem was that the circumstances in which they had to work in the straits were drastically different from those to which they were already accustomed. On the North Sea they served on well-known waters and almost unhindered by anybody, while on the Dardanelles they were situated far away from their homes and the attitude of the Turkish artillery was not a friendly one. Although in the first days of the operations not a single minesweeper was sunk, only the awareness that the Turks were shooting was a good enough reason for the fishermen to retreat. Another important factor for their morale was the fact that because of a strong current in the straits and low engine power, the maximum speed of the fishing boats during the minesweeping operations was a mere 2-3 knots. This made them almost motionless targets for the coastal artillery. From a psychological point of view, the most important was the

¹⁸ Ş. Tunççapa wrote in his diary („Çanakkale Harbi Hatıralarım”, 423 *Sayıli Donanma Dergisi Eki*, T. C. M. V. Deniz Kuvvetleri Kumandanlığı, T. C. Deniz Basımevi, İstanbul 1958, p. 7) that his battery (Mün-i Zafer) fired in the direction from which the sound of the sweeping gear could be heard.

false conviction that the draught of the trawlers was greater than the depth at which the Turkish mines were laid¹⁹. Bearing in mind the above, we should not be surprised that the British fishermen used to take all pretexts to escape. As civilians it was their privilege and they could use it with impunity. However, it seems that on that stage not only Carden, but first of all the British Admiralty were not quite aware of the scale of the above-described problem.

On the night of March 6/7 vice admiral Carden ordered several minesweepers escorted by the light cruiser *Amethyst*, the battleships *Ocean* and *Majestic* and a few destroyers to move into the straits. In the face of heavy fire from the batteries defending the minefield, which expended a total of 177 rounds, the flotilla once again achieved nothing²⁰.

The following night (March 7/8) the French minesweepers entered the Dardanelles for the first time under the cover of seven British destroyers. It became quickly apparent that those vessels coped with the opposing current even worse than the British ones. Thus the operation ended in utter failure.

On the morning of March 8 (at 07.10 hours), the event occurred which gained a prominent place in Turkish historiography. That very day Nusret laid the only offensive line of mines²¹ along the shore of Erenköy Bay. It consisted of 26

¹⁹ Actually, only the mines of the 5th line, situated between Namazgâh (Fort No. 17) and Anadolu Hamidiye (Hamidiç II) forts were laid at a depth of only 2.5 m. The others were 4-4.5 m. beneath the waterline.

²⁰ Osborne's information (*op. cit.*, p. 92), claiming that *Ocean* destroyed a searchlight and a battery in Soğanlı Valley does not have confirmation in any other sources.

²¹ Some Western and Turkish studies give Karanlık Cove as the location of that line, which is more to the South, on the level of the Menderes River delta. The actual place was, of course, Erenköy Bay. The coordinates of the discussed line's North end were: 40° 03' 30" N; 26° 20' 00" E, and of the South one: 40° 02' 00" N; 26° 18' 00" E (*Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi*, VIII nci Cilt, *Deniz Harekati*, T. C. Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 1976, p. 174). Many authors (including Turkish ones) are not unanimous regarding the date of the discussed event. Some claim that it took place on the morning of March 18, 1915. In „Illustration" (samedi 10 avril 1915, 73e Année – N° 3762, s. 384) we can read: *On March 18, while entering the straits the allied ships have noticed a small Turkish tug, which has just accomplished her mission and fled. Because of her we have to mourn the loss of three cruisers. All three have stroke the drifting mines laid in a very last moment, against all war rules, which forbid such practices – but we can already hardly count the cases of the Hague Convention's violations.* The diary written by the commander of the mining unit in the Dardanelles, lieutenant commander Nazmi Akpınar, (*Deniz Birliği Nazmi Akpınar'ın Savaş Günleri 1914-1922*) that is in the collection of The Naval Museum in Çanakkale seems to finally dispel all the doubts, saying that the

mines placed at a depth of 4.5 m. with irregular 100-150 m. spaces, perpendicular to most of earlier lines. The Turks became convinced of how brilliant an idea this was ten days later when three allied ships fell victim to these mines.

It is noteworthy at this point to quote vice admiral Osborne:

(...) it was not until the war was over that her little expedition became known to us, yet it is probable that her field of [twenty[sic]] mines was the most effective ever laid since the science of mine-laying was added to the other horrors of war (...) ²²

The above-mentioned line, bearing the number 11 in Turkish documents, was laid in a place already swept by the allies. In the last days before the main naval attack on the central forts the navy checked those waters once again. However, coming across seven mines did not arouse the allies' suspicion (this will be discussed more broadly in the following pages). It is also surprising that none of the ships that bombarded the central forts between March 8 and 17 sailed into this line, since all of them used to maneuver in Erenköy Bay.

On the night of March 8/9 at 23.35 hours, a flotilla consisting of the cruiser Amethyst, six destroyers and two picket boats dragging explosive sweeps entered the Dardanelles²³. There were two principal reasons for such a tactically and technically significant change. Firstly, the picket boats were smaller and most probably faster vessels than the fishing boats used so far, and thus they were much more difficult targets for the coastal artillery defending the minefield. Secondly, the allies – nobody knows why – became convinced that the Turks had observation mines, connected with the shore by cable. The new method was considered to be more effective against this kind of weapon²⁴. However, when the destroyers reached the level of Tenger Valley, the Chilean mountain guns opened fire on them. The ships responded with several salvos, but – as the British sources say – because of the enemy's fire superiority had to withdraw achieving nothing. Actually, the artillery defending the minefield that night expended only 42 rounds and the Turks did not have observation mines at all. This, however, the allies learned only after the war.

event took place on February 22, 1331, which – according to the *Rumi* calendar – is March 8, 1915.

²² *Op. cit.*, p. 93.

²³ Osborne gives his information, probably as the only one, but in a very detailed and credible way (*op. cit.* p. 95).

²⁴ The explosive sweep, task of which was to break the mooring cable, was in fact the only kind that could be used on the picket boats because of their low engine power.

On the night of March 9/10 at 03.15, two picket boats entered the straits again, passed Cape Kepez without being noticed and, after executing a U turn, began to sweep with the current (it means, from North to South). At the same time, two previously used trawlers started their run using the same method as before. Unluckily, one of the sweeps caught on the mooring cable of a buoy to which an anti-submarine net was attached. The Turks, awakened by this, switched on the searchlights and bombarded the enemy with a hail of shells. The destroyer Mosquito, which covered the operation, opened fire on the searchlights deployed on Cape Kepez. However, she herself became a target of Krupp cannons, the Tenger Valley battery, and the guns with reinforced barrels located in the vicinity of Dardanos and Soganlı Valley. With these combined forces, the Turkish artillery managed to force Mosquito to withdraw before she was able to inflict any damage. The same fate awaited two picket boats which ventured to the minefield: shelled by the mountain guns from Tenger Valley as well as the guns with reinforced barrels from Soganlı Valley and were forced to retreat. Throughout the battles that took place in the daytime on March 9 and during a half an hour of night activities, the Turkish artillery expended only 51 rounds and suffered no casualties.

Discouraged by the fiasco of the two consecutive attempts to sweep the Dardanelles with the use of small picket boats, Carden decided to go back to the old, equally ineffective method. On the night of March 11/12 he sent a flotilla of eight trawlers escorted by the battleships Grampus and Cornwallis, the light cruiser Amethyst and four destroyers, into the Dardanelles. Until that time, several approaches to the minefield by the trawlers were fruitless. However, the above-mentioned night made a breakthrough in the form of sweeping three mines²⁵, yet the allied navy could not avoid losses. The fishing boat No. 339 (Manx Hero) sank at 23.00 hours as a result of a swept mine's explosion. The blast of two other mines swept a short while earlier by the leading pair of fishing boats alerted the personnel of the searchlights deployed near Dardanos battery and on Cape Kepez. When the searchlights came on, two destroyers on the Akyarlar (White Cliff) – Erenköy line fired on them. The batteries replied. Both vessels, frightened by this cannonade, escaped but returned at 02.15 hours to be once again shelled by the guns with reinforced barrels deployed on the Gallipoli peninsula in the vicinity of Soganlı and Hawzlar Valleys. At 03.10, the trawlers, under the cover of a battleship, cruiser and a destroyer, approached the minefield once more. The batteries responsible for

²⁵ The Turks claim that there were few of them and the British "a significant amount". The exact figure give only N. Akpınar (*op. cit.*), Osborne (*op. cit.*, p. 96) and P. Chack (*Marins a la bataille. Des Dardanelles aux brumes du nord*. Les Editions de France, Paris 1937, p. 24). From the Frenchmen's memoirs we can also read a passage, which in a very forcible way sums up the hopelessness of the allies' efforts: (...) all [three mines exploded] at the place, which we could not locate on the map...

minefield defense, as well as the cannons of Dardanos and Rumeli Mesudiye, immediately shelled the escort. The ships, of course, returned fire. A few minesweepers, proceeding at the same time towards Baykuş, approached considerably close to Havuzlar, which the crews of the central forts noticed immediately. The artillerymen from Cimenlik (Fort No. 20), Yıldız (Fort No. 9) and Namazgâh (Fort No. 17) forts joined the battle. A fierce exchange of fire continued almost until morning. At about 04.30 hours, the flotilla withdrew from the straits²⁶. The Pyrrhic victory of the allies was the result of a change in the sweeping techniques. Until then the fishing boats made their runs against the current, so when the sweep caught the mooring cable they almost stopped, being unable to overcome the drag. On the night of March 10/11, the allies decided to sail a little bit farther into the minefield and then, after making a U-turn, dropped the sweep and proceeded with the current. However, they did not foresee that the force exerted on the mooring line by the sweep of a vessel going at full speed and with a current of at least 4 knots would be too strong. Most probably a mine picked up too firmly jumped from the water and hit Manx Hero's stern. This time the price the Turks paid for the night confrontation with the enemy's ships was slightly higher. Three soldiers were wounded; the forts and batteries fired 843 shells (80 fell on Muini-Zafer battery). Both searchlights on Cape Kepez were damaged – the electrical cable of one's and the lens of the other's were broken. Yet the damages were repaired the following day.

At night on March 11/12, the weather worsened. There was light dew over the water and it drizzled. Despite that, at 22.30 hours, two destroyers took their positions in Erenköy Bay near Tenger and opened fire on the searchlights deployed on Cape Kepez and in the vicinity of Dardanos battery. The vessel closer to Tenger Valley quickly fell under the fire of Uchatius' gunmetal cannons. Thus she had to sail away to Erenköy Bay from where she continued to shell the searchlights. Only the salvos of batteries from Cape Kepez as well as of Dardanos and Rumeli Mesudiye forced the ships to withdraw. At about 02.00 hours, the trawlers (this time manned by professional French crews) returned under the cover of Amethyst and the destroyers. The flotilla formed an array and began to approach the minefield. When the ships had almost reached the destination, the leading vessel was spotlighted by one of the searchlights. Immediately shelled, the minesweeper turned back. The remaining, reportedly still unnoticed, ships²⁷, also retreated. Thus

²⁶ As the study titled *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, VIII noi Cilt, Deniz Harekâtı* (p. 170) says, two trawlers were hit (each of them once) by 150 mm. shells.

²⁷ F. Kurtoglu claims that despite the efforts of *Amethyst* the trawlers did not even manage to approach the minefield ("Çanakkale ve 18 Mart 1915", *336 sayılı Deniz mecmuasının tarihî ilavesi*, Deniz Mahbasi, İstanbul 1935, p. 112). Commodore R. Keyes says the same (*op. cit.*, p. 144).

the night of March 11/12 was a bitter lesson for Carden. Until that time he hoped that civilian crews of British fishing boats, already experienced in minesweeping would do their job with equal sacrifice as they did on the North Sea. For the above-mentioned reasons, it did not happen. To make matters worse, the French crews, which replaced them – and in which maybe the vice admiral placed more trust – disappointed him even more so. So, seeing no other choice, Carden handed over the command of the sweeping flotilla to the chief of his headquarters, commodore Roger Keyes. He then, as a persistence gratitude, presented the fishermen with an appropriate "financial motivation" and strengthened each crew with five volunteers recruited from among the sailors from the allied navy. This step was by all means right but much delayed. The Turkish report shows quite forcibly how exaggerated was the fear of the trawlers' crews. According to it, on the night of March 11/12, the coastal artillery fired only 24 shells²⁸. The propaganda of success unfolded by the official communiques of the Dardanelles Fortified Zone's Command was equal to the sailor's fear. Namely, the Turkish soldiers learned that four destroyers were sunk. According to the same document, two Turkish torpedo boats left the straits and in the vicinity of the islands (we do not know which – possibly Eşek Adaları), sent down an allied merchant vessel and two warships²⁹.

At midnight on March 12/13, the French flotilla, under the command of lieutenant Blanc³⁰, once more entered the straits. It consisted of Pioche (lieutenant, Blanc), Râteau (lieutenant Faurie), Henriette (lieutenant Auverny)³¹, Jules-Couette and Ishkeni, which were to be covered by the destroyers *Farfare* and *Sabretache*. The technique used by the French to neutralize the mines was a little bit different than the one implemented by their allies. The British used the "classic" tow sweep, which was a steel cable dragged at a certain depth by a pair of vessels sailing board to board. The French utilized a cutting sweep, which was made of several cables attached to a single vessel. So called "cutters" were attached to those cables in suitable spaces, and when caught on the mooring cable, they cut the mooring lines. Soon after approaching the minefield, the minesweepers were spotted by the

²⁸ We should not forget that this figure also contains shells fired earlier on the destroyers, when they tried to destroy the searchlights.

²⁹ *Maaoğlu Hafız Mehmet'in 1914-1915 Çanakkale Muharebelerinde yazmış olduğu gerçek savuş günlüğü not defteri* [Notebook with the real war diary written by Musoğlu Hafız Mehmet during the Dardanelles battle 1914-1915], p. 2 (transcript in the author's possession); Ş. Tunççapa, *op. cit.*, p. 11.

³⁰ As we can conclude from commodore Keyes' memoirs, eventually the British gave up the idea of strengthening the trawlers' crews with navy sailors and on March 12/13 decided to completely replace the civilians with navy crews.

³¹ Sources do not give even the first letters of names of the above-mentioned French commanders.

searchlights. The French's job was made much more difficult by the fire of the Turkish guns from Cape Kepez, Soganlı Valley and Rumeli Mesudiye battery, as well as by a mine drifting between the vessels. Finally, despite the artillerymen defending the minefield firing only 36 rounds without inflicting even slight damage, they withdrew around 04.00 hours after blowing up the mine that drifted between them. The following day the commanders of all individual trawlers compared their maps and again were unable to fix even approximately the zone in which they had operated the previous night.

The lack of progress in sweeping the straits began to irritate the First Lord of Admiralty. On March 13 he sent a confidential letter to vice admiral Carden in which he expressed his impatience. From the content of this document, it follows that – in Winston Churchill's understanding – the only reason for the lack of progress in minesweeping was the insufficient devotion of the trawlers' crews. The First Lord completely disregarded the nonsense of entrusting this task to civilians. He also did not know, or rather did not want to know about the technical difficulties, as a result of the trawlers' overload, weakness of their engines and strong current in the Dardanelles. Those factors in advance sentenced the sweeping operation to failure, even if the crews showed boundless devotion, which Churchill directly expected from them. But the show had to go on, as London wished.

So, at midnight on March 13/14 Cornwallis shelled the searchlights (presumably in vicinity of Kepez) and withdrew. At 00.30 hours (according to some sources only at 02.00) after provoking the searchlights and cannons from Cape Kepez and Dardanos battery, the flotilla of trawlers³², escorted by the light cruiser Amethyst, again turned back, trying to convince the Turks that the sweeping operation was over for this night. Counting on the element of surprise, at 03.20 hours, seven trawlers (one leading and three pairs) returned, accompanied not only by the above-mentioned light cruiser, but also by destroyers and an undefined number of picket boats manned by volunteers and fitted with explosive sweeps. Having past Cape Kepez the trawlers turned towards the Northwest and divided into three groups, which were to sail with the current along the European shore, keeping the spaces of about 800 m. between each other. The mines, once picked up, were to be dragged to the shallow waters of the Mendares estuary. Finally, one pair of trawlers stayed on the level of Tenger while the other sailed towards Baykuş and the third one towards Cape Kepez. The vessels sailing to Baykuş even managed to reach Havuzlar, but were forced to withdraw by the siege cannons eventually. The trawlers that tried to achieve some measure of success in the vicinity of Cape Kepez and Soganlı Valley also got into trouble, not only because of the minefield protection, but also as a result of fire conducted by

³² The vessels were already manned by sailors from British warships.

Dardanos and Rumeli Mesudiye. For the minesweepers, the night of March 13/14 turned out to be the most tragic of all. Nearly the full crew complements of two vessels were killed³³. Four trawlers and two picket boats were so damaged that, although they did not sink, they were eliminated from further operation³⁴. The cruiser Amethyst, which tried to cover the defenseless trawlers with her hull, also suffered a great deal of damage. One shell damaged her steering gear and she drifted for about twenty minutes taking subsequent hits. An officer of that vessel recalled a shell that exploded between a group of sailors and splashed the walls and ceiling of the cabin with their blood and remains. Everything was collected into sacks, but the day after, during the assembly, it became known that there were not twelve in the cabin, as was originally thought, but nineteen people³⁵. The hero of the first landing at Kumkale, lieutenant commander Eric Gascogne Robinson, was personally convinced of the accuracy of the Turkish fire³⁶. That disastrous night he commanded a trawler which was hit by the coastal batteries 84 (!) times³⁷. In face of such great enemy counteraction, the allied flotilla left the Dardanelles at 04.20 hours³⁸. As for this kind of operation, the casualties were significant: 27 sailors

³³ The trawlers accidentally rammed each other. For some time they remained locked together with the engines stopped and drifted down over the minefield under heavy fire. When they finally staggered apart, it became obvious that there was no way to renew the sweeping. On board one trawler only the man at the wheel was not hit. The other sailors were killed or severely wounded. Under these circumstances both vessels had to withdraw (Usborne, *op. cit.*, p. 101).

³⁴ The Turks shot off the sweeping gear of the third pair of trawlers, before they managed to take operational position. The minesweeper No. 49 was hit at the mess-deck. A large shell entered her side and passed through near the after galleys. The other hit under the waterline resulted in the flooding of her bunker. The mast rigging and lifeboats were riddled (Usborne, *op. cit.*, p. 102).

³⁵ James, R. R. *Grand Strategy Gallipoli*, Pan Books London and Sydney 1965, p. 50.

³⁶ On February 26, 1915, while commanding a demolition party that landed at Kumkale, he showed great bravery, destroying an anti-aircraft battery and damaging one of the 240/35 cannons of Orhaniye fort under heavy enemy fire (Fort No. 4). For that achievement he was awarded the Victoria Cross.

³⁷ Snelling, S. *VCs of the First World War. Gallipoli*, Alan Sutton Publishing Ltd, Stroud 1995, p. 5.

³⁸ Before that, the commanding trawler No. 705, in cooperation with the destroyer *Mosquito*, tried to drag the anti-submarine net (stretched on the level of Soganlı Valley) down the straits. The attempt was not successful because the sweeping gear broke (Usborne, *op. cit.*, p. 102).

killed and 43 wounded³⁹. The Turks fired 974 rounds. Carriages of two non-fortress guns were damaged.

Carden finally realized that the attempts so far to sweep the Dardanelles had achieved poor results. To make matters worse, half of the trawlers were already out of service because of damage. In the face of such severe casualties, it was impossible to count on the further cooperation of the civilian crews. Under these circumstances, the vice admiral came to the conclusion that first he had to deal with the artillery, and then return to minesweeping. Beginning from that moment, the conception of the decisive attack on the central forts, which finally occurred on March 18, 1915, started to take its final shape. Despite the above-mentioned decision, the sweeping of the Dardanelles was still continued on a limited scale.

On the night of March 14/15, a flotilla, most probably consisting of two destroyers and three larger vessels covering the minesweepers, tried to move along the straits from the vicinity of Domuz Valley. We do not know much about the course and results of this venture. The Turkish sources say that the Dardanos battery shelled those vessels for ten minutes. At 04.30 hours, two destroyers took position at the level of Tenger Valley, from which once again they tried to destroy the searchlights deployed at Cape Kepez. This action again brought no results, because Rumeli Mesudiye battery, howitzers and Uchatius gunmetal cannons showed substantial activity⁴⁰.

The following night (March 15/16) at 23.30 hours, four trawlers and three destroyers entered the Dardanelles' waters. Two hours later they made an attempt to reach Erenköy Bay, but were quickly forced to retreat by the coastal artillery defending the mines laid by Nusret. At 04.30, two destroyers appeared near the European shore, between Kereviz and Domuz Valleys. At the same time three trawlers were reported in Erenköy Bay. As most sources claim, the extreme vigilance of the artillery once again prevented the allies from any kind of activity. Akpınar mentions in his diary that the only success the allies achieved was in vicinity of Erenköy where they blew up seven mines. It is hard to suspect this author of confusing the dates because in the record from the same day he wrote that "on the grounds of Merten and another Pasha's decision" he was awarded with the

³⁹ The most casualties were among the crew of cruiser *Ametyst* (22 killed and 28 wounded). The official Turkish report said that one "battleship" was damaged and one destroyer sunk (diary of Musaoglu Hafız Mehmet, p. 2).

⁴⁰ We can read from Osborne's study, beginning from March 14, Carden started preparations for the final naval strike on the central forts and all the minesweeping activities undertaken since that day were aimed at again making a reconnaissance of the already swept waters, on which the ships were to maneuver (*op. cit.*, p. 103).

silver medal for loyalty and heroism (Güniş Liyakat Madalyası). It seems that the above information has partial confirmation in Osborne's study⁴¹. Osborne wrote that between March 14 and night of March 17/18, the allies managed to blow up four mines laid along the Asiatic coast. No matter the number, the destruction of those mines had enormous importance, but even Osborne, while writing his book, was unaware of that fact. All participants of the events in the Dardanelles, as well as historians, unanimously claim that line No. 11, laid by Nusret on March 8, 1915, was not discovered and the allies learned of its existence only after the end of WWI. Yet from the aforementioned Akpınar's record (partially confirmed by Osborne), there is no doubt that on the night of March 15/16 in Erenköy Bay the allies swept seven mines belonging exactly to the line laid by Nusret, since there were no other mines located there. The odds are that – as had occurred before – the crews of the aforementioned three trawlers were also unable to precisely fix the location in which they found the mines. This light-heartedness enormously influenced the fate of the allies' main confrontation with the central forts on March 18, 1915, when they lost three ships because of Nusret's mines.

The two sweeping attempts made (at 01.00 and 04.00 hours) on March 16/17 ended in failure. The flotilla had to retreat under the fire of the 8th Heavy Artillery Regiment, a group of Uchatius gunmetal cannons, Rumeli Mesudiye battery and a few antiaircraft guns. Akpınar, was the only one that mentioned in his diary that the allies blew up a single mine in the vicinity of Bayküs.

The night preceding the main naval assault, the Turks again made the trawlers' job difficult. Seven vessels of that type, covered only by three destroyers, reached the waters between Akyarlar (White Cliff) and Cape Karanfil. The artillery once more easily repulsed the intruders. And so, in this spectacular way, the attempts made by the allies to sweep the Dardanelles in the discussed period came to an end.

As we can see, the allies' defeat at this stage of the Dardanelles operation was the result of several factors.

The allies clearly disregarded the enemy, thinking that during the minesweeping of the straits they would encounter little or no resistance (hence the idea of using the fishing boats with civilian crews). Undoubtedly, they also did not possess even basic information on the reservoir on which they were going to operate, as they were surprised by strong and opposite surface current. It seems hardly probable that the trawlers' crews had no idea about navigation. Thus we can

⁴¹ *Op. cit.*, p. 103.

presume that the problems with fixing the locations of previous sweeping were the result of very inaccurate or even false maps that the sailors possessed.

On the other hand, the Turkish defenders deserve great admiration. In times of enormous technical progress brought on by WWI, they proved that the key to an effective defense was not power and technological superiority, but intelligent tactics. The Turks defended the minefield using minimal, and to a large extent, very archaic means and in so doing saved the ammunition of the forts and stronger batteries for the main confrontation with the allied navy. They also showed the enemy that outdated gunmetal cannons and small field artillery were effective enough weapons against the trawlers. If the Turks were not forced by the circumstances to use such means, we could say that on the allies' disrespect they replied accordingly.

Three weeks of war operations ended with the destruction of only 12 mines. The allies also did not manage to permanently eliminate any cannon or searchlight. The Turkish casualties were limited to three wounded. Because of gaps in the data, it is hard to determine precisely the quantity and kind of the artillery ammunition they used. However, we can assume that it was approximately 2,500 rounds.

BIBLIOGRAPHY

Unpublished Sources:

- *Musaoğlu Hafız Mehmet'in 1914-1915 - Çanakkale Muharebelerinde yazmış olduğu gerçek savaş günlüğü not defteri* (transcript in the author's possession).
- *Deniz Binbaşı Nazmi Akpınar'ın Savaş Günlüğü 1914-1922* (in the collection of The Naval Museum in Çanakkale).

Memories and Other Published Sources:

- Altıntaş, A. *Belgelerle Çanakkale Savaşları*, T. C. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Rektörlüğü, Atatürk ve Çanakkale Savaşlarını Araştırma Merkezi Yayınları No: 5, Çanakkale, 1997.
- ———. Altıntaş, Z. "Çanakkale'de Bahriyelilerimiz?", T. C. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Rektörlüğü, Atatürk ve Çanakkale Savaşlarını Araştırma Merkezi Yayınları No: 6, Çanakkale, 1997.
- Halis, Çanakkale Raporu, Eser Matbaası, İstanbul, 1975.
- Halpern, P. G. *The Keyes Papers - Selections from the private and official correspondence of Admiral of the Fleet Baron Keyes of Zeebrugge*, vol. I: 1914-1918, The Navy Records Society, 1979.
- Keyes, R. (translation: Thies, H.), *Des Batailles de Flandre aux Dardanelles (The Narrow Seas to the Dardanelles) 1910-1915*, Bibliothèque d'Histoire Politique, Militaire et Navale, Éditions de la Nouvelle Revue Critique, Paris, 1936 (?).
- Nevinson, H. W. *The Dardanelles Campaign*, Nisbet & Co. Ltd., London, 1918.
- Pomiankowski [Pomiankowski], J. (çeviri: Turan, K.) *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, Ekim 1990.
- Reichsarchiv, *Dardanelles 1915*, Oldenburg i. O., Berlin, 1927.
- Selahattin Adil Paşa, *Hayat Mücadeleleri*, (?).
- Tuncok, A. M. *İngiliz Gizli Belgelerinde 18 Mart Zaferi ve Çanakkale Muharebeleri*, (?).
- Tunççapa, Ş. "Çanakkale Harbi Hatıralarım", 423 Sayılı *Donanma Dergisi Eki*, T.C. M.M.V. Deniz Kuvvetleri Kumandanlığı, T.C. Deniz Basımevi, İstanbul, 1958.
- Yetkin, G. *Yaratılanın Ağzından 18 Mart 1915 Çanakkale Zaferi*, Türkiye Eski Muharipler Cemiyeti Yayınları, Ankara (?), 1965.

- Moreau, L. *A bord du cuirassé „Gaulois“ (Dardanelles-Salonique. 1915-1916)*, Payot, Paris, 1930.

Books and Articles:

- Beesly, P. *Room 40. British naval intelligence 1914-18*, London, 1982.
- Besbelli, S. "(1914-1918) Çanakkale'de Türk Bahriyesi", *T.C. M.M.Y. Deniz Kuvvetleri Kurumdanlığı, 424 Sayılı Donanma Dergisi Eki*, T.C. Deniz Basımevi, 1959.
- Bilbaşar, S. *Çanakkale 1915*, Ankara, 1971 (?).
- *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi*, V nci Cilt, *Çanakkale Cephesi Harekatı*, I nci Kitap (Haziran 1914 - 25 Nisan 1915), T. C. Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 1993.
- *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi*, VIII nci Cilt, *Deniz Harekatı*, T. C. Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 1976.
- Boz, E. *Adım adım Çanakkale savaş alanları*, Çanakkale, 1993.
- Chack, P. *Marins a la bataille. Des Dardanelles aux brumes du nord*. Les Editions de France, Paris, 1937.
- Corbett, J. S. *History of the Great War. Naval Operations*, vol. II, Committee of Imperial Defense, London, 1929.
- Czeczot, R. *Obrona wybrzeża*, Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, Warszawa, 1931.
- *Çanakkale Savaşları Sebep ve Sonuçları Uluslararası Sempozyumu, Çanakkale, 14-17 Mart 1990*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1993.
- *Çanakkale 18 Mart 1915-1950*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1950.
- Çelik, B. "İzmir Basımında Çanakkale Muharebeleri ve Cephe Gerisi"; *Beyinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri II, Değişen Dünya Dengeleri içinde Askeri ve Stratejik Açılardan Türkiye (23-25 Ekim 1995 - İstanbul)*, sayfa: 423-437, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1997.
- Gozdawa-Gołębiowski, J., Wywerka Prekurat, T. *Pierwsza Wojna Światowa na Morzu*, Wydawnictwo Lampart, Warszawa, 1994.
- Güneşen, F. *Çanakkale Savaşları*, Kastaş - Birinci Dünya Harbi Belgeseli, Kastaş A. Ş. Yayınları, İstanbul, Mart, 1986.
- Herubel, M. *La bataille des Dardanelles 1914-1916 ou la tragédie annoncée*, Presses de la Cité, 1998.
- Hickey, M. *Gallipoli*, John Murray (Publishers) Ltd, London, 1995.
- Higgins, T. *Winston Churchill and the Dardanelles*, Heinemann,

- London, 1963.
- James, R. R. *Grand Strategy. Gallipoli*, Pan Books London and Sydney, 1965.
- *Jane's Fighting Ships of World War I*. Studio Editions, London, 1990.
- Kayabali, İ. Arslanoğlu, C. *Çanakkale Zaferi 1915*, Ankara, 1975.
- Klimczyk, T. *Historia Pancernika*, Wydawnictwo Lampart, Warszawa, 1994.
- Kocabaş, S. *Türkiye'nin Cami Boğazlar*, Vatan Yayınları, İstanbul, 1994.
- Kurtoglu, F. *Cihan Harbinde Deniz Muharebeleri. Türk Donanması ne Yaptı?* (s. 115-243), Ahmed Kâmil Matbaası, İstanbul, 1928.
- "Çanakkale ve 18 Mart 1915", 336 sayılı *Deniz mecmuasının tarihi ilavesi*, Deniz Matbaası, İstanbul, 1935.
- Marder, A. J. *From the Dreadnought to Scapa Flow*, vol. II, Oxford University Press, London, 1966.
- Moorehead, A. *Gallipoli*, Cornstalk Publishing, Pymble, 1992.
- Pataj, S. *Artyleria lądowa 1871-1970*, W. MON, Warszawa, 1975.
- Rough, R. *The Great War at sea 1914-1918*, Oxford, N. York, 1983.
- Shankland, P., Hunter, A. *Dardanelles Patrol*, Mayflower Books, Manchester, 1971.
- Snelling, S. *Ves of the First World War, Gallipoli*, Alan Sutton Publishing Ltd, Stroud, 1995.
- Steel, N., Hart, P. *Defeat at Gallipoli*, Macmillan General Books, London, 1995.
- Thomazi, A. (çeviri: Işık, H.), *Çanakkale Deniz Savaşı*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 1997.
- Uğurluel, T. *Çanakkale Savaşları ve Gezi Rehberi*, Kaynak Yayınları, 2003.
- Ulubelen, E. *Çanakkale Muharebesi. The Story of the Great War, New York 1916 (Diplomatic Edition)*, Aykaç Kitabevi, İstanbul, 1967.
- Ushorne, C. V *SmokeontheHorizon. Mediterranean Fighting 1914-1918*, Hodder and Stoughton Limited, London, 1933.
- Vizern, J. *Dardanelles 1915*, Editions Regain, Monte-Carlo, 1964.

Press and Periodicals:

- *Döneme*: Numara 4-52, 7 Temmuz 1914; Numara 6-54, 3 Ağustos 1914; Numara 8-56, 17 Ağustos 1914; Numara 12-60, 12 Eylül 1914.
- *Harb Mecmuası*: Yıl 1, Sayı 1, Teşrin-i Sâni 1331; Yıl 1, Sayı 2, Kânûn-ı Evvel 1331; Yıl 1, Sayı 3, Kânûn-ı Sâni 1331; Yıl 1, Sayı 5, Şubat 1331; Yıl 1, Sayı 10, Haziran 1332.
- *L'Illustration*: samedi 10 avril 1915, 73e Année — N° 3762, s. 384.
- *The Illustrated War News*, 03.03.1915 (Part 30), 10.03.1915 (Part 31), 17.03.1915 (Part 32), 24.03.1915 (Part 33), 07.04.1915 (Part 35), 05.05.1915 (Part 39), 16.06.1915 (Part 45).

Pictures:

1. Officers and soldiers of the Dardanelles Fortified Zone's mining unit, posing with a moored mine. The officer on the left in most probably the unit's commander lieutenant commander Nazmi Akpınar (photo from Piotr Nykiel's collection).
2. The remnants of a moored mine displayed in the Museum on Kabatepe. Notice the mooring cable's roller, which actually was at the very bottom (photo: Piotr Nykiel).
3. Naval Museum in Canakkale. The remnants of the same type of moored mine as in picture 2 (photo: Piotr Nykiel).
4. A moored mine ready to be laid. The picture was taken on board a minelayer in the Dardanelles (photo from Piotr Nykiel's collection).
5. The original *Nusret* minelayer in Tarsus, Turkey in 2003 (photo: Piotr Nykiel).
6. The light cruiser *Ametyst* (photo: The Illustrated War News).

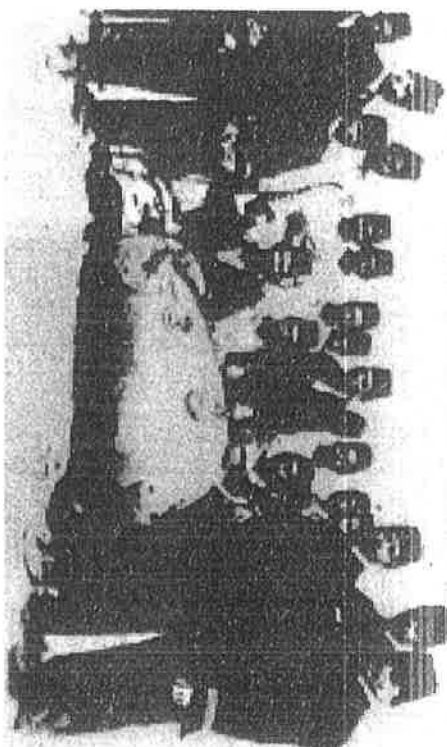

Photo 1

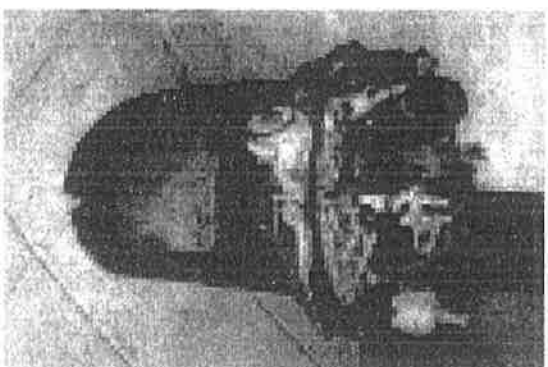

Photo 2

Photo 3

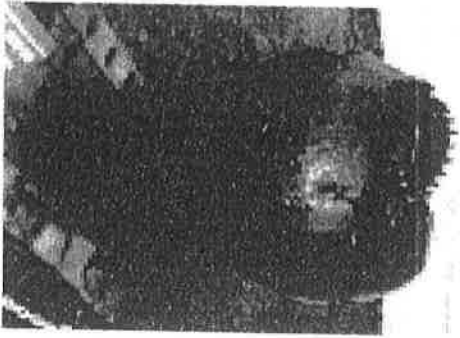

Photo 4

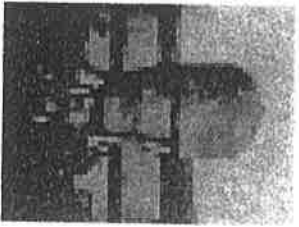

Photo 5

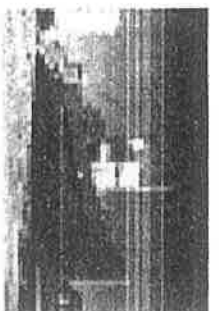
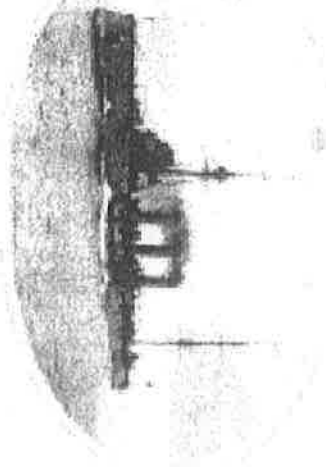
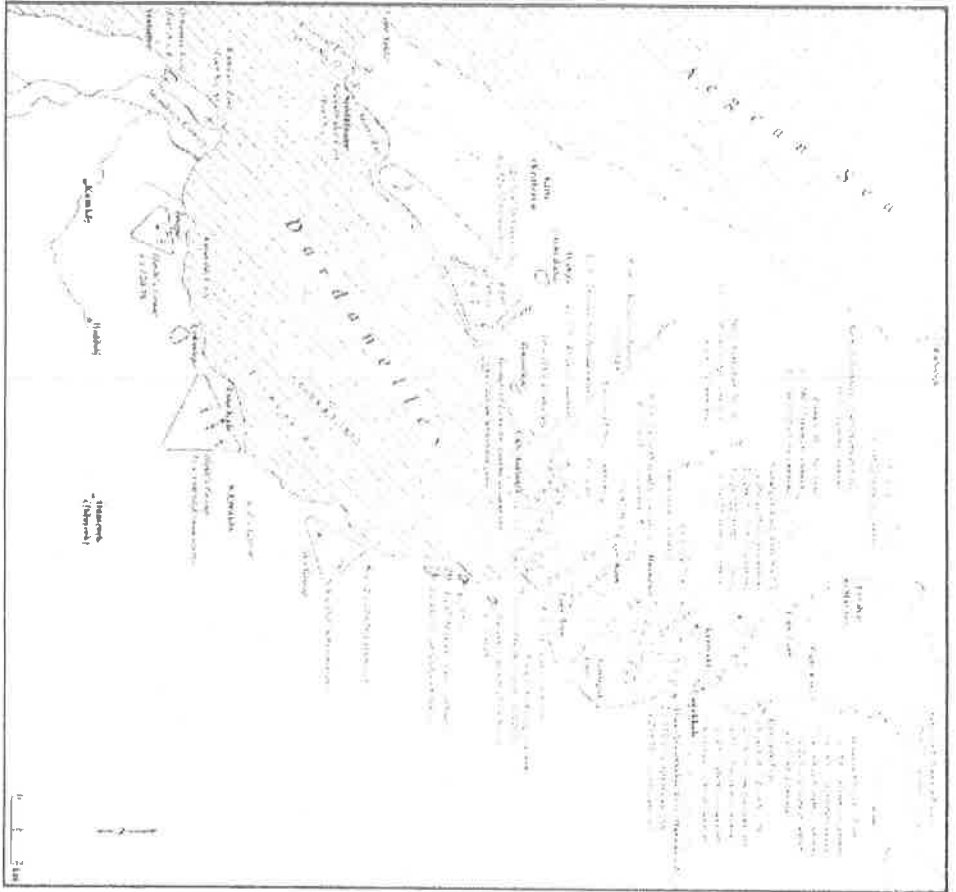

Photo 6

Map

Mines lost by the Turks between September 24, 1914 and March 17, 1915

DATE OF LAYING/ OF THE LAST SUPPLEMENT	NUMBER OF MINE LINE											TOTAL AMOUNT	COMMENTS	
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11			
01.10.1914	39												403	<p>Swept by the British at night on March 10/11, 1915. There is no complete certainty that the mines belonged to that line.</p> <p>ii. "Executed" at night on March 12/13, 1915 by the French. It is not entirely clear if the mine belonged to the line No. 4, or was a drifting one, let out with the current by the Turks.</p> <p>iii. Swept by the British at night on March 15/16, 1915.</p> <p>iv. Blown up by the allies at night on March 16/17, 1915. It is not entirely clear if the mine belonged to the line No. 3 or No. 4.</p>
01.10.1914	47													
27.09.1914	47													
24.09.1914	29													
01.10.1914	29													
09.11.1914	16													
17.12.1914	50													
17.12.1914	28													
30.12.1914	39													
26.02.1915	53													
08.03.1915	26													

AMOUNT OF MINES LOST IN THE OTHER CIRCUMSTANCES	2	3	10	4	1	-	-	-	7	31	
	i										
	ii										
	iii										
	iv										
	v										
	vi										
	vii										
	viii										
	ix										
	x										
	xi										
	xii										
	xiii										
	xiv										
	xv										
TOTAL AMOUNT OF LOST MINES	6	3	10	4	1	-	-	-	7	31	

(According to: DENİZ BİNBAŞI NAZMI AKPINAR'IN SAVAS GÜNÜĞÜ 1914-1922 and Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, V nci Cilt, Çanakkale Cephesi Harekatı, I nci Kitap (Haziran 1914 - 25 Nisan 1915), T. C. Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 1993).

Çanakkale Boğazı'nda Mayıs Tarama Operasyonu

(25 Şubat - 17 Mart 1915)

Giriş tabyalarının 25 Şubat 1915'te düşütülüşü, ittifak kuvvetlerine Çanakkale Boğazı yolunu, yalnızca görünürde, açmış oldu. Boğaz girişiindeki tabyaların düşeceği, hem konumları ve toprakların menzili hem de Almanlar ve Türklerin ortak taktik yaklaşımları gereği, zaten öngörülen bir şeydi. Ama buradan geçip İstanbul'a ulaşabilmek için, boğazın en dar kesimine konuşlandırılmış merkez tabyaların üstesinden gelinmesi gerekiyordu. Giriş tahkimatlarının bombardımanından edinilen deneyimler, gemilerin, gerek demirlemiş halde uzak mesafeden ve gerekse de seyir halinde yakın mesafeden, kara hedeflerine karşı etkili bir ateş gücüne sahip olduklarını göstermişti. Ne var ki, Çanakkale Boğazı içine girildiğinde bu her iki varyasyon da uygulanması imkansız hale geldi ve anlaşılır, ittifak donanmasını komuta eden Koramiral Sackville Hamilton Carden, bu imkansızlığın pek de farkında değildi. İlk varyasyon, Kumkale-Seddülbahir hattı geçilir geçilmez gemilerin, Türk topusunun - yalnızca obüslerden ibaret de olsa - sürekli ateşi altında kalmasına yol açan, böylece de demirlemiş halde bombardımanı olanaksız hale getiren boğaz ölçülerinden dolayı, imkansız bir varyasyondu. İkinci varyasyonu ise mayın seti imkansız hale getiriyordu. Gemiler, tabyaların, seyir halinde ateş açarak düşman topusunu etkisiz hale getirebilecek kadar yakınına sokulamıyorlardı.

Bu tebliğde, ittifak kuvvetlerinin sahip olduğu araçlarla boğazı mayınlardan temizleme çabasını ve savunma kuvvetlerinin zekice taktığının bu çabayı nasıl boşa çıkardığını göstermeye çalışacağız.

Hemen daha 25 Şubatta, giriş tabyalarının düşürülmesinin ve yoğun bir topçu ateşi hazırlığının ardından, saat 16.00'da Koramiral Carden, balıkçı botları mürettebatına mayın tarama faaliyetine başlama emri verir. İngilizlerin mayın tarama flotillasının, motorları değiştirilmeden, üzerleri sadece mürettebatı piyade atışlarından ve şarapnel parçalarından koruyabilecek zırh plakalarıyla örtülmüş, 21 adet basit balıkçı teknesinden ibaret olduğunu da burada belirtmek gerekir. Bu denli ağır yük taşımalarının ve (zaman zaman 4 deniz mili hız erişen) akıntıya karşı tarama yapmak zorunluluklarının, bu tekneleri neredeyse kıpradayamayacak duruma getirebileceği ise hiç düşünülmemişti; buna biraz ileride bir kez daha değineceğiz. Bu savunmasız, mürettebat diye işlerine Kuzey Denizi balıkçıların konulduğu teknelerin koruyuculuğunu üç muharebe gemisi ve altı muhiip üstlenmişti. Bu gemilerin eşliğindeki tarama tekneleri, boğazın en fazla 4 mil içine girmişlerdi. Sabaha karşı, Çanakkale Boğazı'nın mayımlandığına dair en ufak bir işaret dahi bulamadan, kazasız belasız üstlerine dönmüşlerdi.

Eresi gün (26 Şubat'ta), Türklerin direnç göstermemesiyle şevke gelen Carden, tarama filotillasının, muhrip gemileri ve üç muharebe gemisi eşliğinde boğaza sokulması kararını aldı. Ancak hareketlerin o günkü seyri, filotillanın ana kısmı boğazın en dar yerindeki ana tabya toplarının sürekli menzili dışında kalması olmasına karşın verilen bu görevin yerine getirilmesinin son derece güç olduğuna ortaya koyulmuştu. Soğanlı Deresi'ne konuşlandırılan mantelî top bataryasının ateşi altında kalan filotilla, saat 18.30'da tek bir mayın dahi imha edemedi. Çanakkale Boğazi'ni terk ediyordu.

26 Şubat günü olanlarsa, savunma kuvvetlerinin üstün savaş kabiliyetinin birçok kanıtının ilk örneği verdi. Kara topusunun gereksiz yere ve her önüne gelene ateş açmamış olması bile, dikkate değer bir taktik anlayıştır. Yakınlarda zararsız dolanan muhriplere ateş açılarak cephane ziyan edilmemiştir. Muhriplerin Soğanlı Deresi açıklarında top ateşine maruz kaldıkları o tek örnek ise, yukarıda söylediğimiz taktikle çelişen bir şey değildir, zira söz konusu gemilere, döndüncü mayın hatı setine çok yaklaştıkları için ateş açılmıştır. Bu muhriplerin boğazdan, menziline girdikleri ana tabya toplarıyla değil, ama aslında pek bir değeri olmayan bataryalarla kovlanmış olmaları da yine dikkat çekicidir. Yani, zaten sınırlı sayıda olan mayınları ziyan etmeyip muharebe gemileri gibi daha tehlikeli unsurlara karşı kullanabilmek için, bu gemilere ateş açmak gerekmiştir. İzleyen günlerde ittifak kuvvetleri, mayın hallarının korunmasında düşük kaliteli ve düşük menzilli topların kullanıldığını görecektirlerdi. Bu topların büyük bir çoğunluğu, deyim yerindeyse, hurdalıklardan çıkarılmış toplardı. Bunu kanıtlamak için, bunlar arasında yassı namlulu ohayüs topları ya da üzerleri top tuncu kaplanarak biraz daha güçlü barut kullanılabilecek hale getirilmiş kısa namlulu yivli toplar bulunduğunu söylemek yeterli olacaktır. Ancak – başka şartlarda olsa belki işe yarayacak – bu donanım, balıkcı teknelerinden alıncaya bozma bu mayın tarama teknelerine karşı tamamen yeterli olmuştur. Böyle köhne bir donanımın kullanılmasını, savunma kuvvetlerine yetersiz mülhimatı ziyan etmeyip tabya topları için kullanılabile imkanı da vermiştir. Son olarak; Türklerin, hem 25 hem 26 Şubat tarihlerinde mayın taraması yapan tekneleri gerekmediği müddetçe rahatsız etmemiş oluşlarının, bu teknelerin aslında hiç mayın konuşulmuş yerlerde mayın araması yapmalarından ileri geldiğini de burada vurgulamak gerekir. İttifak kuvvetleri, Kepez Burnu açıklarında hiç mayın bulamıyınca şaşmıştı. Mayınların başka türü değil, ama tam da bu tür bir düzende dizilmiş olmalarında aslında rastlantı payı hiç yoktu ve Türklerin kısıtlı sayıda mayına sahip oluşları, bunun nedenlerinden yalnızca biriydi. Boğazın en dar kısmına konulmaları sayesinde, savunma yükünün bir kısmını (özellikle gündüzleri), istisnai olarak bol cephaneye sahip ve savasın genel bir muhasebesi yapıldığında, Batı Avrupalı birçok tarihinin söylediğinin aksine, düşman için bayağı bayağı büyük sorun olmuş obüs toplarına kaydırmak mümkün oluyordu.

Ana en önemlisi de, mayın temizlemek derdindeki ittifak donanmasının böylece ana tabya topları menziline girmeye zorlanmış olmasıydı.

Mayın taraması, 1 Mart 1915 tarihinden Çanakkale Savaşı'nın sonuna değin yalnızca geceleri yapıldı. O günden, 3 Mart 4 Mart'a bağlayan geceye kadar ittifak kuvvetlerince yürütülen faaliyetler hemen hemen şöyle bir seyir izlemiştir: Muhrip gemilerinin, hatta zaman zaman hafif kruvazör 'Amethyst' in korunmasındaki mayın tarama gemileri boğaza giriyor ve sonra hiçbir şey bulamadan, bu iş için her defasında götürülmek derecede az cephane harcayan Türk topçusu tarafından geri püskürtülüyorlardı.

Çanakkale mayın hattına karşı verilen başarısız mücadelenin ilk günleri, bundan bazı dersler çıkarma olanığı vermişti. Bir kere; denizde mayın arama işinin daha önce uzgundan dahi geçmemiş bir subayın komutasındaki sivri mayın tarama teknelerinin tamamen başarısız oldukları, gün gibi ortadaydı. Daha birkaç ay önce, Kuzey Denizi'ndeki mayınların üstesinden cesaretle gelmiş olan o aynı denizciler, Çanakkale'de tam bir hayal kırıklığı yaratmışlardı. Öyle görünüyor ki, sorunun özü şartlardı; denizcilerin şimdi görev yapmak zorunda oldukları boğazın şartları, önceki görevlerindeki şartlardan tamamen farklıydı ve önceki kadar kolay yutulur bir lokma değildi. Zira Kuzey Denizi'nde iyi bildikleri sularda ve hemen hemen kimse tarafından rahatsız edilmeden çalışmışlardı. Çanakkale, kuşkusuz, evlerinden çok uzak bir yerdi ve üstelik Türk topçusu da pek bir dostluk gösterecekmış gibi de görünüyordu. Harekatın ilk günlerinde hiçbir tarama gemisi batırılmamış olsa da, Türklerin sırf ateş ediyor olmaları dahi, balıkçılar için yeterli bir geri çekilme nedeniydi. Boğazdaki güçlü akıntının ve zayıf tekne motorlarının moralilerine etki etmediği de düşünülemez; taramalar sırasında tekneler topu topu 2-3 deniz mili hız yapılabiliyorlar ve böylece de kara topçusu için neredeyse duran hedefler haline alıyorlardı. Ancak psikolojik açıdan en yıkıcı olanı; teknelerin su altında kalan kesimlerinin, Türk mayınlarının yerleştirildiği düzeyin daha derinde olduğu yönündeki, yanlış inançtı. Oysa Türk mayınlarının, yalnızca Namazgah ve Anadolu Hamidiye tabyaları arasına yerleştirilenleri aşağı yukarı 2,5 metre derinlikteydi. Geri kalanının hepsi, su yüzeyinin 4-4,5 metre altına yerleştirilmişlerdi. Yukarıdan beri sıraladığımız bütün bu gerekçeleri dikkate alınca, İngiliz batıkçıların, sivri oldukları için ceza almamak ayrıcalığından yararlanarak her fırsatta kaçmaya yetenmelerine, şaşmamak gerekir. Öyle anlaşılıyor ki, bu aşamada, yukarıdaki sorunun ne ölçekte bir sorun olduğunu Carden anlamadığı gibi, daha önemlisi Britanya Amirallığı de tam kavrayamamıştı.

Koramiral Carden, 6-7 Mart gecesi birkaç mayın tarama teknesini bir hafif kruvazör, iki muharebe gemisi ve birkaç muhrip eşliğinde yeniden boğaza gönderdi. Mayın hattını koruyan topçuların yoğun ateşiyle karşılaşınca, filotilla

yine eli boş geri döndü.

Bir sonraki gece (yani 7 Martı 8 Marta bağlayan gece) Fransız mayın tarama tekneleri Çanakkale Boğazi'ne ilk kez 7 İngiliz muhribi eşinde girdiler. Çok sürmeden, bu teknelerin ters akıntı karşısında İngiliz teknelerinden daha da beter durumlara düşükleri görüldü. Yani hareket tam bir başarısızlıkla sonlandı.

8 Mart sabahı (saat 07.10'da) *Nusret* mayın gemisi, Erenköy Koyu sahili boyunca bögedeki tek saldırı hattını kurdu. Bu hat daha önceki savunma hatlarını keşecek şekilde 4,5 metre derinliğe, düzensiz, yüz-yüz elli metre aralıklarla dizilmiş 26 mayından oluşuyordu. Türk belgelerinde 11 numaralı hat diye geçen bu mayın hattı, ittifak kuvvetlerinin daha önce mayın araması yapmış oldukları bir yere kurulmuştu. İttifak donanması, merkez tabyalara yapılacak saldırının hemen öncesindeki günlerde bu suları bir kez daha kontrol etti. Bu kontrol sırasında yedi mayına rastlanmış olması, ittifak kuvvetlerinde hiçbir kuşku uyandırmamıştı (ki bu konuya biraz daha ileride değineceğiz). Tabyaların 8 Mart gününden 17 Marta kadar süren bombardımanı sırasında, hepsi de Erenköy Koyu'nda manevra yapmış olmalarına karşın, ittifak gemilerinden hiçbirinin bu mayın hattına girmemiş olması da şaşırtıcıdır.

8/9 Mart gecesi bir hafif kruvazörü, altı muhrip gemisi ve peşleri sıra, az tesirli patlayıcı maddelerle donatılmış çeki taraqları çeken iki küçük motorlu kayıktan oluşan bir filotilla, Çanakkale Boğazi'ne girer. Ancak ittifak kuvvetleri, bu denemelerinde de, öyle çok da şiddetli olmayan bir topçu ateşiyle yine gerisin geri kovalanmışlardır.

9/10 Mart gecesi ise boğaza iki tekne daha girer; kimselere görünmeden Kepez Burnu'nda U dönüşü yapıp akıntı yönünde (yani kuzeyden güneye doğru) taramaya başlarlar. Aynı anda da, daha önceki mayın temizleme hareketlerinde kullanılan iki mayın tarama teknesi, hareketin en başından beri kullanılan yöntemle çalışmalara başlar. Ne var ki bu teknelerden biri, denizaltıların geçişini engellemek için çekilmiş ağır şamandırasına takılmıştır. Böylece alama geçen Türkler, düşmana gülle yağdırıp geri çekilmek zorunda bırakılır.

Boğazda küçük motorlu kayıklar yardımıyla tarama yapma denemesinin üst üste iki fıyskoyla sonuçlanmamasıyla hevesi kırılan Carden, eski ve aslında işe yaramaz olduğu görülmüş yönleme geri dönme kararı almıştı. 10 Martın 11 Marta bağlandığı gece iki muharebe gemisi, bir hafif kruvazör ve dört de muhribin eşlik ettiği sekiz mayın tarama teknesini boğaza gönderir. Mayın tarama gemileri, mayın hattına daha önce birkaç kez ulaşmışlarsa da, o tarhte değin hiçbir sonuç alamamışlardı. Ama o gece bir dönüm noktası oldu; ittifak kuvvetlerinin ertesi gün haritada yerini dahi gösteremedikleri bir yerde, üç mayın imha edildi. Ancak bu iş, kayıp vermeden başarılanmıştır. 339 nolu balıkçı teknesi (*Manx Hero*),

mayınlardan birinin patlaması sonucu battı. Bu patlamanın kısa bir süre öncesinde, filotillanın kılavuzluğunu üstlenmiş bir çift tekne tarafından çekilen iki mayın patlamaları ise, Türkleri alarma geçirdi. Topların gümbürtüsünden ürken gemiler geri çekilmeye başladılar. Bir muharebe gemisi, kruvazör ve muhrip gemisiyle korunan mayın tarama tekneleri, saat 03.10'da bir kez daha mayın hattına yaklaştı. Taraflar arasında karşılıklı olarak, hemen hemen sabaha kadar sürecek, yoğun bir top ateşi başladı. İttifak kuvvetlerinin bedeli ağır bu başarıları, tarama tekniğini değiştirmelerinin bir sonucu oldu. O güne değin tekneler, çalışmalarını hep akıntıya karşı sürdürmüşlerdi. Çeki taraqları bir mayın hattına takılıp kalacak olursa, hattın onları çekisine karşı direnc gösteremeyip hani neredeyse yerlerinden kıpırdayamaz hale geliyorlardı. 10/11 Mart gecesi ise, ittifak kuvvetleri mayın setinin biraz daha derinlerine girmeyi, sonra U dönüşüyle geri dönerken, çeki tarağı atıp akıntıdan hız alarak ilerlemeyi düşünmüşlerdi. Ne var ki, yaklaşık 4 deniz mil gibi bir akıntıyla böyle tam gaz yol alan bir teknenin çektiği tarağın, mayın hattına uygulayabileceği gücün boylesine büyük bir güç olacağını hiç tahmin etmemişlerdi. Böylece gerektiğinden daha büyük bir güçle yerinden koparılan mayın, büyük bir olasılıkla, su yüzüne fırlayınmış ve kıç tarafından *Manx Hero*'ya çarpmıştı. O gece düşman gemilerine karşı verdikleri mücadele, bu kez, öncükilerin aksine Türklere de biraz daha pahalıya mal olmuştu. Üç askerleri yaralıydı, tabyalar ve kara topçusu toplam 843 top güllesi fırlamıştı. Kepez Burnu'ndaki iki ışıldak hafif hasar görmüşü. Neyse ki bunları hemen ertesi gün tamir etmek mümkün oldu.

11/12 Mart gecesi (bu kez mürettebatları Fransız profesyonel askerlerden kurulu) mayın tarama gemileri, bir hafif kruvazör ve muhripler korumasında boğaza girerler. Hedefe ulaşmalarına ramak kalmışken, kılavuzluk görevi yapan tekne ışıldaklar tarafından aydınlanır. Anında vurulan tekne geri döner. İşabet almamış diğer tekneler de, kılavuz teknenin yaptığının aynısını yaparlar. Özetle 11/12 Mart gecesi, Koramiral Carden için acı bir ders olmuştur. Zira Carden, balıkçı teknelerinin mayın taramasında artık deneyim kazanmış sivil İngiliz mürettebatının, Kuzey Deniz'i'nde gösterdikleri adanmışlığa denk bir adanmışla görev yapacaklarına, o güne değin hep güvenip bel bağlamıştı. Yukarıda sıraladığımız nedenlerle bu, hiç de Carden'in düşündüğü gibi olmadı. Bu yetmezmiş gibi; balıkçıların yerine geçirilen Fransız mürettebat, şimdi onu daha beter bir hayal kırıklığına uğratmıştı. Başka bir çıkış yolu göremeyen Carden, mayın tarama gemilerinin komutasını, karargahının komutanı Komodor Roger Keyes'e bıraktı.

Komodor Keyes'in hatıralarından anlaşıldığı kadarıyla; ittifak kuvvetleri, mayın tarama gemilerinin sivil mürettebatını tamamen askeri mürettebatla değiştirmiş ve 12 Martı 13 Marta bağlayan gece yarısı, Üstegmen Blanc'in komutasındaki Fransız filotillasıyla bir kez daha boğaza girmişlerdi. Fransızların benimsedikleri mayın imha tekniği, mürettebatlarınınkinden birazcık

farklılaşıyordu. İngilizler, borda bordaya giden bir çiti tekne tarafından belirli bir derinlikte çekilen bir çelik halatın ibaret "klasik" çeki tarağı kullanıyorlardı. Fransızlar ise her bir mayın tarama teknesinden suya bırakılmış birkaç halattan oluşan kesici bir tarama ağıyla iş görüyorlardı. Bu dizineğe ayrıca, halatlar üzerine belirli aralıklarla yerleştirilmiş ve mayınları bağlayan halata yapışıp onu kesen "keskiler" tutturulmuştu. Mayın hattına ulaşmalarından kısa bir süre sonra, tarama gemileri Türk topusunun ateşi altında kaldılar. Fransızlar, saat 04.00'de boğazdan tamamen çekilirken, Türk topusunun yine çok tutumlu davranmış olmasına rağmen, imha edebilmiş oldukları tek mayın, teknelerin arasında başboş sürüklenen bir mayın olmuştu. Ertesi gün, tarama teknesi komutanları haritalarını karşılaştırdıklarında, bir önceki gece tarama yapıkları bölgenin, hiç olmazsa yaklaşık yerinin dahi tespitinin mümkün olmadığı bir kez daha görülmüştü.

13/14 Mart gecesi (bir komuta ve üç çift tekne kuru(ku) toplan yedi mayın tarama gemisi, hafif kruvazör *Amethtys*'in, muhriplerin ve kaç tane oldukları tam bilinmeyen, tarama çekilerinde patlayıcı madde taşıyan ve mürettebatlarını da güdümlülerin oluşturduğu motorlu kayıklar eşliğinde, boğaza girdi. Kepez Burnu'nu geçerek geçmez tekneler geri döndü ve aralarındaki yaklaşık 800 metre mesafeyi koruyarak Avrupa yakası yakınlarında akıntı yönünde seyretmek üzere üç gruba ayrıldılar. Sonunda, hiç alışılmadık düzeyde şiddetli bir topçu ateşiyle karşılaştılar. O gece, mayın tarama gemilerinin en kara gecesi oldu. İki teknenin tüm mürettebatı neredeyse son ferdine kadar kaybedildi. Dört mayın tarama teknesi ve iki motorlu kayak, doğrusu batacak noktaya gelmediler ama, artık kullanılmayacak derecede hasar gördüler. Gövdesini siper ederek mayın gemilerini korumaya çalışan *Amethtys* kruvazörü de, Türk topusundan epey bir nasıplandı. Türk topusunun isabet gücüne yakından tanıklık edenlerden biri de, 26 Şubat 1915'te yapılan Kumkale Çıkartması kahramanı, Üstegmen Eric Gascoigne Robinson'du. Bu cehennem gecesinde komuta ettiği mayın tarama teknesi, kara topusunun ateşiyle tamı tamına 84 (!) kez isabet almıştı. Savunma kuvvetlerinden bu şiddette bir direnişle karşılaşan ittifak flotillası, saat 04.20 itibarıyla boğaz sularını tek etti. Bu hareketin zarar bilançosu, bu türden hareketlere göre çok kabarık bir bilanço oldu: 27 denizci ölmüş, 43'ü ise yaralanmıştı. Türkler ise o gece 974 güllle harcamışlardı. Tabya toplanmadan olmayan iki seyyar top da hasar görmüştü.

Carden, boğazı mayından temizlemek için o güne değin girişilen denemelerin pek başarısız sonuçlar verdiğinin nihayet bilince varmıştı. Üstüne üstlük, bu denemeler neticesinde, mayın tarama gemilerinin yarısı da kullanılmaz hale gelmişti. Böylece amiral, önce düşman topusunun işini bitirmek ve ancak ondan sonra mayın imha çalışması yapmak gerektiği sonucuna vardı. İşte bu sonuca vardığı andan itibaren de, merkez tabyalara 18 Mart 1915 tarihinde yapılacak savaşın kaderini etkileyecek nitelikteki saldırı planı nihai şeklini almaya başladı. Amiralin bu kararına rağmen, boğazı mayından

temizleme çalışmalarına sınırlı ölçekte devam edildi.

14/15 Mart gecesi boğaza giren flotilla, büyük bir olasılıkla iki muhrip ve mayın tarama gemilerini koruyan daha büyük iki tekne den oluşuyordu. Bu girişimin seyri ve sonuçları üzerine bugün çok şey bilinmiyor. Türk kaynaklarına göre, Dardanos bataryası bu gemileri on dakika topa tutmuştu. Saat 04.30'da iki muhrip, Tenger Deresi açıklarında pozisyon alarak Kepez Burnu üzerindeki ışıldakları bir kez daha imha etmeye çalışmışlardı. Topçu ateşinin şiddeti nedeniyle, bu girişim yine sonuçsuz kalmıştı.

Bir sonraki gece (yani 15/16 Mart gecesi) Çanakkale Boğazı sularına bu kez dört mayın tarama teknesi ve üç de muhrip girmişti. Bu unsurlar, boğaza girişlerinden iki saat sonra Erenköy Koyu'na ulaşmayı denemişlerdi. Ne var ki, *Nusrat* mayın gemisi tarafından düşenen mayınları koruyan kara topusu tarafından hemen geri püskürtülmüşlerdi. 04.30'da Avrupa yakası açıklarında, Kereviz ve Domuz dereleri arasında iki muhrip gemisi daha görüldü. Aynı anda Erenköy Koyu'nda üç tarama gemisinin varlığı tespit edilmişti. Birçok kaynağa göre, hep tetik üstünde bekleyen Türk topusu, ittifak kuvvetlerine bu seferinde de herhangi bir faaliyet gösterme şansı vermemişti. İttifak kuvvetlerinin Erenköy civarlarında yedi mayın imha ettiklerine dair yegane not, Çanakkale Müstahkem Mevki Mayınlama Birliği Komutanı Deniz Binbaşı Nazım Akpınar'ın günlüğünde düşülmüştür. Günlük yazarının tarihleri karışmış olduğuna düşünmek de zordur, zira aynı tarihte kendisine "Merten ve diğer paşaların kararıyla" Gümüş Liyakat Madalyası verildiğine dair bir not da bulunmaktadır. Ayrıca, yukarıda verilen bu bilgiyi, Koramiral C. V. Usborne'nun "*Smoke on the Horizon: Mediterranean Fighting 1914-1918*" başlıklı kitabı da kısmen doğrulamaktadır. Usborne, 14 Mart ile 17/18 Mart gecesi arasındaki süreçte, boğazın Asya yakası kıyılarında dört mayının imha edildiğini yazmaktadır. Sayıları her ne olursa olsun, bunların imha edildiği olmalarının büyük bir önemi vardır; ne var ki Usborne, kitabının yazarken bu önemin bilincinde değildir. Tarihçiler ve Çanakkale'deki çarpışmalara katılmış herkes, *Nusrat* mayın gemisinin 8 mart 1915'te yerleştiği 11 nolu mayın hattının savaş sırasında deşifre edilememiş olduğunda hemfikirlerdir; ittifak kuvvetleri böyle bir hatın varlığını ancak I. Dünya Savaşı'ndan sonra öğrenibilmişlerdir. İttifak kuvvetlerinin Erenköy Koyu'nda işte *Nusrat*'in yerleştiği bu hatta ait yedi mayını imha ettiklerini ise, Akpınar'ın yukarıda değindiğimiz (Usborne tarafından da kısmen doğrulanmış) notları hiç şüpheye yer bırakmayacak şekilde ortaya koymaktadır. Zaten orada imha edilebilecek başka bir mayın da yoktur. Öyle görünüyor ki; bu mayınları imha eden o üç tarama teknesinin mürettebatı, mayına rastladıkları yeri, ertesi gün – daha önceki mayın tarama çalışmalarında olduğu gibi yine – tam olarak belirleyememişti. Ama, işte bu vurdumduymazlıkları, ittifak donanmasının 18 Mart 1915'te merkez tabyalara yaptığı ana saldırının yazısına çok temel bir etki yaptı; ittifak donanması, *Nusrat*'in bıraktığı

mayınlarda tam üç gemisini sulara gömdü.

16/17 Mart gecesi boğazda iki kez girişilen mayın temizleme denemesi de başarısızlıkla sonuçlandı. Fitorilla, Türk topusunun ateşiyle geri çekilmek zorunda kaldı. İttifak kuvvetlerinin o gece Baykuş bölgesinde tek bir mayın imha emiş olduklarından söz eden yegane kaynak Akpınar'ın günlüğüdür.

İttifak donanmasının merkez tabyalara yapacağı ana saldırıdan bir önceki gece de, mayın tarama gemilerinin işini zorlaştıran bir geceydi. Topu topu üç muhrip korumasında boğaza giren yedi mayın tarama teknesi, Karanfil Burnu ile Akyarlar arasına ulaştı. Topcular, bu davetsiz misafiri yine kolayca geri kovladı. Böylece, ele aldığımız bu süreçte Çanakkale Boğazı'nı mayınlardan temizlemek için ittifak kuvvetlerince girişilen denemeler, savaşın seyrine öyle aman aman bir katkı yapamadan, sona ermiş oluyordu.

Şimdi bütün bu anlattıklarımızın ışığında: ittifak donanmasının, Çanakkale Savaşı'nın bu aşamasında aldığı yenilgiyi hazırlayan birkaç etken görüyoruz.

İttifak kuvvetleri, düşmanı açık açık küçümseyip boğazda mayın taraması yaparken hiçbir dirençle karşılaşmayacaklarını ya da karşılaşmalar bile, kolayca bunun üstesinden geleceklerini sanmaktadırlar (ki mayın taramasında sivil mürettebatlı balıkçı teknelerini kullanmaları bu yüzdendir). Deniz yüzeyinde, ters yönde böylesine güçlü bir akıntının varlığını görünce şaşırıklarına göre, demek ki Boğaz sularına dair en temel bilgilere dahi sahip değillerdi. Bir gece önce mayın taraması yaptıkları yeri, ertesi gün haritada tespit edemiyor oluşları ise, tahminen, denizcilerin ellerinde ya çok uyduruk ya da tümde kusurlu haritalar bulunmasının bir sonucudur.

Öte yandan, Türk savunmasından gerçekten övgüyle söz etmek gerekir. I. Dünya Savaşı'nın beraberinde getirdiği büyük teknik gelişme çağında, başarılı bir savunma yapmanın anahtarının teknolojik ve sayısal üstünlük değil, ama zeki bir taktik olduğunu kanıtlanmışlardır. Türkler, mayın hatını, büyük ölçüde eskimiş araçları en düşük düzeyde kullanarak savunmuş; böylece hem tabyalar hem de düşman donanmasının yapacağı ana saldırıda kullanılacak güçlü bataryalar için cephane ayıramışlardır. Daha o zamanlarda dahi müzelik diye görülen top tuncundan döküme topların ve minik sahra toplarının, mayın tarama teknelerine karşı yeterince etkili silahlar olarak kullanılabileceğini düşmana göstermişlerdi. Türklerle bu türden araçları kullanmayı eğer şartlar dayanamamış olsaydı; ittifak güçlerinin onları hafife almasına, onların da ittifak kuvvetlerini hafife alarak benzer bir yanıt vermiş oldukları söylenbilirdi.

Üç hafta süren çatışmalar neticesinde topu topu 12 mayın imha edilebilmişti. Ayrıca ittifak kuvvetleri, düşmanın hiçbir topuna ya da ısıldağına

kalıcı zarar verilebilmiş değildi. Türklerin insan zayıflığı, üç yaralıyla sınırlı kalmıştı. Türkler tarafından kullanılan top mühimmatının tam cinsini ve sayısını, kayıtlardaki boşluklar nedeniyle, bugün tespit etmek imkansız. Ancak, sayının 2500 adet sınırlarında olduğu varsayılabilir.

ÇANAKKALE SAVAŞLARINA FARKLI BİR YAKLAŞIM: COĞRAFI BİLGİ SİSTEMLERİNDE GELİBOLU 1915

Ayhan Sağlam¹, Şebnem Düzgün², Nurlünnisa Usul³

Bu çalışmada, Çanakkale Savaşları için Coğrafi Bilgi Sistemleri'nin kullanımına ilişkin temel bir uygulama yapılmıştır. Coğrafi Bilgi Sistemleri hakkında kısaca bilgi vermek konunun ve bu çalışmanın daha iyi anlaşılabilmesi için gereklidir. Toplanan bilgilerin çeşitli düzenlemeler sonucunda daha kolay ve daha verimli kullanılabilir hale getirilmesi için oluşturulan sistemler bilgi sistemi olarak tanımlanabilir.¹ Coğrafi Bilgi Sistemleri'nin bilgi sistemlerinden farkı sistemin değişik nesnelere ait öznelilik bilgilerine ilave olarak konum bilgilerinin de içermesidir. Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS), mekansal kökenli bilgilerin (grafik ve öznitelik) bilgisayar ortamında toplanması, girilmesi, saklanması, sorgulanması, mekansal analizlerinin yapılması, görüntülenmesi ve farklı formatlarda çıktı alınması için oluşturulan bir bilgi sistemidir.² Şekil 1'de Coğrafi Bilgi Sistemleri'nin temel fonksiyonları gösterilmiştir. Bu fonksiyonlar:

- Sayısal veri entegrasyonu: Bu fonksiyon ile grafik veriler, tablosal veriler ve görüntü verileri (hava fotoğrafı, uydü görüntüsü vb.) eşzamanlı olarak görüntülenip farklı işlemler için kullanılabilir. Bu çalışmada, harita bilgileri, şehirlere ait bilgiler ve çarpımalara ait kroki eşzamanlı olarak kullanılmıştır.

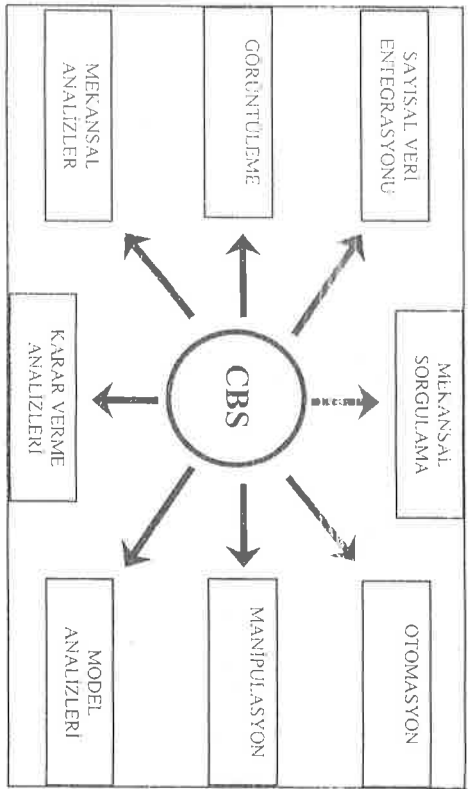
¹ Arş. Gör., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi

² Yrd. Doç. Dr., ODTÜ Jeodezi ve Coğrafi Bilgi Teknolojileri Anabilim Dalı

³ Doç. Dr., ODTÜ İnşaat Mühendisliği Bölümü

¹ Yomraloğlu, T., Coğrafi Bilgi Sistemleri: Temel Kavramlar ve Uygulamalar, Seçil Ofset, İstanbul, 2000.

² Aronoff, S., Geographic Information Systems : A Management Perspective, WDL Publications, Kanada, 1991

Şekil 1. Coğrafi Bilgi Sistemleri'nin temel fonksiyonları³

- Mekansal sorgulama: Grafik bilgidен öznitelik bilgisini ve öznitelik bilgilerinden grafik bilgisini uygulamak mümkündür. Türkiye haritası üzerinde seçilen bir il üzerinden o ilden gelip Çanakkale'de şehit olan askerlerin bilgileri veya şehit bilgisinden şehitin geldiği ilin Türkiye haritasındaki yeri görülebilmesi bu çalışmadaki mekansal sorgulamalara örnektir.
- Otomasyon: Harita üzerinde yapılacak çizim ve ölçü işlemlerinin kolaylıkla ve hızlı bir şekilde yapılabilmesi CBS'nin fonksiyonlarından biridir. Sözgelimi harita üzerinde yerleri gösterilen iki birlik arasındaki mesafe hızlı bir şekilde belirlenebilmektedir.
- Görüntüleme: Bu fonksiyon kullanılarak, öznitelik ve grafik bilgilere ses, görüntü ve istatistiksel grafikler gibi çeşitli gösterimlerin eklenmesi ve görselliğin artırılması mümkündür.
- Manipülasyon: Eldeki konumsal verilere yenilerinin eklenmesi, silinmesi, güncellenmesi ve benzeri işlemler CBS ile hızlı ve doğru bir şekilde yapılabilir. CBS'nin bu fonksiyonu kullanılarak birliğin yerlerindeki değişimler harita üzerine işlenmiştir.

- Mekansal analizler: Mevcut grafik ve öznitelik verileri kullanılarak amaca göre yeni bilgiler üretilip bunların değerlendirilmesi ve yorumlanması mekansal analiz fonksiyonları ile mümkündür. Toplar için yapılan menzil analizleri ve yakınlık analizleri bu çalışmada yapılan mekansal analizler arasında sayılabilir.
- Karar verme analizleri: Çok çeşitli ve büyük boyutlardaki verilerin birleştirilmesi, düzenlenmesi, istatistiksel modellerinin oluşturulması ile ilgiliye dönük tahminler daha doğru ve planlamalar daha sağlıklı yapılabilir.
- Model analizleri: Bu fonksiyon kapsamında yapılabilecekler arasında ağı analizleri ve sayısal arazi modeli oluşturulması sayılabilir. Bu çalışmada, sayısal arazi modeli eşyükseklik eğrilerinden faydalanılarak oluşturulmuş ve birliğin ve toplar için görüş alanları belirlenmiştir.

Tarihimizde önemli bir yeri olan ve Birinci Dünya Savaşı'nın sonuçlarını etkileyen en kritik savaşlardan biri Çanakkale Savaşları'dır. Aradan geçen zaman Çanakkale Savaşları'nın önemini azaltmamış, aksine artmasına neden olmuştur. Bilgisayar teknolojilerindeki gelişmelerle birlikte CBS'nin yaygın halde kullanılabilir olması, Çanakkale Savaşları'nın değişik bir perspektif ile incelenerek savaşın sonuçlarının Türk ve Dünya tarihine etkilerini farklı bir şekilde ortaya koyması bakımından önemlidir.

Çanakkale Savaşları'na ait bilgiler, yer, kişi ve donanım ilişkilerinin ayrıntıların da eklenmesiyle çok büyük boyutlara ulaşmaktadır. Dolayısıyla, bu bilgilerin tamamını içeren, savaş sonucunu etkileyen faktörlerle çeşitli yer ve kişi sorgulamalarının da yapılabileceği büyük ölçekte bir çalışma ancak CBS ile yapılabilir. Bu çalışma ile Çanakkale Savaşları'na ait sözel ve sayısal veriler coğrafi konumları ile birleştirilmiştir. Böylece grafik ve öznitelik bilgilerinin aynı anda karşılaştırılması, görüntülenmesi ve analiz edilmesi imkanlarına kavuşulmuştur. Bu analizler aynı zamanda yakın tarihimizle ilgili olarak önemli bir katkıdır. Bu çalışmada ışık tutulacaktır. Bu araştırma kapsamında yapılan analiz sonuçlarından yola çıkılarak, ulusal ve uluslararası sosyo-politik sonuçların günümüze yansımaları değerlendirilecektir. Bu çalışmadan elde edilen sonuçlar birçok alanda kullanılabilir. Sözgelimi, savaşların bilgisayar ortamında daha görsel hale gelmesi tarihçiler ve eğitimciler için faydalı olacaktır. Şehitlere ait çeşitli istatistik verilerin elde edilmesi, yaş, rütbe gibi dağılımların bulunması sosyologlar açısından önemlidir. Strateji uzmanları, savaş arkeologları ve silah kuvvetlerin de bu çalışma sonuçlarından faydalanacakları düşünülmektedir. Tüm bunların yanında, bu çalışma çok sayıda şehit yakınının kendi şehitlerine ait

bilgilere rahatlıkla ulaşabilmesi için bir temel oluşturacaktır. Ayrıca, bu çalışma çok farklı alanlardan birçok araştırmacının ve şehit yakınının faydalanabileceği aynı zamanda Türk tarihinde çok önemli bir dönüm noktası olan Çanakkale Savaşları'nı konu alması sebebiyle tüm Türk halkının ilgisini çekecek örnek bir çalışma olacaktır.

Bu çalışmanın kapsamı:

1. Arazi yapısı ile savasa katılan Türk ve yabancı kuvvetlerin coğrafi konumlarının ekleşiminin belirlenmesi: Doğal kaynaklara yakınlık, görüş alanı, eğim gibi kriterler kullanılarak birliklerin konumlarının uygun olup olmadığı belirlenmiştir.
2. Mekan-kişi-zaman eşleşmelerinin yapılması: Çeşitli yazılı kaynaklarda yer alan şehitlere, komutanlara ve mekânlara ait bilgiler harita üzerinde işaretlenerek tüm bilgilerin harita üzerinde eşzamanlı görülebilmesi ve analiz yapılabilmesi sağlanmıştır. Bu eşleşmeler zaman kısıtlaması nedeniyle sadece Conkbayırı Savaşları (6 - 10 Ağustos 1915), 2. Kırte Harbi (6 - 8 Mayıs 1915), Arburnu ve deniz savaşları (18 Mart 1915) için ele alınmıştır.
- 3.

Çanakkale şehitlerimize ait bilgileri içeren veri tabanının oluşturulması: Şehitlere ait bilgiler için bir standart belirlenmiş ve yer bilgileri birbiri ile uyumlu hale getirilmiştir. Sözcüğümleri Harbi, "Kırte Harbi"nde, "Kırte"de" vb. yazılışlarla farklı biçimde yer almaktadır. Bu bilgilerin bilgisayar ortamında sorulanabilir olması için standart hale getirilmesi gerekmektedir. Bu sebeple Kırte bölgesine ait tüm kayıtlar "Kırte" şeklinde değiştirilmiştir. Aynı işlem tüm kayıtlara uygulanmıştır. Bunların yanında ölüm tarihlerinde de bazı yanlışlıklar tespit edilmiştir. Sözcüğümleri ölüm tarihinde de bazı 1915" olarak yer alan çok sayıda (229 adet) kayıt bulunmaktadır. Fakat 1915 yılı Şubat ayı 28 gündür. Bu şekildeki kayıtların 28 Şubat veya 1 Mart olarak değiştirilmesi gerekmektedir. Bu kayıtların tamamı bu çalışmada "28 Şubat 1915" olarak değiştirilmiştir. Bunların dışında "30 Şubat", "31 Haziran" ve "31 Eylül" vb. tarihler de ölüm tarihi olarak kayıtlarda yer

⁴ Millî Savunma Bakanlığı, Şehitlerimiz, 5. cilt, Kozan Ofset, Ankara, 1998

almaktadır. Bu yanlışlıklar da veri tabanında yukarıda anlatıldığı gibi düzeltilmeye çalışılmıştır.

4. Şehitlerin çeşitli kriterlere göre dağılımının belirlenmesi: Şehitlerin yaş, rütbe, ölüm yeri gibi kriterlere göre dağılımı, Türkiye sınırları için üretilen tematik haritalar yardımıyla belirlenmiştir. CBS'de kullanılabilen nitelikte tüm Osmanlı İmparatorluğu sınırlarını gösteren bir harita elde edilememiştir. Bu nedenle, bugünkü Türkiye sınırları dışından gelip Çanakkale'de şehit olan askerlerin dağılımlarını gösteren tematik haritalar üretilmemiştir.

Bu çalışmada kullanılan mekansal ve sözel veriler ile ilave bilgiler şunlardır:

- Mekansal Veriler: Bunlar savaş alanlarına ait eski ve yeni haritalar ve krokiyelerden oluşmaktadır. Kullanılan haritalar arasında 1/5000 ölçekli Şevki Paşa haritaları⁵ (43 pafta olup çarpışmalarda da kullanılan haritalardır), 1/25.000 ölçekli sayısal haritalar⁶ ve 1/50.000 ölçekli topografik haritalar⁷ olarak sayılabilir. Bu haritalar kullanılarak ağaçlık alanlar, yollar, su kaynakları (derelet ve su kuyuları), önemli yerler ve telgraf hatlarının yerleri belirlenmiştir. Ayrıca yarınadann sayısal yükseklik modeli bu haritalar yardımıyla oluşturulmuştur. Bunlara ek olarak farklı çarpışmalar (18 Mart Deniz Savaşı⁸, 2. Kırte⁹, Arburnu¹⁰ ve Conkbayırı¹¹) için lopların ve birliklerin çarpışma anındaki konumlarını gösteren krokiyer kullanılarak çeşitli mekansal analizler yapılmıştır.

- Sözel veriler: Deniz savaşı ile ilgili olarak top menzillerini gösteren çizelgelerden faydalanılmıştır.¹² Şehitlere ait bilgiler Millî

⁵ ATASE Başkanlığı Arşivi.

⁶ Harita Genel Komutanlığı.

⁷ Millî Kütüphane.

⁸ Millî Savunma Bakanlığı, IDH'nde Türk Harbi, V. Cilt 1, 2, 3'üncü kitapların özetlenmiş

⁹ Tarihî, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1998, s.274-282.

¹⁰ Millî Savunma Bakanlığı, IDH'nde Türk Harbi, V. Cilt 1, 2, 3'üncü kitapların özetlenmiş

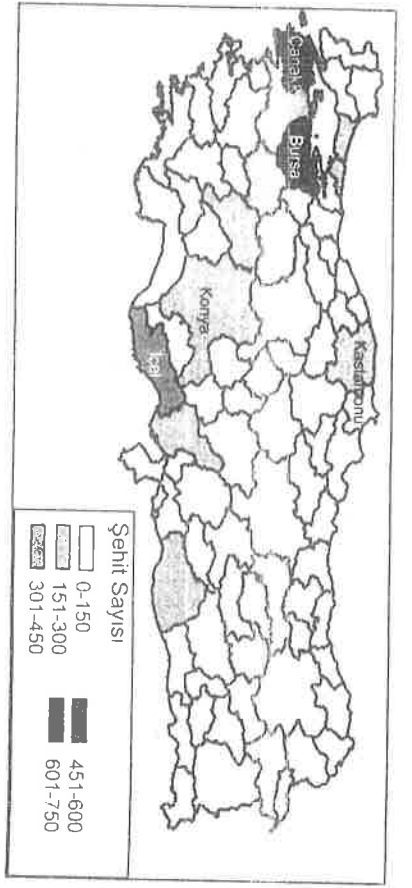
¹¹ Tarihî, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1998, s.310-312.

¹² Millî Savunma Bakanlığı, IDH'nde Türk Harbi, V. Cilt 1, 2, 3'üncü kitapların özetlenmiş

¹³ Conk, C., Çanakkale Conkbayırı Savaşları, Ankara, 1959, Kroki 1-7.

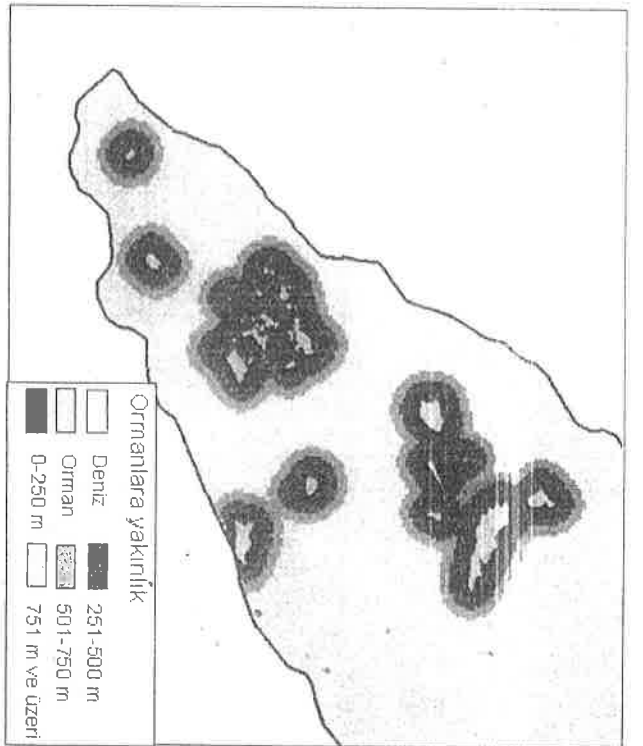
¹⁴ Millî Savunma Bakanlığı, IDH'nde Türk Harbi, V. Cilt 1'inci kitap, Genelkurmay

¹⁵ Basımevi, Ankara, 1993, Çizelge 6.

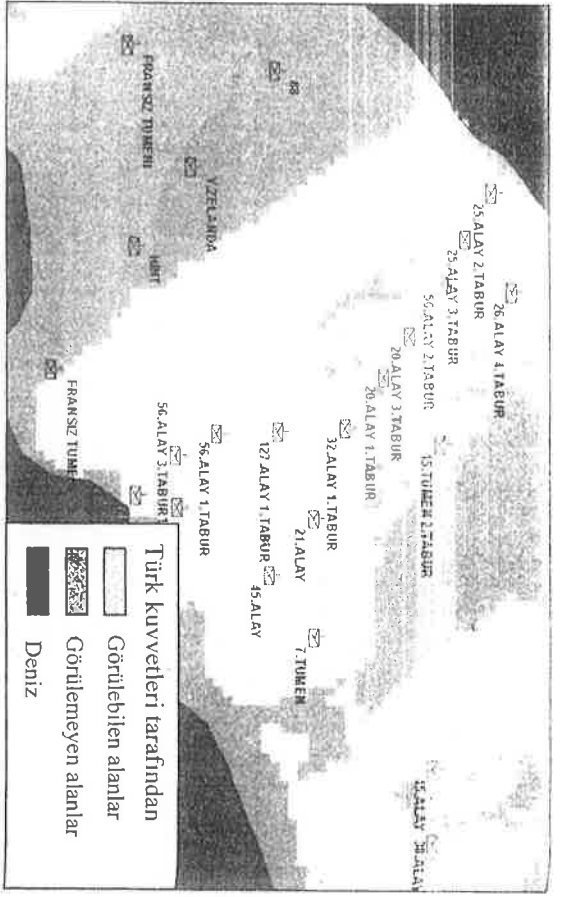
Şekil 3. Arburnu'nda şehit olan asker sayısının illere göre dağılımı

2. Yakınlık haritaları (su kaynakları, yollar, ormanlar, önemli yerler ve toprak için): Çeşitli kaynaklara olan belirli mesafeleri gösteren haritalar yakınlık haritalarıdır. Bu çalışmada, su kaynaklarına yakınlığın su ihtiyacının karşılanması, yollara yakınlığın birlik ve malzemelerin hızlı nakledilmesi ve toprak yakınlığının menzili içinde olup olmama açısından önemli olduğu kabul edilmiştir. Şekil 4'te ormanlık alanlara yakınlık gösterilmiştir. Şekildeki haritada ormanlık alanlara 250 m, 500 m, 750 m ve daha uzak alanlar gösterilmiştir. Bu mesafeler varsayımsal olarak seçilmiştir. Bu haritalar farklı amaçlar ve farklı kullanıcılar için mesafeler değiştirilerek yeniden üretilebilir. Bu çalışmada üretilen yakınlık haritaları stratejik alanlar, yığınak alanları, güvenli bölgelerin tespiti için uygun alanların belirlenmesinde kullanılmıştır.

Şekil 4. Ormanlık alanlara yakınlık haritası

3. Görülebilir alan haritaları (toprak ve birlikler için): Bu haritalar belli bir noktadan yükseklik farkları göz önüne alındığında görülebilen alanları gösteren haritalardır. Birliklerin ve malzemelerin hareketlerinin görülmemesinin sağlanması için uygun yolların saptanması ve uygun gözetleme noktalarının belirlenmesi için kullanılmıştır. Şekil 5'de Türk kuvvetlerinin görülebilir alanlar gösterilmiştir. Şekildeki haritadan elde edilen sonuçta göre İtilaf kuvvetleri, Türk kuvvetlerinin görüş alanı dışında kalmaktadır. Bu haritalar İtilaf kuvvetlerinin görebildiği alanların ve yüksek tepelerden görülebilir alanların belirlenmesinde de kullanılabilir.

Şekil 5. Görülebilir alan haritası

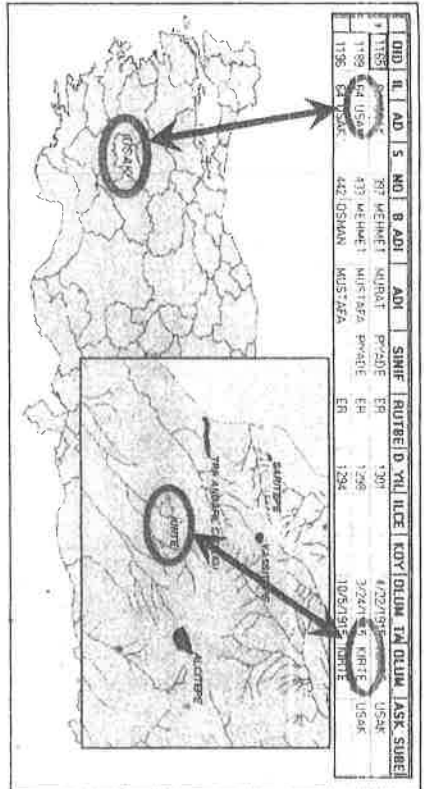
4. Eğim haritaları: Asker ve cephanenin hızlı bir şekilde hareketi için eğimin sınırlayıcı bir unsur olduğu kabul edilmiştir. Bu doğrultuda örnek olarak bir eğim değeri belirlenmiştir (%10 gibi). Eğimi, bu değerden fazla olan arazi kesimlerinin birliklerin nakledilmesi açısından uygun olmadığı varsayılmıştır. Farklı amaçlar için uygun eğim değeri değişebilmektedir. Bu çalışmada belirlenen değerler yapılabileceklerin gösterilmesi açısından seçilmiştir. Farklı kullanıcılar tarafından farklı değerlerin belirlenmesi ve ilgili değere göre eğimi uygun alanların seçilmesi mümkündür.

5. Bakı haritaları: Yükseltilerin baktığı yönü gösteren haritalardır. Bu çalışmada üretilmiş, fakat kullanılmamıştır. Yağış olan tarihlerdeki çarpmalar için kullanılabileceği düşünülmüştür.

Bu veriler kullanılarak CBS ortamında şu analizler yapılmıştır:

1. Sorgulamalar
 - Mekansal:
 - a) Ölüm yeri bilgisinden Şehit'e ait kimlik, birlik ve askerlik şubesi

adı ve ii bilgilerinin sorgulanması veya tam tersi olarak ii bilgisinden ölüm yeri bilgisinin sorgulanması (Şekil 6).

Şekil 6. Ölüm yeri - Şehit bilgileri - Memleket ilişkisi

Şekilde gösterildiği gibi harita üzerinden Usak ili seçilerek bu ilden şehit olan askerlerin bilgilerine ulaşılabilmektedir. Buradan seçilen Mehmet oğlu Mustafa isimli şehitin ölüm yeri olan Kırte'nin Gelibolu Yarımadası üzerindeki yeri ise doğrudan harita üzerinde görülebilmektedir. Bunun tersi yani ölüm yeri harita üzerinden seçilerek de şehit ve ii bilgilerine ulaşılabılır.

- b) Yerlerine göre toplara ait bilgilerin sorgulanması
- c) Birlik yerlerinden birlik bilgilerinin sorgulanması
 - Mekansal ve öznelilik birlikte:
 - a) İi bilgisinden şehit sayısı ve şehite ait kimlik, birlik ve askerlik şubesi adı ve ölüm yeri bilgilerinin sorgulanması (Şekil 7). Usak iline ait bilgi üzerinden bu ilden şehit olan askerlere ait sıra numarası listesine ulaşılabilmektedir. Sıra numarası ile seçilen herhangi bir şehite ait bilgiler sorgulanabilmektedir.

Location1	Field	Value
ADA_AMA_US	Field	1505
ADA_AMA_US	ORD	64
ADA_AMA_US	AD	USAK
ADA_AMA_US	S_NO	976
ADA_AMA_US	KV	K
ADA_AMA_US	O	0
ADA_AMA_US	KO	0
ADA_AMA_US	FR	60
ADA_AMA_US	AL	185
ADA_AMA_US	TB	3
ADA_AMA_US	BL	12
ADA_AMA_US	LAKAP	ALI İMAM OĞULLARINDAN
ADA_AMA_US	B_ADI	MUSTAFA
ADA_AMA_US	ADT	EMİN
ADA_AMA_US	SINIF	ER
ADA_AMA_US	RUTE	1314
ADA_AMA_US	D_TILI	MERKEZ
ADA_AMA_US	ILCE	GÜRE
ADA_AMA_US	KOY	ARTAS
ADA_AMA_US	OLUM_TARH	7/15/1917
ADA_AMA_US	OLUM_YERİ	ÇANAKKALE MERKEZ HASTAHANESİ
ADA_AMA_US	ASK_SUBE	ESME
ADA_AMA_US	ÖZEL_BRİK	
ADA_AMA_US	LISTE_CAKI_SEHIT	817
ADA_AMA_US	LISTE_SEHIT_TOTI	1093
ADA_AMA_US	LISTE_ORAN	0.747484

Şekil 7. Şehidin Çanakkale Cephesi'ne geldiği il bilgisinden şehit bilgilerinin sorgulanması

- Şehit sıra numarası bilgisinden şehide ait kimlik, birlik ve askerlik şubesi adı ve ölüm yeri bilgilerinin sorgulanması
- Birlik seçilerek komutan adının sorgulanması
 - Öznelik

Bu sorgulama, sadece tablosal veya sözel bilgilerin sorgulanmasını içermektedir.

- Menzillerine göre topların sorgulanması
- Birlik adlarının sorgulanması
- Mekansal Analizler

- Toplar için menzili analizleri
- Çeşitli nesnelere (su kaynakları, yollar, ağaçlık alanlar, irtifa kuvvetleri) yakınlık analizleri
- Stratejik noktalar ve her iki taraf birlikleri için görülebilirlik analizleri

Çeşitli nesnelere yakınlık (doğal kaynaklar ve birlikler için), görülebilen alanlar (toplar ve birlikler için) ve eğitim haritalarına göre herbiri için örnek olmak üzere belirlenen kritere uygun alanlar bulunmuştur. Tüm bu şartların hepsinin birlikte uygun olduğu alanları bulmak için elde edilen bilgilerin birleştirilmesi gerekmektedir. Bu amaçla elde edilen herbir haritadaki uygun alanlara, önemlerine göre değişik sayısal ağırlık değerleri verilmiştir. Bu değerler herbir alan için eşit veya farklı olarak belirlenebilir. Elde edilen su kaynaklarına, ormanlık alanlara, yollara, önemli yerlere yakın alanların tümüne aynı değer verilebileceği gibi farklı değerler de verilebilir. Sözeğilimi birliklerin yanında yeteri kadar su taşıdığı kabul edildiği takdirde su kaynaklarına yakın alanlar için daha düşük bir değer seçilebilir. Çeşitli doğal kaynaklara yakın alanlar daha büyük değerler alırken, irtifa kuvvetlerine yakın alanlar küçük ağırlık değerleri alabilir. Bunun yanında irtifa kuvvetleri tarafından görülebilen alanlara 0 (sıfır) katsayısının, görülemeyen alanlara ise büyük katsayıların verilmesi mümkündür. Belirlenen bu katsayılar kolaylıkla değiştirilebilmektedir. Bu sayede farklı kullanıcılar kendi amaçlarına uygun haritaları kullanarak, kendi belirledikleri katsayılarla ihtiyaçlarına uygun yeni haritalar oluşturabileceklerdir. Bu çalışmada belirlenen katsayılar kullanılarak önemli çarpışmalar sırasında farklı amaçlar için stratejik önemi olan noktalar, uygun yığınak noktaları vb.) uygun alanlar belirlenmiştir. Belirlenen uygun yığınak alanlarının özellikleri; su kaynaklarına, önemli yerlere, yollara, ormanlık alanlara yakın, irtifa kuvvetlerinden uzak ve irtifa kuvvetlerinin görüş alanı dışında olması olarak sıralanabilir. Bu alanların belirlenmesi ile çarpışmalar sırasında kullanılan alanlarla, belirlenen alanların uyumunun karşılaştırılması ve strateji uzmanları tarafından yorumlanması mümkün hale gelmiştir.

Bu çalışma halen devam etmekte olan bir araştırmanın şu ana kadar tamamlanan kısımlarını içermektedir. Araştırma sonuçlandığında beklenen yararların bir kısmı aşağıda verilmiştir:

- Bu araştırma coğrafyanın tarih ile etkileşimini inceleyerek konuyla ilgili pek çok araştırmaya öncülük edecektir. Ayrıca Çanakkale Savaşları'nın ulusal ve uluslararası sosyo-politik, ekonomik, coğrafi ve siyasi sonuçlarının günümüze yansımalarının değerlendirilmesinde, bu araştırmadan elde edilen analiz sonuçları kullanılabilir.

2. Tarih bilimine yeni bir bakış açısı getirilerek, tarihin teknolojinin araçlarından yararlanılarak farklı bir perspektifte ele alınmasına kaynaklık edecektir.
3. Ayrıca, ileride veri tabanının herkesin ulaşabileceği internet ortamına aktarılması mümkün olacaktır. Böylece şehit yakınlarının Çanakkale Savaşları'nda kaybettikleri yakınlarına ait bilgilere ulaşmaları kolaylaştırılacaktır. Oluşturulan CBS bölgeye gelen ziyaretçilerin kullanımına açılacaktır; bölgenin daha iyi tanıtılması sağlanabilecektir.
4. Şehitlerin eğitim durumlarına ait bilgiler elde edilebildiği takdirde, bu kayıtlara ilişkin sorgulamalar da yapılabilecek ve kaybedilen eğitimi insan sayısı belirlenebilecektir. Elde edilecek sonuçlara göre de kayıpların ülkemizin gelişme hızı üzerine etkisi daha sağlıklı şekilde belirlenebilecektir.
5. Kendi tarihiniz görsel olarak da ortaya çıkarılacak ve benzer konularda ülkemizde yapılacak projelere öncülük edecektir.
6. Bu çalışma tarihinizdeki önemli diğer savaşların teknoloji kullanılarak yeniden yorumlanması için örnek teşkil edecektir.
7. Önemli stratejik noktaların, kitabelerin, anıtların ve isimlerin belirlenmesindeki yanlışlıklar tespit edilebilecek ve tarihinizde önemli yeri olan Çanakkale Savaşları'nın geçtiği yerlerin sınırlarının tam olarak belirlenerek korunmasını sağlayacak çalışmalara temel hazırlanmış olacaktır.
8. Tarih biliminin daha görsel hale getirilmesi ile eğitimciler ve eğitim görevler açısından tarih konuları daha teknolojik bir şekilde incelenebilir, anlatılabilir ve ilgi çeker hale gelecektir.

Teşekkür

Çalışmamızda kaynak konusunda sağladıkları desteklerden dolayı M.S.B. Arşiv Müdürlüğü'ne, Harita Genel Komutanlığı'na, ATASE Başkanlığı'na, Milli Kütüphane Kitap Dışı Materyeller Şubesi personeline, çalışmamın şekillenmesi ve yönlendirilmesi konusunda yardımlarını esirgemeyen ODTÜ Tarih Bölüm Başkanı Prof. Dr. Seçil Akgün'e ve her konuda bizi destekleyen Atatürk ve Çanakkale Savaşları Araştırma Merkezine'ne ve özellikle Merkez Müdürü Prof. Dr. Ahmet Mete Tunçoku'na teşekkürlerimizi sunarız.

Referanslar:

- Aronoff, S., *Geographic Information Systems : A Management Perspective*, W/DL Publications, Kanada, 1991
- ATASE Başkanlığı Arşivi.
- Conk, C., *Çanakkale Conkbayırı Savaşları*, Ankara, 1959, Krok 1 – 7.
- Görgülü, I., *On Yıllık Harbin Kadrosu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1993, s.62 – 100.
- Harita Genel Komutanlığı.
- Milli Kütüphane.
- Milli Savunma Bakanlığı, *IDH'nde Türk Harbi, V. Cilt 1'inci kitap*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993, Çizelge 6.
- Milli Savunma Bakanlığı, *IDH'nde Türk Harbi, V. Cilt 1, 2, 3'üncü kitapların özellenmiş tarihi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1998, s.274 – 282.
- Milli Savunma Bakanlığı, *IDH'nde Türk Harbi, V. Cilt 1, 2, 3'üncü kitapların özellenmiş tarihi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1998, s.310 – 312.
- Milli Savunma Bakanlığı, *IDH'nde Türk Harbi, V. Cilt 1, 2, 3'üncü kitapların özellenmiş tarihi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1998, s.285 – 294.
- Milli Savunma Bakanlığı, *Şehitlerimiz, 5 cilt*, Kozan Ofset, Ankara, 1998.
- Yomraloğlu, T., *Coğrafi Bilgi Sistemleri: Temel kavramlar ve uygulamalar*, Seçil Ofset, İstanbul, 2000.

A Different Approach to Gallipoli Campaign: Gallipoli 1915 For Geographic Information Systems

In this study, a basic application of Geographic Information Systems (GIS) on the Gallipoli Campaign has been done. Giving brief information about GIS is necessary for a better understanding of this subject and study.

Geographic Information Systems (GIS) is a developed for collecting geographical data in computer environment, for entering, storing, analyzing, and displaying and getting outputs in different formats.

In our study we aimed to gather the adequate and detailed data on the Gallipoli Campaign in terms of location, personal data and logistics. Through which to analyze the factors those affected the results of war, several locations and personal information by using GIS. Throughout the analysis, attribute and graphic data belong to Gallipoli Campaign are combined with their location in computer environment. So, it is possible to compare graphic and attribute data simultaneously, visualize and analyze. At the same time, these analyses could be useful for pave the way for different arguments to be put forward about our recent history.

Scope of this study is:

Determining the interactivity between topography and geographic position of Turkish and the Entente forces:

Matching location-personal data-time:

Building a database which includes information about the Martyrs:

Determining distribution of Martyrs according to various criteria:

Graphic, attribute and additional data used in this study are written below.

Graphic data: These are the new and the old maps shown battlefields and sketches. One of the used old maps is 1/5000 scale maps. There are 43 piece paper maps which show the entire Gallipoli Peninsula. Other maps are 1/25000 scale digital new maps and 1/ 50000 scale old maps. By using these maps, locations of telegraph line, important locations, water resources, roads and forestry areas are determined. In addition, digital elevation model of peninsula is achieved using these maps. Furthermore, using sketches that show the positions of artilleries, battleships and troops for different campaigns during the campaign, several spatial analyses are done.

Attribute data:

There are different attribute data such as chart which shown ranges of artilleries, tables which shown information about Martyr's. Martyr information includes nickname, name, father's name, date of birth and death, troop's information, death location and recruiting office. Also, commanders name are taken into books.

Additional data:

Using these data with GIS, we gather the information as shown below. The maps used under this heading are Thematic maps, Proximity maps, Visibility maps, Slope maps, Aspect maps

Using these data, some analyses are done in GIS environment:

These are: Spatial, Attribute, Spatial and attribute together, Range analysis for artilleries, Proximity analysis for different objects (water resources, roads, forests, troops), Visibility analysis for troops and strategic locations

ÇANAKKALE SAVAŞLARINDA KAYBEDİLEN EĞİTİM GÖRİMÜŞ NESİLLER ÜZERİNE DÜŞÜNCELER VE ÖNERİLER

Osman KAFADAR*, Ahmet ESENKAYA**

GİRİŞ

Tarih araştırmalarında tarihsel olayların siyasal tarihi yanında, sosyo-kültürel ve ekonomik boyutlarının özellikle ele alınması ihtiyacı, önem taşımaktadır. Günümüzde devletler arası siyasal ilişkiler, daha çok insan unsurunun öne çıktığı bir zeminde cereyan etmektedir. Bugün artık ilgi, Çanakkale Savaşlarının hangi cephesinde ne olduğuna değil, cephelelerdeki insan manzaralarınındır. Bu tür bilgiler, yaklaşımın odağında insan unsuru olduğundan, savaşın sonuçları açısından daha önemlidir. Halbuki bu savaşların üzerinden 89 yıl geçmesine rağmen, savaşta kaybedilen (şehit, yaralı, kayıp v.b.) insanların kimliğine ait bilgilerin yetersizliği karşısında, hayretere düşmemek mümkün değildir.

Tarini yapan da yazan da insandır. Türkiye’de ise genellikle tarih ve araştırmacı deyince savaşlar, savaşlardaki orduların asker ve silah durumları, devletler arası siyasal ilişkiler gibi insan unsurunun genellikle ihmal edildiği bir yaklaşım ön plandadır. Bu durumun nedenleri üzerinde düşünmek bir ihtiyaktır. Türkiye’de bir savaş sosyolojisi, savaş psikolojisi, savaş eğitim tarihi yoktur. Savaş felsefesi ise hiç yoktur. Tarihçiler genellikle sosyolojiden, psikolojiden, felsefeden habersiz olarak yetismektedirler.

Çanakkale Savaşlarında savaşta kaybedilenlerle ilgili olarak çeşitli yorum ve değerlendirmeler yapılmış ve hâlâ da yapılmaktadır. Bu çalışmada, ilkin daha önce ortaya konmuş verilerin ve –maalesef hamasetten ileri gitmeyen ve genellikle hemen hiçbir araştırma ve bilimsel tutuma dayanmayan- görüşlerin kıymet dereceleri üzerinde durulacak, ikinci olarak Savaşta kaybedilen nesillerin eğitim durumları ile Savaş yıllarında eğitim kurumlarının durumu hakkında genel bir tablo verilmeye çalışılacak, en sonra da alanda yapılması gereken çalışmalar hakkında bazı önerilerde bulunulacaktır.

Konuya başlatırken çok genel olarak Savaşın genel seyri verilmiştir. Peşinden Genelkurmay Başkanlığı kayıtları başta olmak üzere, savaş zayıyatının tespiti ve detaylandırılması yoluna gidilmiştir. Burada veri tabanı olarak

* Yrd. Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Eğitim Fakültesi

** Öğr. Gör. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Eğitim Fakültesi

Genelkurmay Başkanlığı arşiv kayıtlarındaki şehitlerin melekelerine göre dağılımı listesi esas alınmıştır.¹

SAVAŞIN GENEL SEYRİ

Birinci Dünya Savaşı'nın seyri ve sonuçları üzerine hiçbir cephede Çanakkale cephesi kadar etkili olmamıştır. İtilaf Devletleri bu cephede kolay bir zafer kazanıp, önemli sonuçlar elde edeceklerini umuyorlardı. Çanakkale geçilirse Rusya'ya gerekli silah yardımı yapılacaktır ve bu devletin Doğu Avrupa'ya saldırıları kolaylaşacaktır. Diğer yandan Almanya'nın doğuya yayılması önlenemez, Boğazlar ve İstanbul teslim alınıp devreden çıkartılarak Osmanlı Devleti savaşı dışı bırakılacaktır. İngiltere, Mısır'daki varlığını güvenceye alacak, Ortadoğu'daki zengin petrol yataklarına sahip olacaktır.

İngilizler ve Fransızlar bu ana düşünceyi uygulamaya koymak için en ufak ayrıntılara kadar büyük hazırlıklar yaptılar. İlk hedef olarak Çanakkale Boğazı ele geçirecekti. İngiliz ve Fransız hükümetleri hazırlıklarını var güçleri ile hızlandırdılar ve o zamana kadar eşi görülmemiş büyüklükte bir donanma hazırladılar. Bu donanma 19 Şubat 1915'ten itibaren² bir ay müstahkem mevkiileri ağır bombardımana tuttu. Artık Türk mevzilerinin tamamen sustuğunu sanan İtilaf donanması 18 Mart 1915 günü son bir hamle ile Çanakkale Boğazını rahatça geçeceklerini düşündüler. Mayın hatlarının mukavemeti ve güçlü topların aman vermez ateşi karşısında altı büyük ve zamanın en modern savaş gemisini yitirip, pek çoğu da ağır hasarlar görünce geri çekilmek zorunda kaldılar. Çanakkale Boğazını sadece donanma gücüyle geçmenin imkansız olduğu anlaşılmıştı.

Bunun üzerine ilk önce Gelibolu Yarımadasını işgal edip orada iyice tutunduktan sonra Boğaza rahatça hakim olmayı hedeflediler. 25 Nisan 1915'te binlerce İngiliz ve Anzak askeri Arburnu ve Seddülbahir sahillerine; Fransızlar da Kumkale'ye ayak basmışlardı.

Osmanlı ordusu çok büyük oranda kendi imkanlarıyla Çanakkale'yi savunmaya başladı. 25 Nisan'da olduğu gibi İngilizlerin 6/7 Ağustos'ta başlatırları büyük bir çevirme hareketi da Mustafa Kemal Bey'in Anafartalar'daki zamanında müdahalesi ile önlandı. Daha önce olduğu gibi çarpışmalar yine lağım ve siper çarpışmaları şekline dönüştü. Bulgaristan'ın da işitirakıyla Almanya

¹ Bkz. Genelkurmay Başkanlığı, *Şehitlerimiz*, Ankara, 2000.

² 3 Kasım 1914 Bombardımanı, Müstahkem Mevki Kumandanlığı için önemli bir uyarıcı nitelik taşımış olup daha sonraki gelişmelere kadar zamanın çok iyi değerlendirilmesine yardımcı olmuştur.

ulaşımının açılmasıyla beraber savaş malzemesinin cepheye akma yolu açılmıştı. Bu durum karşısında, mevsim şartlarının getirdiği büyük olumsuzlukları da dikkate alan İtilaf Devletleri, büyük umut bağladıkları Çanakkale projesinden tamamen vazgeçtiler. 20 Aralık 1915'te kuzey, 9 Ocak 1916'da güney cephesinden son birliklerini de gizlice gemilere bindirip, cepheyi boşatarak çekildiler.

Çanakkale savaşları yaklaşık 13 ay sürmüştür. Deniz yoluyla Boğazı zorlama, taarruz ve bombardımanlar 3 Kasım 1914'ten itibaren 125 gün; donanma, denizaltı, uçak ve balon destekli kara hareketi de (25 Nisan 1915- 9 Ocak 1916) 254 gün sürmüştür.

Muharebelerin geçtiği alan Yarımada'nın güney ve orta-kuzey bölümlüne tekabül eder. İtilaf kuvvetlerinin Güney (Seddülbahir) bölgesindeki mücadelerleri Alçı Tepesi, kuzeyde ise Conkbayırı-Koca Çimen Tepesi'ni ele geçirme hedefine yöneliktir. Ağustos ayından sonra Anafartalar Ovası ve Suyla bölgesi de devreye girmiştir. Cephelelerin gerisindeki lojistik destek alanları ile donanmanın taarruzu altında kalan sivil alanlar da yoğun şekilde harbin etkisi altında kalmıştır.

SAVAŞ ZAYIYATI İLE İLGİLİ MEVCUT BİLGİLER

Genel olarak pek çok kaynakta, harp boyunca cepheye gönderilen asker sayısının 500.000'lerde olduğu belirtilmektedir.³ Genelkurmay Başkanlığı ise, Çanakkale cephesinde 22 tamenin işitirak ettiğini, zayıarı karışılmak üzere gelen İkmal erleriyle birlikte Çanakkale Savaşlarına genel toplam olarak 350.000 kişinin katıldığını ortaya koymaktadır.⁴ İtilaf Devletlerinden İngilizler adına harbe katılan asker sayısı 410.000; Fransızlar adına katılanlar ise 79.000'dir.

Savaşlara katılımı için cepheye sevk edilen askerler kısm kısm devreye konulduğundan, zayıatın belirlenmesi güçleşmiş ve 190.000'den 350.000'e kadar çeşitli rakamlar ortaya atılmıştır.⁵

Çanakkale'de her iki tarafın da zayıatının oldukça büyük olduğu bir gerçektir. Ancak Türk tarafının zayıatının, genellikle bu muharebelere verilen şehit sayısıyla karışırıldığı görülmektedir. Nitekim Çanakkale'de elde edilen büyük zaferin her yıl dönümünde, çeşitli platformlarda düzenlenmekte olan kutlama törenlerinde yapılan konuşmalarda 250.000'den fazla şehit verildiği diye

³ Genelkurmay verilerine rağmen, Türklerden harbe katılan asker sayısının 700.000'i bulduğu ileri sürülmektedir. Bkz. Zekeriyâ Kurşun, "Çanakkale Muharebeleri," *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.VIII, 1993.

⁴ Genelkurmay Başkanlığı (G.K.B.), 1985: 203; G.K.B., 1997: 251.

⁵ Kurşun, 1993: 206.

gütülmektedir. Halbuki birinci el belgelere dayalı olarak yapılan araştırmalara göre, kara ve deniz muharebelerinde verilen subay ve er şehit sayısı 57.273'tür. Bu miktar Liman von Sanders'in Türkiye'de Beş Sene adlı eserinde 66.000 olarak gösterilmektedir.

Burada konu başlığını oluşturan zayıat miktarıysa, 210.000-218.000 civarında olup bu sayı, şehitler dahil, yaralı, kayıp, esirlerle, hava değişimi, hastanede ve çeşitli hastalıklardan ölen askerlerin genel toplamını ifade etmektedir. Birinci el belgelere dayanmadığı anlaşılan bazı kaynaklardaysa, Çanakkale muharebelerindeki zayıat 250.000-253.000 olarak gösterilmektedir ki, belki de hamasi yönden bu sayı kamuoyuna şehit sayısı gibi yansıtılmaktadır. "Zayıat deyimi sadece şehit anlamında kullanılmakta olup, gerçeği yansıtmamaktadır. Başka bir deyişle zayıat sayısı, şehitle eşdeğer gibi gösterilmektedir ki, bu noktada bir yanlışlığa düşülmektedir."⁶ "5'nci Ordu nun bu savaştaki zayıatı, Liman von Sanders'in hatıratına göre, 218.000 olarak gözükmüyordu. Askeri Tarih ve Stratejik Etit Başkanlığı Arşivi'ne göre 208.022 olarak belgelenmiştir."⁷

Genelkurmay Başkanlığı zayıatı detaylandırarak subay ve er zayıatı ile ilgili şu rakamları vermektedir: Subaylardan 595 şehit, 1.018 yaralı, 27 kayıp, toplam 1.640 zayıat; erlerden 56.145 şehit, 96.114 yaralı, 11.151 kayıp, 18.746 hastanede ölen, 8.307 hava değişimi, toplam 190.463 zayıat.⁸

Yusuf Hikmet Bayur, Çanakkale seferinde uğranılan kayıplar üzerinde çok ihtilaflar olduğunu açıkladıktan sonra, Liman von Sanders'in verdiği rakamları (66.000 şehit, 152.000 yaralı) tekrar eder.⁹ Fikret Günesen, 55.127 şehit, 100.177 yaralı, 10.067 kayıp, 21.498 hastalıktan ölen, 64.440 hastalıktan terk, toplam 251.309 zayıat rakamı vermektedir.¹⁰ İbrahim Artuç ise, o günkü koşullarda kayıpların tam bir doğrulukla tutulmadığından bahsederek, Genelkurmay Başkanlığı'nun verdiği rakamlara yakın detaylı zayıat bilgisi vermektedir.¹¹

SAVAŞTA KAYBEDİLEN NESİLLERİN EĞİTİM DURUMLARI

Çanakkale Savaşlarında kaybedilen eğitimi nesillerin orduya ve savaş sonrası toplum hayatına olan olumsuz etkilerini İsmet İnönü, "Çanakkale'de uğradığımız zayıatın ağırlığını, bundan sonra savaşın devam ettiği üç senede her cephede hissettik. Savaşın sonra da uzun süre neslimizin gürbüz safı arasında

⁶ G.K.B., 1997: 244-245.

⁷ G.K.B., 1985: 300.

⁸ G.K.B., 1993: 500.

⁹ Bayur, 1991: 386.

¹⁰ Günesen, 1988: 357.

¹¹ Artuç, 1992: 383.

geniş boşlukların acısı çekilmiştir"¹² sözleriyle açıklar. Yılmaz Öztuna, "1911'den 1922'ye kadar devam eden savaşlarda, yüz binlerce Türk öldü, en

iyi yetişmiş, Doğu ve Batı kültürlerini nefsinde birleştirmiş bir genç nesil yok oldu. Bilhassa Çanakkale, bir yedek subay savaş hâlinde, on binlerce Türk aydınını yok etti. Türkiye bu gerçek aydınların kaybolduğundan çok ağır bir darbe yemiş oldu. İçtimai sarsıntı, uzun zaman halledilemeyecek derecede mühimdir"¹³ diyerek Çanakkale Savaşlarının eğitim ve kültür hayatı açısından sonuçlarını vurgular.

Mete Tunçoku ve Cemalettin Taşkıran da konuyu şu sözlerle vurgulamaktadırlar:

Çanakkale'de eğitim görmüş, okur yazar ve aydın binlerce insan kaybedilmesi ülkenin sosyopolitik dokusunu da olumsuz olarak etkileyecek ve hatta bu etki yakın zamanlara kadar yansımacaktır. Cumhuriyetin ilanından yıllar sonra bile iki kusak arasında kapatılmayan bu yetişmiş beyin gücü eksikliği kendisini her alanda hissettirecektir. Binlerce öğretmen, mülkiyeli ve tıp öğrencisinin, Harbiyelinin aydın ve eğitim görmüş insanın, Çanakkale'de yitirildiği bir gerçektir. Yıllar sonra Atatürk, "Biz Anafartalar da bir üniversite gömüldük derken."¹⁴ derken, kuşkusuz bu acı gerçeği dile getiriyordu. Atatürk, başlatılan devrimleri uygulamak ve Cumhuriyet'i sağlam temeller üzerine oturtmak gibi hedefleri, Osmanlıdan kalan bitkin bir kısıpla gerçekleştirilmek zorundaydı. Egger, Çanakkale'de onun emirlerini göz kırpmadan uygulayanlar, Cumhuriyet'in temelini atarken de yanında olsalardı, Türkiye bugün kendini çok daha şanslı bir noktada bulurdu.... Bu nedenledir ki Çanakkale'de verdığımız ağır insan kaybının, kısa ve uzun dönemde yol açtığı etkiler çok önemlidir.¹⁴

Abdurrahman Güzel ise Çanakkale zaferinin edebiyattaki yansımalarını anlatan eserinde, "Çanakkale savaşının bir subaylar savaşı olduğu, şehit olanlarının çoğunun yüksesek tahsil yapmış, 70.000'e yakın da Rusdiye mezununu oldukları bilinen bir gerçektir. Türkiye'de böyle küçük bir aydın kitlesinin birkaç ay içerisinde yok olması felaketlerin en büyüğü olmuş, harplerden sonra Türkiye'nin kalkınma ve gelişmesine sakte vurmuştur."¹⁵ diyerek benzer yorumlarda bulunur.

¹² Selek, Sabahattin. İsmet İnönü'nün Hatıraları, İstanbul, 1991'den akt. Günesen, 1988: 358.

¹³ Yılmaz Öztuna, VII, 1983: 294.

¹⁴ Tunçoku-Taşkıran, 2000: 9.

¹⁵ Güzel, 1996: Güzel, aynı tarzdaki yorumlarına *Avusturya Resmî Tarihinde Gelibolu-Çanakkale* (Çanakkale, 1996) adlı kitabının 11. sayfasında da yer vermiştir.

Yarımadada'daki müze ve satış yerlerinde bulunan Ramazan Eren'in çoğu kaynaklız derleme niteliğindeki kitabında da benzeri değerlendirmeler yapılmaktadır.¹⁶

Genelkurmay Başkanlığı'nın hazırladığı Çanakkale cephesi ile ilgili arşiv malzemeleriyle hazırladığı hacimli üç ciltlik eserde ise "Harbin Sosyo-ekonomik Sonuçları" başlıklı bölümünde konuya şöyle değinilmektedir:

Zatîrin ticari ve ekonomik etkinliklerinin yanında Türk ulusu açısından sosyal alanda da etkileri görülmüştür. Çanakkale deniz ve kara muharebelerinde toplam 211.000 insan zayıfı veren Türk ulusu, bu arada binlerce okumuş ve aydını da kaybetmiştir. Kesin olmayan tahmini rakamlara göre 100.000'den fazla öğretmen, mülkiyeli ve Türk ocaklarında yetişmiş okur-yazar yetirildiği sanılmaktadır.

Böylece o günün koşullarında ilkerin beyin takımı oluşturulan küçümsenemeyecek bir sayıya ulaşan bu kayıpların, olumsuz etkileri, savaş sırasında olduğu kadar bu savaşta izleyen Türk İstiklal Savaşında da fazlasıyla hissedilmiştir.

Nitekim 1923'te Cumhuriyetin ilanından sonra Atatürk'ün başlattığı inkılaplar ve bunların paralelinde girişilen reformların kitlelere yaygınlaştırılıp mal edilmesinde, hayli sıkıntılar çekilmiştir.¹⁷

Bütün bu değerlendirmelerden ortaya çıkan sonuç, Çanakkale Savaşlarında önemli ölçüde eğitim görmüş nesillerin kaybı hususudur. Ancak Genel Kurmay Başkanlığı'nın hazırladığı eserden yapılan alıntıda görülebileceği ("100.000'den fazla öğretmen, mülkiyeli ve Türk ocaklarında yetişmiş okur-yazar yetirildiği") gibi kabul edilebilirliği zor olan değerlendirmeler yapılmaktadır.

Osmanlı Erkan-ı Harbiyesi' (Genelkurmay) nin kayıtlarında savaşa sevk edilen kişilerin eğitim durumlarına ilişkin herhangi bir bilginin olmayışı, bu çalışmada, ancak Osmanlı toplumunun o dönemdeki eğitim yapısını ele alarak, bazı istisnalar yoluyla Çanakkale Savaşlarında kaybedilen nesillerin eğitim durumları hakkında tahminlerde bulunmaya zorlanmaktadır. Bununla birlikte bu metodolojik problemi, eldeki sivil kayıtlarla aşarak en azından genel bir tablo çıkarma imkanı vardır.

Öte yandan savaşta kaybedilen şehitler yanında, esirler konusu da bir problemdir. Keza gönüllüler de bir muammadır. Yine de, en azından savaşta yitirilen subayların eğitim durumları bilinmektedir.

Osmanlı İmparatorluğunda askere almada yükümlülük sistemi, 1886 yılında çıkarılan kanunnameyle başlamıştır. II. Meşrutiyet dönemine kadar padişahın müsadefi olanlar, din adamları, ordunun et ihtiyacını sağlayan mezehba personeli, valiler, hakimler, saray büncesinden maas alanlar, öğrenciler, sakatlar, kendilerine bakacak anne ve babası olmayanlar ve yerine bir başkasını bedel gösterenler ile yabancı uyruklu olup da Türkiye'de yerleşen askerlik yükümlülüğüne tabi değillerdi. Ayrıca İstanbul ile "Bilâd-ı Selâse (Üç Yerleşim Yeri)" olarak adlandırılan Mekke, Medine ve Kudüs halkı da askere alınmıyordu. 1856'da cizye kaldırılan Mekke, Medine ve Kudüs halkı da askere alınması kabul edildiği halde, uygulanmadı: askerlik yükümlülüğüne karşılık "tane-i askeriyeye" adıyla bir para ödeyerek askerlikten muaf tutuldular. II. Abdülhamit 1892'de medreselileri askerlikten muaf tutmuştu.¹⁸ Bu durumda uygulanagelen bu sistemle ordu kadroları, eğitim görmemiş, okuma yazması olmayan daha çok Anadolu çocuklarından oluşuyordu. 1909 yılında çıkarılan bir kanunnameye göre ise daha önce bağışlanan İstanbul ile Bilâd-ı Selâse halkı ve Gayrimüslimler askerlik yükümlülüğüne tabi tutuldu ve askerlik süresi kara ordusunda 20 yıldan 25 yıla çıkarıldı. Birinci Dünya Savaşına kadar çıkarılan askerlik yükümlülüğüne ilişkin düzenlemelerde yedek subaylık yoktur. 1914'e kadar tahsilatler ve memurlar askere alınmamıştır.¹⁹ Bir eşitsizlik durumu olan bu uygulamalar, Osmanlıların eğitime ve eğitilmiş insanlara nasıl önem verdiklerini gösterir.²⁰

Osmanlı kara ordusunun sefer kuruluşuna geçmesi, 3 Ağustos 1914'te Seferberliğin ilanıyla başlamıştır. Savaş başladığında 1. Ordu'ya bağlı olarak 3. Kolordu Tekirdağ'da konuşlanmıştı. Ayrıca Çanakkale'de Başkomutanlığa bağlı Akdeniz Boğazi Müstahkem Mevkii Komutanlığı vardı. 25 Mart 1915'te 5. Ordu Gelibolu'da kuruldu. Özellikle 3. ve 5. Orduların kayıplarını karşılamak için, daha önce emekliye ayrılmış bulunan subaylar, gâgrılarak ihtiyacın karşılanmasına çalışılmıştır. Beylerbeyi'ndeki Yedek Subay Okulu'nda gavyuşken subay niteliği gösterenler, yetiştirilerek subay yapılmışlar ve ordu kadrolarına gönderilmişlerdir. Kuleli Askeri Lisesi'ni başarı ile bitiren subay namzetleri, İstanbul'daki eğitim merkezlerinde geliştirildikten sonra yedek subay namzetleriyle birlikte kolorduların ihtiyaçlarına gönderildiler. 5. Ordu, savaş kaybı büyük olduğundan er iknamalı öncelikle alıyordu. Devam eden muharebelerde en azından günde 300 er yaratılı ya

¹⁸ Akyüz, 1997: 246.

¹⁹ G.K.B., 1993: 101-2; Özuna, IX, 1983: 499-500.

²⁰ 1916 yılında çıkan bir kanunnameyle, hanedan üyeleri dışında, Osmanlı uyruğundaki her erkek için askerlik yükümlülüğü kabul edilmiştir. Buna göre 18 yaşını dolduran her erkeğin askere alınması ve askerlik süresinin 45 yaşına kadar uzatılması hükümleri getirildi.

¹⁶ Eren, 2000: 165-166.

¹⁷ G.K.B., 1993: 289.

da şehit olarak kayba uğruyordu.²¹ 5. Ordu'nun 13 Temmuz 1915 tarihindeki kaybı 124.000 erdi. Buna karşılık 101.000 erle ikmal edilmişti.²²

1914 yılının ikinci yarısında birliklere sevk edilen kişilerin yaşının üstü seviyesi 45, altı seviyesi ise 20 olarak kabul edilse,²³ 1880-1895 doğumlular arasındaki eğitim durumlarının²⁴ dikkate alınması, bir zorunluluk olarak ortaya çıkar. Bu durumda savaşta katılan kişiler yaşlarına göre beş grup halinde ele alınırsa bir dönemlendirme yapılabilir. Birinci grupta 1876 yılında ilköğretim çağına gelip 1889'da askere alınan ve izleyen yıllarda (1890-1895) periyodik olarak askere alınan -1876 ve öncesi doğumlu- müstafazlar (kırtbaş yaş üzeri yükümlü) yer alır.²⁵ İkinci grupta 1896/1904 yıllarında askerlik yapan 1877/1885 doğumlu olup 1883-1890 yıllarında okula başlayan redifler vardır. Üçüncü grupta 1892 yılında ilköğretime çağına gelip 1886 yılından başlayarak 1910 yılına kadar askere alınan -1886/91 doğumlu- ihtiyatlar vardır. Dördüncü grupta, 1898'te

²¹ Çanakkale Savaşlarının en şiddetlisi olarak kabul edilen Suvla çıkarması ve Anafartalar muharebelerinde, 6-10 Ağustos 1915 tarihlerinde 81'i hafif yaralı ve 17'si ağır yaralı olmak üzere 98 subay, 13.124'i hafif, 1.787'si ağır olmak üzere 14.911 er, toplam 15.009 asker yaralanmış; 3'ü subay, 663 er olmak üzere toplam 666 şehit düşmüştü. Böylece beş günde 15.675 kişi savaş dışı kalmıştı (Bkz: G.K.B., 1985: 653, Ek-22).

²² G.K.B., 200-16. 30 Ağustos 1915 tarihli bir belgeye göre 5. Ordu 90.922 insana sahipti. Genelkurmay Başkanlığı ATESE Arşivi'ndeki belgelere göre, 5. Ordu'da 25 Nisan 1915'den Ocak 1916'ya kadar 1.017'si subay, 96.847'si er olmak üzere toplam 97.864 asker yaralanmış; 589'u subay 56.495'i er olmak üzere toplam 57.084 şehit düşmüştür. Ayrıca 11.178 kişi kayıp ve esir olmuş, 20.297 kişi adı ve bulacağı hastalıklan ölmüş; 14.000 kişi de hastanelere gönderilmiş, 7.084 kişi de hava değişimi almıştır. Böylece toplam 207.507 kişi savaşın zarar görmüştür (Bkz: G.K.B., 1985: Ek-23 a). 5. Ordu, Ordu Dairesi'ne ilettiği Mart 1916 tarihli yazısında mevcudunun 4.390 subay ve 252.844 er olduğunu bildirmişti (G.K.B., 1985: 327). Bu durumda yaralıların büyük kısmı tekrar birliklerine katılmış olmalıdır.

²³ 1904 kanununa göre askerlik süresi 20-40 yaşlarını kapsayacak şekilde muvazafatla 3. ihtiyatta 6, redifte 9 ve müstahfazda 2 olmak üzere toplam 20 yıldır. Ordu Dairesi, 23 Mart 1331 (1915) tarihli kanun hükümlerine göre ise, bu seferberliğe özel olmak üzere, gerektiğinde silah altına alınacak kişilerin doğum tarihlerini 1290-1310 (1874-1894) olarak belirlemişti (Bkz: G.K.B., 1985: 205).

²⁴ 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ne göre erkeklerin 7-11 yaşları arasında sıbyan mekteplerine devamları zorunludur.

²⁵ Ordu Dairesi, 23 Mart 1331 (1915) tarihli kanun hükümlerine göre, seferberliğe özel olmak üzere, gerektiğinde silah altına alınacak 1290-1310 (1874-1894) doğumlular içerisinde göçmen olarak yurda gelmiş ve yerleşmiş olanlardan 1. (İstanbul) ve 5. Koloridu (Zemint) asker alma bölgelerinde bulunan yükümlülerin 3 Ekim 1915 tarihinden geçerli olarak çağrılmalarını ilgililere duyurmuştur (G.K.B., 1985: 205). 1282-84 (1866-68) doğumlular bile 3. Ordu ile Suriye Cephesindeki birliklere er olarak silah altına alınmıştı.

ilköğretim çağına gelip 1911/13 yıllarında askere alınan -1892 / 1894 doğumlu- Birinci Dünya Savaşı'ndan önce silah altında bulunan muvazaf askerler gelir. Son grupta ise, 1901/02 yılında okul çağına basıp 1914/15 yılında yeni askere alınan -1895/96 doğumlu muvazaf askerler²⁶ vardır. Bu gruplar içinde muvazafatlar ile ihtiyatların göçümlüğü oluştuğu bir gerçektir.

İhtiyatlar içinde -1909 kanunnamesinden önce askere alındıklarından- eğitim görmüş olanları oldukça az olmalıdır. En kalabalık grubu oluşturan muvazafatlar içinde ise eğitim görmüş olanlar daha fazla idi. Şu halde 1898-1902 yıllarını kapsayan dönemin bir eğitim tablosunu çıkarmak gerekiyor.

1892-1993 öğretim yılında, Birinci Dünya Savaşı öncesindeki Osmanlı Devletinin sınırları içindeki vilayetlere göre iptidai mekteplerinin toplam sayısı 20.792'dir.²⁷ 1905-1906 öğretim yılında ise, sadece erkek ve karma usul-i cedid iptidailerin sayısı 6.642 olup bu sayıya usul-i atika iptidailerini de eklersek mekteplerinin sayısı 6.642 olur.²⁸

İkinci Mesrutiyete kadar sistemde ortaöğretimin ilk basamağını oluşturan erkek ve karma rüştiyelerinin 1907 yılında sayısı, İstanbul'da 38, taşrada 257 olmak üzere toplam 295'tir. Bu mekteplerde öğrenim gören öğrenci sayısı ise 20.000 dolayındadır.²⁹

Osmanlı Eğitim Sisteminin ortaöğretim kademesinin esas okulları olan idadilerin sayısı ise 1905-1906 istatistiklerine göre 62'dir. Bu okullardaki öğrenci sayısı da 12.000 civarındadır.³⁰

²⁶ 1915 yılı sonlarına doğru Kafkas Cephesi'nde savaşan 3. Ordu'nun ihtiyacını karşılamak üzere 1312 ve 1313 (1896 ve 97) doğumluların Irade-i Seniyye'nin Harbiye Nezaretine verdiği yetkiye dayanarak askere almaya başlamıştır. 15 Mayıs 1916 tarihinde ise 1314 doğumlular da askere çağrıldı. 5. Ordu'da ise 1313 doğumlulardan 1.492, 1314 doğumlulardan da 3.435 er vardı. 1313 ve 1314 doğumlular, 5. Ordu'ya daha çok Çanakkale Savaşları bitikten sonra katılmışlardır. Birinci Dünya Savaşına 1315 doğumlular 1917 ortalarına doğru askere alındılar. Aynı yıl Çanakkale Boğaz Müstahkem Komutanlığının topçu sınıfının ihtiyacını karşılamak üzere 1293-1295 (1877-79) doğumluların bedeli-nakdi etlerini çağırma zorunda bile kaldı.

²⁷ *Salhame-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, H.1316: 1256-7; H.1317: 1499'dan naklen Akyüz, 1997: 200.

²⁸ *Devlet Salhamesi*, 1328, ss.336-98'den naklen Kodaman, 1980: 146-7. İkinci Mesrutiyete kadar iptidai mekteplerinin sayısı 14.000'e yaklaşmış ve buraya devam eden öğrenci sayısı 175.000'i bulmuştur (Kodaman, 1980: 140-1).

²⁹ Kodaman, 1980: 156-67.

³⁰ Kodaman, 1980: 201-3.

Sultanlere gelince; II. Meşrutiyet'ten önce sadece tek bir sultanı vardır. Galatasaray Sultanisi de denilen Mekteb-i Sultani'nin 1901 yılındaki Müslüman öğrenci sayısı 724'tür. İkinci Meşrutiyet dönemi de dahil Savaş'a kadar bu okuldaki her yıl ortalama 20-30 arasında öğrenci mezun olmuştur.³¹

Öte yandan öğretmen yetiştiren okulların durumu da önemlidir. 1913-14 öğretim yılında taşrada 21 Darülmualim-i İbtidaiye (İlköğretim Öğretmen Okulu) vardı. Nezaretin kesin bilgi aldığı bu okulların 16'sında 1.550 öğrenci bulunuyordu.³² İstanbul'daki Darülmualim-i Kebir (Yüksek Öğretmen Okulu)'ün Rüşdiye (Ortokul) Şubesi'nden ilk açıldığı 1848'den 1877'ye kadar ancak 10-20 öğretmen yetiştirilmiştir. 1890-1900 yılları arasında ise ortalama her yıl 33 öğrenci mezun olmuştur. Bu sayı Aliye Şubesinde ise 7'dir. 1913-14 öğretim yılında Darülmualim-i Aliye (Yüksek Öğretmen Okulu)'de 271 Müslüman öğrenci vardı. Bu öğretim yılında 59 öğrenci mezun verdi.

1913-14 öğretim yılında okullardaki erkek öğrencilerin sayısal durumu şöyleydi:³³

OKUL	OKUL SAYISI	ERKEK ÖĞRETMEN	TOPLAM
İbtidai	10.124	8.806	11.331
İdadi	59		629
Sultani	36		721
Mes. ve Teknik	41		100
Darülmualimin	21		162
Toplam			12.943

Genel hatlarıyla ortaya çıkan bu tablodan nasıl çıkarımlar yapılabilir? Ancak bu soruya cevap vermeden önce, 1901-1902 yıllarına (H.1319) ait Maarif Salnamesi(Devlet Eğitim Yıllığı)'ndeki, vilayetlerde tüm okullara giden öğrencilerin vilayet nüfusu içinde binde oranlarını gösteren tabloyu da dikkate almak gereği vardır.³⁴ O yıllarda okullara giden bu kişiler, Çanakkale Savaşlarına ihtiyaç olarak katılmış olabilirler.

VİLAYET/ SANCAK	ÖĞRENCİ ORANI %	ŞEHİT SAYISI
ADANA	41.9	880
Antalya		1.201
İçel		1.281

³¹ Kodaman: 218; Ergün, 1996: 228.

³² Akyüz, 1997: 244.

³³ Ergün, 1996: 209-235; Akyüz, 1978: 73-4.

³⁴ MSB Personel Daire Başkanlığı "Çanakkale Şehitleri" Veri Tabanı; Akyüz, 1997, 201.

Maras	233
Muğla	687
ANKARA	36.6
Afyon	1.926
Çorum	1.743
Kırşehir	1.427
Eskişehir	498
Kırkkale	864
Yozgat	245
AYDIN	92.53
İzmir	1.806
Denizli	1.814
Manisa	2.258
Kütahya	2.289
Uşak	1.563
Uşak	895
BITLİS	34.8
Bingöl	63
Muş	8
Muş	8
Siirt	40
BURSA	91.39
Balıkesir	3.274
Bilecik	3.003
Bilecik	923
KALE-İ SULTANIYE (Biga-Çanakkale)	118.
CEZAYIR-İ BAHRI SEFİD (Ege Adaları)	104.43
CEZAYIR-İ BAHRI SEFİD (Ege Adaları)	23
DIYARBAKIR	21.15
Urfa	49
Maras	407
Mardin	233
Mardin	7
Antep	556
Hatay	287
EDİRNE	113.6
Edirne	922
Kırklareli	380
Tekirdağ	688
Mamuretülaziz (Elazığ)	38.96
Malatya	167
Malatya	141
Tunceli	30
ERZURUM	30.3
Erzurum	112
Erzincan	292
Kars	2
ISTANBUL	1.908

İZMİT	162.8	609
Bolu	1.419	1.419
Sakarya	565	565
KASTAMONU	96.93	2.527
Sinop	1.538	1.538
Çankırı	1.024	1.024
Zonguldak	817	817
Bartın	288	288
KONYA	88.3	2.683
Burdur	616	616
Isparta	720	720
Aksaray	309	309
Karaman	488	488
Kayseri	854	854
Neveşehir	565	565
Niğde	549	549
SİVAS	76.13	260
Tokat	48	48
Amasya	34	34
TRABZON	99.31	166
Giresun	120	120
Ordu	60	60
Rize	79	79
Samsun	48	48
Gümüşhane	42	42
VAN	9.4	36
SURİYE	40.63	83
HALEP	51.46	546
MUSUL	22.4	10
BASRA	23.8	1
BAĞDAT	27.8	12
KUDÜS	174.8	54
MANASTIR	61.8	32
SELANİK	95.74	22
KOSOVA	120.4	65
YANYA	52.54	13

Bu tablo oldukça açıktır. İhtiyat grubundan şehit olanların büyük bir oranı eğitim görmüş değildir. Mesela, Adana vilayetinden savaşa katılıp şehit düşenlerin sadece 30'u aşkın eğitim görmüş olabilir. Öğrenci sayısı oranının diğer vilayetlere göre yüksek olduğu İzmit'te bu sayı 100'e yakın kişidir; Çanakkale'de ise 200'ü aşkın kişi eğitim görmüş olabilir. Bu oranların Savaşın başladığı yıllarda artmış olması gerekir. Yine de gerek şehitler içinde, gerekse zayıflar içinde eğitim görmüş olan kişilerin yüz bini bulması mümkün görünmüyor.

yıllarda okuma-yazma oranının % 11'lerde olduğu kabul edilirse,³⁵ Cepheye 350.000 kişi sevk edildiğine göre, toplam 38.500 kişinin okur-yazar olduğu sonucu çıkar. Zayıflar sayısı (208.022) dikkate alınrsa bu sayı 22.882, şehit sayısı (57.273) dikkate alınrsa okur-yazarların sayısı 6.309 kişi olur.

SAVAŞ YILLARINDA EĞİTİM KURUMLARI

Yahya Akyüz, Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişimdeki Etkileri (1848-1940) adlı çalışmasında, "I. Dünya savaşında genç öğretmenler hatta lise öğrencileri bile silah altına alınmış, bu yüzden bazı okullar kapatılmıştır"³⁶ der. Burada Savaş yıllarında başlıca eğitim kurumlarının durumu ele alınarak eğitilmiş nesillerin savaşa ne kadar katıldıkları hakkında bazı değerlendirmeler yapılmaya çalışılacaktır. Önce askere alınma yaşı dikkate alınarak, 1913-1914 öğretim yılında sistemdeki mevcut okullardaki öğrencilere ilişkin sayısal bilgiler, Maarif Nezareti İhsaiyat (İstatistik) Kalemi'nin 1329-1330 Senesine Mahsus Maarif-i Umumiye İhsaiyat Mecmuası (1913-1914 Yılı Genel Eğitim İstatistik Dergisi) esas alınarak verildikten sonra, savaş yıllarındaki durumları ele alınacaktır.

Savaş öncesinde 1913-1914 öğretim yılında mevcut 59 idadide 6.810 ve 27 sultanide 9.134 Müslüman öğrenci vardı. Sultanilerin konumuz açısından önemi, askerlik çağı gelen sultan ve idadi öğrencilerinin Birinci Dünya Savaşında askere alınma durumudur. Halilye ancak son sınıflarındaki öğrenciler askere alınmış olmalıdır. Bu öğretim yılında idadilerin 6 ve 7. sınıflarında 40; sultanilerin ise 10, 11 ve 12. sınıflarında 1924 öğrenci vardır.³⁷ Şu halde askere alınabilecek toplam lise öğrencisi 1.964'dür.

Galatasaray Sultanisi'nden 15 öğrenci ve 5 hizmetli Çanakkale savaşlarında şehit düşmüş, diğer cepheelerde şehit düşen toplam -şimdilik ulaşılabilen- 50 şehidin arasında "şeref hollü"nde altın harflerle adları kaydedilmiştir.³⁸

1914 yılında iptidaiyle öğretmen yerleşiren 22 Darülmualimini-i İptidai (İlköğretim Öğretmen Okulları) ve bir Darülmualimini-i Aliye (Yüksek Öğretmen Okulu) vardı. Darülmualimini-i Rüşdiyeler (Orta Öğretim Öğretmen Okulları) ise 1913 yılında kapatılmışlardı. Darülmualimini (Öğretmen Okulları) lerde toplam

³⁵ 1927 istatistiklerine göre Türkiye'de okuma-yazma oranı % 11'di. 1923-1927

yıllarındaki Cumhuriyet döneminin ilk yıllarındaki çabalar sonucu elde edilen gelişmeler, 1914-1922 dönemindeki I. Dünya ve Kurtuluş savaşlarındaki kayıpları kapattığı dikkate alınabilir.

³⁶ Akyüz, 1978: 141.

³⁷ Ergün, 1996: 225, 235.

³⁸ Ebüzziyya ve Kozkoğlu, 1987: 22-24.

1.806 öğrenci bulunuyordu.³⁹ Maarif Nezareti, eğitimin aksanamaması için, I. Dünya Savaşının başında öğrenen okullarındaki öğrencilerin askere alınmamasını sağladığından,⁴⁰ Darülmualimînler savaşın pek olumsuz etkilenmediler. Hatta Darülmualimîn-i Aliyye, savaş yıllarında oldukça gelişti.

Tanzimat döneminde kurulan ve Osmanlılarda olduğu gibi günümüzde de yönetici ve aydınların yetişmesinde önemli bir işlevi olan Mekteb-i Mülkiye (Siyasal Bilgiler Fakültesi)'de 1913-1914 öğretim yılında 102 öğrenci vardı. Okuldan 1913'te 45, 1914 ise 41 öğrenci mezun oldu.⁴¹ Alı Çankaya tarafından derlenen "Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeciler"⁴² adlı eserde de, yıllar itibarıyla mezun öğrenciler listesi verilmekte ve yaklaşık her yıla 35-45 öğrenci tekbül etmektedir. Birinci Dünya Savaşı'na giriş Osmanlı Devleti genel bütçesini alt üst etmesinin bir sonucu olarak ödeneklerin kısılması sonucunda Ağustos 1915'te çıkarılan bir kararname ile Mekteb-i Mülkiye kapatıldı ve 1921 yılına kadar faaliyet gösteremedi.⁴³ Çankaya'nın bu eserinde, Mülkiye mezunlarından I. Dünya Savaşı'nda çeşitli cephelere 128'i yedek subay olmak üzere katılan toplam mezun sayısı 157 kişi çıkmakta, bunlardan yalnız 20'sinin Çanakkale cephesine katıldığı anlaşılmaktadır. Çanakkale savaşlarında bu mezunlardan beşi şehit olmuştur.⁴⁴

1884'te açılan Mülkiye Mühendis Mektebi'nde çok az öğrenci vardı ve 1913 yılında sadece 13 öğrenci mezun olmuştur. 1894 yılında kurulan Ticaret Mekteb-i Alisi'nde 57 öğrenci vardı, 1909 yılında açılan Posta ve Telgraf Mekteb-i Alisi'nde sadece 20 öğrenci vardı.⁴⁵ İkinci Abdülhamit döneminde açılan (1888) Sanayi-i Nefise Mektebi'nin Resim, Mimari, Hakkaklık⁴⁶ ve Heykeltıraşlık bölümlerinde toplam 108 öğrenci vardı. Bu okulun çalışmaları, Savaş sırasında da devam etmiştir.⁴⁷ Halkalı Ziraat Mekteb-i Alisi'nden yılda 20-25 öğrenci mezun oluyordu. Savaş çıkınca bu okul kapatıldı. 1895 yılında açılan ve yılda 10-15 öğrenci mezun veren Mülkiye Baytar Mekteb-i Alisi, Balkan Savaşlarında öğretime bir süre ara vermişti; I. Dünya Savaşı çıktığında da kapatıldı.⁴⁸ İkinci Meşrutiyet döneminde kurulan okullardan olan Kadastro Mekteb-i Alisi'nden 1912-1914 yıllarında toplam 153 öğrenci mezun olmuştur. Savaş çıkınca öğrencileri askere alınması sonucunda okulun kapatılması zorunlu oldu. Mühendislere

yardımcı sınıflar yetiştirmek amacıyla 1911 yılında açılan Kondüktör Mektebi, Savaş yıllarında öğretimini sürdürmüştür. 1910 yılında açılan Malye Mekteb-i Alisi, 1912'de 13, 1913'te 23 öğrenci mezun verdi. Savaş çıktığında öğrencilerinin ve memurlarının askere alınması üzerine okul zorunlu olarak tatil edildi.⁴⁹ Savaş dolayısıyla kapatılan okullar arasında tasrafsaki Polis Mektepleri ve Evkaf Memurları Mektebi de vardır.⁵⁰

Savaşın olumlu yönde etkilediği okullar da yok değildir. Mesela Şimendiferçilik (Demiryolculuk) Mektebi bunlardandır. Savaş çıktıkten sonra ülkedeki Fransız ve İngilizlerin işlettiği demiryollarına el konulmuş ve bunlarda çalışan yabancı memurlar kovulmuştu. Böylece Evkaf Nazırı Hâyri Bey'in kendi bakanlığına devredilen Hicaz demiryollarının daha iyi işletilmesini sağlamak için Savaşın önce kurmayı tasarladığı iki Şimendifer Memurları Mektebi'nin İzmir ve Yeşilköy'de açılması gerçekleştirilmiş oldu.⁵¹

Askeri okulların durumu oldukça önemlidir. 1914 yılı başlarında mevcut beş askeri idadının seviyesi yükseltildi. Kuleli Askeri İdadisi'sini bitiren subay namzetleri, 1915 yılında İstanbul'da 2. Kolordu Komutanlığı'nın emrindeki eğitim merkezlerinde, geliştirildikten sonra diğer subay namzetleriyle birlikte cephelere gönderildiler.⁵² Batılı tarzda kurulan ilk mekteplerden olan Mühendisane-i Berri-i Hümayun (Kara Kuvvetleri Mühendislik Okulu)'un 300 civarındaki öğrencileri savaş sırasında cepheye ve Tophane'de görev aldılar. 1912 ve 1914 yıllarında 138 Kurmay yetiştiren Erkan-ı Harbiye Mektebi, Savaşın çıkması üzerine kapatılmıştır. Kapatılan alt seviyedeki askeri okullar arasında: Piyade Endahı (Atış) Mektepleri, Küçük Zabitan İptidai Mektepleri, Levazım Mektebi, Süvari Tabikat Mektebi ve Talimgâh Mektepleri de vardır. 1909 yılında her ordu merkezinde açılmaya başlanan Küçük Zabitan (Asısubay) Mektepleri ise Savaş yıllarında eğitimlerini sürdürdüler. 1912 yılında sayıları beşi bulan bu okullar yanında Süvari Küçük Zabıt Mektebi, Sahara Topçu ve Ağır Topçu Küçük Zabıt Mektepleri de açılmıştı. Hatta Savaş çıktığında hastanelerde, alınsar aylık öğretim devresiyile sıhhiye çavuşu yetiştiren Sıhhiye Küçük Zabitan Mektepleri kurulmuştu.⁵³ Ayrıca Askeri Tıbbiye, Uçak Okulu, Ulaştırma, Levazım, Veteriner ve Nalbant Tabikat okulları da vardı.

Orduya Subay yetiştiren Harp Okulunun durumu önemlidir. Balkan Savaşlarında öğretime ara verilen Mekteb-i Harbiye, 1913 yılında mezun vermemesine karşılık, 1914 Temmuz'unda Savaş ihtimalinin çıkması üzerine üç

³⁹ Ergün, 1996: 316-21.

⁴⁰ Öztürk: 1996, 29.

⁴¹ Ergün, 1996: 286.

⁴² Çankaya, IV, 1968-1969: 391.

⁴³ Mülkiye mezunlarından Çanakkale savaşlarına katılan türlü kişiler arasında en dikkati çeken, şair Ahmet Haşim'dir.

⁴⁴ Ergün, 1996: 286-90.

⁴⁵ Taş, maden gibi şeyler üzerine kazınmak suretiyle şekli çizime sanatı.

⁴⁶ Ergün, 1996: 293; Ergün III: 1124-5.

⁴⁷ Ergün, 1996: 291-2; Ergün: 1175.

⁴⁸ Ergün, 1996: 294-7; Ergün IV: 1514-21.

⁴⁹ Ergün, 1996: 252-7.

⁵⁰ Ergün, 1996: 254.

⁵¹ G.K.B., 1985:160-162, 204.

⁵² Ergün, 1996: 299-309.

devre birden mezun etti. Toplam mezun sayısının 1.000 kişi civarında olması mümkündür.⁵³

Osmanlı Eğitim Sisteminin klasik eğitim kurumları olan medreselerin Savaşın etkilenme durumu da önemlidir. Savaşın hemen önce İslah-ı Medaris Nizamnamesi (Medrese İslah Tüzüğü) ile eğitime elverişli görülen mevcut bütün medreseler, Darü'l-Hilafeti'l-Âliye Medresesi (Yüksek Hilafet Medresesi) adı altında birleştirilmiştir.⁵⁴ Medreselerin disiplin, öğretim ve sosyal bakımdan en düşkün dönemlerini II. Abdülhamit'in son 17-18 yıllık yönetiminde yaşamışlardır. Askerlikten muafiyet gibi medreselilere verilen bazı imtiyazlar medreseye ilgiyi çok artırmış, askerlikten kurtulmak isteyen bir çok kişi özellikle İstanbul medreselerine koşmuştur. Askerlik kurası çıkan medrese talebesi, askeri makamlara müderris verdiği şahadenameyi gösteriyor ve askerlikten muaf oluyordu. Hatta bazı medreseliler, askerlik yaşları geçinceye kadar medresede oyalanıyor, yaş sınırını geçer geçmez de medreseyi terk ediyordu. Bu durumu dikkate alan Harbiye Nezareti, asker kaçaklarını medreselerden temizlemek için çeşitli önlemler almaya başladı. Bunlardan en önemlisi 1892'den beri yapılmayan Kur'a sınavlarını Ders Vekaleti ile işbirliği içinde 1908'de yeniden uygulamaya koymak oldu. 31 Mart olayından sonra Askere Alma Kanunu medreselileri de kapsadı ve altı yıl boyunca devamlı askerlikten muafiyet sınavına tabi olma hükmünü getirdi. Ayrıca kanunun 70. maddesi, medreselerin her ay askeri makamlara öğrencilerin devam cetvellerini vermeleri şart koşuyordu. Britan bu düzenlemeler ve Ders Vekaleti'nin de çabaları sonucunda, II. Meşrutiyetten önce İstanbul medreselerinde 20-25.000 medrese talebesi varken, 1910 yılında bu sayı 5-6.000 dolayına düştü. İstanbul'da 1913 yılında mevcut 178 medresede 6.500 kadar talebe vardı. Taşradaki medreselerin ise kesin sayısı bilinmemektedir. Ancak bu medreselerde 30.000 kadar talebe olduğu tahmin ediliyor.⁵⁵ 1914-15 öğretim yılında yeni oluşturulan Darü'l-Hilafeti'l-Âliye Medresesi'ne 2.880 talebe alınmıştır. Ancak Savaşın çıkmasıyla öğrenciler askere alınmış, izleyen öğretim yılında talebe sayısı yarı yarıya düşmüştür. İlmîye Sahnamesi'ne göre 1915-16 öğretim yılında bu medreselerde 1.354 talebe vardı.⁵⁶

Son olarak Atatürk'ün "Çanakkale'ye bir Darülfünun göndük" sözünden hareketle İstanbul Darülfünun'unun Savaştaki durumunun ele alınması önemlidir. Osmanlılar da modern bir üniversite kurma fikri Tanzimat'ın ilk yıllarına kadar giderse de ve hatta 1863'den itibaren 1870, 1874 yıllarında gerçekleştirilen başarısız denemelerden sonra, bugünkü İstanbul Üniversitesinin bir daha

⁵³ Ergün, 1996: 300-1.

⁵⁴ Sarıkaya, 1997: 148.

⁵⁵ Ergün, 1996: 325,337-46.

⁵⁶ Sarıkaya, 1997: 152.

kapılmayacak biçimde ve "Darülfünun-u Şahane" adıyla kurulması, 1900 yılında II. Abdülhamit'in 25. tahta çıkış yıldönümünün şerefine mümkün olabilmektedir. Ne var ki bu kurumun modern bir üniversite olarak esas gelişmesi, II. Meşrutiyetten sonra olmuştur. 1912 yılında çıkarılan İstanbul Darülfünununu Tâlimnâmesi (İstanbul Üniversitesi Yönetmeliği)'ne göre Şerîye, Hukuk, Tıp, Fünun ve Edebiyat Fakültelerinden oluşan Darülfünun, Savaşta girerken Şerîye Fakültesinin lağv edilerek öğrencilerinin yeni oluşturulan Darü'l-Hilafeti'l-Âliye Medresesi'nin yüksek kısımlarına devredilmesiyle dört fakülte ve Eczacılık ile Dişçilik Mekteplerinden oluşan bir yükseköğretim kurumu halinde idi.

Bu dönemde Darülfünunun ikinci esaslı reformu, Maarif Nazırı Şükrü Bey'in zamanında (1913-17) gerçekleştirildi. Bu reform ile Darülfünun bir yüksek okul niteliğinden bütünüyle sıyrılarak modern bir üniversitenin işlevlerini benimsemeye başlamış, şubeler fakülte, hocalar müderris unvanını almışlar, "Darülmesai" adıyla birçok araştırma enstitüsü kurulmuş, yeni binalar tahsis edilmiş, laboratuvar ve kütüphaneler teşkil edilmiş, çoğu Alman olan yabancı profesörlerle öğretim kadrosu takviye edilmiştir. Ancak bütün bu reformlar, Birinci Dünya Savaşının getirdiği sıkıntılar içerisinde pek başarılı olamamıştır.⁵⁷

İstanbul Darülfünunu'nun 1914 yılında çeşitli fakültelerinde 3.611 öğrenci Eczacılık ve Dişçilik yüksekokullarında ise 435 öğrenci olmak üzere toplam 4.046 öğrenci okuyordu. Toplam 112 de öğretim elemanı görev yapıyordu.⁵⁸ 1912-13 öğretim yılında yabancı uyruklu ve azınlık öğrencilerinin sayısı 1.382⁵⁹ olduğuna göre, savaşın önce 2.600 dolayında Müslüman, Darülfünun öğrencisi idi.

Savaş sırasında gençlerin silah altında bulunmasından dolayı, 1915-16 öğretim yılında öğrenci azlığı nedeniyle öğretim yapılmasında sıkıntılarla karşılaşıldı. Bu nedenle 1916-18 yıllarında mezun veremedi, hocaları düzenli olarak görevlerine gelmedi.⁶⁰ Bununla birlikte özellikle 1915'ten sonra -savaşın ve çöküşün bütün olumsuz etkilerine rağmen- Darülfünunda dinamik bir felsefe eğitimi yapılabildi; Tıp Fakültesi bütün güçlüklerle rağmen öğretimini uzun süre aksatmadı. Mart 1916'da yayınlanmaya başlanan fakülte mecmuaları, yayımlarını Mart 1917'ye değin sürdürdü.⁶¹ Öte yandan İnas Darülfünunu (Üniversite'nin Kız Bölümü)'nun 1915 yılında açılması da ilgi çekicidir.

⁵⁷ Kafadar, 2000: 201-2.

⁵⁸ Ergün, 1996: 283.

⁵⁹ Arslan, 1995: 57.

⁶⁰ Kafadar, 2000: 203.

⁶¹ Arslan, 1995: 66.

Birinci Dünya Savaşı sıralarında Hukuk Fakültesi öğrencisi iken İhtiyat Zabiti olarak Kanal, Kafkas ve Çanakkale cephelerine katılmış olan Münim Mustafa anılarında şunları anlatmaktadır:

Çançın, tahsil çağındaydım, hukuk tahsilinden başka düşüncem yoktu. Yarıktık bir ailedendim. Babam doktordu.... 21 Temmuz 1914 günü seferberlik ilan edildi ve ben tahsil sıralarından ayrılarak askerî vazifemin başına geldim. O günleri hiç unutmuyorum. Bütün münevver Türk gençliği Harbiye Mektebi'nde (şimdiki İstanbul Üniversitesi) İhtiyat Zabiti namzetleri talimlaghına koşuyordu. Ne heyecanlı....

Bir yandan kayıt muamelesine devam olunurken öte yandan da askerî talimlere başlandı. Ordu zabitelerinden mürekkep talim heyetlerimiz içinde Harbiye talebesinden de bölük çavuşlarımız vardı.... Her biri sivil hayattan gelen her mesleğe mensup edip, şair, avukat, mühendis, fen adamı, münevverlerin böyle birden bire asker ocağında buluşmaları aralarında unutulmaz bir tesanüt ve sevgi uyandırmıştı.

Başta Darülfünun (Üniversite)dan mürekkep bir irfan ordusu ki askerlik hayatının sıkı disiplini içinde hiç şaşırmanmış, keyfi kaçmamıştı.... Cepheye sevk edildiğimizde seksen kişi kadar vardık.⁶²

Yurt dışında doktora yapmış, harp yıllarında da iktisatçı, matbaacı ve yazar, Darülfünun'da da müderrislik yapan Ahmet İhsan [Tokgöz] anılarında o yılları şöyle anlatmaktadır:

Meşrutiyetin ilanıyla ilmi hayata ilk defa olarak ve doğru bakışla girmeye başladığımız için her şeyimiz noksan idi.... Hele iktisat ilminin o zaman kimisinin hiç haberi yoktu. Tabiidir ki Türkîye'nin iktisadi coğrafyasını okumakta çok zor bir işti. Bu ilim muntazam istatistiklerle, ziraat, sinai malumatlarla tedris edileceği için Yüksek Ticaret Mektebi'ne hoca olduğum halde nasıl okutacağımı şaşırılmışım; yoruluyordum; fakat yorulduğuma hiç acımıyordum. Beni çok sevindiren ve teselli eden bir şey vardı., o da karşımdaki hevesli, ateşli ve memleketi öğrenmek isteyen sevgili talebemdi.

Ticaret Mektebi'nde 1909'dan 1915 senesine kadar altı sene hocalık ettim....

1915'te mektepten ayrılışım sınıflarda talebe kalmadığından ileri gelmişti; okuyup yetişen gençler Çanakkale'ye gönderiliyor ve orada saf oluyordu ve sınıflarında kimse kalmamıştı, benim şevkim kırılmıştı. Halbuki bu gençler, top ve tüfek muharebesinden sonra memleketimizin girişeceği iktisat muharebesinin en kıymetli iktisat erkanı harpleri olmaya namzettiler. Hatta o tarihte teşkil olunan

⁶² Münim Mustafa, 1998: 9-10. Yine İstanbul Darülfünun'unda Hukuk Fakültesi ikinci sınıfına devam ederken on ay eğitim gördükten sonra Çanakkale savaşlarına katılan İsmail Hakkı Sunata'nın anılarında da anlatıkları Münim Mustafa'nın anlatıklarına benzemektedir. Bkz. İ. Hakkı Sunata, *Gelibolu'dan Kafkaslara, 1. Dünya Savaşı Anıları*, İstanbul, 2003.

Darülfünun'da iktisadi Coğrafya müderrisliğine atılışım olduğunu hatırlarım talebesiz sınıflara devamla katlanmadım. Büyük muharebenin pençesinden kurtulmuş sevgili talebemden birkaç tanesi bu gün iktisadi ve ticari hayatımızda kıymetli mevkiler tutmuşlardır. Onları gördüğüm zaman derin iftihar duyarım ve kaybolan arkadaşlarımızı daima yatarım.

...Ne kadar acıdır ki, Umumi Muharebe bizde yetişen gençleri biriktikten başka dünya iktisadının cereyanını alt üst etti....⁶³

1913-1914 Öğretim Yılında Eğitim Kurumları

Okul	Açıldığı Yıl	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı	Savaşta ki Durumu
Medrese				
Darü'l-Hilafet'i-Aliye	1878	178	2.880	Açık
Taşra Medreseleri	?	?	30.000	?
Ortaöğretim				
İdadi	1873	59	40	
Sultani	1868	27	1.974	
Toplam		86	1.964	
Mesleki ve Teknik Öğretim				
Dersaadet Sanayi Mektebi	1868		98	?
Taşra Sanayi Mektepleri		14	?	?
Ziraat Ameliyat Mektepleri	1887	5	?	?
İstanbul Polis Mektebi	1889		200	Açık
Taşra Polis Mektepleri	1909	5	?	Kapalı
Muavin-i Baytar Mektebi	1910		80	Kapalı
Şimendiferocilik Mektebi	1914	2	?	Açıldı
Darülbeydi	1914		?	Açıldı
İst. Bel. Muzika Mektebi	1910		?	Kapalı
Mekteb-i Evkaf	1911		40	Kapalı
Toplam		32	1.000 ?	
Öğretmen Yetiştirme				
Darülmüallimin-i İbtidai	1868	22	1.550 ?	Açık
Darülmüallimin-i Aliye	1891		256	Açık
Toplam		23	1.806 ?	
Yükseköğretim				
Mekteb-i Mülikkiye	1859		102	Kapalı
Mülikkiye Mühendis Mektebi	1883		13	?
Ticaret Mekteb-i Alisi	1894		57	Kapalı
Posta ve Telgraf M. Alisi	1909		20	?

⁶³ Ahmet İhsan, II, 1931: 88-91.

Sanayi-i Nefise Mektebi	1888		108	Açık
Halkalı Ziraat M. Alisi	1886		100	Kapalı
Mülkiye Baytar M. Alisi	1895		85	Kapalı
Kadastro Mekteb-i Alisi	1911		300	Kapalı
Konduktör Mektebi	1911		?	Açık
Orman Mekteb-i Alisi	1909		37	?
Maliye Mekteb-i Alisi	1910		30	Kapalı
Toplam		11	852 ?	
Askeri Okullar				
Piyade Endaht Mektepleri	1910	3	600	Kapalı
Küçük Zabitan İptidai Mektepleri	1909	5	?	Kapalı
Küçük Zabitan Mektepleri	1909	6	5	Açık
Sihiye Küçük Zab. Mektebi	1914		?	Açıldı
Jandarma Zabıt Mektebi	1903		?	Açıldı
Levazım Mektebi	1909		?	Kapalı
Tayyare Mektebi	1912		?	?
Askeri İadadi	1845	6	?	Açık
Mühendishane-i Berri-i Hümayun	1895		?	Kapalı
Erkan-ı Harbiye Mektebi	1849		138	Kapalı
Mekteb-i Bahriye	1776		19	?
Mekteb-i Harbiye	1834		1.000	Açık
			?	
Darülfünun				
Edebiyat Fakültesi	1870		?	
Fünun Fakültesi	1870		?	
Hukuk Fakültesi	1880		2.201	
Tıp Fakültesi	1867		592	Açık
Eczacılık Mekteb-i Alisi	1909		?	
Dişçilik Mekteb-i Alisi	1909		?	
Toplam			4.046	
Genel Toplam			44.300	
			?	

Bu tablodan hareketle -sayıların kesin olmadığını göz ardı etmeksizin- askere alınma yaşları dikkate alınrsa, 45.000 dolayındaki öğrenciden yaklaşık yarısına yakınının I. Dünya Savaşı'nda çeşitli cephelere katılması mümkün olduğu sonucuna ulaşılabilir.

Özellikle Atatürk'ün "Çanakkale'de bir Darülfünun gömüldük" ifadelerini dikkate alarak, o yıllarda 2500'ü aşmayan sayısıyla, yaklaşık üniversite

öğrencisinin iki katının I. Dünya Savaşı'nda çeşitli cephelerinde vatanı için kendini feda ettiği, net bir şekilde ortaya çıkar.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Ortaça çıkan geneli tabloya bakarak, Çanakkale Savaşlarında kaybedilen eğitim görmüş nesiller üzerine net görüşleri sürme ve değerlendirmeler yapma inkanını olmadığımız düşünüyoruz. Bu konuda Savasta askere alınan kişilerin Osmanlı Erkan-ı Harbiyesi kayıtlarında eğitim durumlarına ilişkin bir kayıt da olmadığına göre, araştırmacılar önemli işler düşmektedir. Taspa askerlik şubelerinde cepheye gönderilecek muvazzafarla ilgili kayıtların büyük çoğunluğuna ulaşılabilmesi sebebiyle asıl elde edilebilecek gerçek bilgilerden de mahrum kalınmaktadır.

Çanakkale Savaşlarına katılan okur-yazar askerlerin durumunu ortaya koyabilmek, başta ele aldığımız eğitimi kurumlarının Savaş sırasındaki durumlarını ortaya koyabilecek biçimde Nezaret arşiv belgeleri, okulların arşivleri, hatıralar, günlükler ve diğer ilgili dokümanlar üzerinde yapılacak bir dizi sistematik mikro çalışmalarla mümkün olabilecektir.

Bu çalışma, Çanakkale Savaşlarının cephe boyutları, gemilerin nasıl battığı veya batırıldığı tartışmaları, Nusret'in rolü, Anzaklar'ın çıkartması yanında, artık bu Savaşların sosyo-kültürel ve ekonomik boyutlarının da derinlemesine araştırılması zamanı geldiğini, ilgililere bir bilinc olarak uyarılabiliyorsa, amacına erişmiş olacaktır. Acaba Savaşların yaşandığı Çanakkale ve Gelibolu yarımadasındaki okullar, Savaş sırasında ne oldu? Burada önemli bir Musevi cemaatinin yaşadığını biliyoruz. Bu insanların Savaş sırasında Çanakkale ekonomisine ne gibi etkileri oldu? Yerel tarih araştırmaları açısından son derece önemli olan bu konularda önce Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi'nin, Atatürk ve Çanakkale Savaşları ve Araştırma Merkezi'nin üzerine önemli ve o ölçüde de oldukça çaba isteyen görevler düşmektedir. İnsan unsurunun temelle alındığı bilimsel araştırmalar yapılmaksızın tarih yazılamayacağı gibi, insanın kültüründen soyutlanmış bir tarih de gerçek tarih değildir. Çünkü insanın kültürünü anlamayı temele almayan bir tarih araştırması yaklaşımı, yalnız tarihi gerçeğin kuru ve cılız bir görüntüsünü yakalamaya çabalamaktan öteye geçemeyecektir.

Referanslar:

- Ahmet İ. *Malbuat Harırlarım*, C.II, İstanbul, 1931.
- Akyüz, Y. *Türkiye'deki Öğretmenlerin Toplumsal Değişimdeki Etkileri 1848-1940*, Doğan Basımevi, Ankara, 1978
- Akyüz, Y. *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1997'ye)*, 6: b, İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1997.
- Arslan, A. *Darülfünun'dan Üniversite'ye*, İstanbul, 1995.
- Bayur, Y. H. *Türk İnkılabı Tarihi*, C.III, Kısım II, Ankara, 1991.
- Eren, R. *Çanakkale'de 250 Bin Şehidin Destanı*, Çanakkale, 2000.
- Ergin, O. *Türk Maarif Tarihi*, C.III-IV, Eser Matbaası, İstanbul, 1977.
- Ergün, M. II. *Mesrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ocak Yayınları, Ankara, 1996.
- Genelkurmay Başkanlığı. *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*, C. X, Gnkur. Basımevi, Ankara 1985
- Genelkurmay Başkanlığı *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Çanakkale Cephesi Harekatı*, V.Cilt, I.Kitap, Ankara, 1993
- Genel Kurmay Başkanlığı *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi V.Cilt, Çanakkale Cephesi Harekatı I-II ve III. Kitapların Özetlenmiş Tarihi*, Ankara, 1997.
- Güneşen, F. *Çanakkale Savaşları*, Kansaş Yayınları, İstanbul, 1988.
- Güzel, A. *Avustralya Resmî Tarihinde Gelibolu-Çanakkale*, ÇOMÜ Rektörlüğü Atatürk ve Çanakkale Savaşları Araştırma Merkezi Yayınları, Çanakkale, 1996.
- Güzel, A. *Türk Edebiyatı'nda Çanakkale Zaferi*, ÇOMÜ Rektörlüğü Atatürk ve Çanakkale Savaşları Araştırma Merkezi Yayınları, Çanakkale, 1996.
- Kafadar, O. *Türkiye'de Kültürel Dönüşümler ve Felsefe Eğitimi*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2000.
- Kodaman, B. *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 1980.
- Kurşun, Z. "Çanakkale Muharebeleri," *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.VIII., 1993.
- Milli Savunma Bakanlığı. *Şehitlerimiz*, Ankara, 2000.
- (Harita-Afş) MSB. "Çanakkale Şehitleri" Veri Tabanı, Ankara 2000
- Mümin Mustafa *Cepheden Cepheye*, 2. baskı, İstanbul, 1998.
- Öztuna, Y. *Büyük Türkiye Tarihi*, C. VII, Ötügen Yayımevi, İstanbul, 1983.
- Öztürk, C. *Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1996.

- Sarıca, Y. *Medreseler ve Modernleşme*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1997.
- Sunata, İ. H. *Gelibolu'dan Kafkaslara*, I. *Dünya Savaşı Anıları*, İstanbul, 2003.
- Tuncoklu, M. ve Taşkıran, C. *Çanakkale: Churchill ve Anzaklar*. Ankara, 2000.
- Uluçgür, İ. *Ağah Sırrı Levend*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1982,
- Ziyad Ebüzziyze ve Sahir Kozikoğlu, *Galatasaray Tarihi*, İstanbul, 1987.

Thoughts and Recommendations on the Educated Generations Lost in Gallipoli Campaign

During the process of historical researches, it is very important to include the socio-cultural and economical aspects of the historical events together with their political sides. Today's political relations between the states take place mainly on the grounds where the human factor is considered with the highest priority. So today, it is more significant to examine the human panorama rather than the events occurred at the fronts during the Canakkale Wars (Gallipoli Campaign). Information as such is more important than the results of the war since the focus of the aspect is on humans. However, it is impossible to be not surprised when one sees that even 89 years after the war, there is insufficient information regarding the identities of the people who lost (as a martyr, injured, lost etc.) their lives.

There have been various comments and evaluations made on the people who lost their lives during Canakkale Wars. This paper will firstly, examine the validity of the previously given data and views, most of which unfortunately are not based on any scientific aspect and research and are considered nothing more than a mere promotion of heroism. Secondly, a general view of the status of the educational institutions and of the lost generations will be given and finally, several proposals will be presented regarding the studies that needs to be done in this area.

It has been shown in various resources that the number of soldiers sent to the front during the war is about 500.000. However, according to the Turkish General Staff, there were 22 divisions, and together with the reinforcement privates who were to compensate the casualties, the number of people who joined the Canakkale Wars was approximately 350.000.

There has been a misinterpretation of the difference between the numbers of casualties of the Turkish side and the numbers of the martyries. It is said in various resources and during the speeches made in ceremonies that more than 250.000 people died in the battles. However according to the researches that are based on the first hand documents, the number of officers and privates died during the land and sea battles is 57.273, the number of casualties, which include people died, injured, lost, prisoned and died out of reasons such as illnesses at the hospitals is between 210.000-218.000. Some resources that do not seem to be based on first hand documents state the number of casualties in those battles as 250.000-253.000 and probably for reasons that aim at promoting heroism this figure has been shown as if it is the total number of people who lost their lives.

Ataturk had stated that "we have buried a university in Canakkale" in order to reflect the negative effects of losing educated generations during the

Canakkale Wars to the social life and to army after the war. A similar evaluation has also been made by Ismet Inonu, Moreover, Yilmaz Ozuna, Mete Tuncku and Cemalettin Taskiran who are interested in researching Canakkale Wars have stressed in their works that a considerable educated section of the society including teachers, civil servants, and graduates of universities, whose numbers amounted to ten thousand were lost during the Canakkale Wars. It is true that a significant part of educated generations were lost during these wars. However, it seems almost impossible to accept that the figures are close to hundreds of thousands.

The fact that there is not any available information within the records of the Ottoman General Staff (Erkan-ı Harbiye), regarding the educational status of the people who were sent to the war leads us to examine the structure of education in that specific period and forces us to make deductions and estimations as to the levels of education that the people who lost their lives during the Canakkale Wars had. Moreover, it is possible to overcome this methodological problem and to show at least a general picture reflecting that period by examining the civil resources at hand.

If the considerations accept the upper age limit as 45 and the bottom limit as 20 for people who joined the army in the second half of 1914 when the period of Mobilisation had started with a declaration on August 3rd 1914, it becomes inevitable to take into consideration the educational status of the generations that were born between the years 1880-1895. In this work, people who took part in the war have been classified into five sections according to their ages. Within the reserved groups, it is expected that the educated class should be relatively low since they had joined the army before the Law of 1909. There were relatively more educated ones within the active officers class which made up the most crowded group. Based upon this point of view, a schedule that includes 1898-1902 period will be covered.

It is necessary to pay attention to the table published in the State Education Yearbook (Maarif Sahnamesi) which covered years of 1901-1902 (H.1319) and which shows the proportion of people one in thousands in the cities that attend educational institutions. People who attend such institutions probably had taken part in the Canakkale Wars within the reserved groups and people who lost their lives in this group were not well educated. These rates should have increased at the time when the war had started. It seems however still impossible that the number of educated people reaches a hundred thousand within the casualties. If one accepts the literacy level as 11 percent in those years, it can be concluded that out of 350.000 people who were sent to the fronts, 38.500 of them were literate, if the number of casualties (208.022) is taken into account, this figure is 22.822 and, out of 57.273

people who have lost their lives, 6500 of them were literate.

Moreover, this work will also include certain evaluations as to what degree the educated generations took part in the war by analysing the status of the main educational institutions during those years. Quantitative information regarding the students in the system in 1913-1914 educational period was based on the Journal of General Education Statistics Year 1913-1914 (1329-1330 Senesine Mahsus Maarif-i Umumiye İhsayât Mecmuası), which was published by the Ministry of Education Department of Statistics (Maarif Nezareti İhsayât Kalemi). The criteria taken in the analysis was the age required for serving in the army.

Teacher Schools were not affected in a negative way since the Ministry of Education provided that the students in those schools were not to join the army at the beginning of the First World War in order to not to hinder the educational system. However, there had been certain teachers who suspended their education and joined the war voluntarily. In the Faculty of Political Science (Mülkiye Mektebi), which had played an important role in the Ottomans and still plays today in educating managers and "intellectuals", there were 102 students in 1913-1914 educational period. However, this school was closed down in 1915 by a written decree as a result of the negative effects that the war had on the general budget. The number of graduates of this faculty who joined various fronts as reserve officers in the First World War was 128 and only 15 of them took parts in Canakkale fronts. Five of these graduates had lost their lives during the Canakkale Wars.

At the beginning of 1914, five of the existing military preparatories' levels were increased, officer candidates who completed the Kuleli Military Preparatory were sent to the fronts together with the other officer candidates after having completed their trainings at the headquarters which were at the order of 2nd Army Corps Commandership in Istanbul in 1915. Three hundred students of the Land Forces Engineering Schools (Mühendisane-i Berr-i Hümayun) took parts at the fronts and in Tophane during the War. General Staff, which educated 138 Staff between the years 1912-1914 was closed down after the war had started. Moreover, Small Non-Commissioned Officer Schools which were opened at each army headquarters had continued their operations during the war years. Besides these schools, whose numbers amounted to 5 in 1912, Small Cavalry Officer Schools, Fields Gun and Heavy Artilleryman Officer Schools had commenced their trainings. Moreover, a Small Sanitary Officer School was established in order to train sanitary sergeants for a period of 6 months when the war had commenced. There were also Military Medical Schools, Airplane School, Commissary, Communications, Veterinary, Horseshoer Application Schools.

School of Military Affairs, which had suspended its education during the Balkan Wars, had given graduates of three terms at once in response to the possibility of war in July 1914, even though there were no graduates in 1913. The total of those graduates was about 1000 people.

Theological schools, which were the classical educational institutions of the Ottomans had also been affected by the War. The theological schools that were seen suitable to provide education through the Charter of Theological School Improvement (İslah-ı Medaris Nizamnamesi) before the War were united under the name of High Caliph Theological School (Darü'l-Hilafetü'l-Âliye Medresesi). It is expected that there were about 30.000 students attending to those theological schools in the villages before the War. The number of enrollments to the newly formed High Caliph Theological School were 2.880 students. However, with the start of the War, most of the students were taken to the army and in the following educational period the number of students was declined by half. According to the State Science (Enlightenment) Yearbook (İlmîye Sahnamesi) in 1915-1916 educational period there were 1.354 students attending to those schools.

University of Istanbul, which had faculties of Law, Medicine, Education and Schools of Pharmacy and Dentistry had experienced a second solid reform of the Constitutional Monarchy during the War years. However, this reform was relatively unsuccessful when faced with the problems that the First World War had created.

In total there were 4.046 students studying at the University of Istanbul, 3.611 of which were attending the various faculties and 435 of which were studying at the schools of pharmacy and dentistry. Since the numbers of foreign students and students belonging to the minority groups were 1.382, there were about 2.600 Muslim students at the university. Due to the fact that the young people were armed and joined the forces, educational period of 1915-1916 had experienced problems as a result of insufficient number of students. Therefore, the university did not provide any graduates and the teachers were unable to attend the classes regularly. However, after 1915 despite the negative effects of the War and collapse, there was a dynamic education of philosophy and the Faculty of Medicine had continued its education regardless of all the difficulties that it had experienced. Münim Mustafa, who was a student of the Faculty of Law during the War years and then sent to Canal, Caucasian, and Canakkale fronts, and Ahmet İhsan, who was a teacher at the university at the time have very interesting writings and memories describing those years.

A conclusion can be drawn, and it can be stated that based upon the required age to join the army, there were about 45.000 students who at the time

were studying at the existing Ottoman educational institutions and half of whom probably had joined various fronts during the First World War.

By examining the general picture, we believe that it is very difficult to make certain evaluations and present clear views as to the educated generations who have lost their lives during the Çanakkale Wars. It would be possible to analyse the literacy aspect of Çanakkale Wars by conducting several micro studies that would examine in depth the Ministry archive documents, archives of schools, memoirs, diaries, and other related documents.

This study will more than achieve its purpose if it creates the consciousness amongst the interested parties that the time has come to investigate the socio-cultural and economical aspects of the War other than the aspects such as the status of the fronts, how the ships had got sunk, the rule of Nusret, and Anzac's landing.

KALPA-SULTANİYE'DE (ÇANAKKALE) EĞİTİM KURUMLARI (1839-1924)

Giriş

Şerif KORKMAZ*

Osmanlı Devletinde Barışlaşma hareketlerinin en önemli kısımlarından birini eğitimle ilgili yapılan yeni düzenlemeler oluşturur. Tanzimat her alanda olduğu gibi eğitimde de bir yeniden yapılanma dönemidir. Modernleşen bütün siyasal sistemlerde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de eğitim kanu hizmeti olarak XIX. yüzyılda gündeme gelmiştir. Eğitim bu yüzyılda siyasal sistemlerin merkezleşmesine paralel olarak devlet denetimine girmiş, dinsel/geleneksel (cemaat-millet) eğitiminin yerini yaygın/kamusal/örgün, laik ve merkezi (bir süre sonra millî) eğitim sistemi almaya başlamıştır. Eğitimin devlet tarafından üstlenilmesi, özellikle parasız ilk eğitimi zorunlu hale getirmiş; okul sayısında, okullaşma ve okuryazarlık oranlarında artış meydana gelmiştir.¹

Bu çalışmada, Tanzimat'tan 1924 Tevhid-i Tedrisat'a kadar geçen dönemde Çanakkale'deki eğitim kurumları, Devlet, Maarif, Vilayet Salnameleriyle, Eğitim İstatistiği kaynaklarından yararlanılarak ele alınmıştır. Okullar, Müslüman (geleneksel ve modern okullar) ve gayr-i Müslim okulları olmak üzere iki başlık altında incelenmiştir. Ayrıca kütüphaneler ve Çanakkale evlerinde bulunan kitaplar hakkında da bilgi verilmiştir.

Çanakkale, kuruluşu pek eski dönemlere inmeyen ve temeli Fatih Sultan Mehmet döneminde atılmış olan bir XV. yüzyıl şehridir. İdari bakımdan Çanakkale şehri Osmanlı imparatorluğunun ilk dönemlerinde Anadolu Eyaleti içindeki Biga sancağına bağlı bulunuyordu. Daha sonra yaklaşık 1533 yılında kurulmuş bulunan ve merkezi Gelibolu olan Cezair-i Bahr-i Sefid vilayetinin içinde yer aldı sonra bu vilayetin merkezi Çanakkale oldu.²

1840 yılında Çanakkale'de Cam-i Kebir, Yalı, Arslanca, Çınarcık adlarında 4 Müslüman ve Rumıyan, Ermiyan ve Yahudıyan adlarında 3 gayr-i Müslim mahalle bulunuyordu.³ Çanakkale'de 1876'da 5 Müslüman, 3 gayr-ı Müslim ve bir

* Ar. Gör. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Orta Öğretim Sosyal Alanlar Bölümü.

¹ Mehmet Ö. Alkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Eğitim İstatistikleri 1839-1924", Osmanlı Devletinde Bilgi ve İstatistik, DİE, Ankara 2000, s. 127.

² Diyanet İslam Ansiklopedisi, "Çanakkale", Cilt 8, İstanbul, 1993, s. 197, 198. Şehrin bu yeniliğine karşılık çevresinde yapılan kazılar yörede tarih öncesine kadar inen yerleşmelerin varlığını ortaya koymuştur.

³ BOA, ML. VRD. TMT. 5140, s. 87, 123, 184.

de taife-i kiptu olmak üzere 9 mahallede 10583 kişi yaşıyordu.⁴ 1887'de ise 10 mahallede 14584 nüfus vardı. Aşağıdaki tabloda 1887 senesinde Biga sancagının genel nüfusu verilmiştir.⁵

Tablo 1. 1887'de Biga Sancagında Nüfus

Yeri	İslam		Rum		Ermeni		Yahu di	Pro testan	Yabancı Katolik	Ec nebi	Toplam nüfus
	Yeri	Yabancı	Yeri	Yabancı	Yeri	Yabancı					
Kala-i Sultani	7144	395	4470	56	820	30	1354	44	72	199	14584
ve											
Biga	38503	-	3144	-	277	-	-	-	-	82	42006
Ezine	29290	-	4513	-	463	-	253	-	-	-	34519
Ayvacı k	15875	-	1671	-	-	-	3	-	-	30	17579
Lapseki	9546	-	790	-	36	-	18	-	-	22	10412
Toplam	100358	395	14588	56	1596	30	1628	44	72	333	119100

A- MÜSLÜMAN OKULLARI

1- Geleneksel Okullar

a-Sıbyan Mektepleri : Müslüman ve gayr-i Müslimlere ait sıbyan mektepleri en eski ve yaygın eğitim kurumlarından biridir.⁶ Bunlar ilköğretim kurumları olup, hemen her mahallede bir tane bulunduğu halde halk arasında "Mahalle Mektebi" adıyla da anılmıştır.⁷ Bu okullar çoğunlukla câmilere bitişik büyük bir odadan ibarettir. Beş ile on yaş arasındaki erkek ve kız çocuklar dinî bilgiler almak için bu okullara giderlerdi. Okulda öğrenim sabahtan öğleye ve öğle tenefüsünden sonra da ikindiye kadar devam ederdi.⁸

⁴ SVCBS, 1293, s. 127.

⁵ Karası *Vilayetine Mânisus Sahnâme, 1305*, 1. Defa, s. 134, 138, 141, 145.

⁶ Mehmet Ö. Alkan, *a.g.m.*, s. 129.

⁷ M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. III*, İstanbul, 1993, s. 201.

⁸ M. Şakir Ülkütaşır, "Sıbyan Okulları", Türk Kültürü, S. 33, 1965, s. 594, 597.

1869 Maarifi Umûmiye Nizâmnamesi ile sıbyan mektepleri bir düzene sokulmaya çalışılmıştır. Bu nizâmnameye göre, mahalle ve köylere öğretim süresi dört yıl olan, en az bir sıbyan mektebi açılacak, devam mecburiyeti erkek çocuklarda 6-10, kızlarda 7-11 yaş olacaktır. Eğer mahallede iki okul varsa biri kız, diğeri erkek çocuklara tahsis edilecektir. Nizâmnamede yer alan ders ve imtihanlara dâir hükümler arasında, okutulacak ders programı da verilmektedir.⁹ Bu dersler, Elifba, Kur'an-ı Kerim, Tecvîd, Ahlak Dâir Risâleler, İlmihâl, Yazı Talimi, Fenn-i Hesâb, Tarih-i Osmanî, Coğrafya, Malûmât-ı Nâfi'a idi.¹⁰

1870 yılında Çanakkale'de 8, Ezine kazasında 26, Ayvacı kazasında 30, Bozcaada kazasında 3, Biga kazasında 18, Bayramic nahiyesinde 56, Kunkale nahiyesinde 5, Dimetoka nahiyesinde 10 ve Çan nahiyesinde 34 olmak üzere toplam 190 sıbyan mektebi vardı.¹¹ 1876 yılında sıbyan mekteplerinin sayısı 323'e¹² 1895'te ise 411'e yükselmiştir.¹³

b- Medreseler: Medreseler sıbyan mekteplerinin üstünde eğitim ve öğretim yapan orta ve yüksek tahsil kurumlarıdır.¹⁴ Osmanlı Devleti'nde İstanbul'dan başka diğer şehir ve kasabalarda, hatta köylerde medreseler kurulmuş, ilmin yayılmasına çalışılmıştır. Devlet tarafından kurulan medreseler olduğu gibi, hayır sahiplerinin yardımlarıyla kurulan medreseler de vardı.¹⁵

Medreseler yatılı olan ve dersâne, imâret, kütüphâne ve yatakhâne gibi çeşitli ek kurumları içinde barındıran birer külliye şeklinde örgütlenen eğitim kurumlarıdır. Külliye'nin merkezinde eğitim ve öğretim faaliyeti için ayrılan bir dersâne veya oda bulunurdu. Öğrencilerin barınak ihtiyaçları için hücre denen yatakhâneler, yeme-içme ihtiyaçlarının karşılandığı imâretler, bu kurumların karakteristik özelliklerindedir. Alt derececi medreselerin talebelerine sofa veya suhte ismi verilirken, öğretmen veya profesöre müderris denilirdi. Medreselere genellikle sıbyan mektebini bitiren veya başka bir yerde okuma yazma ile temel dinî bilgileri öğrenen çocuklar alınırdu. Medreseye alınmak için kesin hatları ile

⁹ E. İhsanoğlu, "Eğitim ve Bilim", *Osmanlı Medeniyeti Tarihi I*, (Ed. E. İhsanoğlu), İstanbul, 1999, s. 305.

¹⁰ Bayram Kodaman-A. Saydam, "Tanzimat Devri Eğitim Sistemi", 150. Yılında Tanzimat, (Yayına Hazırlayan: Hakkı Dursun Yılmaz), Ankara, 1992, s. 482.

¹¹ SVCBS, 1287, s. 45-46.

¹² SVCBS, 1293, 7. Defa, s. 145.

¹³ *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, (Yay. Haz: Mehmet Ö. Alkan), Tarihî İstatistikler Dizisi, Cilt 6, DİE, Ankara, 2000, s. 95.

¹⁴ Cahit Baltacı, *XV-XVI. Asırda Osmanlı Medreseleri (Teşkilat-Tarih)*, İstanbul, 1976, s. 25.

¹⁵ Mehmed Zeki Pakalın, *a.g.e.*, C. II, s. 439.

Tablo-2. 1896-1901 Yıllarında Çanakkale Medreseleri²¹

Medresenin Adı	Bulunduğu Yer	Müdürrisi	Yıllara Göre Öğrenci Sayısı				Medresenin Kurucusu
			1896	1897	1898	1899	
Hatibzâde	Biga Takyeci Mahallesi	Ahmet Efendi	1897	1898	1899	1901	Hatibzâde
Câmi-i Kebîr	Biga Câmi-i Kebîr mahallesi	Hacı Musa Ef.	14	14	14	14	Hacı Emin Ağa
Câmi-i Kebîr	Ezine Câmi-i Kebîr	Müftü Hasan Fehmi Ef.	6	10	10	10	Abdurrahman Bey
Câmi-i Cedîd	Ezine Bayramîç nahiyesi C. Cedîd M.	El-Hâc Abdülhalim Ef.	20	20	20	20	Hadimzâde Hacı Osman Bey
Câmi-i Atık	Ezine Bayramîç nahiyesi C. Atık mah.	Eihâc Hafız Osman Efendi	18	18	18	18	Hacı Bâfi
Gazi Yakub Bey	Lapseki Çardak kasabası Yakup Bey Câmi-i bitişğinde.	Ali Efendi	5	5	5	5	Gazi Yakub Bey
Hüdâven diğer	Ayvacak Tuzla	Hâfız Abdulmuttalib Efendi	55	55	55	50	Gazi Hüdâvendigar Sultan Murad Han-ı Eyvel Hazretleri
Toplam			123	137	137	132	

Tablodan da anlaşıldığı gibi, Çanakkale merkezinde faaliyetinde bulunan medrese bulunmuyordu. Fakat, 18 Kasım 1839 tarihli bir şer'îye sicili belgesinde Kal'a-i Sultanîye'de Câmi-i Kebîr yanında Müfessirzâde Faziletü Said Efendi

çizilmiş bir yaş sınırı yoktu. Öğretim süresi daha ziyade öğrencinin çalışkanlığına ve gerekli olan ders ve imtahanları verme durumuna bağlı olup bugünkü gibi yıllara ve sınıflara göre düzenlenmemişti.¹⁶ Medreselerde, Fıkıh, Akâid, Usûl-i Hadis, Tefsîr, Hesâb, İlm-i Hikmet, Mantık, Belâğat ve Kelâm derslerinden başka,¹⁷ Aritmetik, Geometri, Cebir, Astronomi gibi riyâzî ilimler de okutuluyordu.¹⁸

Tanzimat'a kadarki klasik dönemde, devletin tüm eğitim yükünü sırtında taşıyan medreseler, bu dönemden sonra tüm sosyal hayata yayılmaya başlayan Batılılaşma ve yenileşme hareketlerinden olumsuz yönde etkilenmişlerdir. Tanzimat sonrasında kurulan Batı tarzı eğitim kurumları, yavaş yavaş medreselerin yerini almışlardır.¹⁹

XIX. yüzyıl başından itibaren orduda ve ardından mülki idaredeki modernleşme dolayısıyla laik niteliğe yakın, modern eğitim veren okullar kuruldu ve bunlar geleneksel eğitim kurumlarının yanı başında ve onların aleyhine yayılıp gelişmeye başladı. Osmanlı reformcuları din adamları ve dini kurumlarla açığa savasmadılar. Ulemannın ve medreselerin dışında laik eğitimi örgütleyip laik bir bürokrasi yetiştirdiler. Bu laik bürokrasi modernleşmeyle toplum hayatındaki etkisini arttırdıkça ilmiye sınıf kenarda kaldı ve nihayet II. Meşrutîyet'ten sonra son darbeyi yemeye başladı.²⁰ 1896-1901 yılları arasında Çanakkale'de bulunan medrese, öğretmen ve öğrenci sayılarıyla kurumlarına ilişkin bilgiler şöyledir:

¹⁶ Yaşar Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, İstanbul, 1997, s. 34, 35.

¹⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı*, Ankara, 1988, s. 20-23.

¹⁸ Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.m.*, s. 247.

¹⁹ Yusuf Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 14.

²⁰ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Ankara, 1995, s. 165.

²¹ SNMU 1317 *Sene-i Hicriyesine Mahsusdur*, Matbaa-i Amire 1317, s.1492-1493; SNMU, 1318 *Sene-i Hicriyesine Mahsusdur*, s. 1672-1673; SNMU, 1319 *Sene-i Hicriyesine Mahsusdur*, s. 982-983; SNMU, 1321 *Sene-i Hicriyesine Mahsusdur*, s. 738.

adında bir medresenin açık olduğu kayıtlıdır.²² Zaten Çanakkale gibi bir sancak merkezinde medreselerin olmaması düşünülemez. Bu durumda medreselerin geçişi sebeplerden kapamış olduğu düşünülebilir yada salhanelere kayıtlar geçmemiş olabilir. 1898 Maarif Salnamesinde talebesi olmayan üç medrese daha yer almaktadır. Bunlar, Ezine kazasında Debbaglar mahallesinde Mehmet Efendinin kurucusu olduğu Zeytinli Camii medresesi, Ezine kazası Kumkale nahiyesinde Tunuslu Hacı Ali'nin kurucusu olduğu Tunuslu medresesi ve Biga kazasında Hacı İvaz mahallesinde yer alan medreselerdir. Ancak daha sonraki Maarif Salhanelerinde bu medreselerin adı geçmemektedir.²³ Muhtemelen daha sonraki yıllarda bu medreseler talebesi olmadığından kapamış olabilir.

Devlet tarafından Batı tarzında açılan okulların itibarının yükselmesi ile medreseler kendi öğrencilerine bir gelecek vaad edememiş, sosyal ve mesleki yükselişlerine vesile olamamıştır. Bu dönemlerde devlet memuru olmak çok büyük bir ayrıcalıktı. Ama memur olmanın yolu artık medreselerden geçmiyordu. Memur olup, itibarlı bir görev almak için devletin kurduğu okullarda okumak gerekiyordu. Bu okullar, medreselere göre çok daha geniş imkanlarla donatılmış, organize edilmiş ve finansiyel güvencelere kavuşmuştu. Artık halk çocuklarını medreselere değil, daha bakımlı olan ve istikbal vaadeden devlet okullarına göndermeyi tercih etmeye başlamıştı.²⁴ Ne hükümet bunları modernleştirilmeye çalışmıştır; ne de ulema ve şeyhülislamlık böyle bir gereklilik görmüştür. Medrese öğrencilerinin yavaş yavaş modern okullara doğru ilgi göstermesi ve oraya kayma eğilimleri bu dönemde başlamıştır.²⁵ Bu gelişmeler, Çanakkale'deki eğitim-öğretimi de etkilemiştir. Çanakkale'deki medreselere ve diğer modern okullara giden öğrenci sayılarına bakıldığında bu durum çok açık olarak ortaya çıkmaktadır. Bunun sonucu olarak 1896-1901 tarihleri arasında Çanakkale'de faaliyette bulunan 7 medresede ortalama 18 öğrenci bulunurken aynı dönemde idadiye devam eden Müslüman öğrenci ortalaması 132 kişidir. Ülkenin diğer yerlerinde olduğu gibi, Çanakkale halkı da modern okullara rağbet etmekte idi.

²² Mustafa Işık, *1255-1256 (1839-1840) Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, ÇOMU, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale, 2001, s. 153.

²³ *SVM/Ü*, 1317, s. 1492-1493.

²⁴ Yaşar Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 77.

²⁵ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Tarihîsiz, s. 227.

Bu dönemde bir Anadolu sancağı olan Çorum'da durum şöyledir: Çorum medreselerinde 243 talebe eğitim yapıyordu ki ortalama medrese başına 24 talebe düşüyordu. Bu sayı Çorum'da açılan diğer modern okulların talebe sayısına bakıldığında çok düşüktü. İbtidailerde ortalama 105, Rüşdiyede 88 ve 1898 tarihinde açılan idadide 78 talebe vardı. Şerif Korkmaz, *Çorum'un İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapısı (Tanzimat-II. Mevritüye)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, G.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003, s. 149.

2- Modern Okullar

Tanzimat öncesinde, başka bir ifadeyle, Osmanlı bilim ve eğitim hayatında yenileşme döneminin başlangıcı olarak kabul edilen dönemde (XVIII. yüzyılın sonu, XIX. yüzyılın ilk yarısı) eğitim; medrese eğitimi ve askerî teknik eğitim veren müesseseler (Mühendishaneler, Tıbbiye ve Harbiye Okulları) olarak iki ayrı grupta incelenebilir. XVIII. yüzyılda başlayan askerî islahatlar çerçevesinde kurulup gelişen askerî eğitim veren müesseseler klasik Osmanlı eğitiminden farklı olarak yeni bir eğitim anlayışının doğmasına sebep olmuştur.²⁶ İlk Batı tarzında açılan bu askerî okullardan sonra eğitim askerî ihtiyaçların yanında sivil kamusal ihtiyaçlar için de düşünülerek tasarlanmaya başlanacaktır.

Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesinden önce, hâriciyeye dâhiliye ve maliye nazırlıkları dışında kalan imâr ve kalkınma işlerini planlama ile görevli olarak kurulan "Meclis-i Umûr-ı Nâifa" (1838) özellikle eğitim işleriyle ilgilendi. Böylece modern eğitim için gerekli teşkilatlanma bu meclisin kuruluşuyla başlatılmış oldu.²⁷

1845 senesinde Meclis-i Valâ, eğitim işlerini düzenlemek üzere ulema, asker ve bürokrat sınıfından seçilecek kimselerden geçici bir "Maarif Meclisi" kurulmasını kararlaştırmıştır. Bu meclisin kuruluşu maksadı, gerekli eğitim planlamalarının yapılmasıdır. Meclis, ilk iş olarak mahalle okullarının yeniden düzenlenmesiyle vazifelendirilmiştir.²⁸ Eğitim alanında en kapsamlı düzenleme 1869 yılı başlarında yürürlüğe giren ve II. Mevritüye kadar geçerli olan "Maâri-i Umûmiye Nizâmnamesi"dir. Nizâmnameyi bir heyet hazırlamıştır. Heyetin gayesi, 1789 Fransa İnkılabından o güne kadar Fransız eğitim sisteminin geçirmiş olduğu tecrübeleri ve yapılan tabikatlarını inceleyerek, memleketin o günkü şartlarını da göz önünde bulundurarak uygulanabilecek bir nizâmname hazırlanması.²⁹

2- İbtidai Okulları

Bu dönemde sıbyan mektepleri dışında, İbtidai okulları da, ilköğretim okulları arasında bulunuyordu. İlköğretim meselesi 1876 Kanun-u Esasî ile ele alınmıştır. İlköğretim geleneğine dayalı eğitim veren okullar, "Mekâtib-i

²⁶ Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.m.*, s. 297, 298.

²⁷ Bayram Kodaman-Abdullah Saydam, *a.g.m.*, s. 477.

²⁸ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", 150. Yılında Tanzimat (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1992, s. 361, 362.

²⁹ Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.m.*, s. 371, 372.

Sıbyâniye" ve modern eğitim veren "Mekâtib-i İbrîdâiye" olarak ikiye ayrılmıştır.³⁰ Bu okullar Maarif Nezâret'ine bağlı idiler. Hocaları, Darü'l-Muallim-i İbrîdâiye'den mezun olanlardan veya yapılacak sınavda yeterliliklerini kanıtlanmış olanlar arasından seçiliyordu.³¹

1882 yılında Maarif Nezâreti ilköğretimde bu ikiliği kaldırmak için ağırlığını İbrîdâiler tarafına koymuş, zaman içerisinde sıbyan mektepleri, İbrîdâiye dönüştürülmüş ve 1909 yılına kadar birçok sıbyan mektebi yeni usûl üzere tedris yapar hale gelmiştir.³²

Tablo-3- 1913-1914 Ders Yılında Çanakkale İbrîdâileri³³

Yeri	Okulların Sayısı			Öğret men Sayısı		Öğrenci Sayısı		Okula Devam Edenleri		Zorunlu Eğitim Çabânkâhları	
	Er	Kız	Kam	Er	Kı	Er	Kız	Er	Kız	Er	Kız
Çanakkale	-	1	2	3	5	420	380	264	134	264	246
Köyleri	-	-	1	1	-	23	13	193	269	216	282
Ezine	1	1	2	6	1	172	65	102	49	102	114
Köyleri	2	-	2	4	-	100	34	286	325	386	359
Ayvacak	1	1	2	4	2	102	69	11	54	113	123
Köyleri	2	-	-	3	-	80	-	969	976	1049	976
Bayramiç	1	1	-	4	2	93	60	34	55	127	182
Köyleri	3	-	-	3	3	245	-	710	873	955	873
Biga	3	1	-	4	3	290	87	134	296	424	383
Köyleri	7	-	2	9	9	581	51	2603	3143	3184	3194
Lapseki	1	2	-	3	2	143	138	11	24	154	162
Köyleri	2	1	2	5	2	232	95	453	557	685	652
Toplam	23	8	9	40	62	17	2156	992	5770	6755	7545

Tablodaki verilere göre, Kal'a-ı Sultaniye sancagında zorunlu eğitim çağındaki erkek ve kız çocuk sayısı ile okula devam eden öğrenci sayısını karşılaştırdığımızda okula devam edenlerin sayısının çok düşük olduğu

³⁰ E. İhsanoğlu, "Eğitim ve Bilim", *Osmanlı Medeniyeti Tarihi I*, (Ed. E. İhsanoğlu), İstanbul, 1999, s. 305.

³¹ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara, 1982, s. 108.

³² Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.m.*, s. 306.

³³ *A.g.t.*, s. 214. İstatistik defterinde yer alan bu tablodaki sayılarda yanlışlıklar bulunmaktadır. Bazı kazalarda zorunlu eğitim çağındaki öğrenci sayısı ile okullara devam eden ve etmeyen öğrenci sayıları birbirini tutmamaktadır. Örneğin Çanakkale'de okullara devam eden erkek öğrenci sayısı 420, etmeyen ise 264'tir. Bu durumda zorunlu eğitim çağında 684 öğrenci olması gerekirken tabloda 264 öğrenci olarak gösterilmiştir. Çanakkale merkezdeki kız öğrenci sayılarında da yanlışlıklar vardır. Yine Ezine'de okula devam eden erkek öğrenci sayısı ile devam etmeyen öğrenci sayısı toplandığında tabloda yer alan zorunlu eğitim çağındaki öğrenci sayısını tutmamaktadır. Bayramiç'te de okula devam eden ve etmeyen kız öğrenci sayısı 115 iken zorunlu eğitim çağındaki kız öğrenci sayısı 182 olarak verilmiştir.

görülmektedir. Gercı o zamanki Osmanlı ülkesinin genelinde de durum aynıdır.³⁴ Çanakkale'nin diğer şehirlerden pek farkı yoktur. 7659 erkek çocuktan 2481'i okula devam ederken 5770'i ise okula devam etmemektedir. Eğitim çağında olup, okula devam eden kız çocuklarının sayısı ise erkeklere göre daha düşüktür. Okul çağında bulunan 7545 kız çocuktan, sadece 992'si okula devam etmektedir.

1913-1914 eğitim döneminde Çanakkale İbtidailerindeki öğrencilerin başarı durumları şu şekildedir: Okullara devam eden 2156 erkek öğrenciden 36'sı tasdikname alınırken, 1722'si sınıflarını geçmiş ve 398 erkek öğrenci ise sınıfta kalmıştır. 992 kız öğrenciden 22'si tasdikname almış, 879'u sınıfı geçerken 91'i ise sınıfta kalmıştır. Tüm bu okullarda 62 erkek 17 kadın olmak üzere 79 öğretmen, eğitim hizmetlerini, 13 erkek ve 9 kadın ise diğer işleri yürütmekte idiler. Öğretmenlerin 8'i Darü'l-Muallimin, 1'i Darü'l-Muallimât 19'u iki yıllık Darü'l-Muallimin, 6'sı İcadi mezunu idi. 12'si muallim muavinliği ehliyetnamesi alan ve 12'si de diğer okullardan mezun olan öğretmenlerdi.³⁵

Tablo-4. İbtidai Okulları³⁶

Kıza	Okulun Türü	Okulun bulunduğu mevki	Açılış Tarihi	Kuruluş Masrafı /Kuruş	Açıklamalar
Kal'a-1 Sultaniy ^e	Erkek	Hamidiye İbtidâiyesi	1899	50000	-
Kal'a-1 Sultaniy ^e	Kız	Kasaba içinde	1894	14500	-
Biga ^e	Kız	Tekye Sokagında	1894	-	-
Ezine	Erkek	Câmi-i Kebîr	1885	7500	Ahali yardımlarıyla
Biga	Erkek	Kasaba içinde	1881	20000	-
Biga	Erkek	Zeytinlik	1894	5400	Ahali yardımlarıyla
Biga	Erkek	Karabiga nahiyesinde	1894	8000	Ahali yardımlarıyla
Biga	Erkek	Dimetoka nahiyesinde	1887	14000	Ahali yardımlarıyla
Biga	Erkek	Çan nahiyesinde	1884	6000	Nahiye Ahalisinden Efendi Tarafından Osman İnşa

³⁴ A.g.i., s. 163-221.

³⁵ A.g.i., s. 166, 168, 169.

³⁶ *SNMCU*, 1316, s. 1254-1255; *SNMCU*, 1317, s. 1294-1295; *SNMCU*, 1318, s. 1676-1677; *SNMCU*, 1319, s. 984-985; *SNMCU*, 1321, s. 740.

Biga	Erkek	Çan nahiyesinde	1884	6000	Nahiye Ahalisinden Efendi Tarafından Edilmiştir.	Osman İnşa
Lapseki- Bırgaz nah	Erkek	Câmi-i Atik	1895	5000	Ashâh-ı Saadeddîn tarafından yeniden inşa edilmiştir.	Mehmed Efendi tarafından inşa edilmiştir.
Lapseki	Erkek	Abdurrahim Efendi Mahallesi	1890	3000	Muallim tarafından tamiren	Mehmed Efendi İnşa

1923-1924 eğitim döneminde Çanakkale'de 57'si erkek ve 10'u kızlara mahsus olmak üzere toplam 67 İbtidai vardı. Erkek okullarından 15'i bir, 25'i iki, 11'i üç, 2'si dört, 1'i beş ve 3'ü 6 sınıflı idi. Yine bu erkek okullarından 34'ü bir, 15'i iki, 3'ü üç, 1'i dört, 1'i beş, 1'i altı dershaneye ile eğitim hizmeti vermekte idi. Bunlardan 2'si de numune okuluydu. Kız okullarına gelince 1'i bir, 2'si iki, 2'si üç, 1'i dört, 4'tü altı sınıflı idi. Kız okullarının eğitim aldıkları derslik sayıları da şöyle idi: 3'ü bir, 1'i iki, 2'si üç, 2'si dört ve 2'si numune okulu di. Bu dönemde öğretmen yokluğundan üç okul de kapalı durumda idi. Çanakkale'de bulunan 67 okuldaki öğrenci sayısı 2790 erkek, 1741 kız olmak üzere 4531 idi. 99 erkek, 34 kadın toplam 133 öğretmen görev yapıyordu.³⁷

b- Rüşdiyeler

II. Mahmut devrinde sıbyan okullarının yetersiz olduğu anlaşılmca, 1838 yılında bunların ıslahı yoluna gidilmiştir. Bu arada sıbyan okullarının üstünde, sınıf-ı sânî okullarının açılmasına karar verilmiştir. Fakat daha sonra bu okulların adl, padişah tarafından "rüşdiye" olarak değiştirilmiştir.³⁸

Rüşdiyelerin Osmanlı eğitim düzenindeki statüsünün bugün için tam karşılığı bulunmamaktadır. Buna rağmen rüşdiye okulların, kuruluşu sırasında sıbyan mektepleri sonrası eğitimi kapsayan ve aynı zamanda yüksek okullara hazırlık okulu şeklinde, 1869'dan sonra ise ilk okulların üstünde ve lise seviyesindeki "İdâdilerin" altında, ortaokul seviyesinde eğitim veren bir okul şeklinde görmek mümkündür.³⁹ 1847'de açılan ilk rüşdiyenin olumlu sonuç vermesi üzerine hızla yenileri açılmıştır. 1869'da çeşitli vilâyetlerde 87,

³⁷ A.g.i., s. 297, 300, 304.

³⁸ Bu okullara çocukların ergenlik çağına yani "rüşd" yaşına erişinceye kadar, devam edebilecekleri düşünülerek bu isim verilmiştir. Bayram Kodaman, Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi, Ankara, 1999, s. 91.

³⁹ Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.m.*, s. 307.

İstanbul'da ise 12-13 rüşdiye öğretimi yapılmaktaydı. 1869 Mâârif Nizamnamesine göre, 500 hânedan fazla olan her kasabada birer rüşdiye açılacak ve her türütü masrafları vilâyet mâârif idaresi sandığından karşılanacaktı. Öğretim süresi 4 yıl olan rüşdiyelerde, talebe sayısına göre bir veya iki öğretmen ve ayrıca bir mübaşir ve bir de hademe bulunacaktı. Rüşdiyeyi bitirenler imtilhanla idâdiye kabul edileceklerdi.⁴⁰ Aynı nizamnamenin 23. maddesinde, rüşdiyelerin ders programı şöyle idi: Dini ilimlere giriş, Lisân-i Osmanî Kavâidi, İmlâ ve İnşâ, Tertîb-i Cedid üzere Kavâid-i Arâbiye ve Fârisiye, Tersîm-i Hudud, İlm-i Hesâb, Defter Tutmak Usulü, Mebâdî-i Hendese, Tarih-i Umûmî ve Tarih-i Osmanî, Coğrafya, Jimnastik.⁴¹

Rüşdiyeler kız ve erkekler için ayrı okullardı. Çanakale erkek rüşdiyesinin ne zaman açıldığını bilemiyoruz. Ancak 1870 tarihli vilâyet salnamesinde Çanakale rüşdiyesinin adı geçmektedir.⁴² Diğer kazalarda bulunan erkek rüşdiyelerinin açılış tarihleri şöyledir: Biga 1869, Ezine, 1871, Lapseki, 1872, Ayvack, 1872 ve Bozcada rüşdiyesi 1873'te açılmıştır.⁴³ Osmanlı Devletinde kızlar için 1859 yılına gelinceye dek sıbyan mektepleri dışında okuma imkanı yoktur. İlk kez 1859 yılında İstanbul'da bir kız rüşdiyesi açılmıştır.⁴⁴ Kal'a-i Sultanîye kız rüşdiyesi Tekke sokagında iki katlı bir binada 1896 yılında açılmıştır. Binanın bir katında kız ibtidaiyesi eğitim görüyordu. Biga kız rüşdiyesi ise 1897 yılında açılmıştır. 1897-1898 yılında itibaren Kala-i Sultanîye ve Biga da kız rüşdiyelerinde eğitime geçildiği görülmektedir. Kal'a-i Sultanîye kız rüşdiyesinde muallim-i evvel ve sani olmak üzere iki kadın öğretmenin gözetiminde 13 öğrenci, Biga kız rüşdiyesinde ise bir öğretmenin nezaretinde 10 kız öğrenci öğrenim görmekte idi.⁴⁵ Bir sonraki 1898-1899 eğitim öğretim yılında kız rüşdiyelerindeki öğrenci sayısında artış olmuş, Kal'a-i Sultanîye rüşdiyesinde 20, Biga rüşdiyesinde ise 18'e çıkmıştır.⁴⁶ 1905-1908 döneminde 5'i erkek ve 2'si kız olmak üzere 7 rüşdiye vardı. 1923-1924 eğitim öğretim yılında Çanakale'de 6 öğretmen gözetiminde 125 öğrencinin eğitim aldığı sadece bir erkek rüşdiyesi bulunuyordu.⁴⁷ Aşağıdaki tabloda 1873-1901 yılları arasında Çanakale ve kazalarında bulunan erkek rüşdiyelerdeki öğrenci sayıları verilmiştir.

Yıllar	Rüşdiyelerin Bulunduğu Yerler	Öğrenci Sayıları	Toplam
1873 ⁴⁸	Çanakale	-	18
1874 ⁴⁹	Ayvack	21	-
1875 ⁵⁰	Biga	20	24
1876 ⁵¹	Bozcada	-	-
1881 ⁵²	Ezine	18	16
1882 ⁵³	Lapseki	20	23
1883 ⁵⁴		18	16
1887 ⁵⁵		20	28
1893		29	39
1894-1895 ⁵⁶		39	12
1895-1896		23	47
1896-1897		23	45
1897-1898		30	37
1898-1899		36	52
1900-1901 ⁵⁷		36	26
		61	26
		65	-
		65	-
		60	-
		19	60
		65	13
		51	41
		31	21

c- İdadî:

Tanzimat devrinin sonlarına doğru rüşdiyelerin üzerinde ve yüksek okullara öğrenci yetiştiren bir okulun bulunmayışı sıkıntı yaratmış ve bu maksatla 1868

⁴⁰ Bayram Kodoman- Abdullah Saydam, *a.g.m.*, s. 484.
⁴¹ Ders programları bu şekilde olan rüşdiyelerin sayısı 1871'den sonra özellikle vilâyetlerde hızla artmıştır. Bayram Kodaman, *a.g.e.*, s. 93.
⁴² SVCBS, 1287, s. 45.
⁴³ A.g.i., s. 75, 81.
⁴⁴ Mehmet Ö. Alkan, *a.g.m.*, s. 129.
⁴⁵ *SNMU*, 1318, s. 1676-1677.
⁴⁶ *SNMU*, 1319, s. 981.
⁴⁷ *A.g.i.*, s. 160, 304, 308.

Tablo-5. Çanakale ve Kazalarında Bulunan Erkek Rüşdiyelerdeki Öğrenci Sayıları

⁴⁸ *A.g.i.*, s. 27.
⁴⁹ SDAO, 1291, Defa, 29, s. 213.
⁵⁰ SDAO, 1292, 30. Defa, s. 152. 1292/ 1875 tarihli SVCBS salnamesinde ise öğrenci sayıları farklıdır. Buna göre, Ayvack rüşdiyesinde, 20, Biga'da 20, Ezine'de 19, Lapseki'de ise 21 öğrenci bulunuyordu. s. 67, 69, 71, 74.
⁵¹ SDAO, 1293, 31. Defa, s. 176.
⁵² SDAO, 1298, 36. Defa, s. 278, 282.
⁵³ SDAO, 1299, 37. Defa, s. 271.
⁵⁴ SDAO, 1300, Defa, 38. A.g.i., s. 40, 41.
⁵⁵ SDAO, 1305, 43. Defa, s. 243, 245.
⁵⁶ *A.g.i.*, s. 75, 81.
⁵⁷ *SNMU*, 1316, s. 1253; *SNMU*, 1317, s. 1491 *SNMU*, 1318, s. 1669; *SNMU*, 1319, s. 517, 981; *SNMU*, 1321, s. 447, 738. Bu dönemde Çanakale rüşdiyesinde öğrenci olmasının sebebi, Çanakale idadisinin açılmasıdır. Çanakale rüşdiyesi idadîye dahil edildiğinden öğrenciler idadînin rüşdiye kısmında kayıtlı idiler.

yılında Galatasaray Sultânisi açılmıştır. Vilayetlerde ise böyle bir okul mevcut değildir. 58 "1869 Maarif Nizamname"sinde idadi okulların ihdasının lüzumlu olduğu belirtilerek, 1000 haneden fazla her kasabada birer idadi okulu açılmasına karar verilmiştir. Buralarda rüşdiyelerden mezun olan Müslim ve gayr-i Müslim çocuklar bir arada öğretim yapacaklardı. İdadilerin yapım ve diğer masrafları vilâyet maarif sandığından karşılanacak ve her okulda muavimleriyle beraber altı öğretmen bulunacaktı. 59

Çanakkale idadisi, 1888 yılında 337121 kuruluş harcanarak Derginmenlik mevkiinde 60 Çanakkale'de bulunan 2 ibtidai ve rüşdiyenin kapatılması ve idadi düzeyinde birleştirilmesiyle açılmıştır. Bu dönemde okulun ibtidai kısmında 130, rüşdiye kısmında 118 ve idadi kısmında ise 90 öğrenci vardı. İdadini bütün öğrencileri gündüzlüydü. Okulda tek yabancı dil Fransızca idi. Öğrenim parasız olup ne din ne milliyet ayrımı yapılmaksızın öğrenciler kabul ediliyordu. 61 1903 yılında rüşdiyeler kaldırılarak İdadiler altı yıla çıkarılmış ve yeniden teşkilatlandırılmıştır. 62

Tablo-6. Çanakkale İdadisinin Öğrenci Sayısı 63

Öğrenciler	Eğitim Öğretim Dönemleri				
	1895-1896	1896-1897	1897-1898	1898-1899	1900-1901
Müslim	99	150	126	136	153
Gayr-i Müslim	27	41	19	17	9
Toplam	126	191	145	153	162

Tablodaki görüldüğü gibi, Çanakkale idadisi öğrencilerinin büyük çoğunluğu Müslüman idi. Osmanlı Devletinin Tanzimat'tan sonra Osmanlılık ideolojisini gerçekleştirmek ve ortak vatan fikriyle Osmanlı vatandaşlığı olma şuurunu oluşturmaya için başvurduğu yollardan biri de, Müslüman ve gayr-i Müslim

⁵⁸ Bayram Kodaman-Abdullah Saydam, *a.g.e.*, s. 485.

⁵⁹ Bayram Kodoman, *a.g.e.*, s. 115, 117. Vilayetlerde ilk defa Mora Yenişehir'inde 1875'te bir idadi açılmıştır.

⁶⁰ *SMMU*, 1318, s. 1676-1677. Bayram Kodoman Say Paşa'nın Hattımatına dayanarak Çanakkale idadisinin 1885'te Bursa, Edirne, Yanya idadileriyle birlikte açıldığını yazmaktadır. 5 yıllık Biga nehari idadisi de 1889 yılında açılmıştır. Bayram Kodoman, *a.g.e.*, s. 119, 126.

⁶¹ Vital Cuinet, *La Turquie D'Asie Geographie Administrative Statistique, Descriptive et Raisonné de Chaque Province de L'Asie-Mineur*, Cilt 3, Paris, 1894, s. 699.

⁶² Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, s. 319, 321. 1887'de 3 yıl olan idadi tahsili 4 yıla çıkarılmıştır.

⁶³ *SMMU*, 1316, s. 1252; *SMMU*, 1317, s. 1490; *SMMU*, 1318, s. 1668; *SMMU*, 1319, s. 980; *SMMU*, 1321, s. 727.

unsurların beraber eğitim aldıkları bu idadileri kurmak idi. Çanakkale idadisine devam eden öğrencilerinin din ve milliyetlerine bakılmadığında devletin Osmanlılık ideolojisini burada gerçekleştiremediği görülmektedir. Çanakkale merkez ve kazalarında büyük bir nüfusa sahip olan gayr-i Müslimlerin Çanakkale idadisine ragbet etmedikleri görülmektedir. 1895-1901 döneminde ortalama 132 Müslüman öğrenci idadiye devam ederken gayr-i Müslim öğrenci ortalaması sadece 22 olmuştur.

Tablo-7. Çanakkale İdadisi Ders ve Öğretmen İsimleri (1900-1901) 64

Derslerin İsimleri	Öğretmenlerin İsimleri
Arabi, Farsî, Ulûm-i Dinîye ve Ahlakîyye	Müdür İsmail Hakkı Efendi
Hesab, Cebir, İlm-i Eşya ve Malûmât-ı Ziraiyye ve Sahîyye	Mustafa Nuri
Türkçe, Fransızca	Abbas Efendi
Tarih, Coğrafya, Hendese ve Usul-i Defter	Sabri Efendi
Kitâbet	İsmail Hakkı Efendi
5. v. 6. Sene Ulûm-i Dinîyye ve Ahlakîye	Mustafa Cemal Efendi
Resim ve 6. Sene Coğrafya	Hañız Mehmed Tevfik Efendi
1. Sene Türkçe ve 1. 2. ve 3. Sene Ulûm-i Dinîyye ve Ahlakîye	İsmail Hakkı Efendi
Mubassır-ı Evvel	Ahmed Sıdkı Efendi
Mubassır-ı Sani	Ali Efendi
	Ahmed Efendi

Tablodaki görüldüğü gibi, Çanakkale idadisinde Türkçe, Farsça, Arapça Fransızca, Tarih, Coğrafya, Cebir, Hesâb ve Defter Tutma, Hendese, Resim gibi derslerin yanında din ve ahlak dersleri ile ziraatla ilgili derslerde okutulmakta idi.

II. Meşrutiyetten sonra idadi programları genişletilmek suretiyle meydana getirilen okullara sultani denmeye başlanmıştı. 65 Çanakkale idadisinin de sultanîye dönüştürüldüğü tarih 1911'dir. 1913-1914 eğitim yılında Çanakkale sultanîsinde 26 öğretmen, 10 idareci, 16 hizmetli ve 2 diğer çalışanlar olmak üzere toplam 54 kişi çalışıyordu. Öğretmenlerin yaş durumlarına bakıldığında idadide genç bir kadronun hizmet verdiği görülmektedir. Bunlardan, 7'si 20-25, 6'si 25-30, 9'u 30-40, 1'i 40-

⁶⁴ *SMMU*, 1321, s. 737.

⁶⁵ Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, Cilt 3, s. 276-277.

50 ve 3'ü 50-60 yaşları arasında idi. Öğretmenlerin çoğu Darü'l-Fünun ve Darü'l-Muallimin okullarından mezun idiler.⁶⁶

Harp ve işgal sobeıyla Çanakkale'de bulunan okullar, 1914 yılında geçici olarak kapatılmıştır. Çanakkale halkı, uzun yıllar kapalı olan sultanıyı 1920'li yıllarda açmak için yoğun çaba göstermiştir. 25 Ekim 1920'de Kal'a-i Sultaniye sancağı mutasarrıflığından Dahiliye Nezâretine gönderilen bir yazıdan savasın en büyük sonuçlarından birinin Çanakkale'nin okulsuz kalması olduğu anlaşılmaktadır. Bu tarihte Çanakkale merkezde Müslümanların devam ettiği hiçbir orta öğretim okulu bulunmuyordu. Bunun yanında ecnebi ve yerli gayr-i Müslimlerin hummalı ve süratli bir gelişme ile mevcut okulların islah ve genişletmekle kalmayıp yeni okullar tesis etmeleri de Müslüman ahali ve aydınları endişeye düşürüyordu. Bunun devam etmesi halinde İslam ahalinin dağılmasının söz konusu olabileceği ve gayr-i Müslimlere karşı Çanakkale'de Türk nüfusun azınlıkta kalabileceği altı çizilen en önemli hususlardan biri idi. İstenilen ise harap halde bulunan ve az bir masrafla eski haline gelebilecek olan Çanakkale Sultaniyesinin tamir edilerek açılması idi. Bunun üzerine 1 Kasım 1920 tarihinde Dahiliye Nezâreti durumu Maarif Nezâretine bildirmiş ve sultanı binasının tamir edilerek hemen açılmasını istemiştir.⁶⁷

29 Kasım 1920'de, Maarif Nezâretinden Dahiliye Nezâretine gönderilen cevapta Çanakkale Sultaniyesinin tamir edilerek açılması için lazım olan tahsisatın nezaretin bu seneki bütçesinde karşılığı olmadığı belirtilmiştir. Çözüm olarak gösterilen yol ise binanın mahallince yani Çanakkale sancağının gelirlerinden karşılanması ve ahalinin imkanlarıyla tamir edilerek idadi şeklinde açılması şeklindedir.⁶⁸

Bütün bunların yanında sultanının açılabilmesi için başta Çanakkale müftüsü olmak üzere, idare meclisi ve belediye azaları gibi idareciler ve şehrin ileri gelenleri de 27 Aralık 1920 yılında mutasarrıflık vasıtasıyla Sadarete bir dilekçe ile başvurmuşlardır. Çanakkale halkının en büyük korkusu tahsisiz kalan evlatlarının cahil kalmaları tehlikesi idi. Ayrıca Maarif Nezâretinin, sultanıyenin tamir masraflarını mahallince karşılanması gerektiğini söylemesi de halkı üzümüştü. Zira sancağın aşar varidatı yarım milyon civarında idi. Ahalının kanun gereği ibtidai

okulları için verdikleri parayla, ancak hıva dahilinde 40 kusura ibtidaiinin masrafları karşılanabiliyordu.⁶⁹

6 Ocak 1921 tarihinde Kal'a-i Sultaniye sancağı mutasarrıflı Sadarete gönderdiği yazıda durumu bir kez daha özetleyerek okulun biran önce açılmasını istemiştir. Sadaret durumu Maarif Nezâretine sorduğunda, nezâret daha önceki gerekçelerini ileri sürerek, bütçelerinde para olmadığını ve okulun ancak mahallince tamirinin mümkün olabileceği görüşünü tekrarlamıştır.⁷⁰

Bir sonuç alınamaması üzerine, 18 Mayıs 1921 tarihinde mutasarrıflıktan Dahiliye Nezâretine gönderilen yazıda, hıva bütçesinden memur maaşlarını bile ödeyemedikleri bu yüzden sultanı binasının hıva bütçesiyle tamirinin mümkün olmayacağı belirtilmiştir. Sultanı olarak düşünülen binanın 6 ay önce İngilizler tarafından boşaltıldığı*, bu sene de tamir edilmezse bütçebütün harap olacağı da bildirilmiştir. Bu yüzden hiç olmazsa okulun devre-i ula kısmının maarif bütçesinden karşılanarak açılması istenilmiştir.⁷¹

Çanakkale halkının 2 senelik bütün gayretlerine rağmen sultanı tamir ettirilerek açılamamıştır. Fakat burada dikkate değer olan durum, büyük bir savaşın şehitleri yaşamış yıkılmış bir şekilde çıkan ve neredeyse yiyecek ekmeğe bulamadıkları bir dönemde Çanakkale halkının çocuklarının eğitimine verdikleri ehemmiyettir.

Ancak iki sene sonra, 1923-1924 eğitim döneminde Çanakkale'de bir devreli erkek lisesi açılabilmiştir. Bu okulun ibtidai sınıflarında gündüzlü 90 öğrenci vardı. Birinci devre sınıflarda gündüzlü parasız 3 ve paralı 18 öğrenci bulunuyordu. Eğitim faaliyetlerini ise 17 öğretmen ve 3 memur toplam 20 kişi yürütüyordu.⁷²

B-GAYR-İ MÜSLİM OKULLARI

Osmanlı Devletinde azınlıklar arasında, laik eğitime geçiş gayr-i Müslim din adamlarının karşı çıkmalarına rağmen Tanzimat döneminde hızlanmıştır. Ticaret, Avrupa ile ilişkiler ve milliyetçilik gibi olgular içice geçince, dinî eğitim Rumlar-Ermeniler ve Museviler arasındaki yeni burjuvazinin ihtiyaçlarını

⁶⁹ BOA, DH, UMTM, 69/60, lef, 5

⁷⁰ BOA, DH, UMTM, 69/60, lef, 6, 7.

* Sultanı binası İngilizler tarafından işgal edilmiş, bina önce hastane sonra kışla olarak kullanılmıştır. Çanakkale 1954, s. 83.

⁷¹ BOA, DH, UMTM, 69/60, lef 11/1.

⁷² A.g.t., s. 292.

karşılayamaz hale gelmiştir. Yerli Hıristiyan ve Musevileri ise, ulusal okullarını açarak gençlerini yabancı misyon okullarının eğitiminden bir dereceye kadar uzaklaştırmışlardır.⁷⁵ Çanakkale'deki gayri-Müslimlerin de bu konuda oldukça istekli davranarak laik modern okullar açtıkları görülmektedir.

1- Ermeni Okulları

Çanakkale'de azınlıklar arasında en az nüfusa sahip olan Ermeniler idi. 1896 yılında Çanakkale şehrinde 956 Ermeni nüfus yaşıyordu.⁷⁴ Gregoryan mezhebine mensup olan Ermenilerin Çanakkale merkezinde ibtidai ve rüşdiye seviyesinde erkek ve kızlara mahsus iki okulları bulunuyordu. Bunlardan erkek okulu 1836'da 105 öğrenci ile kız okulu ise, 72 öğrenci ile 1875 yılında kuruldu. Türk dili derisi erkekler için mecburi idi. Fakat öğretim Ermenice yapılmakta idi. Öğrencilerini bazıları Fransızca temel kavramları alıyordu. Kızlar ise Ermenice iğne işleri ve elbise kesimi dersleri görmekteydiler. Protestan Ermeni okuluna gelince burada bulunan 50 öğrenci İstanbul'daki Amerikan Misyoner Kurumunun gönderdiği bir öğretmenden İncil eğitimi yanında, Ermeni ve İngiliz dili eğitimi de almaktaydı. Bu öğretmen aynı zamanda sözü geçen misyonun resmi görevlisi idi.⁷⁵ Bu Protestan Ermeni okuluyla ilgili sahnemelerde bilgi yoktur. 1894-1895 eğitim yılında Ermenilerin Çanakkale ve kazalarında 2 rüşdiye ve 4 ibtidaiyesi bulunuyordu.⁷⁶

Tablo-8. Ermeni Okulları⁷⁷

Okulun ve İsmi	Yeri	Ruhsat Verilen müdür	Derecesi	Açılış Tarihi	Ruhsat Verilme Tarihi	1895-		1896-		1897-		1898-		1900-	
						1896	1897	1897	1898	1898	1899	1900	1901		
K.Sultanıye Ermeni Okulu	Emen	İbtidai- Patirik	Rüşdiye	Eski	19 Ekim 1893	40	-	68	-	97	-	97	-	93	-
K.Sultanıye Ermeni Kız Okulu	Emen	Rüşdiye	Rüşdiye	Eski	19 Ekim 1893	14	-	110	-	10	-	103	-	97	-
Biga Narısyyan Okulu	Narısyyan				23 Nisan 1894	30	20	18	17	20	17	20	17	37	23
Ezine Aramıyan Okulu	Ezine Aramıyan				28 Eylül 1892	45	-	-	-	25	-	25	-	-	-
Ezine Aramıyan Kız Okulu	Ezine Aramıyan Kız				28 Eylül 1892	-	17	-	-	-	20	-	20	-	-
Toplam						115	51	86	127	14	14	142	140	130	120

Tablodaki görüldüğü üzere, Ermenilerin 1895-1901 yılları arasında Çanakkale, Biga ve Ezine merkezlerinde ibtidai ve rüşdiye olarak hizmet veren 5 okulu vardı. Çanakkale ve Ezine'de erkek ve kız okulları ayrı eğitim yaparken sadece Biga'da bulunan Narısyyan Ermeni okulunda kız erkek birlikte eğitim yapıyordu. 1913-1914 yılında ise 1 kız 1 erkek ve 2 karma olmak üzere 4 Ermeni ibtidaiyesi bulunuyordu. Bu okullarda 122 erkek ve 39'u kız toplam 161 öğrenciye 5 erkek ve 2 kadın öğretmen tarafından eğitim veriliyordu⁷⁸ 1923-1924

eğitim

⁷³ İber Ortaylı, *a.g.e.*, s. 170.

⁷⁴ Şemseddin Sami, *Kamâsu'l A'lâm*, 5. Cilt, İstanbul, 1314, s. 3685.

⁷⁵ V. Cunet, *a.g.e.*, s. 700.

⁷⁶ A.g.i, s. 102.

⁷⁷ *SMMU*, 1316, s. 1254-1255; *SMMU*, 1317, s. 14921-1493; *SMMU*, 1318, s. 1672-1675; *SMMU*, 1319, s. 982-985; *SMMU*, 1321, s. 739.

⁷⁸ *A.g.e.*, s. 171, 173, 174.

istatistikinde bütün gayr-i Müslim okullarının sayıları birlikte verildiğinden Ermenilere ait ne kadar okulun açık olduğu anlaşılmamaktadır.⁷⁹

2- Rum Okulları

Çanakale merkez ve kazalarında Müslimanlardan sonra en çok nüfusa Rum azınlığı sahip idi.⁸⁰ Buna paralel olarak okul sayıları diğer azınlıklara göre daha çoktu. Çanakale merkezinde Rum Ortodoks erkek okulları 1842'de kız okulları ise 1870'de kurulmuştur. Erkek okullarında Rumca dışında Türkçe ve Fransızca öğretiliyordu. Kız okullarında ise Rumca, dikiş, nakış işleri ve halıcılık öğretiliyordu. Bu okulların yararına diğer gayr-i Müslim okullarında olduğu gibi konsololar yada mahalli yöneticilerin koruyuculuğunda her yıl piyango düzenleniyordu. Ayrıca bayramlarda yada özel günlerde cemaat tarafından bu okullara sadaka ve iane yardımları da yapılıyordu.⁸¹

Tablo-9. 1895-1901 Tarihleri Arasında Rum Okulları ⁸²

Kaza	Okulun İsmi	Ruhsat Verilen Müdür	Okulun Derecesi	Açılış Tarihi	Ruhsatname Aldığı Tarih
Kala-	Rum Okulu	Rum Patrikhanesi	İbtidâî ve	1842	7 Şubat 1894
Sultanıye	Rum Kız Okulu	Rum Patrikhanesi	Rüşdiye ve	1870	7 Şubat 1894
Erenköy	Kuyumcu Deliyos	İmrozlu Yorgaki	İbtidâî ve	1885	10 Haziran 1892
Erenköy	Kuyumcu Deliyos Kız Okulu	İmrozlu Yorgaki	Rüşdiye ve	1885	10 Haziran 1892
Biga	Rum Okulu	Rum Patrikhanesi	İbtidâî ve	1844	23 Nisan 1894
Biga	Rum Kız Okulu	Rum Patrikhanesi	İbtidâî ve	1872	23 Nisan 1894
Biga	Karadağ Köyü	Rum Patrikhanesi	İbtidâî or	Bilimmiy	23 Nisan 1894

⁷⁹ A.g.i., s. 305. Burada 9 okuldan bahsedilmektedir. Bu okullarda 512 kız, 528 erkek olmak üzere 1040 yatılı ilkökul öğrencisi bulunuyordu.

⁸⁰ Şemseddin Sami, a.g.e., s. 3685. Müslimanlar 9059, Rumlar 5501 nüfusa sahiptir.

⁸¹ Vital Cuinet, a.g.e., s. 700. Maarif salnamesinde ilk erkek Rum okulunun 1844, kız okulunun ise 1872 yılında açıldığı kayıtlıdır.

⁸² *SMMU*, 1316, s. 1254-1255; *SMMU*, 1317, s.14921-1493; *SMMU*, 1318, s.1672-1675; *SMMU*,1319, s.982-985; *SMMU*, 1321, s. 739.

Biga	Değirmenlik Köyü	Rum Patrikhanesi	İbtidâî	Bilimmiyor	23 Nisan 1894
Biga	Aksaz Köyü	Rum Patrikhanesi	İbtidâî	Bilimmiyor	23 Nisan 1894
Biga	Havance Köyü	Rum Patrikhanesi	İbtidâî	Bilimmiyor	23 Nisan 1894
Biga	Mısakçe Köyü	Rum Patrikhanesi	İbtidâî	Bilimmiyor	23 Nisan 1894
Biga	Kalafatlı Köyü	Rum Patrikhanesi	İbtidâî	Bilimmiyor	23 Nisan 1894
Ezine	Rum Okulu	Rum Patrikhanesi	İbtidâî ve	Bilimmiyor	22 Mayıs 1894
Ezine	Rum Kız Okulu	Rum Patrikhanesi	İbtidâî ve	Bilimmiyor	22 Mayıs 1894
Ezine	Cedid Köyü	Rum Patrikhanesi	İbtidâî	Bilimmiyor	22 Mayıs 1894
Kunkal	Yenişehir okulu	Rum Patrikhanesi	İbtidâî	Bilimmiyor	22 Mayıs 1894
Bayram	Rum Okulu	Rum Patrikhanesi	İbtidâî	Bilimmiyor	22 Mayıs 1894
Lapseki	Ayaterkone	Rum Patrikhanesi	İbtidâî	Bilimmiyor	25 Mayıs 1894
Ayvacak	Papaslık Köyü	Rum Patrikhanesi	İbtidâî ve	Bilimmiyor	16 Kasım 1894
Ayvacak	Narlı Köyü	Rum Patrikhanesi	İbtidâî ve	Bilimmiyor	16 Kasım 1894
Ayvacak	Adapepe Köyü	Rum Patrikhanesi	İbtidâî ve	Bilimmiyor	16 Kasım 1894
Ayvacak	Çetna-i Kebir	Rum Patrikhanesi	İbtidâî	Bilimmiyor	16 Kasım 1894
Ayvacak	Çetna-i Sağır	Rum Patrikhanesi	İbtidâî	Bilimmiyor	16 Kasım 1894

Tablodaki görüldüğü üzere Çanakale ve kazalarında İbtidai ve rüştiye olmak üzere 23 Rum okulu bulunmaktadı. Bunlardan 11'i İbtidai-rüşdiye olarak birlikte eğitim yapıyordu. Rum okullarından sadece Erenköy'de (İntepe) bulunan kız ve erkek okulları, İmrozlu Yorgaki adında bir şahıs tarafından açılmışken, diğerleri Rum Patrikhanesi gözetiminde eğitim ve öğretim yapıyorlardı. Okulların çoğunun açılış tarihlerinin bilinmemesi, bunların uzun yıllar devlet gözetiminden uzak ruhsatsız olarak faaliyette bulunduğunu göstermektedir. Devletin bu okulları,

ruhsatlarını da sonraki yıllarda vererek yasallaştırdığı görülmektedir. Bu durum, sadece Çanakkale'ye mahsus bir uygulamaya değildi. Maarif salnamelerindeki bilgilere göre ülke genelinde yerli ve yabancı azınlık okullarının çoğu, ruhsatsız açılmıştır. 1913-1914 yılında ise Rum okulların sayısında bir azalma söz konusudur. 14 olan İbtidai sayısı 3'ü erkek, 3'ü kız ve 2'si karına olmak üzere 8'e düşmüştür. Bu okullarda ise 190'ı erkek, 115'i kız olmak üzere 305 öğrenci eğitimliyordu. Okullarda 14'ü erkek ve 7'si kadın 21 öğretmen görev yapıyordu.⁸³

Tablo-10. Rum Okullarındaki Öğrenci Sayıları 1895-1901

Kaza	Okulun İsmi	Okulun Derecesi	1895-1896		1896-1897		1897-1898		1898-1899		1900-1901	
			Er	Kı	Er	Kı	Er	Kı	Er	Kı	Er	Kı
Kala-i Sultaniye	Rum Okulu	İbtidai	-	-	84	-	17	-	17	-	17	-
Kala-i Sultaniye	Rum Okulu	Rüşdiye	-	-	-	-	4	-	4	-	0	-
Erenköy	Rum Okulu	İbtidai	-	-	-	-	60	-	11	-	11	-
Erenköy	Rum Okulu	Rüşdiye	-	-	-	-	4	-	4	-	0	-
Erenköy	Kıyımucu Delyos	İbtidai	60	-	60	-	90	-	90	-	90	-
Erenköy	Delyos Okulu	Rüşdiye	-	-	50	-	50	-	70	-	70	-
Biga	Rum Okulu	İbtidai	12	-	15	-	12	-	12	-	12	-
Biga	Rum Okulu	Rüşdiye	0	-	0	-	0	-	0	-	0	-
Biga	Rum Kız Okulu	İbtidai	90	-	10	-	70	-	70	-	70	-
Biga	Karadağ Köyü	Rüşdiye	-	-	-	-	40	35	40	16	40	16
Biga	Değirmencik Köyü	İbtidai	-	-	-	-	38	23	38	35	38	35
Biga	Aksaz Köyü	İbtidai	-	-	-	-	45	26	45	23	45	23
Biga	Havane Köyü	İbtidai	-	-	-	-	50	20	50	36	50	36
Biga	Mısakçe Köyü	İbtidai	-	-	-	-	20	18	20	20	20	20
Biga	Kalaratlı Köyü	İbtidai	-	-	-	-	35	20	35	18	35	18
Ezine	Rum Okulu	İbtidai	55	-	-	-	45	-	45	-	45	-
Ezine	Rum Kız Okulu	İbtidai	45	-	-	-	37	-	37	-	37	-
Ezine	Cedid Köyü	İbtidai	-	-	-	-	33	16	33	20	33	20
Kumka le	Yenişehir okulu	İbtidai	-	-	-	-	30	20	30	-	30	17

⁸³ A.g.İ., s. 102, 171, 173, 174.

Bayanlık	Rum Okulu	İbtidai	-	-	-	75	63	-	-	75	63
Lapseki	Ayatekone	İbtidai	-	-	60	30	50	25	50	25	48
Avşak	Papaslık Köyü	İbtidai	ve	-	-	30	13	-	-	30	13
Avşak	Narlı Köyü	Rüşdiye	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Avşak	Narlı Köyü	İbtidai	ve	-	-	27	21	-	-	27	21
Avşak	Rüşdiye	Rüşdiye	ve	-	-	23	25	-	-	23	25
Avşak	Adapepe Köyü	İbtidai	ve	-	-	-	-	-	-	-	-
Avşak	Çetna-i Kebir	İbtidai	-	-	-	35	19	25	13	25	10
Avşak	Çetna-i Sağır	İbtidai	-	-	-	10	13	10	20	18	20
Toplam			23	18	35	24	97	64	80	51	96
			5	5	4	0	0	8	5	7	7

3- Yahudi Okulları

Yahudi toplumuna modern eğitim hareketi, diğer topluluklarda olduğu gibi, ticaret burjuvazisi yoluyla değil, Uluslararası Yahudi burjuvazisinin girişimleriyle gelmiştir. Bunun en çarpıcı örneği Rochild gibi ünli Yahudi kapitalistlerinin 1860'da Paris'te Alliance Israélite'i kurmalarıdır. Bu kurum, Fransız Yahudilerinin eserdir. Kurulduktan sonra yayınladığı bildiride amacının Judizm için güçlü bir biçimde çalışmak olduğu şeklinde özetlenmiştir.⁸⁴ Osmanlı Yahudilerinin, özellikle Sefardi cemaatlerinin yaşadığı merkezlerdeki eğitim kurumlarının ıslah edilmesi için girişilen harekette yer alan yerel unsurlar, kuruluşundan hemen sonra bu kurumla temasa geçtiler. Yahudiler Alliance Israélite'yi Avrupa eğitim yolunu açacak bir güç olarak görüyorlardı. Onlara göre bu, Türkiye Yahudilerinin maddi ve manevi yönden kalkınması için mutlak bir gerekliliktir. Ancak ondan sonradır ki Türkiye Yahudileri, giderek Batı'nın tahakkümüne giren pazarlarda rekabet edebilir ve ayak bağı olan cehalet ve tutuculuktan kurtulabilirlerdi.⁸⁵

Çanakkale'de tek yabancı okul olan bu erkek ibtidaiyesi, Ocak 1878'de Evrensel İsrail Birliği (Alliance Israélite Universelle) merkez komitesi tarafından 112 öğrenci ile açılmıştır. Bu kuruluş 1888'de, erkek okulu ile aynı derecede olan

⁸⁴ İkanur Polat Haydaroglu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ankara, 1990, s. 185, 186.

⁸⁵ Arnon Rodrigue, *Türkiye Yahudilerinin Batılılaşması*, (Çev. İbrahim Yıldız), Ankara, 1997, s.75.

bir kız okulu da kurdu. Bu okulların ders programları Paris'teki laik ilkokulların ders programlarına benzerdi ve Fransızca eğitim yapıyordu. Erkek okulunda Fransızca'dan başka, İbrani ve Türkçe dersler de verilmekte idi. Okulların öğretmenleri Paris'te üstün hizmet beheri almış nitelikli kişilerdi. Kız rüştiyesinde öğrencilere nakış ve halıcılık da öğretiliyordu.⁸⁶ Okul, 1888 yılında faaliyete geçmesine karşın devlet tarafından 21 Şubat 1900 tarihinde ruhsat verilmiştir. Ruhsat verilen sorunlu müdür ise Fransız Mösyo Musa Kozi idi. Daha sonraki yıllarda okullar ibtidai ve rüşdiye olarak birlikte eğitim yapmağa başlamıştır.⁸⁷

Tablo-11. Çanakkale Alliance İsrailite Okulu

Öğrenciler	Eğitim-Öğretim Dönemleri ve Öğrenci Sayıları				
	1896-1897	1897-1898	1898-1899	1900-1901 ⁸⁸	1911 ⁸⁹
Erkek	130	120	120	110	-
Kız	110	130	130	120	-
Toplam	240	250	250	240	343

Fransızların kurduğu bu okullardan başka Çanakkale Yahudilerinin açtıkları ve 5-10 yaşlarında erkek çocuklarının devam ettiği 3 ibtidai daha vardı. Bu okullarda üç haham yönetiminde yaklaşık 170 öğrenci eğitim görüyordu. Buralarda Judo Espanoel lisansıyla genel Yahudi kuraları öğretilmekte idi.⁹⁰ Cuinet'in verdiği bu bilgilere karşın salnamelerde Alliance İsrailite okulu dışında, diğer Yahudi okulları hakkında bilgi yoktur. Yine 1913-1914 eğitim yılında Çanakkale'de 1 erkek 1 kız ve 2 karma olmak üzere 4 ibtidai vardı. Buralarda 264 erkek, 207 kız öğrenci, 6 erkek ve 3 kız öğretmen gözetiminde eğitim hizmetlerini yürütüyordu.⁹¹

4-Latin Katolik Okulları

Çanakkale'de az sayıdaki Katolik Latin nüfusuna rağmen bir Katolik okulu mevcuttu. Okul, İstanbul'da Papalık delegesi olan mitröveffa Kardinal Rotelli tarafından 1883 yılında kuruldu. Bu okulu Gregoryan din adamları yönetiyordu. Bu

⁸⁶ Vital Cuinet, *a.g.e.*, s. 701.

⁸⁷ *SMMU*, 1321, s. 740.

⁸⁸ *SMMU*, 1317, s. 1492-1493; *SMMU*, 1318, s. 1674-1675; *SMMU*, 1319, s. 984-985; *SMMU*, 1321, s. 740.

⁸⁹ Aron Rodrigue, *a.g.e.*, s. 145.

⁹⁰ Vital Cuinet, *a.g.e.*, s. 701

⁹¹ *A.g.e.*, s. 171, 172, 174.

tarifte okulda 30 erkek ve kız öğrenci vardı. İlköğretimde onlara din görevlileri öğretmenlik yapıyor ve Fransızca eğitim veriliyordu. Kızlar ayrıca dikiş nakış ve halıcılık da öğreniyorlardı. Bu kurumun İstanbul bağlantısını bir Rum kadın öğretmen yapıyordu. Fransız konsolosu ve İstanbul Papalık delegeleri tarafından senelik düzenlenen bir piyango yardımıyla bu kurum, başka hiçbir yerden yardım almadan varlığını sürdürüyordu.⁹²

C- KÜTÜPHANELER

Bu dönemde Çanakkale sancağında 3 adet kütüphane bulunmaktadı. Maarif salnamelerine göre Çanakkale merkezinde faaliyette bulunan kütüphane bulunmuyordu. En çok kitap bulunan kütüphane, Hacı Emin Ağa tarafından 1798'de Biga'da kurulan idi. Burada 450 kitap mevcuttu. 3 kütüphanede toplam 680 adet kitap bulunuyordu. Yine salnamelerden öğrendiğimize göre sancağ dahilinde herhangi bir matbaa ve gazete bulunmuyordu.

Tablo-12. Kütüphaneler⁹³

Kaza	Kütüphane Adı	Bulunduğu Mevki	Kurucusu	Kitap Sayısı	Açılış Tarihi
Biga	Hacı Emin Ağa	Takıyeci Mahallesi	Hacı Emin Ağa	450	1798
Ezine	Hadice Valide Sultan	Kumkale Mahiyesi	Hadice Valide Sultan	150	Bilinmiyor
Lapse ki	Câmi Kütüphanesi	Lapseki Kasabası Camisi İçinde	Yesañ Efendi	Ali 80	1846
Toplam Kitap				680	

Bu genel kütüphanelerden başka evlerde bulunan kitapların varlığı bir şehrin kültür seviyesini gösteren en önemli işaretlerden biridir. Tereke* kayıtlarından Çanakkale'de yaşayanların evlerinde kitap bulunup bulunmadığını tespit etmek mümkündür. 1835-1852 yılları arasında ihiva eden 3 adet Çanakkale Şer'iyye Sicilinde⁹⁴ bulunan, 113'ü Çanakkale mahallelerinde ve 83'ü köylerde

⁹² Vital Cuinet, *a.g.e.*, s. 701.

⁹³ *SMMU*, 1319, s. 984-985.

* Tereke ölünün bıraktığı mal yerine kullanılır bir tabirdir. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, Cilt III, s. 460.

⁹⁴ Ali Sönmez, *Hicri 1251-1255 (M.1835-1839) Tarihli Çanakkale Şer'iyye Sicilinin Sosyo-Ekonomik Yapısının Değerlendirilmesi ve Transkripsiyonu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, ÇOMU, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakıncağ Tarihi Anabilim Dalı,

yaşayan toplam 197 Müslüman terekesi üzerinde yaptığımız araştırmaya göre, sadece 21 terekede herhangi bir kitaba rastlanılmıştır. Bu kitaplardan çoğu da Mushaf-i Şerif veya Kelâm-i Kadim diye kaydedilen Kur'an-ı Kerim'lerdir. Baktığımız 28 gayr-i Müslim terekkesinden sadece Yahudi mahallesinden Acı Kasıfye velâd-i Salamon adlı Yahudi'nin terekkesinde 60 kuruş değerinde isimleri belirtilmeyen kitaplar bulunuyordu.⁹⁵

Tablo-13. Çanakkale Evlerinde Bulunan Kitaplar

Mesleği	Kitap isimleri
Asâkir-i Nizâmiyede Hekimbâşı Elhâc Ahmet Şâkir Efendi	Mushaf-ı Şerif, Kâfiye Cümlesi, Sarf, Nahv Cümlesi, Molla Câmi, Menâsikât-ı Hâc, Evâmil Şerhi, Fetavayi Adliye, Ahîrî Kebîr, Câberî Tarihî, Fransızca Kitap,
Bahr-i Şerif Bogazında Asâkir-i Nizâmiyede Mülâzım Mehmed Ağa Bin Ahmed	Risâle, Üstüvani Kitap
Ali	Kitapları (isimleri belirtilmemiş)
“ 1. Alay Kaımmakamı Mehmed Bey b. Abdullah	Mushaf-ı Şerif
Biga Mutasarrıfı Hasan Haydar Paşa	Kara Davut Bey Mecmuası, Tabhiin ?
Okucular Köyünden Mustafa b. Osman	En'âm-i Şerif
Yalı Mahallesinden Şeyh Elhâc Mehmed Davut Efendi b. Ahmed	Kitaplarının bahası (Adları belirtilmemiş)
Türkçe köyünden Hâfız İbrahim bin Hüseyin Efendi	Mushaf-ı Şerif
Câmi-i Kebir Mah Elhâc Emin b. Osman	Ahmediyeye
Aslanca mahallesinden Karabıçak İbrahim b. Ali	Mushaf-ı Şerif
Hâfız İsmail Efendi b. Ali Efendi	Mushaf-ı Şerif, Kitap (Adı belirtilmemiş)
Sarıcaılı Köyü İmâmı Musa Efendi b. Ali	Kelâm-ı Kadim, Delâli-ı Şerif, 30 Adet

Çanakkale 1998; Mustafa Işık, a.g.t.; Ahmet Güngör, *Hicri 1266-1269 (M.1849-1852) Tarihli Çanakkale Şer'iyye Sicilleri Işığında Çanakkale'nin Sosyo-Ekonomik Yapısı (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, ÇOMU, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale, 1998.
⁹⁵ Mustafa Işık, a.g.t., s. 327, S.47/B.273.

Aslanca Mah. Es-Seyyid Elhâc Ali Efendi b. Hasan ⁹⁶	Kitap (isimleri belirtilmemiş)
Nüfus Defteri Nâzım, Es-seyyid İsa Efendi b. Abdullah	Kitap (Adları Yazılmamış)
Câmi-i Kebir Mahallesinden Hâcî Veli b. Ahmet	Delâli-ı Şerif, Muhammediyeye, Kitâb-ı Kelâm
2 Adet Ahmediyeye	
Câmi-i-Kebir Mah. Dehbag Elhâc Hatil b. İsmail	En'âm-ı Şerif
Topçu Tekâüderinden Hasan Ağa b. Ali	En'âm-ı Şerif, En'âm-ı Şerif, Türkî Terüme Kitap
Çınarlık Mahallesinden Ümmühân b. İsmail ⁹⁷	En'âm-ı Şerif, Kelâm-ı Kadim
Câmi-i-Kebir Mah İbrahim Ağa b. Ahmed	Kelâm-ı Kadim,
Câmi-i Kebir Mah Hâcî Mehmed b. Mehmed	Kelâm-ı Kadim, Köhne Kitap
Bigalı tabyasında Binbaşî Mehmed Ağa b. Abdullah ⁹⁸	Mushaf-ı Şerif, En'âm-ı Şerif

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi, terekelerinde kitap bulunan kişilerin mesleklerine bakıldığında çoğunun subay ve idareci olduğu görülmektedir. Bunlardan yedisi Çanakkale'de görev yapan binbaşî, mülâzım gibi subaylar, biri asker teaküdü ve bir diğeri ise ordu da hekimbaşlık yapan biriydi. Ayrıca bunların arasında Çanakkale mühasarrıfı ve Çanakkale nüfus nazırı gibi idareciler de vardı. Bunlardan başka kitap bırakanların çoğu, hacı ve hafız olan kişilerdir. Bu durum, matbaanın ülkemize girişinden yüzyıl başlarına kadar 200 yıllık bir sürede halkın kitaplara ve okumaya rağbet etmediğini göstermektedir. Bunun da çeşitli sebepleri bulunmaktadır. Fakat en önemlisi Osmanlı toplumunda okuma-yazma bilen kişilerin azlığıdır. Osmanlı toplumunda, ancak devlet ve din görevlileri okuma ve yazmayı bilmekte idi. Bu kitaplardan Sarf ve Nahv kitapları, medreselerde Arapça'nın öğretilmesi için okutulan dilbilgisi kitaplarıdır. Molla Câmi adlı kitap ise İranlı Meşhur alim ve şair (1414-1492) Molla Câmi'ye ait nahiv kitabıdır. En'âm-ı Şerif, En'âm Suresi ile bazı meşhur sureleri içine alan iyi hat ile yazılmış

⁹⁶ Ahmet Güngör, a.g.t., s. 88, B-68/s.21; s. 228, B-297/s.72; s. 241, B-311/s.79; s.255, B-328/s.86;s. 419, B-493/s.169;s.57, B-18/s.7;s.155, B-165/s.45;s. 231, B-299/s.74;s. 244, B-313/s.81;s. 292-293, B-370/s.108, s. 147, B.152/s.42.

⁹⁷ Mustafa Işık, a.g.t., s.69, Sh.5/B.39;s.167, Sh.20/B.116;s.182, sh25/B.125;s.240, sh.32/B.184;s.323, Sh.46/B.270.

⁹⁸ Ali Sönmez, a.g.t., s. 279, Sh.51/224; s.334, Sh.63/268;s.438, sh. 82/362.

ve tezhup edilmiş küçük kitapçuktur.⁹⁹ Terekesinde Kur'an-ı Kerim bulunmayan kişilerin camii, mescit, tekke ve medreselerde Kur'an okuyarak veya dinleyerek bu ihtiyaçlarını karşıladıkları söylenebilir.

Sonuç

Çanakkale, temelleri Fatih Sultan Mehmet tarafından atılan bir XV. yüzyıl şehridir. Zamanla şehir gelişerek büyümüş ve uzun süre eyalet merkezi olmuştur. Çanakkale'de Müslümanların yanında Rum, Ermeni, Yahudi azınlıklar da yaşamaktaydı.

Çanakkale'deki eğitim kurumlarına bakıldığında diğer Osmanlı şehirlerinden pek farkı olmadığı görülmektedir. Müslümanlar ve gayr-ı Müslimler kendi içlerinde eğitim hizmetlerini yürütüyorlardı. Bu dönemde geleneksel Müslüman okulları, Batı tarzında açılan okullarla rekabet edememiş, devletin de modern okullardan yana tavır alınmasıyla yavaş yavaş içleri boşaltılmıştır.

Müslümanlar bütün ülkede olduğu gibi Çanakkale'de de geleneksel ve modern olmak üzere iki ayrı okula devam ediyorlardı. Geleneksel okulların başında sıbyan mektepleri ve medreseler geliyordu. Çanakkale'de 7 medrese bulunmasına rağmen şehir merkezinde açık bulunan bir medrese yoktu. Batılılaşma ile birlikte devlet, hem sıbyan mekteplerinin hem de medreselerin yerine Batı tarzı eğitim kurumları açmaya başlamıştır. Medreselerin öğrencilerine bir gelecek vaat edememesi sebebiyle, Çanakkale halkı modern okulları tercih etmiştir.

Modern okulların başında 1869 yılından itibaren hemen hemen her kazada cemaat esasına göre kurulan rüşdiyeler gelmektedir. Her unsur kendi okulunu devlet gözetiminde açabiliyordu. Çanakkale ve kazalarında Müslümanların birer erkek rüşdiyesi vardı. Biga ve Çanakkale'de ayrıca kızların devam ettiği birer kız rüşdiyesi de bulunuyordu. Lise seviyesinde eğitim veren Çanakkale idadisi, 1888 yılında açılmıştır. İdadiler, Müslüman ve gayr-ı Müslim çocukların birlikte eğitim alabildikleri okullardı. Buna rağmen Çanakkale'de idadiye devan eden öğrenci sayılarına bakıldığında gayr-ı Müslimlerin bu okulu pekte tercih etmedikleri görülmüştür. Devletin ortak vatan fikriyle Osmanlı vatandaşları olma şuurunu vermenin yollarından biri olarak gördüğü bu okulların hedefine ulaşamadığı anlaşılmaktadır.

Çanakkale'de en çok nüfusa sahip olan azınlık olan Rumların ibtidai-rüşdiye seviyesinde 23 okulları bulunuyordu. Ermenilerin 2'si Çanakkale'de, 2'si Ezine'de ve 1'i Biga'da olmak üzere 5 ibtidai-rüşdiye okulları vardı. Çanakkale'deki tek yabancı okul ise Fransız Yahudilerinin kurdukları Alliance

İsrailite adındaki okul idi. Yahudilerin bundan başka 3 ibtidai-leri daha vardı. Çanakkale'de az sayıda nüfusa sahip olan Katolik Latin nüfusuna da bir okulu bulunuyordu. Çanakkale'de bulunan azınlık okullarının en önemli özelliği hepsinin devlet gözetiminden uzak ruhsatsız olarak açılmaları idi. Devletin bu okullara daha sonraki yıllarda ruhsat vererek yasallaştırdığı dikkati çekmektedir.

Zorunlu eğitim çağında olan Müslüman çocuklarının büyük kısmının okula gitmedikleri görülmektedir. Okula gönderilmeyen kız çocukları ise erkeklerle göre daha fazladır. Gayr-ı Müslimlerin okullarında ise kız-erkek öğrencilerin sayıları birbirine yakındır. Hatta Yahudilere ait okullarda bazı yıllarda kız öğrenci sayısı daha fazladır.

Çanakkale merkezde XIX yüzyıl sonlarında kütüphane bulunmuyordu. Sadece Biga, Ezine ve Lapseki'de 680 kitabın bulunduğu 3 kütüphane vardı. Yine Çanakkale evlerinde de kitabın olmadığı görülmektedir. Olan kitapların da büyük çoğunluğu Kur'an-ı Kerim idi.

1901 Maarif salnamesindeki verilere göre, vilayet ve livalardaki öğrencilerin nüfusa oranı sıralamasında Çanakkale 35 vilayet arasında %11.80 ile beşinci sırada yer almaktadır. Yine aynı dönemde Çanakkale sancağının genel nüfusu 140.000 ve okullardaki öğrenci sayısı 16525 olarak verilmektedir. Buna göre Çanakkale'de nüfusun binde 118 öğrenci idi.¹⁰⁰

⁹⁹ Abdülaziz Bey, *Osmanlı Adet Merasim ve Tabirleri II. Kitap* (Haz. Kazım Arsan-Duygu Arsan), İstanbul, 1995, s. 492, 529, 533.

¹⁰⁰ *A g i.*, s. 116.

Referanslar:

- BOA, (Başbakanlık Osmanlı Arşivi):ML. VRD. TMT. 5140. DH. UMVM, 69/60.
- Karasi Vilayetine Mahsus Salname, 1305.
- SNMU (Salhâme-i Nezâet-i Maârif-i Umûmiye), 1316, 1317,1318,1319,1321.
- SVCBS,(Salhâme-i Vilâyet-i Cezair-i Bahr-i Sefid), 1287,1292, 1293.
- SDAO (Salhâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîye): 1291,1292, 1293,1298,1299,1300,1305.
- Abdülaziz Bey, *Osmanlı Adet Merasim ve Tabirleri II. Kitap* (Haz. Kazım Arısan-Duygu Arısan), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1995.
- Akyüz, Y., *Türk Eğitim Tarihi*, A.Ü. Eğitim Fak. Yay., Ankara, 1982.
- Alkan, M. Ö. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Eğitim İstatistikleri 1839-1924", Osmanlı Devletinde Bilgi ve İstatistik, DİE Yay., Ankara 2000.
- Baltacı, C., *XV-XVI. Asırda Osmanlı Medreseleri (Teşkilat-Tarihi)*, İstanbul, 1976.
- Berkes, N., *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Doğu-Batı Yay., Tarihşiz.
- Cuinet, V., *La Turquie D'Asie Geographie Administrative Statistique, Descriptive et Raisonne de Chaque Province de L'Asie-Mineur*, Cilt ,3, Paris, 1894.
- Çanakale 1954.
- Diyanet İslam Ansiklopedisi, "Çanakale", Cilt 8, İstanbul, 1993.
- Güngör, A., *Hicri 1266-1269 (M.1849-1852) Tarihli Çanakale Şer'iyye Sicilleri Işığında Çanakale'nin Sosyo-Ekonomik Yapısı (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, ÇOMU, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakale,1998.
- Haydaroğlu, İ. P., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1990.
- Işık, M.,1255-1256 (1839-1840) Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, ÇOMU, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakale, 2001.
- İhsanoğlu, E., "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitimi Anlatışı", 150. Yılında Tanzimat (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara, 1992.
- "Eğitim ve Bilim", *Osmanlı Medeniyeti Tarihi I*, (Ed. E. İhsanoğlu), İstanbul, 1999.
- Kodoman, B., *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, TTK Yay., Ankara, 1999.
- Kodoman, B.- Saydam, A. "Tanzimat Devri Eğitim Sistemi", 150. Yılında

- Tanzimat, (Yayına Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız), Ankara, 1992.
- Korkmaz, Ş., *Çorum'un İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapısı (Tanzimat-II. Mesrutiyet)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, G.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003.
- Ortaylı, İ., *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, HİL Yay., Ankara, 1995.
- Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. II, III*, MEB Yay., İstanbul, 1993.
- Rodrique, A., *Türkiye Yahudilerinin Bağıllanması*, (Çev. İbrahim Yıldız), Ayraç Yay., Ankara, 1997.
- Sarıkaya, Y., *Medreseler ve Modernleşme*, İz Yay., İstanbul, 1997.
- Sönmez, A., *Hicri 1251-1255 (M.1835-1839) Tarihli Çanakale Şer'iyye Sicilinin Sosyo- Ekonomik Yapısının Değerlendirilmesi ve Transkripsiyonu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, ÇOMU, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakıncığ Tarihî Anabilim Dalı, Çanakale, 1998
- Şemseddin S., *Kâniâsü'l-A'lâm*, 5. Cilt, Kaşgar Yay., İstanbul, 1314.
- Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924, (Yay. Haz: Mehmet Ö. Alkan), Tarihî İstatistikler Dizisi, Cilt 6, DİE Yay., Ankara, 2000.
- Ülkütaşur, M. Ş., "Sibyan Okulları", Türk Kültürü, S. 33, 1965.
- Uzunçarşılı, İ.H., *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı*, TTK Yay., Ankara, 1988.

Educational Institutions in (Kâzım Paşa) Canakkale (1839-1924)

New arrangements regarding education constitutes one of the most important parts of the Westernisation movement in the Ottoman State. The period of Political Reforms (Tanzimat) is also a period of reconstruction in education as it is in all areas.

This article examines the educational institutions in Canakkale up until the period that involves 1924 Educational Unification (Tevhid-i Tedrisat). Schools have been analysed in two sections, Muslim and non-Muslim schools. The Muslim schools have also been classified as traditional and contemporary. In addition to schools, libraries and books that were kept in houses have also been the subject of this article. Education, City and State yearbooks and statistics in terms of education constitute the main sources of this article.

Managerial and populationary status of the city of Canakkale have taken place roughly in this article. Canakkale is a city, which does not have a very old establishment history and is a XV. century city foundations laid by Fatih Sultan Mehmet. In terms of the managerial status the city of Canakkale had been associated with the sanjak of Biga in the Province of Anatolia during the initial period of the Ottoman Empire. Afterwards, it took a part within the city of Cezair-i Bahri-i Sefid, which was established in about 1533 and whose centre was initially Gallipoli and later on Canakkale became the centre. The city enlarged by time and in 1887 there were 14584 people living in ten suburbs. There were also minorities consisting of mainly the Greeks of Turkish nationality, Armenians and Jews.

The first of the schools that the Muslims had was the schools for children (sıbyan mektebi), which were basically the primary schools and were attended by children whose ages were between 5-10. There were 190 primary schools in Canakkale and in surrounding districts in 1870, 323 in 1876 and 411 in 1895. Another traditional school was the Muslim theological schools called medrese. Their level of education was higher than the primary schools and there was one medrese in all cities and districts in the Ottoman State. There were 7 theological schools in Canakkale between 1896-1901. The number of students attending to these schools was a lot lower than the students attending to the contemporary schools. This was due to the fact that the Westernisation and modernism movements had negative influences on these schools. After the Political Reform Western-style schools had replaced gradually the theological schools. It was necessary to study at the modern schools, which the state had established in order to have a respected job and work as an official. All these developments had negative effects on the theological schools in Canakkale. These effects can be

clearly seen especially when the number of students who go to the theological schools and modern schools were examined. As a result of this there were only 18 students on average who attend the seven theological schools between 1896-1901. On the other hand, there were 132 Muslim students on average attending to the preparatory schools.

Regarding the modern schools that the state had built there were the primitive schools (iptidai), which were similar to the primary schools. In order to remove this duality in primary education, the Ministry of Education favoured the primitive schools. There were 2481 male and 992 female students in 40 primitive schools in Canakkale between 1913-1914.

Another modern school was Rusdiye. These were the schools associated with the preparatory schools and were providing a junior high school level of education. In 1870s, there was one rusdiye established in Canakkale and in its districts. Also there was one female rusdiye established in 1896 in Canakkale and one in Biga established in 1897.

Canakkale preparatory school was opened in 1888. These schools where Muslim and non-Muslim students studied side by side were the institutions that would support the state's power by creating an Ottoman consciousness. However, most of the students of the Canakkale preparatory schools were Muslims and it is seen that it did not have a high popularity amongst the non-Muslims who made up the largest community. While there were 132 Muslim students attending the preparatory schools between 1895-1901, the number of non-Muslim students was only 22. Later on the Canakkale preparatory school was transformed in to a sultanıye. During Canakkale Wars, sultanıye was closed with all other schools. In 1920s people of Canakkale have tried very hard in order to have the sultanıye opened and this resulted in the commencement of the first division of sultanıye to its education.

It is seen that most of the Muslim children who were supposed to attend schools did not do so. Number of females who were not allowed to go to schools was higher than males. In reality, this fact was true in general in the Ottomans. Canakkale was not different from the other cities. At the schools of non-Muslims, male and female ratio was very close to eachother and at some schools belonging to Jews, number of female students was higher than males.

The minority group that had the largest population in Canakkale was the Greeks of Turkish nationality. There were 23 schools belonging to this group including primitive schools and rusdiye in Canakkale. The education was monitored by the Patriarchate of the Greeks of Turkish nationality. The only private school was Jeweller Delyos male and female school managed by

Yorgaki of Imroz in Erenköy. There were five Armenian schools monitored by the Armenian Patriarchate, two of which were in Canakkale, two in Ezine and one in Biga.

The only foreign school which was providing a level of education close to the primitive schools and rusdiyes was the Alliance Israelite which was established by French Jews. Modern educational movement of the Jews community in the Ottomans was the result of the undertakings done by the International Jews bourgeois and not through the trade bourgeois as it was in other communities. Capitalist Jews had established Alliance Israelite in Paris in 1860 and this was seen as the way to the European style educational system by the Ottoman Jews. According to them this was a definite necessity for the Turkish Jews to develop financially and spiritually. In addition to this school established by the French there were three other primitive schools opened by Canakkale Jews and attended by male students. Also in Canakkale there was one more primitive school established by the Papacy representative in Istanbul and which belonged to the Latin Catholic population whose numbers were relatively low. The most important characteristic of the schools belonging to the minority groups in Canakkale was that they were away from the state surveillance and were opened without a licence. It is interesting to see that in the following years, the state had legalised these schools by providing licences.

There were not many libraries at the end of the XIX century. There were only three libraries which had 680 books in Biga, Ezine and Lapseki. It is also seen that there were not many books at the houses of Canakkale. Out of 197 houses that we have examined only 21 of them had books, most of which were Koran. It is also another fact that most of the people who owned these books were the government officials. This shows that the Ottoman society were not keen on reading.

According to the data given in 1901 Education yearbook, Canakkale had ranked fifth with 11.80 % amongst the 35 cities in student to population ratios. Also in the same period, general population in Canakkale was given as 140.000 and the number of students at schools as 16525. Therefore, 118 people in one thousand were students in Canakkale.

1530'LARDA ÇANAKKALE YÖRESİNDE YERLEŞİM VE NÜFUS

M. MUSTARİA KULU*

Anadolu'nun kuzeybatısı ile Balkanların güneydoğusunda bulunan Çanakkale yöresi, Biga ve Gelibolu yarımadalarının büyük bir kısmı ile Gökçeada ve Bozcaada'yı kapsamaktadır. Jeopolitik olarak çok büyük önem taşıyan boğazın uzunluğu 62 km. olup, Çanakkale denize en fazla kıyısı olan ildir. Bu yörede MÖ. III. bin yıldan itibaren bir yerleşim vardır. Truva'lılar, Yunanlılar, Persler, Bergamalılar, Romalılar ve Bizanslılar² buraya hakim olmuştur. Yerleşim yerleri deniz kıyısında, ovalarda, yol güzergahlarında ve dağ yamaçlarındadır. Huzur ve asayişin sağlandığı dönemlerde kıyılardaki yerleşmeler büyürken, tersi durumlarda kıyılardan uzak yerler tercih edilmiştir. Özellikle Anıtık çağda kurulan yerleşmelere bakıldığında zaman Çanakkale yöresinin daha parlak bir dönem yaşadığı görülmektedir. İstanbul Boğazının önem kazanmaya başlaması ile Çanakkale Boğazının önemi azalmıştır.

Bu yörenin jeopolitik konumu, yöredeki yerleşim ve nüfus hareketliliğini etkilemiştir. Değişen siyasi dengelere göre bu yöredeki yerleşim yerlerinden birinin önemi azalırken bir diğerinin önemi artmıştır. Anıtık çağda yörenin en büyük yerleşim yeri *Truva* iken, Roma İmparatorluğu'nun yükselmesiyle beraber *Alexandre Troas* önem kazanmıştır. Bizans'la beraber ise *Gelibolu* ve *Abydos* bu yörenin en önemli yerleşim merkezleri olmuştur.

Türklerin bu yöre ile ilk temasları, 1071 Malazgirt savaşından sonraki yıllarda başlamıştır, fakat Haçlı Seferleri'nin başlamasıyla Batı Anadolu Türklerin elinden çıkmış ve buraya yapılan akınlar belli bir döneme kadar sekteye uğramıştır. 1204 tarihinden sonra Bizans'ın bu yöreden İstanbul'a dönmesi ve bu yörede oluşan iktidar boşluğunu, doğudan gelen Türkmenlerin doldurmaya başlaması ile bu yöredeki Türk etkinliği tekrar başlamıştır. Biga yarımadasının büyük bir kısmı, XIV. yüzyılın başlarında kesin olarak Karesi Türklerinin eline geçmiştir³.

Osmanlı'nın Biga yarımadasını 1354'te Karesi Beyliğinden alması ile yörede Osmanlı idaresi başlamıştır. Biga yarımadasının ele geçirilmesi ile Osmanlı

* *Araştırma Görevlisi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, SBE, Orta Doğu Çalışmaları ABD,*

¹ Tuncel 1993b, s. 199; daha geniş bilgi için bkz. Ünen, Niyazi 1947; *Yurt Ansiklopedisi,*

1982 "Çanakkale."

² Tuncel 1993a, s. 197.

³ Uzunçarşılı 1988, s. 97.

Devleti jeopolitik bir avantaj kazanarak, kısa sürede Gelibolu'yu ele geçirmiş ve daha sonra ise tüm Balkanları yönetimi altına alarak büyüme hızını devam ettirmiştir.⁴

Bu çalışmada 1530 tarihli ve 166 Numaralı Muhasebe-i Vilayeti-Anadolu Defteri'nde Biga lıvasına bağlı Biga, Balya, Çan, Ezinebazarı, Lapseki ve Çatalbergos kazaları ile Hüdavendigar lıvasındaki Tuzla kazası ile BOA TD. 434 Gelibolu Mufassal Tahrir Defterinden Gelibolu kazası, İmroz ve Bozaada'nın yerleşimi ve nüfusu hakkında bilgi verilecektir. Biga ve Hüdavendigar livaları hakkında Muhasebe-i Vilayeti-Anadolu Defterinde bilgi olmasına rağmen, Gelibolu kazası ve adaların içerisinde olduğu "paşa sancığı"nın Muhasebe defteri arşivde bulunamamıştır. Muhasebe defterleri merkezde tahrir defterlerinden oluşturulduğu için, Gelibolu yöresinin tahrir defterinden 1530 tarihine⁵ en uygun düşen 434 nolu defterden yerleşim ve nüfusla ilgili bilgiler çıkarılmaya çalışılmıştır. Fakat Gelibolu tahrir defterinin son kısmı eksik olduğu için, Gelibolu kazasındaki bazı vakıflarla ve bunlara bağlı yerleşim yerleriyle ilgili bilgiler eksiktir.

Çalışma, mahalle (Kaza merkezlerinin) köy, mezraa, çiftlik vakıf adı, hane, müccerred sayısı, yıllık vergi miktarı gibi daha çok kantitatif bilgiler içermektedir. Bu çalışmadaki verilerin farklı disiplinlerce değerlendirilerek, kütüphane coğrafyanızın bir parçası olan bu yörenin daha iyi anlaşılması mümkün olabilecektir. Böylece buradaki niceliksel bilgiler zamanla daha niteliksel bilgilere dönüşebilecektir.

Sanayi öncesi tarım toplumu olan Osmanlı Devletinde, sınırlardaki toprak ve nüfus potansiyeline uygun bir vergilendirme için çeşitli tahrirler (sayımlar) yapılmıştır. Çünkü toprak, o zamanki ekonomik yapının gereği bütün reyayı ve devleti ilgilendirdiği için devlet, yaptığı tahrirlerle ana üretim kaynağı olan toprağı kontrol altına almaya çalışmıştır⁶. Osmanlı tarih araştırmalarında yerel ve genel tarih yazımcılığı açısından önemli olan tahrir defterleri⁷ *timar* sistemi (belli bir hizmet üreten askeri ve idari görevlilere ekonomik gelir olması için toprağın verilmesi) gereği olarak tahmin el değiştirmesi, gelir kaynaklarının değişmesi gibi durumlarda düzenlenirdi.

⁴ Kurtoglu 1935, s.291.

⁵ Bu defterin hazırlanış tarihi üzerinde yazılı olmamasına rağmen, defterdar İskender Çelebi'nin hasırlarının kaydedilmiş olmasından dolayı onun dönemi olan 1526-34 yılları arasında olmasına gerekir.(Sezgin 1998, s.15) Bu sebeple tarihi genelde bir çok yerde 1530 olarak alınmıştır.

⁶ Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Barkan 1998, s. 3-47.

⁷ BOA. TD. 166, Tıpkıbasım, s.17.

Tahrir defterlerinde Çanakkale yöresinin yerleşimi ve nüfusu ile ilgili başka kaynaklarda bulunamayacak çok önemli bilgiler bulunmaktadır. Eyaletler Osmanlı idari sisteminin temel birimi olan sancaklardan (iliva) oluşuyordu⁸. Livalar kazalardan, kazalar ise köylerden oluşan bir birimlerdi. 1530'larda Çanakkale yöresi üç farklı sancaktaki kazaların bir kısmından oluşuyordu: Biga, Gelibolu ve Hüdavendigar. Biga ve Hüdavendigar sancakları Anadolu Eyaletine bağlı iken, Gelibolu sancığı Rumeli eyaletine bağlı idi. Cezayir-i Bahri Sefid eyaletinin kurulması ile Biga ve Gelibolu sancakları buraya bağlanmıştır⁹. Çanakkale yöresinin Biga yarımadasındaki toprakların büyük kısmı Biga sancığına bağlı idi: Biga, Balya, Çan, Ezinebazarı, Lapseki, Çatalbergos. Fakat Balya kazasının küçük bir kısmı bugün Çanakkale ili sınırları içerisinde. Ayrıca Edemir Körfezinin kuzeyindeki bugünkü adı ile Ayvıcık ilçesi, 1530'larda Tuzla Kazası adı ile Hüdavendigar sancığına bağlıdır. Gelibolu kazası ile İmroz (Gökçeada) ve Bozaada (Tenedos) Gelibolu Sancığına bağlıdır. Bu çalışmada yakarıdaki kazalara bağlı yerlerin yerleşimi ve nüfusu hakkında bilgi verilecektir. Bunlardan genelde kaza ve nahiyeye merkezlerindeki (nefs) mahallelerde¹⁰ ve köylerde yerleşim yerleri vardı. Az da olsa çiftlik mezra ve kalelerde de yerleşmiş haneler vardı.

Değerlendirilen yıllardaki Osmanlı toprak sistemi olan ve devletin geniş bölümünde uygulanan timar sistemi Çanakkale yöresinde de uygulanmıştır. Çanakkale yöresindeki yerleşim yerlerinde *timar rayyetinin* yanında, *vakıf rayyetine* de rastlanmaktadır. Ayrıca piyade-müsellem, kürekçi, katrançı, zıfçı, gibi değişik cemaatlerde de bulunuyordu. Miri arazilerde uygulanan timar sistemi kendi içerisinde toprağın gelirine göre has, zeamet ve timar olarak ayrılıyordu.¹¹ Bunlara irili ufaklı köyler, mahalleler, mezraalar, çiftlikleri vb. bağlıydı. Miri arazinin mülkiyeti devlete ait olmasına rağmen, tasarrufu devlete veya devlet adına şahıslara ait olabiliyordu. Vakıf ve mülk arazilerde ise hem mülkiyet hem de tasarruf devlete ait değildi fakat devlet bunları kontrol altında tutuyordu.

Tahrir defterlerine bakılarak bir yerleşim yerinde kaç kişinin yaşadığını kesin olarak söyleyebilmek mümkün değildir. Ancak belli metotlar kullanılarak, nüfusla ilgili yaklaşık bir rakam elde edilebilir. Buna hane sayısının 5 ile çarpılması ve çıkan sonucu müccerredlerin eklenmesi ile ulaşılabılır¹². Hane sayısının 5 ile çarpılması her zaman kesin sonucu veremeyebilir, fakat bugüne kadar çalışmalarda genelde kullanıldığı için karşılaştırma yapılabilmesi için bu çalışmada

⁸ Ünal 1989, s. 27.

⁹ Sakiroğlu 1993, s. 500-501.

¹⁰ Daha geniş bilgi için bkz. Ergenç 1984, s. s. 69-78.

¹¹ Sertoglu 1986, s. 222.

¹² Bu konu ile detaylı bilgi için bkz. Barkan 1955, s. 1-36.

da bu katsayı esas alınmıştır. Defterde vergi vermeyen muaf zümreler hakkında da bilgi verilmiştir. Nüfus hesaplanırken vergi muafiyeti olan bu zümrelerde hesaba katılmıştır. Muhasebe defterinde mesleklerle ilgili bilgiler bulunmamaktadır. Deftere sadece vergiden muaf olan zümrelerle ilgili bilgiler verilmiştir. Nüfus hesaplanırken muhasebe defterinin verdiği rakamlar/ toplamlar esas alınmıştır. Kazalara bağlı köyler tabloda verilirken Muhasebe defterinde olduğu gibi *karye* başlığı altında yerleşim olan yerler alınmıştır. Cemaatlerin yaşadığı köyler ise tablolaların sonunda ayrıca verilmiştir.

Biga Kazası ve Köyleri¹³

Sarıcak merkezi olan Biga'da 9 Mahalle bulunmaktadır. Miriiva hasırları arasında olan Biga kazası merkezinde, 1 hatib, 6 imam, 2 müezzin, 1 kehduda, 2 pir-i zaif, 1 sipahizade, 5 sahib-i berat, 1 elliçi ve 3 doğancı yaşamaktadır. Biga merkezdeki boza-hanenin yıllık geliri 6000 akçedir.

Biga kazasında iskan olan 54 köy bulunmaktadır. Bazı köyler muhasebe defterine yazılmıyş olmalarına rağmen bunlarda yerleşim yoktur. Yıllık vergi gelirlerinden dolayı bunlar deftere kaydedilmiştir. Bunlar genelde boştur (hali) ve buradaki çiftlik ve mezarlarda ziraat olmaktadır. Bu köyler şunlardır: Eğertli, İceğörmü Türkmanoğlu, Akkişise, Bozevran, Akkılke/Hoca Ali, Çemberoğlu, Sazlıdere, Turasan, Bozviran, Pekmezli, İskender, Aydınlu, Köprü vb.

Biga kazasında Muhasebe defterine göre kazanın tümünde toplam 70 köy, 12 mezraa, 14 çiftlik ve 9 cemaat bulunmaktadır. Bu yerleşim yerlerinde 2 hatib, 31 imam, 2 müezzin, 5 kehduda 6 sipahizade, 17 sahib-i berat 2 muhassıl, 3 pir-i zaif, 1 elliçi, 22 doğancı, 2 muaf, 3 korucu, 5 meremneçi, 1 zavıye ve 152 dükkan bulunmaktadır. Nüfus olarak ise 1460 hane (237 muaf zümre) ve 233 (25 muaf zümre) mücerred yaşamaktadır. Bu da yaklaşık olarak 7533 kişilik bir nüfustur. Biga kazasının toplam geliri ise 354390 akçedir.

Tablo 1. Biga Şehir Merkezindeki Mahalleler

Mahalleler	Hane	Mücerred
Akkaz	15	2
Cami	22	3
Cami-i Sadi	13	2
Hacı Ahmet Halife	11	2
Ibrahim Bey	17	5
Ibrahim Çelebi	22	5

¹³ BOA. TD. 166, Tıpkıbasım, s. 213-221., Biga Hakkında daha fazla bilgi için bkz. Erneçen 1992, s. 136-137.

Kasab Hacı İvaz	23	2
Mescid-i Balu	25	1
Tabagan	18	4
Toplam	165	25

Tablo 2. Biga Kazasına Bağlı Köyler

(“m”: Müslüman, “g”: Gayrimüslim, “p”: diğer kullanımı “:” diğer okunuşu, “?” Kesin değil anlamlarında kullanılmıştır.“?”: yer anlamında kullanılmıştır.)

Köyler	Hane	Mücerred d
Ahadöglü	8m 19g	3
Ahiköy	12	1
Ahmet bey İli	14	1
Akköprü	7	8
Asılhan/ Hacı	9	6
Azadlı	7	-
Bağçeli	9	-
Bekirli/ Günerli	72	8
Bey Obası	23	3
Burhanlı	26	1
Çakırlı	13	4
Çataköy/ Çitköy	9	-
Çavuş	54	14
Çınarlı	8g	-
Çınarlıdörtent	45	11
Delü Bayezid	18	1
Demürcü	12	3
Dimetoka	24m, 8g	-
Eyerçi	41	5
Göllük	6	1
Güvenç/ Tarasçı	11m)	-
Güvercinlik	46	17
Hacı Elbeyi	10	3
Hacıbeyoğlu	19	3
Has	25	5
Havuççu	48g,	18
İşıklar	6	-
İci	4	-

Kadı	18	2
Kara Ali	16	3
Karaçavuş	17	5
Karaöz	8 m. 11 g	6
Kızılcaaltıse	10	3
Koçmanoğlu	22	5
Köpek Evranı	5	-
Köpekkoğlu	3	-
Mahmud	17	1
Mesudlu	23	4
ve Kerimüddin		
Mızan	24	-
Musaca	51g	12
Mülkiç?	2	-
Osmanlı	47	1
Ovacık	6	1
Saruhanlı/ Yentceköy	29	-
Sekban İbrahim	5	-
Sıgradı	1	-
Tatar Evranı	14	4
Turplu	77	4
Ulucak	17	3
Yakacak	15	1
Yakacak	9	5
Yavcı Mahmut	6	2
Yaycıağacı	8	1
Yörgüçü	5	2

Biga kazasının etnik yapısı yarımada'daki diğer kazalardan farklıdır. Yukarıdaki hane ve mücerredden farklı olarak Kazada gayrimüslimler de yaşamaktadır. Yukarıdaki köylerden farklı olarak *Yakf-ı Aişe Sultanı*'a ait olan Bekirli/ Günerlü köyündeki Merkeb mahallesinde 26 hane yaşamaktadır. Ayrıca cemaatler arasında da gebran bulunmaktadırlar. Bekirli köyünde 18 hane ve 6 mücerredden oluşan *Cemati-i Kıtıyan* ile Dimetoka köyünde 4 hane *Cemati-i Ellici Gebran* ve 6 hane *Cemati-i Gebran-ı Azadegan* yaşamaktadır. Biga'da toplam gayrimüslim 198 hane ve 36 mücerred yaşamaktadır, Yukarıdaki gebran yerleşmesine bakıldığı zaman genelde Osmanlı hanedanına ait topraklar olduğu görülmüştür¹⁴. Bu da yaklaşık 1026 kişilik bir gayrimüslim nüfus demektir.

¹⁴ Demircan 2000, s. 71.

Biga yarımadasında birçok Cemaat bulunmaktadır bu cemaatlerin büyük bir kısmı Yörük cemaatleridir. Cemaatlerin bu yöredeki varlığı, Osmanlı Devleti'nin batıya doğru fetih hareketlerindeki rollerini yansıtır¹⁵. Çanakkale yöresinin Biga kazasında şu cemaatler bulunmaktadır: 9 hanelik *Cemati-i Yörük* (Eğriçinar), 25 hane ve 2 mücerredin yaşadığı paşa çiftliğindeki cemaat, 9 hanelik *Cemati-i Karatikenoğulları*, 9 hane ve 1 mücerredin yaşadığı *Cemati-i Koyuneri*, 10 hane ve 1 mücerredin yaşadığı *Cemati-i Karadikenli*, 12 hanelik *Cemati-i Karabörücü*, 2 hanelik *Cemati-i Yörük* (Balıya kadılığı), 13 hane ve 3 hane ve 4 mücerredden oluşan *Cemati-i Yörük* (Balıya kadılığı), 13 hane ve 3 mücerredden oluşan *Cemati-i Yörük* (Saruca) ve 9 hanelik *Cemati-i Akçakoyunlu* (Karaçavuş), 10 hane ve 2 mücerredden oluşan *Cemati-i Müstımatan* (Mesut) ve 18 hane ve 6 mücerred Cemaçi kıtıyan (Bekirli). Ayrıca Dimetoka köyünde 5 haneden ve 1 mücerredden oluşan *Cemati-i Elliciyan*, 5 haneden oluşan gayrimüslim *Cemati-i Elliciyan-ı Gebran*, 4 haneden oluşan *Cemati-i Yundoğanları*, 6 haneden oluşan gayrimüslim *Cemati-i Gebran Azadegan* bulunmaktadır.

Biga'da toplam 12 mezraa bulunmaktadır. Bunlarda genelde yerleşim yoktur. Mihmat- Hımaroğlu, Özbek, Çongaroğlu, Çalı (Ortaluca), Kılavuz (Ortaluca), Samed (Hasköy), Ören (Biga), Beyçiftlik-Deli Haili, Mezraa-i diğer (Aydınlu), Mezraa-i diğer Çiftlik Değimlenler (Aydınlu) Sevinç (Ortaluca)'dur. Bunlardan sadece Ortaluca köyündeki Sevinç mezrasında 5 hane, 2 mücerred yaşamaktadır.

Biga'da 14 adet çiftlik bulunmaktadır. Bunların 13 tanesi vakıfların tasarrufu altındadır. Bunlarda da genelde yerleşim yoktur: Doğanlı Burnu (Koçnar), Hacı Süleyman, Çiftlik Alanpınarı Köpek Mevlana Seydi, Çiftlik (Deli Bayezid), Çiftlik Paşapınarı ve Kara Ağaç (Ahi), Çiftlik Kara-Viran (İskender), Çiftlik (Ulucak), Çiftlik Şeyh İsa (Pekmezli), Çiftlik, Çiftlik (İskender), Çiftlik Aydınlı Oğlu Timur (Aydınlu), Çiftlik Kolaoğlu Viran (Köprü), Beydereli ve Yakup Bey. Bunlardan sadece Danişmend köyü sınırında 10 hane ve 2 mücerredden oluşan Beyde (re)li çiftliği ile 16 hane ve 4 mücerredden oluşan ve geliri Gelibolu'daki imarete aktarılan Merhum Yakup Bey çiftliğinde (Kara Ali) yerleşim vardır.

Biga vakıf yönünden zengindir. Kazada önemli Evkaf-ı Selatinler bulunmaktadır. Bunların geliri genelde Biga dışına aktırılmaktadır. *Yakf-ı Sultan Murad Han*'a ait olan üç köy vardı: Osmanlı ve Turplu köylerinin geliri Karaköy'de olan 11 tane köprüye ve yanı başlarındaki kervansaraylara tahsis edilmişti: 3. köy olan Akköprü'nün geliri ise bu köydeki köprüye ve kervansaraya

¹⁵ İnbacı 1999, s. 151.

tahsis edilmiştir. Bu köprünün iki yanında 100 dönüm arazi ve Sultan Murat Han'a ait bir konak vardır. Beyazid'in oğlu olan şehzade Mahmut adına kurulan *Vakf-ı Merhum Sultan Mahmut*'ün geliri şehzadenin Bursa'daki mezarına tahsis edilmiştir. II. Beyazid'in kızı ve Sinan Paşa'nın zevcesi adına kurulan *Vakf-ı Aîşe Sultan Bekirli* köyü ve mahallelerinin gelirini kullanmaktadır. Bu defterde vakfın gelirinin nereye harcanacağı belirtilmemiştir. Fakat 1519 tarihli Biga Tahrir defterinde bu vakfın gelirinin Gelibolu'daki muallim haneye tahsis edildiği yazılıdır¹⁶. Bu yöreyi feth eden Süleyman Paşa adına kurulan *Vakf-ı Merhum Süleyman Paşa* mülk olan su sığırınının 2000 akçelik gelirini camiye harcamaktadır.

Medrese, imarethane, zaviye-tekke, gibi dini ve sosyal kurumların ihtiyaçlarını karşılayan hayri vakıflar da vardır: *Vakf-ı Sinan Paşa*, Biga merkezdeki 152 dükkânın icaresini buradaki zaviyenin iagesine tayin etmiştir. *Vakf-ı Mevlana Leyse Çelebi* ise 5 neferi olan mezra ile Beyciftliği/ Deli Halil adlı diğer mezrannın ve Hacı Süleyman çiftliğinin ve Biga merkezdeki hamamın icaresinin gelirlerinin 6540 akçesini cami ve medreseye, 6681 akçelik gelirini ise hamam ve çeşme tamiratına tahsis etmiştir. Kazada Buna benzer irtili ufaklı birçok vakıf bulunmaktadır.

Biga'daki vakıfların tasarrufunda toplam 11 köy, 4 mezraa bulunmaktadır. Bu vakıflara bağlı bu yerlerde 3 imam, 1 sipahizade, 1 doğancı, 2 sahib-i berat, 1 zaviye, 152 dükkân, 13 çiftlik ve su sığırları bulunmaktadır. 305 (237 muaf zümre) hane ve 31 (25 muaf zümre) mücerred yaşamaktadır. Toplam hasıllı ise 64953 akçedir.

Çan Kazası ve Köyleri¹⁷

Çan kazasının merkezi (nefs) yoktur ve dolayısıyla mahalleleri olmayan bir idari birimdir. Çan kazasında 34 köyde yerleşim vardır. Daru-alanı, Düş-budak, Kızıl-elma, Şabç, Cemalili, Budamyza, İğdırlı, Pir Köpek, Pir Mezid, Pir Mehmed, Pir Ahmed, Pir Mustafa köylerinde yerleşim yoktur. Muhasebe defterine göre ise Çan kazasının tümünde toplam 46 köy 13 mezraa, 2 çiftlik ve 4 cemaat bulunmaktadır. Bu yerlerde 15 imam, 1 müezzin, 1 muarraf, 6 sipahizade, 6 doğancı, 13 sahib-i berat ve 14 değirmen, bulunmaktadır. Yerleşim yerlerinde ise 528 hane ve 99 mücerred yaşamaktadır. Bu da yaklaşık olarak 2739 kişilik bir nüfus etmektedir. Bu nüfusun tamamı Müslüman'dır. Bu kazanın toplam hasıllı ise 101426 akçedir.

Tablo 3. Çan Kazasına Bağlı Köyler

Köyler	Hane	Mücerred
Akçaköy	11	-
Altıkulac	9	1
Bazarköy	34	3
Budamay	7	1
Comakhisari	12	6
Çınarcuk	13	-
Çukurbag	13	1
Darıclar	12	-
Depököy	7	5
Dereköy	15	3
Eğriyurdu	23	5
Gülmüşköy	11	5-
Hazma.yere.gürçün	3	1
Kadı/ Danışmendlü	12	1
Kara Bahadır	28	6
Karakoca	6	1
Karlıköy	10	-
Kayıkoy	15	3
Kınık	5	1
Kulfallı	13	-
Kurtalmuş	10	-
Küçük İbrahim	9	-
Küreci/ Dereli	20	2
Leşkeri/ Depçik	11	2
Mahmutköy/Haslar	5	-
Ozancuk	?	2
Pasaköy	36	6
Pınar	10	2
Rahmanköy ve Hacı Kasım	8	-
Subayrılı/ Du-r-Ali	20	6
Yaradılmış/ Germiyanlı	22	4
Yaylaçık	3	-
Yeniçeri Gazi	16	1
Yuvaköy	11	6

¹⁶ Demircan 2000, s. 191.

¹⁷ BOA. TD. 166, Tıpkıbasım, s. 227-231.

ve hiçbirinde iskan yoktur. Bayezid, Kuşü, Malatı, Kaya Bahşi, Korucak, Çukurbağ, Tuzla (Kızılelma), Kaya Ali (Çukurbağ), Kılıç (Paşaköy), diğer Kılıç (Paşaköy), Mezra diğeri (Paşa), Mezraa (Kayıköy/ Taşkun), Mezra diğeri (Taşkun).. Çan'da fazla çiftlik de yoktur. Sadece Ekinviran ve Çukurbağ köylerinde 2 tane vakıf çiftliği bulunmaktadır. Çan kazasında gelirleri züema ve sipahiyan timarlarına ait olan 5 akarsu vardır: Manol Argi, Osman Argi, Murad-Argı, İlyas Argi ve Timurtaş Argi.

Çan'da 4 cemaat bulunmaktadır. 6 hane ve 1 mücerredden oluşan *Yörükân-ı Sögüllu*, 22 hane ve 18 mücerredden oluşan *Cemaa-i diğeri Sögüllu*, 1 hane ve 2 mücerredden oluşan *Cemaaüi Yörükân Paşayığı*, 53 haneden oluşan *Cemaaüi Yörükân-ı ... Kayalar*. Bu cemaatlerin hepsi yöriktür. Çan'daki vakıfların tasarrufunda 11 hanenin bulunduğu 6 köy ile 2 çiftlik vardır.

Ezinebazarı Kazası ve Köyleri¹⁸

Ezinebazarının şehir merkezi 5 mahalleden oluşmaktadır. Bu mahallerden Mekteb, Harib ve Halifenin geliri Yakacak köyü ile beraber (3098) züema ve sipahiyan timarına ait iken Cami ve Yahya Bey mahallerinin geliri ise (3619) Ezine'nin merkezindeki Ahi Yunus vakfına aittir. Beş mahalle ile Yakacak köyünde toplam 153 Hane ve 18 mücerred yaşamaktadır. Bu da yaklaşık olarak 783 kişi etmektedir. Ezine'nin merkezinde 4 imam, 1 müezzin, 1 kehtüda, 6 ellici, 3 sahib-i berat, 1 naib, yaşamaktadır. Kazaya adını veren şehir merkezindeki pazarın yıllık vergisi ise 4000 akçedir.

Bu kazaya bağlı 64 köyde iskan vardır. Karkın, Kilise Köy, Boğaztan/ bogazbağ, Hamzaçılar, Kafır)viran, Ekinviran, Surlu, Bozköy, Sacaklı, Evciler, Eşekviran, Kavak, vb. köylerde ise yerleşim yoktur. İstanbullu ve Anduzlu köylerinde ise cemaatler yaşamaktadır. Muhasebe defterine göre Ezine kazasının genelinde 81 köy, 52 mezraa bulunmaktadır. Bu yerlerde 46 imam, 12 müezzin, 14 pır fani, 14 sahib-i berat, 5 ellici 4 sipahizade, 1 doğancı, 4 ana, 5 buğurcu 11 değirmen, 11 akarsu vardır. Ezine'deki bu yerleşim yerlerinde toplam 1453 hanede (417 muaf zümre), 252 mücerred (80 muaf zümre) bulunmaktadır. Bu da yaklaşık olarak 7022 kişilik bir nüfus demektir. Kazadan elde edilen hasılat toplamı 294318 akçedir.

Tablo 4. Ezinebazarı Şehir Merkezindeki Mahalleler

Mahalleler	Hane	Mücerred
Cami	37	5
Halife	23	2
Harib	18	32
Mekteb	15	2
Yahya Bey	38	3

Tablo 5. Ezine Kazasına Bağlı Köyler ve Hane Dağılımı:

Köyler	Hane	Hane	Mücerred
Ağaçlı	11	4	
Akçakecili	14	-	
Akköy	ve 56	21	
Balabanköyü			
Alemşa (h) lu	14	3	
Arasanta	5	-	
Aydınobası	8	1	
Bağçeli	30	-	
Balkitü	12	2	
Barak	5	1	
Bazarköy	10	2	
Bergos	26	8	
Bozeli	16	1	
Bozköy	29	1	
Bölücek	39	11	
Bügdüz/Yahşi Bey	23	3	
Camluca	45	5	
Çaraksuz	15	5	
Çavuş	6	1	
Çayırköy	3	-	
Çeltiklülviran	9	1	
Çiftlik	5	2	
Danışmendli	49m 4g	1g	
Derecik	22	4	
Doğancılı	15	-	
Dündarlı	11	-	
Ekinviran (Çiftlik Ali	6	1	
Celebi)			
Esedili	7	1	
Evciler	16	2	

¹⁸ BOA. TD. 166, Tıpkıbasım, s. 232- 239

Göbekler	51	16
Hacı Murad	4	-
Hacı Yahya ve Kocabeş Yörükhan Halil III (Dörekli mezrası)	10	1
	33	10
İkizlü	14	3
İsrailiü	8	-
Kabaca Ahmet	20	2
Kalafalı	23	-
Karobası	13	1
Kastamonu	31	1
Kemalköy	39	12
Kerancı	25	6
Kızilköy	20	5
Kumköy	8	5
Küreçiler	4	-
Mavromat, Mornat	11	1
Ovacık	1	1
Ömer Danışmendli/ Abdurrahman	18	6
Pınarbaşı	20	4
Sakallı	34	12
Sarımsakçı	13	3
Surtülü	8	1
Sabci	41	9
Sabci Ahmet	12	-
Sabçili	?	3
Sabçılar	12	-
Seyhler	3	1
Tunradlı	23	1
Tunrullu	5	2
Turahan	3	-
Üyücek	11	-
Yakacak	22	2
Yayclar, /Kocaoğlu Bacalar	13	3
Yaylaclar	18	3
Yaylacık	7	1

Ezine kazasında az sayıda gayrimüslim yaşamaktadır. Ezinebazarı kazası mezraa yönünden zengindir. 52 adet mezraa bulunmaktadır. Bu çiftliklerin hiçbirisinde yerleşim yoktur. Halil (Karayıük), Mezraa Bayezid Karayıük),

Mezraa Doğancı Hacı (Ekinviran), Bayezid (Yigird Altler) mezraaları bazdaran tımari, Akpınar ve Yaylacık ise züema ve sipahiyan tımarna bağlıdır. Geriye kalan 47 mezraa vakf-ı çiftlik olarak eşitli köylerde vakıfların tasarrufu altındadır. Kazadaki 11 adet akarsudan elde edilen 19500 akçe'lik gelir ise Sancak beyine aittir.

Ezinebazarı da cemaat bakımından zengindir. "Gelibolu eminine iki haneye birer kantar kattan viren" 15 hane ve 1 mücerreden oluşan *Cemaat-i Kartancıyan*, "Burusa matu' sancak beyine 400 akça" veren *Cemaat-i Zifciyan*, *Cemaat-i Ahmetoğulları/ Mamadlar*, 9 hane ve 1 mücerreden oluşan *Cemati Yörükhan-ı Çiftlikler ve Kenikli*, 7 hane ve 1 mücerreden oluşan *Cemati Türkmen Kızıl Altı/ Hacı Hızroğulları*, *Cemaat-i Hacı Halil* (nahiye-i İskenderos), "develeri ile Behramkale tuzlasının tuzun emr olunduğu yerlere" ileren *Cemaat-i Arabıyan (Anduzlu)*, 11 nefer, 4 buğurcudan oluşan *Cemaat-i Anduzlu Arabları* (Anduzlu), 26 neferden oluşan *Cemaa-i Yatak Arabları*, 22 neferden oluşan *Cemaat-i Karaviran Arabları*. "yıda Gelibolu eminine hassa-i develer ve gemiler için 20 kantar kattan" viren ve 20 haneden ve 1 mücerreden oluşan *Cemaat-i Kartancıyan* (Saraycık).

Ezine Kazası vakıf yönünden zengindir. *Vakf-ı Sarıca Paşa* 3 köyün ve 1 mezrabolu geliri olan 13428 akçe'yi Gelibolu'daki imaretine vakf etmiştir. *Vakf-ı gazi Hüdevandığar ve Süleyman Paşa* 4794 akçe'lik gelirini ve Ezine merkezdeki hanamın icaresini (5760 akçe) Ezine merkezde olan Danışmend/ Abdurrahman zaviyesine ve fakirlerin iagesine vakfetmiştir. Merhum Süleyman paşa kurduğu *Vakf-ı Ahı Yunus'a* Ezinebazarının merkezinde olan zaviyeyi vakfetmiştir. *Vakf-ı İbrahim Paşa* ise Kumköy'ün 6752 akçe'lik gelirini Edremit'teki imaretine vakf etmiştir. Veliddin oğlu Ahmet Paşa 35 hane ve 15 mücerredin yaşadığı mülkünün gelirini (9840 akçe'yi) Bursa'da olan medresesine vakfetmiştir. Ezine merkezdeki *Vakf-ı Hebe Gazî'nin* geliri, Ezine Merkezdeki dükkanlardan (4000 akçe), Akköy'deki hanamdan (7000 akçe) ve Edremit'teki bahçeden (1000 akçe) gelmektedir. Bu gelirler, Ezinebazarı'daki camii, medrese, mektebhane ve çeşmeye vakfedilmiştir. Vakıf günde medreseye 7 akçe, mütevelliyeye 2 akça, talebeye 3, muallime 2, hatibe 1, müezzine 1 cüzhana 1, akçe ödemektedir.

Ezine'de vakıfların tasarrufunda 9 köy ile 48 mezraa bulunmaktadır. Bunlarda 1 cami, 1 medrese, 1 imaret, 1 müderris, 1 mütevellî, 1 naiib, 1 hatib, 1 muallim, 1 talebe, cüzhanan, 6 imam, 3 müezzin, 1 sahib-i berat, 3 ellici, 10 dükkan, 1 hanam, 1 sipahizade bulunmaktadır. Tüm bu yerleşim yerlerinde 223 hane (128 muaf zümre) ve 42 mücerred (23 muaf zümre). Hasılı ise 55409 akçadır.

Lapseki Kazası ve Köyleri¹⁹

Lapseki kazasının merkezi toplam 4 mahalleden oluşmaktadır. Bu mahallerin geliri boğazın tam karşısındaki Gelibolu mir-iivasının hassasıdır. Bu mahallelerde 1 Camii, 1 hatib, 1 müezzin, 2 cüzhanan, 7 sahib-i berat, 5 sipahi, 3 doğancı yaşamaktadır. 128 hane ve 77 mücerred yaklaşık olarak 717 kişinin Lapseki kazasında yaşadığını gösterir.

Lapseki kazasında 15 köyde yerleşim vardır: Turudlar, Çeltükci, Dübentli Koca, Bayramderesi, Beyınıarı köylerinde ise genelde ziraat yapılmakta olup yerleşim yoktur. Lapseki kazası toplam olarak 21 köy, 24 mezraa ve 12 çiftlikten oluşmaktadır. Bu yerlerde 3 zaviye, 1 hatib, 3 imam, 2 müezzin, 2 cüzhanan, 8 sahib-i berat, 13 sipahizade, 3 allam-i vakf, 1 pir fani, 4 doğancı ve 2 dikkkan, bulunmaktadır. Lapseki'deki yerleşim yerlerinde 464 hane (104 muaf zümre) ve 259 mücerred (53 muaf zümre) bulunmaktadır. Bu da yaklaşık olarak 2579 kişi demektir. Kazanın tüm hasılı nakdiye olarak 136496 akçedir.

Tablo 6. Lapseki Merkezindeki Mahalleler

Mahalleler	Hane	Mücerred
Carnii	63	36
Yeni Mescid	30	18
Canlı hoca	15	10
Halife	20	13
Toplam	128	77

Tablo 7. Lapseki Kazasına Bağlı Köyler

Köyler	Hane	Mücerred
AKköy	43	17
Akpınar	13	6
Alpagud	7	4
Aşağıyakası	9	7
Bozanlı, Burunlu	11	14
Büyük Yusuf	27	15
Sahin ili		
Cam	43	14

¹⁹ BOA. TD. 166, Tıpkıbasım, s. 239-243.

Çardak	54	22
Çerdikentli/ Elbevi	11	10
Debağ Ali	14	13
Has	54	20
İsmailiü	16	7
Kalfadır	13	6
Kızılca Ömer, Karaca	22	13
Ömer/ Yenice		
Şaybliü	14	3

Lapseki'de toplam 24 mezraa bulunmaktadır. Bucak ve Adayeri. Geriye kalan 22 mezraa ise vakıfların tasarrufundadır. Kazadaki 12 çiftliğin tümü vakıfların tasarrufundadır. Mezra ve çiftliklerde yerleşim vardır. Lapseki'de hiçbir cemaat de bulunmamaktadır.

Lapseki'de 31 adet vakıf bulunmaktadır. Bunlardan 1 tanesi *Vakf-ı Selatin*'dir: *Vakf-ı Merhum Gazi Hüdaventiğar*'a ait olan Has, Cam köylerinin geliri Lapseki merkezindeki caminin mevabına ve tamiyatına tayin edilmiştir. *Vakf-ı Merhum Süleyman Paşa* ve *Gazi Hüdaventiğar Gazi Bozanlı* ve *Çerdikentli/ Elbeyi* köyleri ile Lapseki'nin merkezinde ziraat olunan bu yerlerin gelirini (4008) Ezinebazarında olan zaviye-i Abdurrahman'a vakfetmiştir. *Vakf-ı Merhum Yakub Bey Çardak/ Kalfadır* ve *Akpınar* köylerinin gelirini bina ettiği imaretine tayin etmiştir. *Vakf-ı Özbek Şubası*'ya ait olan *AKköy*'ün 7508 akçelik geliri vardı. Cerrahî Hamza mülkü olan Bayramderesi köyünün hasılı (5366) nefis-i Lapseki'de bina ettiği kervansarayına vakf etmiştir.

Lapseki'deki vakıfların tasarrufunda 11 köy ile 22 mezraa ve 12 çiftlik bulunmaktadır. Bunlarda 1 Camii, 3 zaviye, 1 hatib, 3 imam, 1 müezzin, 11 sahib-i berat, 3 gülam-i vakf, 3 dikkkan bulunmaktadır. 226 hane (60 muaf zümre) ile 122 mücerred (28 muaf zümre) yaşamaktaydı. Bu da yaklaşık olarak 1252 kişi demektir. Vakıfların tasarrufundaki nakdiye Toplam ise 82477 akçedir.

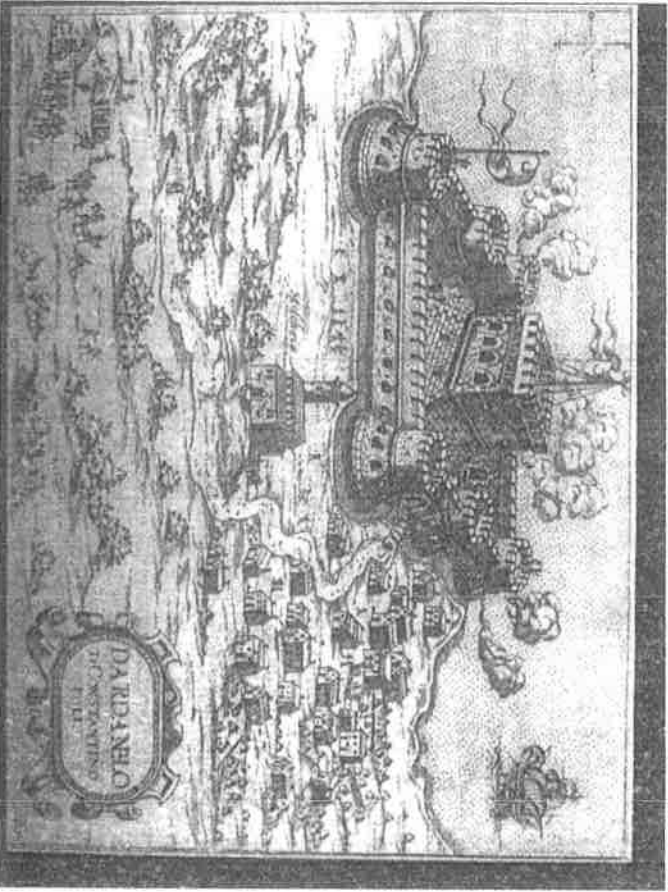
Çatalbergos Kazası ve Köyleri²⁰

Çatalbergos kazasının merkezi 5 mahalleden oluşmaktadır. Züema ve sipahiyan tınarlarından olan bu mahallelerde toplam 5 imam, 5 sipahizade, 9 sahib-i berat, 2 pir fani bulunmaktadır. Çatalbergos kazasının merkezinde 129 hane

²⁰ BOA. TD. 166, Tıpkıbasım, s. 244-247.

ile 144 mücerred bulunmaktadır. Bu da yaklaşık olarak 789 kişinin burada yaşadığını gösterir.

1530'larda Çatalbergos kazasına bağlı olan Kala-i Sultanîye'de 62 hane ve 35 mücerred haymanegan yaşamaktadır. Bu kişilerle ilgili olarak defterde şunlar yazılmıştır: "zıkr olunan haymanalar hisar hizmeti iderler cemî avariz-ı divaniyeden ve takalif-i örfiyyeden muaf ve müsellerlerdir ve mezkur kalanın hududu ve sinuru tayin olunmuştur zıkr olunan sınır içinde vaki olan vakf yerlerinden gayri bağlardaki ve ziraat olunan yerlerdeki öşr alınmaz defter-i atikte öşr kayd olunmamıştır zira hizmeti ettikleri ecilden muaf olmuşlardır Selatin mahiyetinde ellerinde mukarremmeleri var Hasıl resmi urus ve tabu 100 akçe"

Gravür I. Çanakkale Merkez 1566-74 (Gravürlerle Türkiye IV)

Çatalbergos'da 33 köyde yerleşim vardır. Deftere kayıtlı diğer köylerde ise yerleşim olmayıp, buralarda ziraat yapılmaktadır. Bu köyler şunlardır: Pegenek, Mihal, Sinekçiler, Yerköy, Çeltükci, Bahya/ Bağçeçük, Edelili, Akçayır, Has.

Çatalbergos kazasının genelinde Muhasebe defterine kayıtlı toplam 44 köy, 1 mezraa ve 1 çiftlik bulunmaktadır. Bu yerlerde 11 imam, 2 müezzin, 26 sipahizade, 13 sahib-i berat, 3 pir fani, 1 muhassıl, 6 doğancı ve 7 malul bulunmaktadır. Kazadaki bu yerleşim yerlerinde 853 hane (88 muaf zümre) ile 367 mücerred (37 muaf zümre) yaşamaktadır. Tüm kazanın hasılı nakit olarak 215475 akçedir.

Tablo 8. Çatalbergos kazasının Merkezindeki Mahalleler

Mahalleler	Hane	Mücerred
Orta camii	38	52
Tabagan	20	20
Ahi Beyazid	49	29
Taş ali	10	15.
Umurbey	12	28

Tablo 9. Çatalbergos Kazasına Bağlı Köyler

Köyler	Hane	Mücerred
Ahmetobası	15	8
Akçalı	18	6
Alacaklıse/ Çad	11	14
Alacaklıse/ Oranşderesi	22	8
Çerçiler	8	1
Çıldır	13	5
Frnk/Çavuş Mehmet	16	3
Gölköy/ Gökköy	6	4
Haçkırd	11	3
Hallıoğlu	5	3
Kalpaklı	41	14
Kangiri	16	10
Karabeylerköyü	10	6
Kemalli	10	7
Kemalören	24	6
Kızılcaören	51	28
Koz	47	9
Köpekler	26	2
Kumarili	26	17
Kursunlu	21	8
Lataçk	4	3

Musaca	27	14
Okular	10	1
Osmanca	5	4
Özümür/Okular	37	16
Saraycık	17	5
Sarıbey (li)ler	8	4
Sarıcalı	78	23
Satılı	13	8
Sendelobası	7	3
Üçbaşlı	33	18
Yapıldak	30	25
Yayağacı	8	-

Çatal bergosta 1 mezraa (Akçayır) ve 1 çiftlik (Has) bulunmaktadır. Çatalbergos'ta şu vakıflar bulunmaktadır. *Vakf-ı Cami Merhum Sultan Mehmet Han* tasarrufundaki bağların geliri mezkur caminin hazinesine ve çırığı yağına sarf olunmuş. Zikir olunan bağlardaki on iki dönüm yeri mamur bulunub bakıyesi harab olup yeri ziraat olunur. Geliri 490 akçedir. Çiftlikbağı mezraasının da 390 akçelik geliri vardır. *Vakf-ı Selatin-i Âm* ise Buca/ Bağçecik köyünün 1426 akçelik gelirini fukaraya sarf etmektedir. *Vakf-ı Zaviye-i Tifti* ise Alacakilise/ Çad köyünün 1310 akçelik gelirini tahsis etmiştir. Zürrî bir vakıf olmasına rağmen evlatları olmadığı için "haricîten tasarruf" olunur.

Vakıfların tasarrufunda 3 köy ile 1 mezraa bulunmaktadır. Bu yerleşim yerlerinde 23 hane (22 muaf zümre) ile 17 mücerred (15 muaf zümre) yaşamaktadır. Vakıfların toplam hasılları ise 3576 akçedir.

Balya Kazası ve Köyleri²¹

1530 tarihinde Biga sancığına bağlı olan Balya kazasının büyük bir kısmı bugün Balıkesir il sınırları içerisinde kalmaktadır. Fakat çalışmamızın bütünlüğü olabilmesi için Balya kazasının tümü verilmiştir. Şehir merkezi olmayan Balyanın mahalleleri de bulunmaktadır. Fakat şehir merkezi görevini gören ve 9 haneli *Karve-i Nefesi Balya* adlı bir köyü vardır.

Balya kazasında 66 köyde yerleşim vardır. Muhasebe defterine kayıtlı yerleşim olmayan köyler ise şunlardır: Kuru Yağınca Ağaç, Dırkıllı, Yağcibaşı, Bartacı, Tokmaklı, Kütreciler, Tokmaklı, Özümür, Küçükkoru, Kasırga, Aydoğdu, Umurca, Bayındır, Göbeller, Ayas, Kızılca Elma, Camluca, Bedic vb. Muhasebe

²¹ BOA. TD. 166, Tıpkıbasım, s. 221-227.

defterine göre Balya kazasının genelinde toplam 99 köy ve 3 mezraa vardır. Bu yerlerde 44 imam, 3 müezzin, 15 sahib-i berat, 31 sipahizade ve mazul, 5 kehtüda, 1 muhassıl, 5 malul, 1 mecnun, 38 değirmen, 26 akarsu bulunmaktadır. Balya kazasındaki yerleşim yerlerinde 1599 hane (13 muaf zümre) ve 199 mücerred (1 muaf zümre) yaşamaktadır. Bu da yaklaşık olarak 8194 kişilik bir nüfus demektir. Tüm Balyanın gelirler toplamı ise 230015 akçedir.

Tablo 10. Balya Kazasına Bağlı Köyler

Köyler	Hane	Mücerred
Nefsi Balya	9	-
Aklıkeci	16	-
Alaklıise	10	2
Avsar	40	9
Ayazlar	20	1
Bağbanlar	29	2
Bakacak	8	-
Bayat	18	1
Bazarcık	27	-
Bezircanlı	12	2
Boyalık	22	5
Camluca	16	4
Çalıklı	12	1
Çavuş	5	2
Çekirdek	21	1
Dambuldu	49	12
Darulanı	18	2
Dirkıllı	9	1
Gökbaşlı	4	-
Göyiran	7	1
Gölyan	11	3
Hodman/ Yarış	6	-
Ilıca	106	8
İnova	5	-
Kabakkozu	12	3
Kangınlu	16	5
Kanun?	9	1
Karacalar	20	1
Karacalı	5	-
Karaköy	6	-

Kartlı	14	2
Kayalar	13	1
Kırnıza	23	8
Koca Yusuf	10	1
Kocaili	22	5
Koneş	12	1
Korköy	17	3
Koyneri	5	-
Köpekli Seyh	10	2
Kumköy/ Kırgaşahın	18	2
Kurtular	8	-
Maden	9	1
Madenlü	4	-
Malkoçlu	9	1
Mancınık	18	3
Mesud	15	4
Mevran	35	9
Muhsiniili	7	1
Nabî Halil/ Tokmak	12	-
Osmanlı	17	2
Oksüz	43	6
Örencik	3	-
Özbek/ Bükoba	10	3
Saduddiniili	9	1
Sako	6	1
Seyfeddin Ovacı	29	10
Semdanlı	11	1
Tatarlı	9	4
Topuzlu	19	7
Torıhsalı/ İskender	58	8
Türtdiili	2	-
Türtüz	3	1
Üsüm	15	2
Yayolar	13	1
Yuvaköy	12	2
?	10	-

Balya kazasında 13 hanelik *Cemaa-i Uluköy* ve *Paşayığıt* ile 165 hane ve 28 mücerredden oluşan *Cemaa-i Yörük-an-ı Karacalı* (Avlonya), 39 hanelik *Cemaa-i Yörük-an*, 32 hanelik *Cemaa-i Paşayığıt Yörük-an* (Özbek Ala kilise) cemaatleri bulunmaktadır. Balya'daki vakıflara bağlı 9 köy, 2 mezraa ve 2 imam bulunmaktadır. Bu yerleşim yerlerinde 142 hane ile 10 mücerred bulunmaktadır.

Toplam hasılı ise 9015 akçedir.

Bu kazaların bağlı olduğu Biga sancağında toplam 6 kaza, 1 kasaba, 3 kaza merkezî (nefs), 1 kale, 6 hamam, 2 imaret, 5 cami, 1 medrese, 4 zaviye, 165 dükkan, 4 mescit, 13 cemaat, 63 değirmen, 27 çiftlik, 42 akarsu bulunuyordu. 1 nabi, 6 hatib, 167 imam, 22 müezzin, 1 mütevellî, 23 kethüda, 234 katrancı, 57 bazdaran, 40 doğancı, 6 elliciyân, 5 buğurcu, 21 pir-i fani, 3 korucu, 12 malul, 1 mecnun, 3 muarriif, 3 allame-i vakf, 4 ama, 637 piyade, 9566 tane nefer, 5 kadı, 2 zaim, 208 sipahi, 78 müstahfızan, 5356 piyade, 5356 hane-i avarız ve piyade, 1380 mücerred, 1831 muaf, vardı.

Tuzla Kazası ve Köyleri²²

Hüdavendigar sancağına bağlı olan Tuzla kazasının kasabası olan Kızılcatuzla bu yörenin en zengin bölgesiydi. Buranın merkezinde (Nefs-i Behram/ Kızılcatuzla) padişah hasarından olan 33 hane ve 10 mücerred ile Merhûm Sultan Selim vakfına ait olan 44 hane ve 17 mücerredin yaşadığı ile 27 hane ve 16 mücerredin yaşadığı *Mahalle-i İncipınar* bulunmaktadır. Kızılcatuzlannın en önemli gelir kaynağı memlahası(tuzla)dır.

Tuzla kazasında 72 köyde yerleşim vardır. Deftere kayıtlı diğer köylerde ise yerleşim yoktur. Bunlar bu yöredeki diğer boş köyler gibi genelde zıratın yapıldığı yerlerdir. Döğündü, Köstek, Mihlu, Nusret, Mihlu, Burunlu, Köpücek, Baran?, Üvecik, Bozviran, Nabî Ali vb. köyler. Tuzla kazasına genel olarak bakıldığında zaman 1 kasaba (*Behram/ Kızılca Tuzla*), 89 köy, 6 mezraa, 25 çiftlik, 3 cemaat, 1 memlaha, 5 zemin, 16 akarsu bulunmaktadır. Bunlarda 13 imam, 175 tuzcu ve 2579 nefer yaşamaktadır. Kazadaki yerleşim yerlerinde 1432 hane (589 muaf zümre) 930 mücerred (382 muaf zümre) yaşamaktadır. Bu da yaklaşık olarak 8090 kişilik bir nüfus demektir. Kazanın toplam hasılı ise 3315837 akçedir.

Tablo 11. Tuzla Kazasına Bağlı Köyler

Köyler	Hane	Mücerred
Adatepe	53	20
Ağaçköy	22	10
Akpınar	15	17
Ali Fakih	12	6
Artıklar	38	23
Ayasköyü	15	8
Babaderesi	93	21
Badamlı	30	17
Bahadıin	6	3

²² BOA. TD. 166, Tıpkıbasım, s. 165-171.

Balaban Lala	9	4
Bayramıç	37	27
Beyler, Bekçiler	11	-
Bergos	18	6
Büyükcepmi	16	9
Büyükküleflü	73	18
Çatak	23	22
Çavuş	9	2
Çömlek	8	15
Çukurköy	2	-
Dabağlar	20	1
Dereköy	82	23
Durabeyi	16	17
Duruflu	14	6
Duvaklı	24	26
Düfer?	1	-
Eren? Ve Ahi	28	14
Esedobası	7	4
Eşekli	5	1
Eymürütlü	7	9
Güvendik	5	45
Hızırşey	3	-
Hungeldi	11	11
Kalabalı	8	10
Kapucu/ Mihneth	12	11
Kavalar	37	13
Kayaoğlu ve Derecik	9	12
Kebe Yakub	15	10
Kızılköy	37	18
Kızılköy	15	6
Kızılyakub	3	1
Kiliseköy	1 m	
Kozcular	9	6
Kozlu	24	11
Kösedere	93	46
Kulfal	6	1
Kunköy	8	9
Küçük Küleflü	42	21
Küplü	12	2
Lavutköyü	102	15
Mekder?	23	21
Mentesederedi	19	19
Musa Fakih	10	1

Nusretköy	35	30
Oramışlar	7	7
Ovacık	7	4
Övücek	11	8
Papazlık ve Ahi	12	14
Pasayığı	8	6
Pınarbaşı ve Bağcılar	37	19
Pınarlı	9	8
Pıranı	10	-
Sarıhanlı Davud	16	5
Sazlı	33	30
Sahin	6	1
Temirciler	22	21
Tunurlu?	14	6
Uğurlu Çayırı	11	4
Üçkilise	30	35
Viranlı	9	4
Yardımlı/ Övücek	14	9
Yassıbağ	36	32
Yaylacık	9	4

Tuzla kazasında 6 tane mezra bulunmaktadır. Üçayaklı ve Doğancıçiftliği timar iken geriye kalan 4'ü vakıfların tasarrufundadır. Tuzla'da 45 hane 30 mücerredden oluşan Nusretköy eşkınlü mülktür. Tuzla kazasında 3 tane cemaat bulunmaktadır: 23 hane ve 8 mücerreden oluşan *Cemaat-i Yörükân*, 24 hane ve 12 mücerreden oluşan *Cemaat-i Avclar*, 20 hane 5 mücerreden oluşan *Cemaat-i Hasunlar*. Türkmenli, Yayaclar, Ağaçköy, Bekler, Ali Fakih, Karabaşlı, Mustafaoğlu İsa, Kızılköy, Küplü, Papaslık, Evciler, Yassıbağ, Atatepe (Battaldır) akarsularının gelirleri *Vakf-i İmaret-i Sarıca Paşa* ya aittir.

Tuzla vakıf yönünden zengin yörelerden birisidir. Tuzla'da hem *Vakf-i Selatin* hem de *Vakf-ı Âm* bulunmaktadır. *Evkaf-ı Selatin* vakıflarından olan *Vakf-i Medine-i Münevvere* gelirleri, tuzcu olan Dereköy ve Babaderesi'nin 19428 akçelik yıllık geliri ile bu vakfın tasarrufundaki çiftliklerin 1500 akçelik gelirden oluşmaktadır. Bu gelirler Medine-i Münevvere için harcanmaktadır. *Vakf-i Sultan Murad Han* tasarrufunda ise 20 hane ve 5 mücerredin olduğu *Cemaat-i Hasunlar*'ın 1740 akçelik yıllık geliri vardır. *Vakf-i Merham Sultan Selim Han* vakfının tasarrufunda ise Badamlı, Ağaçköy, Kavalar, Küplü, Sazlı, Duvaklı, Arıklar, Yassıbağ, Temirciler, Kiliseköy, Kızılköy, Sazlı, Büyükküleflü, Küçükküleflü, Ayasköyü, Papazlık ve Ahi, Kösedere, Yaylacık ve Bozviran köyleri ile 44 hane ve 17 mücerredin yaşadığı Nefs-i Behram/ Kızılca Tuzla, 27 hane ve 16 mücerredin yaşadığı mahalle-i İncirpınar vb. gelirleri

bulunmaktadır. *Yakf-ı Gazi Münevver*'in 102 hanelik ne'isi Tuzla'daki Lavutköyünün 7950 akçelik gelirinin 1/3'ü medreseye, 1/3'ü talebeve vakfedilmiştir.

Selatin vakıfları tasarrufunda 1 kasaba, 22 karye, 1 cemaat 15 imam 175 tuzcu ile 1 medrese vardır. Bu yerleşim yerlerinde 589 hane ve 382 mücerred yaşamaktadır. Selatin vakıflarının toplam hasılı 97037 akçedir.

Evkaf-ı Âm tasarrufunda ise 3 köy (Kebe Yakub, Naih Ali, Kızılköz), 6 mezraa, 24 çiftlik, 5 zemin, 16 akarsu, pırınç (53 Mudd, Kile), 2 imam bulunmaktadır, 7000 nakid akçe, 56 hane ile 28 mücerred bulunmaktadır. Bu vakıfların toplam hasılı ise 37772 akçedir.

Biga yarımadasındaki kazalarla ilgili istatistiksel bilgiler vermek gerekirse 166 nolu muhasebe defterine göre Biga yarımadasındaki 7 kazada 450 köy bulunmaktadır. Bu köylerin hepsinde 1530 tarihinde yerleşim yoktu. Fakat yerleşim olmayan köylerde de üretim (ziraa) olduğu için, bu köyler deftere kaydedilmiştir. Köylerin 231 tanesi züema ve sipahiyan timarlarındaydı. Biga yarımadasındaki kazaların her birinin yıllık vergi gelirleri farklı miktarlarda padişah, mirliya, züema ve sipahiyan, bazdaran, vakıf ve müstahfizan dinlerine gitmekteydi.

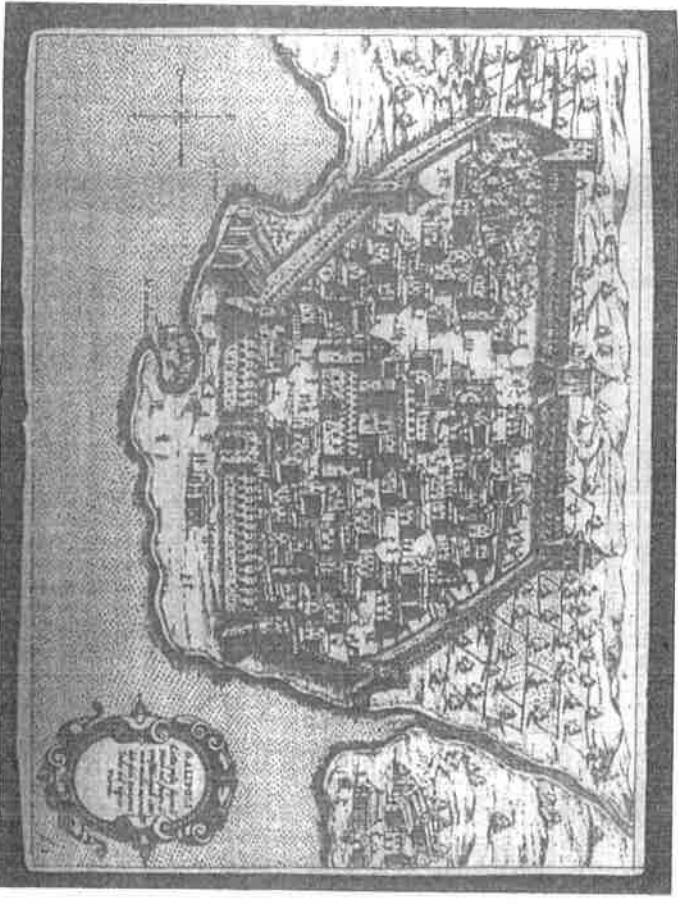
Gelibolu Kazası ve Köyleri²³

Bir liman şehri olan Gelibolu Osmanlı fethinden önce de bu yörenin en büyük yerleşim yeri idi. Bu özelliğini 1515-18 yıllarında buradaki tersanenin ve donanmanın İstanbul'a taşınmasına kadar devam ettirmiştir²⁴. Bundan sonra bile Gelibolu Asya ile Avrupa arasında önemli bir kapı olmuştur. Gelibolu'da da mahalleler genelde cami, imaret, mescit, kilise gibi dini ve sosyal kurumların etrafında oldukları için bunların isimleri ile adlandırılmıştır. Gelibolu mahallelerinin nüfus yapılarına baktığımız zaman bu yörenin karışındaki Biga yarımadasındaki kaza merkezlerinden farklı olarak önemli miktarda gayrimüslim nüfusun yaşadığı görülmektedir. Gelibolu merkezinde bulunan 65 mahlallenin (Bayır ve Kozludere dahil) 8 tanesi gayri Müslim mahallesidir. Müslüman mahallerinde 997 hane ve 214 mücerred yaşarken, Gayrimüslim mahallerinde 264 hane ve 69 mücerred yaşamaktadır. Bu hanelerin dışında Gelibolu'da bulunan aşağıdaki

²³ BOA, TD, 434. Gelibolu kazası ile ilgili daha fazla bilgi için Sezgin, 1991 tezine bakılabilir. Çalışmamızda Gelibolu'daki yerleşim yerlerinin adlarının okunmasında bu çalışmalardan yararlanmışır. Sezgin 1998, 138-176; ayrıca bkz Emecen 1996, s. 1-6; İnalçık 1965, s. 983-987;

²⁴ Kurtuluş 1938 s.37.

zümreler vergiden muafır: 2 Ama ve piri-fertü, 1 beytulmalı, 4 derviş, 26 ehliberat, 2 ehli-ilm, 4 fakir ve müflid, 1 halife, 2 hatib, 2 ihüyar, 61 imam, 3 katib, 1 Katib-i Gebrani-cizye-yava, 1 katib-i iskele, 1 katib-i mahzen, 1 katib-i muhkataat, 1 kethida, 1 kör, 2 köftürüm, 1 malul, 1 mariz, 2 mefluc, 1 muarrif, 21 muhassıl, 2 muhazir, 57 müezzim, 1 müvevelli, 1 nazır, 1 odabaşı; 15 pır, 2 piyade, 7 seyyid, 3 şerif, 1 şümani-i gümrük, 1 türbedar, 1 yiğirtbaşı. Bu 7758 kişilik bir nüfusun Gelibolu merkezde yaşadığını gösterir. Bu nüfusun 1389'u (%15) gayrimüslimdir.

Gravür 2. Gelibolu 1572 (Gravürlere Türkiye IV)

Gelibolu kazası Bolayır, Çimbi, Evreşe, Eceovası ve Karyaya nahiyelerinden oluşuyordu. Bu nahiyelere bağlı değişik büyüklükte 39 köy vardı. Bu köylerde vergi veren toplam Bu köylerde Müslüman 743 (30 Muaf zümre) hane ve 326 mücerred ile gayrimüslim 1361 (30 Muaf zümre) hane ve 632

mücerred yaşamaktadır. Bu da Gelibolu köylerinde 4049 Müslüman (%35) ile 7531 gayrimüslim (%65) yaşadığını gösterir.

Gelibolu kazasındaki yaya ve müsellemler teşkilatı bu kazanın yerleşim ve nüfus üzerinde önemli olmuştur. Bu teşkilatın 1530'lardan sonra kaldırılması ile bazı kaza ve köylerin raiyet yapısı değişmiştir. Bu teşkilatın kaldırılmasına kadar Eceovası ve Evreşe nahiyelerinin bir kısmı ile Karyaya nahiyesinin tamamı piyade ve müsellemler köyleriydi.²⁵ Bu teşkilatın kaldırılmasından sonra, bu köyler Kanuni Sultan Süleyman'ın İstanbul'da yaptırdığı Süleymaniye İmarinin vaktfedilmiştir. 1530'larda Karyaya nahiyesinin tamamı yaya ve müsellemler teşkilatına ait olduğu için buralarda köy bulunmamaktadır. Gelibolu kazası ekonomik faaliyetlerin yoğun olduğu bir yerdi: Liman, gümrük, tersane vb.²⁶

Tablo 12. Gelibolu Merkez Mahalleleri²⁷

Mahallenin adı	Hane	Mücerred
Cami-i Ahmed Bey	16	6
Cami-i Gazi Hüdevendigar	32	6
Cami-i Mesh Paşa	16	4
Cami-i Yakub Bey/Becamluca	34	5

²⁵ Karşılaştırma yapılması açısından bu üç nahiyenin yerleşim ve nüfusunu 1569 tarihli tahrir defterinden vermek gerekirse, bu nahiyelerden Evreşe Nahiyesinde Hora, Garos, Milan, Yüklüce, Kayagan/ Aksak Hazma, Doğan Arslan, Hamzalı, Çolaklı, Çöke, Yenice-i Eksanil, Bulurlu Hasan, Cenger Halil Mezası, Umurbeyli, Uluman, Karlı, İdris Fakih/ Doğançılı, Sofu, Süleyman Fakih Mezası, Burun Viran, Kilibeli, Kadı, Kızılca Derzili, Yörgüçlü, Mürseli, Koyunlu Kır, Marul/ Yaya, Haydarlı, Sağır Kocalı, Tura Doğan, Yayıllı, Yenice, Musacılı, Sarı İsmail, Adilhan, Şandırlı, Encikli, Teek, Geysel, Uçnakdere, Üçdere, Bayramlı, Göçlük, Halaçdere, Bolavadi, Karaağaç/ Yenice Çatak, Megariz, Sazlıdere, Kebekilise, Yyagağaç, Eksenil yerleşim yerleri vardır ve bu yerlerde toplam Müslüman 891 hane, 380 Mücerred ve 24 muaf ile gayrimüslim 1526 hane, 86 Mücerred ve 1 muaf yaşamaktadır. İkincisi olan Eceovası nahiyesinde ise Alpeden-i büzüğ, Alpeden-i küçük, Anafata-i büzüğ, Anafata-i küçük, Bahşi, Behram-i büzüğ, Behram-i küçük, Bigalı-i büzüğ, Ilgarderesi, Karanebeyli, Keçili, Kırte, Kocadağlı, Kum, Kuruncadere, Maydos, Sarı Mustafa, Sivli, Tursun, Uzun Hızrlı, Yalakova yerleşim yerlerinde Müslüman 1705 hane 981 mücerred ve 29 muaf zümme ile gayrimüslim 429 hane ve 209 mücerred yaşamaktadır. Karyaya nahiyesinde ise Akçaburgaz, Alemdar-i büzüğ, Alemdar-i küçük, Alemşahlı, Aydınlı, Bayır, Bigalı-i Küçük, Bogazlı, Çolaklı, Eşrefli, Güneyli, Kadı, Karaburgaz, Kavaklı, Kozlıdere, Mesudlu, Tatarlar, Tayı, Umıdci, Yeniçehir/ Burhanlı köylerinde Müslüman 1705 hane ve 681 mücerred ile gayrimüslim 429 hane ve 209 mücerred yaşamaktadır. Sezgin 1998, 162-167.

²⁶ Sezgin 1998, s. 138-139, 241-243.

²⁷ BA. TD. 434. S. 12a-29a.

Hacı Doğan	13	2
Hacı Müslül	20	6
Haraç Hazma	25	4
Hoca Hazma	28	10
İmar-i Saruca Paşa	16	3
Meccid-i Kul Hızır	25	3
Mescid-i Ahmed Çelebi bin Eftalazade	20	3
Mescid-i Ahmet Çelebi	11	3
Mescid-i Ali Fakih	29	6
Mescid-i Aşhan Paşa	5	-
Mescid-i Bahşizade	25	5
Mescid-i Bostancı İnebeyi Birçakcıoğlu	11	6
Mescid-i Dizdar	7	-
Mescid-i Duhur-i Sinan Bey	16	3
Mescid-i Eymir Paşa	11	3
Mescid-i Gazi Hüdevendigar	4	2
Mescid-i Gedik Hacı Hızır	15	6
Mescid-i Hacı Hüsam ve Bekir Çelebi	10	3
Mescid-i Hacı Kocak	25	2
Mescid-i Hacı Mustafa	11	2
Mescid-i Hacı Tanrıvermiş	17	2
Mescid-i Hacı Timurtaş	11	4
Mescid-i Hacı Yakub	20	4
Mescid-i Hacı Yakub Bey	6	2
Mescid-i Hasan Paşa	9	3
Mescid-i Hoca/Buçuk Kilindir	16	6
Mescid-i Hüseyinci	6	5
Mescid-i İskenderzade	16	2
Mescid-i Kapudan	40	7
Mescid-i Keçeci Hacı	20	4
Mescid-i Kılbuğancı	23	7
Mescid-i Kırmılu Hızır	22	10
Mescid-i Kılısalı/ Hacı İbrahim	16	2
Mescid-i Küçük Hacı/ veled-i İncil	12	2
Mescid-i Mütvellil	24	1
Mescid-i Paşa Hatun	11	1
Mescid-i Sinan Bey	7	2
Mescid-i Sofu Halil	23	6
Mescid-i Sultanzade/ Sungurca	14	4
Mescid-i Suyarı	12	6
Mescid-i Şeyh Muhyiddin Yazıcı	14	2
Mescid-i Tabbağın	26	2
Mescid-i Tat Ahmed	8	2

Mescid-i Uzun Yusuf	13	-
Mescid-i Uzunca Ibrahim	13	-
Mescid-i veledi Adli	18	6
Mescid-i veledi Cemşid	16	2
Mescid-i veledi Hüseyincik	22	4
Mescid-i veledi Karaca	26	4
Mescid-i veledi Papuccu	23	2
Mescid-i Yağcı Hacı Hızır	25	3
Zaviye-i Has Ahmed Bey	5	2
Mahalle (Kozludere)	21	8
Bayır (Köy)	42	-
Frenkler	5	1
Kilise-i Aya Nikola	46	12
Kilise-i Ayo Anas ma'a Papa Kostantin	18	10
Kilise-i Ayo Dimitri	38	10
Kilise-i Ayo Nikola	48	8
Kilise-i Ayo Yorgi	52	13
Kilise-i Panaya/Aya Yorgi	34	15
Yahudiyan	23	-
Toplam	1261	283

Tablo 13. Bolayır Nahiyesine Bağlı Köyler

Köyün adı	Müslim		Gayrimüslim	
	Hane	Mücerred	Hane	Mücerred
Nefs-i Bolayır	171	76	160	2
Arablu	3	5	32	11
Cengarlı	52	28	1	-
Demircili	28	18	3	-
Doğan Bey	41	21	1	-
Ereğlice	2	3	35	31
İsteme	-	-	62	51
Kerasye	-	-	44	32
Mesh Bey Çiftliği (Sarı Hasan)	6	-	-	-
Mürefte	-	-	119	104
Seydi Kavağı	131	16	10	-
Toplam	432	164	388	168

Tablo 14. Çimbi Nahiyesine Bağlı Köyler²⁸

Köyün adı	Müslim		Gayrimüslim	
	Hane	Mücerred	Hane	Mücerred
İdris Fahih	7	10	-	-
Kalamıç	-	-	19	2
Müsteceblu	36	26	-	-
Platos	-	-	45	8
Süleyman Fakih	4	-	-	-
Şehrköy	5	2	79	27
Umurbeyli	10	11	-	-
Toplam	62	49	143	37

Tablo 15. Evreçe Nahiyesi'ne Bağlı Köyler

Köyün adı	Müslim		Gayrimüslim	
	Hane	Mücerred	Hane	Mücerred
Bayramıç	-	-	37	45
Bolvadı	-	-	54	21
Bulgurlu Hasan	7	4	-	-
Evren	-	-	32	37
Ganos	-	-	122	3
Geygeldi	-	-	39	9
Göçlük	-	-	46	21
Haladeresi	-	-	36	19
Hora	-	-	168	39
Kadi	71	53	-	-
Karaağaç/Yenice Çatak	-	-	27	21
Kiliseli	55	38	-	-
Milan	8	2	19	-
Sofı	10	4	-	-
Telke	-	-	3	1
Üçdere	-	-	68	41
Yenice	3	4	2	-
Toplam	154	105	653	257

²⁸ BOA. TD. 434 tahrir defterinin son kısmı eksik olduğu için vakıflarla ilgili bazı bilgilerin olmadığına yukarıda belirtmişti. Bundan dolayı Müsteceab, Kalamıç, Şehrköy ve platos köyleri vakıf olduğu için nüfusları hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bundan dolayı burada verilen bilgiler bu köylerin 1519 tarihindeki nüfuslarıdır. Serzgin 1998, s. 156.

Tablo 16. 1530'da Eceovası Nahiyesi'ne Bağlı Piyade- Müselleman Teşkilatı Haricindeki Köyler

Köyün adı	Müslim		Gayrimüslim		
	Hane	Mücerred	Kürekcî	Haymana	Kürekcioğlu
Kadı	65	8	-	-	-
Kitre	-	--	21	15	25
Maydos	-	-	97	42	145
Toplam	65	8	118	57	170

1530 tarihli tahiri defterinin son kısımları eksik olduğu²⁹, için vakıflarla ilgili olarak kesin bir rakam verilemez. 1530 tarihli tahiri defterlerinde mevcut olan bilgiler 1519 ve 1569 tarihli defterle karşılaştırılırsa aşağı yukarı bazı bilgiler elde edilebilir. 1519 tarihli defterdeki vakıflardan ayrı olarak 41 yeni vakıf kurulmuştur. 1569 tarihli defterdeki vakıflarla karşılaştırılırsa ufak birkaç vakıf dışında değişiklik olmamıştır³⁰. Bu tarihte 434 nolu deftere göre Gelibolu'da mülk köy veya çiftlik bulunmamaktadır.

Bozcaada³¹ ve İmroz³² adaları

Çanakkale yöresindeki Anadolu kıyılarına yakın olan Bozcaada (Tenedos) ile Avrupa kıyısına yakın olan İmroz (Gökçeada) 1530'larda Gelibolu sancağına bağlı cezire (ada) idi. Bozcaada'da 63 gebran (Rum) ile 13 Müslüman cemaatinden oluşan bir cezire (ada)dır. İmroz ise bu dönemde iki kale etrafında gelişen bir ada idi. Balabanlı ve İskinit (Derেকöy). İmroz'un merkezindeki Balabanlı'da 12 Hristiyan mahallesinde toplam 418 hane ve 380 mücerred yaşamaktadır. Adada *Cemat-i Müselleman* ve *Peladan-i Müselleman* olarak 75 hane ile 21 mücerred bulunmaktadır. İskinit kalesi ise diğer bir yerleşim yeridir ve burada da toplam 74 hane ve 36 mücerred nefer yaşamaktadır. Ayrıca adada 3 hane ve 4 mücerredten oluşan bir *Cemat-i Müslimin* yaşamaktadır.

Bu çalışmada Çanakkale yöresinin 1530 tarihindeki yerleşim ve nüfusun *resmi çizilime* çalışılmıştır. Anadolu'nun kuzeybatısındaki Biga Yarımadası ile Trakya'nın güneybatısındaki Gelibolu yarımadası ile Gökçeada ve Bozcaada oluşan Çanakkale yöresinin yerleşim ve nüfus gelişiminde jeopolitik durumu ve tarihi

²⁹ BA. TD. 434 sayfa 188a'dan sonrasi vakıflara aittir.

³⁰ Sezgin 1998, s. 97.

³¹ BA. TD. 434. S. 40b-41a. Bu ada hakkında daha fazla bilgi için bkz. Orhonlu, 1994, s. 317-319.

³² BA. TD. 434. S. 43a-50a. Bu ada hakkında daha fazla bilgi için bkz. Emecen, 2000, s. 234-236.

önemli belirleyiciler olmuştur. İki yarımada arasındaki boğazı ile etrafındaki denizi burayı Asya ile Avrupa arasında bir köprü yapmıştır.

Tablo 17. Çanakkale Yöresinde 1530'larda Bulunan Kazaların Nüfus Dağılımı

Kaza adı	Müslim & Gayrimüslim		Nüfus		Toplam Nüfus	%
	Hane	Mücerred	Müslüman	Gayrimüslim		
Biga	1460	233	6507	1026	7533	%12
Çan	528	99	2739	-	2739	%4
Ezinebazarı	1454	252	6981	41	7022	%11
Lapseki	464	259	2579	-	2579	%4
Çatalbergos	853	367	4632	-	4632	%7
Tuzla	1432	930	8090	-	8090	%13
Balya	1599	199	8194	-	8194	%13
Gelibolu	3595	1241	10296	8920	19216	%30
Bozcaada Gökçeada	631	457	84	3528	3612	%6
Toplam	12016	4037	53546	10071	63617	-

1530'ü yıllarda Çanakkale'nin Biga yarımadasının tamamına yakını Müslümanken, Gelibolu yarımadasında ve adalarda yoğun bir gayrimüslim nüfus yaşamaktadır. Bu durum Osmanlıdan önce Türkmen beylerinin Anadolu'yu Müslümanlaştırma politikalarının bir sonucudur. Balkanların ise 1354 yılından itibaren ele geçirilmeye başlanmasıyla, Osmanlı Devleti'nin iskan faaliyetleri sonucu Türk ve Müslüman nüfus yerleştirilmiştir³³, bununla birlikte devletin imparatorluk yapısından dolayı (millet sistemi) her yerde olduğu gibi gayrimüslimlerin burada yaşanmalarına olanak sağlanmıştır.

Çanakkale yöresinde değişik yerleşim özellikleri bulunmaktadır. Yerleşim yeri olan köyler deniz kenarında kurulabildikleri gibi, bazen bir dağ yamaçında bazen de bir ova veya yol güzergahı üzerinde kurulmuştur. Bu yöredeki yerleşim yerleri (köy, mahalle, nefes) genelde cami, mescit, imaret, zaviye ve kilise gibi dini ve sosyal kurumların etrafında gelişmiştir³⁴. Bu yörede güvenlik ve ekonomik nedenlere bağlı olarak yerleşim yerlerinin yeri ve nüfusunda değişiklikler

³³ M. Münir Aktepe, a.g.m., s. 306

³⁴ Ergenç 1996, s. 407-717.

olmuştur. Güvenliğin olmadığı durumlarda kıyılarından uzakta yerleşim kurulmuştur. Ekonomik sebeplerle de köyler boşalmıştır. Bütün bunların bir sonucu olarak bu yöredeki yerleşim yerleri geçmişten geleceğe hızlı değişikliklere uğrayarak ilerlemektedir. Bu yerlerin bazılarını günümüze kadar adı ve mekan ile varlıklarını devam ettirenken, bazılarını isimleri değişmiş veya tamamen ortadan kalkmıştır.

Çanakale yöresindeki yerleşim yerlerinin idari yapılandırması ve tasarrufu klasik dönem Osmanlı toprak sistemine uygundu. Mezralar, çiftlikler ve köyler kazalara bağlı, kazalar da sancaklara bağlıdır. Toprak ya miri ya vakıf ya da çok az da olsa mülk olarak tasarruf edilmektedir. Miri arazi çoğunluktaadır. Çanakale yöresinin tek gelir kaynağı toprağa dayanmamaktaydı Bunun dışında da gelir kaynakları vardı: mukataa, gümrük, tuzla, bozahane, pazar vb. Bunların gelirinin yüksek oluşu bu yörenin ekonomisinin sadece tarıma dayanmadığını, bu yörenin önemli bir ticaret ve üretim merkezi olduğunu göstermektedir. Çanakale yöresi vakıf yönünden zengindir. Fakat buradaki büyük vakıfların geliri daha çok buranın dışındaki yerler için harcanmaktadır.

Tablo 18. Çanakale Yöresindeki Kazaların Gelirleri Toplamı

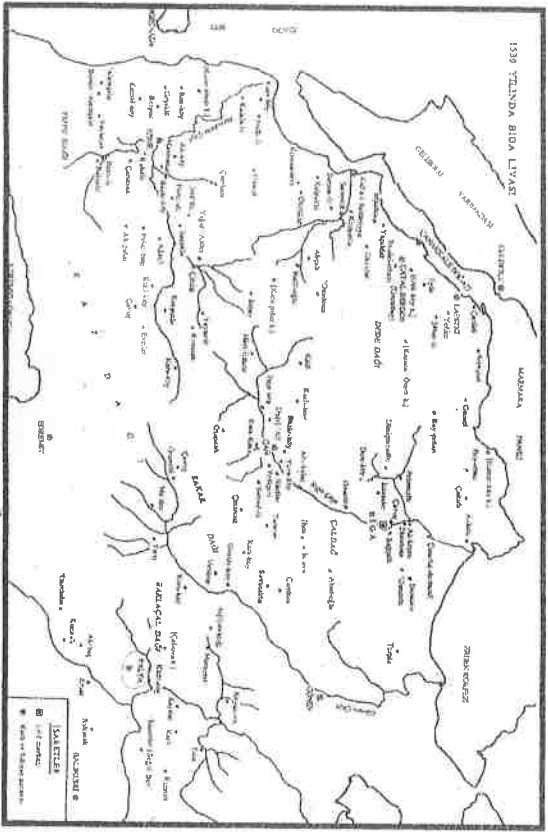
Kaza adı	Padışeh hasası	Miri/iva hasaları	Züema ve sipahi	Baz daran	Vakıf	Müstahfızan	Toplam	%
Biga	83055	42134	138352	2890	64953	-	331384	%4
Çan	11617	1784	84059	2126	1840	-	101426	%1
Çatalbergos	2266	-	51452	-	3576	117797	175091	%2
Ezinebazarı	2960	74684	160496	769	55409	-	294318	%4
Lapseki	-	17323	29176	-	82477	7520	136496	%2
Tuzla	3084093	-	102918	1205	124780	-	3312996	%46
Balya	63705	4874	152421	-	9015	-	230015	%3
Gelibolu	2583940	-	24064	-	240577	-	2848581	%38
Toplam	5831636	140799	742938	6990	582627	125317	7430307	

1530'larda, Gelibolu bu yörenin ekonomik, yerleşim ve nüfus açısından en önemli merkezidir. Biga, Tuzla ve Ezinebazarı ise ikinci derecede önemlidir. Özellikle Tuzla ekonomik (tuz) ve eğitim açısından (medrese) çok önemlidir. 1460'larda Kala-i Sultaniye kalesinin³⁵ inşa edilmesi, bu kalenin etrafında kurulan ve XVII. yüzyıldan itibaren yörenin önemli diğer merkezi olan Kala-i Sultaniye (Çanakale merkez) ise 1530'larda Çatal-bergos Kazasına bağlıydı ve burada haymanaganlar yaşamaktaydı. Bayramiç ise o tarihlerde Tuzla kazasına bağlı bir

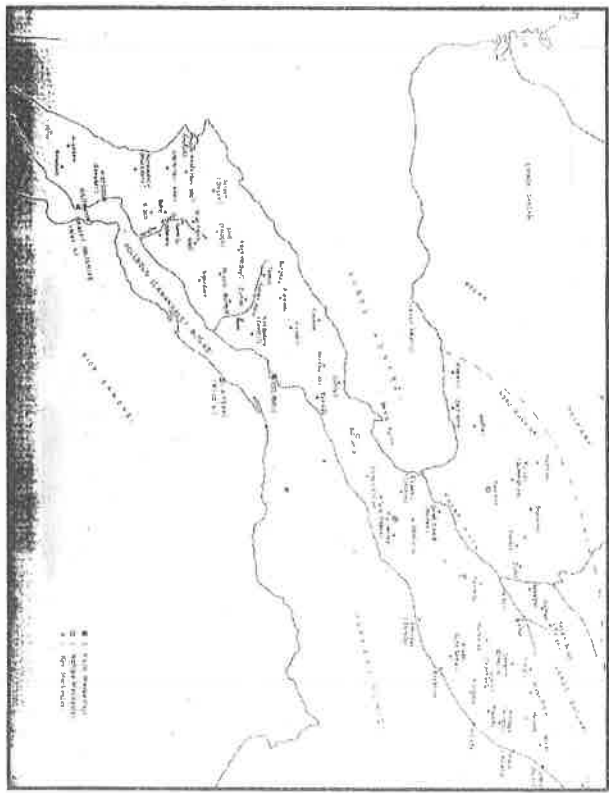
³⁵ Eyice 1993, s. 203-205.

köydü. Daha sonra ise ayrı bir kaza olmuştur. Yenice ise Balya kazasına bağlı bir köydü (İnceköy). Bugünkü Ayvacık ilçesi ise o tarihte Tuzla kazasıydı. Eceabat ise Gelibolu kazasına bağlı bir Eceovası (Eceabat) nahiyi idi. Gökçeada ve Bozcaada ise Gelibolu sancığına bağlı bir *cezire*ydiler(ada).

Bu gelişme ile 1530'lu yıllarda Çanakale yöresindeki yerleşim nüfusla ilgili bilgiler verilerek, bugünkü duruma tarihsel bir zemin hazırlanmaya çalışılmıştır. Çanakale yöresinin bugünkü yerleşim ve nüfusla ilgili verilerini 1530'daki bilgilerle karşılaştırınca, benzerliklerin yanında bazı farklılıklarında olduğu görülmüştür. Bizim altını çizmek istediğimiz bu dönemki étnik yapının artık günümüzde değişmiş olduğudur. Artık yörenin her yerindeki nüfus yapısı benzerdir. Ekonomik olarak da yörenin yapısı değişmiştir. 1530'larda yörenin en zengin bölgesi olan Tuzla kazasının bu durumunun artık tarihte kalmıştır.

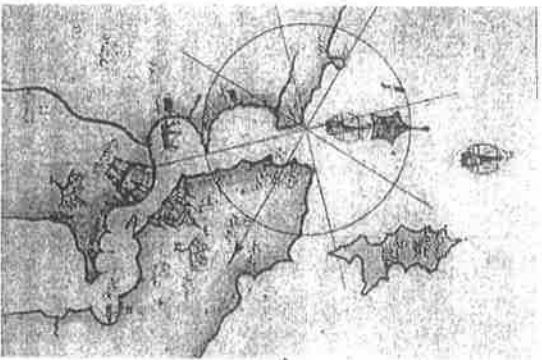
Ek 1. Biga Kazasını Gösteren harita (166 Numaralı Mühâsebe...:1995, aynen alınmıştır)

Ek 2. Gelibolu Kazasını Gösteren Harita (Sezgin 1998, Aynen alınmıştır)

Ek 3. Tuzla Kazasını Gösteren Harita (166 Numaralı Muhâsebe...: 1995, aynı aynen alınmıştır)

Ek 4. Piri Reis'in Kitab-ı Bahriyesinden Çanakale Bogazını ve Çevresini Gösteren Harita (Süleymaniye Ktp., nr. 2612, vr.48a)

1. BOA. TD. 166. Tıpkıbasım (Bu defterin tıpkı basımı yapılmıştır. 166 Numaralı *Mühâşabe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530) Hüdâvendîğâr. Biga. Karesi, Saruhan, Aydın, Menese, Teke, Alâye İnvâları: Dizin ve Tıpkıbasım 1995-314 s, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Md.) Bu makalede belgeler buradan alınmıştır.*
 2. BOA. TD. 434. (İstanbul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivindedir.)
- Tezler, Kitaplar, Makaleler,
- 1982. "Çanakkale." *Yurt Ansiklopedisi*, c. 2, s. 1802-1936. İstanbul: Anadolu Yayıncılık.
 - Barkan, Ö. L. 1955. "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi." *Türkiyat Mecmuası*, c. 10, s. 1-36.
 - Demircan, H. *Osmanlı Klasik Dönemi Biga Tarih. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Ortaçağ) Anabilim Dalı, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2000.*
 - Develioğlu, F. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Sözlük*, Ankara, 2000.
 - Emecen, F. "Biga." *DİA*, ç. 6, s. 136-137. İstanbul: TDV., 1992.
 - "Gelbolu." *DİA*, ç. 14, s. 1-6. TDV., İstanbul 1996.
 - "İmroz." *DİA*, ç. 21, s. 234-236. TDV., İstanbul 2000.
 - Ergenç, Ö. "Osmanlı şehrindeki "Mahalle"nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine." *OA*, IV, s. 69-78. İstanbul, 1984.
 - Eyiçe, S. "Çanakkale Hisarı." *DİA*, ç. 8 s. 203-205., TDV, İstanbul, 1993.
 - *Gravürlerle Türkiye IV*, haz. Mustafa Sevim, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı
 - İnalcık, H. "Gelbolu." *Encyclopedia of Islam- EI*, ç. 2, s. 983-987. Leiden: Brill, 1965.
 - İnbaşı, M. "Yeni Belgeler Işığında Rumeli Türkleri" Osmanlı, c.4, s. 151-169, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999.
 - Kurtoglu, F. *Gelibolu ve Yöresi Tarihi*, Edirne ve Yöresi Eski Eserleri Sevenler, İstanbul, 1938.
 - "XV'inci asrın ilk yarısında Gelibolu." *TM*, V, y. 1935, s. 291-306., Devlet Basımevi, İstanbul, 1935.
 - Orhonlu, C. "Bozcaada." *DİA*, ç. 9. s. 317-319., TDV. İstanbul, 1994.
 - Pakalın. M. Z. 1992. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri sözlüğü*, 3 c,

- İstanbul: MEB
- Sezgin, İbrahim 1998. *XV. Ve XVI. Asırlarda Gelibolu Kazasının Sosyal ve Ekonomik Tarihi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları. Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı., Marmara Üniversitesi, İstanbul.
 - *Son Teşkilat-ı Mülkiyyede Köylerimizin Adları*, 1928, İstanbul: Hilal Matbaası.
 - Şakiroğlu, M. H. "Cezayir-i Bahr-i Sefid". *DİA*, c. 7, s. 500-501., TDV. İstanbul, 1993.
 - Tuncel, M. "Çanakkale." *DİA*, ç. 8 s. 197-199., 1993a. İstanbul, 1993a.x.
 - "Çanakkale Bogazı." *DİA*, ç. 8 s. 199-203., TDV, İstanbul, 1993b.
 - Uzunçarşılı, İ. H. *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, TTK, Ankara, 1988.
 - Ünal, M. Ali *16. Yüzyılda Harput Sancığı*, TTK, Ankara, 1989.
 - Ünen, N. *Dünkü ve Bugünkü Çanakkale*. CHP Halk Evleri Yay. Milli Kültür Araştırmaları III, Ankara, 1947.

Settlement and Population In the Çanakkale Region In the 1530s

The Çanakkale region, incorporating land on both sides of the Dardanelles, connects the Aegean with the Sea of Marmara and the Gallipoli Peninsula in European Turkey with the Biga Peninsula on the Asiatic side, thus forming a bridge between Asia and Europe. The geo-political location of Çanakkale has inevitably led to it playing a historically significant role throughout the centuries. This fact can clearly be observed in the transportation, trade, migration, communication, settlement, and population of the region.

Despite Çanakkale's eventful history, there has been little scholarly local research into the region itself. The reason is not only ignorance of the subject, but also the fact that it has been overshadowed by interest in the Trojan War and Gallipoli Campaign. On the other hand, the Ottoman archival documents about Çanakkale are abundant - *Tahrir Defteri*, *Temennual Defteri*, *Şerhiye Sicilleri*, *Vakfiyye*, *Avaziz Defter*, *Salname*, and so on - due to its geo-political importance and proximity to the Dardanelles. Nowadays, Çanakkale is a city (in Ottoman times called Kale-i Sultanîye, Chanak Khalesi, or Chanak) that is the provincial capital of the province also named Çanakkale. This administrative status was bestowed upon it in 1926 after the foundation of the Republic of Turkey in 1923.

This study attempts to trace the settlement and population of the province of Çanakkale in the 1530s through a description of two cadastral surveys, called *tahrir defter*s. These records are one of the primary sources for Ottoman urban and rural history. The first is dated 1530 and is named the *Muhasebe Defter*, which means that it only provides the total number of taxable adult married males. The second survey is the *Myfassal Defter* of Gallipoli (nowadays 'Geliboğlu') in the 1530s. Although there was information about the *vilayets* of the Biga Peninsula (*Liva-i Biga*, and *Hüdavendigâr*, bound to *Anadolu vilayeti*) in the *Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri*, the *Muhasebe Defter*s of Gallipoli *kaza* and islands of İmroz and Tenedos, which were bound to Gallipoli *sancak*s, could not be uncovered. Because of that, the Gallipoli *Myfassal Defter* of the 1530s was used instead of *Muhasebe Defter*s, which are compiled from *Myfassal Defter*s. However, as the last chapter of the Gallipoli *Myfassal Defter* concerning *vafds* is lacking, it is possible to give exact information about only a small part of the Gallipoli *kaza*. Also, as there are two types of *Tahrir Defter* - *Myfassal Defter* and

Muhasebe Defter - the data they contain and the way of handling the data are different in each *defter*.

There was miscellaneous information in the *Tahrir Defter*s (Presidential Archives ref: BA.TD. 166, BA.TD. 434) from which we can try to extract information about the settlement and population of the Çanakkale province: the names of urban and rural settlements; the tax-paying population of these settlements; as well as tax-exempt persons in two categories: households, unmarried adult males; the kind and amount of taxes to be collected from *kazas*, and the name of institutions to which these tax revenues were allocated.

The Çanakkale province here refers to those people who lived on the Biga and Gallipoli peninsulas and the islands of İmroz (Gökçeada) and Tenedos (Bozcaada) today. In the 1530s, Çanakkale consisted of eight *kazas* which belonged to three different *sancak*s: Biga, Gallipoli, and Hüdavendigâr.

- Biga, Balıya (only a small part of which is within Çanakkale province today), Çan, Ezine-bazari, Lapseki, and Çatal-bergos *kazas* belonged to the Biga sancak.
- Gallipoli *kaza* and the islands of İmroz and Tenedos belonged to Gallipoli *sancak*, which was the *Paşa Sancak* of the *Cezayir-i Bahri Seyid* province. The Gallipoli *kaza* consisted of five *nahiyes* in the 1530s: Bolayır, Çinbi, Evreşe, Eceobasi, and Karyaya.
- The *kaza* of Tuzla (today's Ayvacık) was bound to Hüdavendigâr sancak.

In the province, settlement usually took place in the centre of *kazas*, *nahiyes*, and *çiftlik*s. In the *Muhasebe Defter*, some vacant villages were registered because of their income from *çiftlik*s or *mezraas* within it. There were also households in *çiftlik*s and *mezraas*, though this was rare.

In the 1530s, the two peninsulas of the province differed from each other in terms of ethnic and religious identity. Biga Peninsula was populated by Muslims and Turks, owing to the policy of Islamization followed by the Anatolian

beyliks (principalities), while the Gallipoli Peninsula and islands were populated by both Muslims and non-Muslims due to the Ottoman system of *millet*s (minorities). While many Turks from Anatolia were allowed to migrate into the region, the non-Muslim communities survived.

Table 1: Population of Çanakkale region in the 1530s

Towns	Muslim & Non-Muslim		Population		Total	
	Households (<i>Hane</i>)	Unmarried Males (<i>Mücerred</i>)	Muslim	Non-Muslim		%
Biga	1,460	233	6,507	1,026	7,533	12%
Çan	528	99	2,739	-	2,739	4%
Ezine-bazari	1,454	252	6,981	41	7,022	11%
Lapseki	464	259	2,579	-	2,579	4%
Çatal-bergos	853	367	4,632	-	4,632	7%
Tuzla	1,432	930	8,090	-	8,090	13%
Balya	1,599	199	8,194	-	8,194	13%
Gelibolu	3,595	1,241	10,296	8,920	19,216	30%
Bozcaada	631	457	84	3,528	3,612	6%
Gökçeada						
Total	12,016	4,037	53,546	10,071	63,617	-

The *timar* system, the classic Ottoman land system, was applicable in the 1530s. There is *vakıf rayıeti* as well as *timar rayıeti*. Apart from this, there were some groups particular to this vicinity: the *yörükkan* (yürük, pastoral nomads), *piyade-müşellem* (recognised boat-rowers), *kırkçı* (oar-makers), *karavancı* (tar-makers), and *zifçi* (pitch-makers).

Land was categorised differently according to the income it provided. Apart from land, there were other types of revenue: leasing (*mukataa*), port dues, salt-works (*menleha*), and malted millet production (*bozahane*). The high amount of this revenue indicates that the economy of the province was not only based on

revenue from land but also commerce and production.

Table 2: Type and Amount of Revenue for Çanakkale region in the 1530s

Town (<i>Kaza</i>)	Sultan (<i>Paşah hassı</i>)	Colone Is (<i>Mirliva hasları</i>)	Wealthy persons, Cavalry (<i>Züema ve sipahî aranı</i>)	Haw king (<i>Bard Vakıf</i>)	Trusts (<i>Vakıf</i>)	Garrison (<i>Müşahızım</i>)	Total Amount in akçe	%
Biga	83,055	42,134	138,352	2,890	64,953	-	331,384	4%
Çan	11,617	1,784	84,059	2,126	1,840	-	101,426	1%
Çatalbergos	2,266	-	51,452	-	3,576*	117,797	175,091	2%
Ezinebazari	2,960	74,684	160,496	769	55,409	-	294,318	4%
Lapseki	-	17,323	29,176	-	82,477	7,520	136,496	2%
Tuzla	3,084.0 93	-	102,918	1,205	124,780	-	3,312.9 96	46%
Balya	63,705	4,874	152,421	-	9,015	-	230,015	3%
Gelibolu	2,583,9 40	-	24,064	-	240,577	-	2,848,5 81	38%
Total	5,831,636	140,799	742,938	6,990	582,627	123,317	7,430,307	

Settlement in the province developed through transformation. Some settlements continued under the same name in the same place, other settlements were abandoned or their names changed. In the 1530s, the city of Gallipoli was the most important population centre of the province. Tuzla, Biga, and Ezine-bazari were less important. Tuzla, today's district of Ayvack, was especially important for salt production and education. Kale-i Sultaniye (now the city of Çanakkale) was founded in the 1460s when the castle was built and *haymanagan* (castle-labourers) lived there in the 1530s, but it would become an important centre of the province only after the 17th century. Bayramiye, tied to Tuzla, was a village then but it would become a *kaza* later on. Yenice was a village, whose historical name was İnceköy, in the *kaza* of Balya in the 1530s. The islands of İmroz and Tenedos were tied to the *sancak* of Gallipoli. Eceabat was a *nahiye*, formerly known as Eceobasi, in the Gallipoli *Kaza*.

The picture that thus emerges is of a region administered in a very different

The picture that thus emerges is of a region administered in a very different form from that of today and consisting of a population centred upon townships of greater significance than in later years.

Glossary of Terms

- akçe - Monetary unit in the 1530s
 avanz defter - Record of damages
 mezraa - Arable field
 mufassal defter - Detailed full record, unabridged
 muhasebe defter - Record of Accounts
 salname - Almanac, year-book
 seriyeye sicilleri - Court Records
 tahrir defteri - Public record of value, extent, and ownership of land as basis of taxation
 temettuât defteri - Record of Dividends
 timar - Feudal fief
 timar raiyeyi - Subjects of a fief
 vakf - Trust, foundation, vaqf
 vakfiye - Deed of trust
 vakıf raiyeyi - Subjects of a trust

Size of Settlements in Descending Order

- sancağ* - province, term used in 1530s.
vilayet - province, equal to *sancağ*, term used in later Ottoman times.
kaza - town, administrative district.
nahiye - township, sub-district.
köy - village.
çiftlik - farmstead.

THE CURRENT SITUATION AND MAIN CHARACTERISTICS OF HORTICULTURAL CROP PRODUCTION IN TROY ANCIENT CITY REGION AND CANAKKALE

Murat SEKER^{*}, Kenan KAYNAS^{**}, Nilüfer KAYNAS^{***} and Alper DARDENİZ^{****}

Troy ancient city situated northwestern Anatolia in Canakkale that holds an enduring place in both literature and archaeology. The legend of the Trojan War is the most notable theme from ancient literature and forms the basis of Homer's Iliad and Odyssey. Though its present-day ruins are not of vast extent, Troy is a key archaeological site whose many layers illustrate the gradual development of civilization in northwestern Anatolia. Troy is a city which existed over 4000 years and known as the center of ancient civilizations. Today Troy or New Ilium places in Canakkale - Turkey. Canakkale is one of the most important province of Turkey. The city, which was the center of ancient civilizations like Troy city and also Assos city was the home of the 'school of logic and reasoning' founded by Aristotle in the seventh century. Another historical location is Gallipoli Peninsula Historical National Park where history's bloodiest war's took place during last century (World War I). In Canakkale, Aegean and Marmara seas are connected and Europe and Asia is met at its coasts has an important place. Agricultural activities including horticultural crop growing are the main economical sector.

In this article, current situation of horticultural crops growing and development studies in Canakkale district were discussed.

Keywords : Fruit growing, Troy, Biga Peninsula, Gallipoli Peninsula,

Turkey

^{*} Yrd. Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Ziraat Fakültesi
^{**} Prof. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Ziraat Fakültesi
^{***} Yrd. Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Ziraat Fakültesi
^{****} Yrd. Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Ziraat Fakültesi

1. Introduction

Troy is one of the most famous cities in the old history. The ancient city located 25 km from Canakkale province of Turkey. Today, there are 6 villages in the borders of Troy Historical National Park. The villages are Tefliköy, Kalafatlı, Çipçik, Yenikumkale, Hatlılı and Yeniköy. In these villages, agricultural activities including vegetable and fruit production have the main importance in economical life.

The province of Canakkale situated on both sides of the Dardanelles which connects the Marmara Sea to the Aegean Sea and includes also Gökceada and Bozcaada islands. Its shores touch both Europe (with the Gallipoli Peninsula) and Asia (with the Biga Peninsula).

The Dardanelles Strait is one of the most important geological features of Canakkale. This is the almost 60 km long ribbon of water separating the continent of Europe from the Asia. Canakkale district covers 9737 square kilometers in area consisting 11 counties - two of them are island counties - and approximately 450,000 inhabitants have been living in the district. Agricultural activities including fruit growing are the main economical sector.

In Canakkale district, a transition climate of Mediterranean and Aegean Sea climates is dominant. It is typically mild or cool subtropical. Rains generally fall during spring and winter months, so that summer seasons are dry without rain. The climate gives a big opportunity to grow all the deciduous fruits, many subtropical fruits, grapes and vegetables. In Canakkale, agro-ecological conditions favor the production of high quality fruits such as olives, table and wine grapes, peaches, sweet cherries, apples, apricots, persimmons, kiwifruits, vegetables etc. Fruit species are cultivated in the district for thousands of years. Archeological excavations showed that Troy ancient city where in Canakkale had wine making culture. For this reason, wine is one of the oldest symbols of the district. Moreover, the area known as the "Gulf District" near to Canakkale is covered with very old olive orchards. This district is the home of the world-famous golden olive oil produced of "Ayvalık" cultivar². Additionally, Ida is very famous mountain in mythology and well known due to its very wide floral richness especially for aromatic and medical plants.

¹ Anonymous, 2001a. Climate Catalog. Turkish State Meteorological Services Publications, Ankara, Turkey

² Seker, M.; N. Kaynas, 2001. The Possible Applications of Molecular Markers for the Improvement of Olive (*Olea europaea* L.) Genetic Resources in Turkey. (Ed. Z. Demireb) Proceedings of the 1st Eurasian Congress on Molecular Biotechnology, 17-20 October 2001, Karadeniz Technical University, Trabzon - Turkey, p. 265 - 268.

Low winter temperatures are the main factor that limits the growing of some of the subtropical fruits including citrus species. But, citrus trees like early maturing Satsuma mandarins (*Citrus unshiu*) have been grown in limited scale near to Troy region and coastal belt of the district without winter cold damage.

The informations about horticultural characteristics of Canakkale district are limited. For this reason, many research programs have been carried out to determine and to solve horticultural problems of the district. International cooperation would provide great opportunity for region's development and related efforts would improve the importance of the region at international level.

2. Current Status of HORTICULTURAL CROP Production in Canakkale

Some of the most important species cultivated in Canakkale district are olive, peach, grape, apple and sweet cherry which have been grown as agricultural activity for ancient times. Vegetable fields can be seen extensively through Canakkale.

In Canakkale region, there are approximately 7 million of fruit trees according to the last official datas. The numbers of fruit trees of Canakkale and Turkey are given in Table 1. According to the data, olives are the main in Canakkale and peaches are the second in the consideration of total fruit trees. As one of the most important crops, grape planted agricultural lands are estimated in 6489 hectares³.

Total fruit production of Canakkale region is approximately 280,000 tons in 2001 (Table 2). Total fruit production is shared with 91,642 tons olives, 76,181 tons peaches, 53,550 tons grapes and 39,077 tons apples⁴. The production of fruits and utilization of agricultural areas for fruit cultivation are continually expanding rapidly in the region. In comparison with the other regions of Turkey, Canakkale has one of the most potential for high quality fruit production.

³ Anonymous, 2001b. Agricultural Production Yearbook. Directorate of Agriculture Service of Canakkale Province. Ministry of Agriculture and Rural Affairs.

⁴ Tuzcu, O.; S. Paydas; A. B. Kuden; A. I. Ozgunen; S. Eti; M. Seker. 1994. Growing and Status of Subtropical and Tropical Fruit Species in Turkey. Proceedings of the 2nd FAO - MESFIN Meeting, 7 - 8 November 1994 Zaragoza, Spain. 145 - 167. Anonymous, 2001b. Agricultural Production Yearbook. Directorate of Agriculture Service of Canakkale Province. Ministry of Agriculture and Rural Affairs.

Main fruit production areas of Canakkale can be identified as follows:

- Canakkale central county
- Lapseki county
- Bayramic county
- Ezine county
- Bozcaada island

Bozcaada island has big importance because of its high quality grapes and wines. Local grape cultivars have been processed to well known wines (Figure 1). Wine production factories have been constructed or modernized in last years and wine production has been supported by the state.

Some of the most important vegetables cultivated in Canakkale district are tomato and pepper which have been grown especially for processing industry. Total vegetable production of Canakkale region is approximately 500,000 tons in 2001. Tomato production is the first and covers 300,000 tons. Watermelon, melon, squash, cabbage, cauliflower, cucumber and green bean production have also great importance for the district. Edible mushrooms have been extensively collected from nature in the region by local farmers. Vegetable processing industry is well developed in Canakkale district. Tomato and pepper pastes, dried vegetables and frozen vegetables are produced from vegetables which grown in Canakkale.

3. IMPORTANT FRUIT Species, Cultivars and Rootstocks

Over the years, olive, apple, peach and grape were concentrated in the major growing areas of Canakkale. Since last decades, other fruit species were introduced and grown economically. So that, fruit growing areas have been increased year by year. But the introduction of suitable cultivars and rootstocks were not performed at scientific level. The common characteristic of cultivar compositions of orchards is generally old and traditional cultivars. Introduction and acceptance of modern fruit cultivars by local growers are very slow due to lack of enough adaptation results. The list of the important cultivars which economically grown in the region is given in Table 3 according to the fruit species.

"Ayvalik" cultivar is the leading olive cultivar due to its highest oil quality in the world. "Starking Delicos" and "Golden Delicious" apples are the main apple cultivars which comprise 90% of total apple production of the region. There is wider cultivar composition for peach, grape, sweet cherry, plum and apricot species

depending on the chilling requirements. Among stone fruits, there is an interesting example which probably hybrid of peach and plum called as "Tüysüz Beyaz Şeftali - White nectarine" is grown only in Canakkale in Turkey (Figure 2). Among sweet cherry cultivars, "0900 Ziraat" is the leading cultivar with high quality fruit characteristics has been exported to European countries (Figure 3.). Some economically important cultivars like "Bing", "Lapins", "Sunburst" and "Sweet Heart" have been planted. Sweet cherry, non - astringent persimmon, olive cultivars for oil production and kiwifruits have been preferred for new orchard plantings by local growers.⁵

4. FRUIT Orchard Establishment and Management

The majority of new orchards are given excellent care including well irrigated and fertilized, so that they come into bearing early. Planting distances range from 2.5 x 5 m for sweet cherries, 4 x 5 m for peaches and 8 x 8 m for olives etc.

In Canakkale it is difficult to state that the use of appropriate orchard management techniques are done at desired level. The use of certified nursery plants for important fruit crops are not enough in the region. The local growers supply their nursery plant needs from different locations without taking care of plant characteristics and quarantine application due to low costs of nursery plants. One of the most serious problems about nurseries is certification of propagated materials. No regular and internationally accepted virus tests are used in most of the nurseries. Virus observations are made by nurseries that have little experience in recognizing virus symptoms. The Fruit Tree Production Stations of Ministry of Agriculture and Rural Affairs have produced certified nursery plants of traditional cultivars including vines, olives and deciduous fruits for many years. Private nursery companies have been started to produce thousands of certified nursery plants of temperate fruit species such as sweet cherry cultivars on dwarfing "Gisela" rootstocks and apple cultivars on dwarfing and semi-dwarfing rootstocks.

⁵ Tuzeu, O.; M. Seker, 1997. The Situation of Persimmon (*Diospyros kaki* L.) Cultivation and Germplasm Resources in Turkey. (Eds : A. B. Kiden and F. G. Dennis) 5th International Symposium on Temperate Zone Fruits in Tropics and Subtropics, (29 May - 1 June 1996) Adana - Turkey, Acta Hort. 441 : 107 - 114

5. Common Problems of HORTICULTURAL CROP Growing

In general, the common complaints of fruit growers have been concentrated more on the marketing of the fruit crops than growing problems. The principal problems are low prices of the crops, unavailability of new markets and insufficient grower organizations.

In the consideration of horticultural problems, the primary problem of fruit growing is the low percentage of certified nursery plants which used for new orchards. In the region, low fruit yield can be mentioned for all fruit species in comparison with other fruit growing regions of Turkey. For this reason, growers should be canalizing to use certified nursery plants in order to increase fruit quality and productivity.

In general, Canakkale district is free of many pests and diseases in comparison with other horticultural crop growing regions of Turkey, so that, applications of pesticides are very low. For this reason, Canakkale has big potential for organic crop production. This point is particularly important for exporting of fruit crops with satisfactory prices to European markets.

In spite of all the problems, the local growers are satisfied and want to improve their production capacities with application of new horticultural techniques.

The local growers need wider cold storage opportunity with high capacity in their growing regions. This point is especially important for sweet cherries, peaches and apples to protect their best qualities. Fruit processing factories are another need of the region.

6. Future Trends of Canakkale District for Fruit Production

Fruit production is expected to increase rapidly in the near future and attain amounts of 400,000 tons since at present there are already many young plantings that have not yet come into bearing. There are some fruit species gaining greater importance, because of their potential as export fruits are sweet cherry, non-astringent persimmon, almond and pistachios. High quality wine production has importance for centuries, so grape production for wine processing has been encouraged by the state and growers intend to enlarge of their vineyards. Among other fruit crops, figs, walnut, almond, persimmon, strawberry and kiwifruit are also developing fruit crops in Canakkale district. Most of the agricultural lands have been utilized for these species.

There are many terebenth (*Pistacia terebinthus*) trees on the higher lands of the district. Those terebenth trees have been topgrafted with pistachio cultivars and the growers have been interested to establish pistachio orchards because of kernel's high quality.

7. Research and Development Studies in Canakkale

Experimental researches started in Canakkale region with the University of Canakkale Onsekiz Mart which is one of the newly established universities in Turkey. Since then, agricultural development have been increased rapidly. The Faculty of Agriculture of the University aimed to provide higher education for Canakkale environments and scientific research concerning to regions agricultural needs. In this aim, many research projects on olive, sweet cherry, kiwifruit, grape, peach and persimmon have been carried out at horticulture program in the university. The researches have been concentrated on adaptation of new fruit cultivars, breeding and characterization of local fruit genotypes.

Research plots have been established from different fruit species including apricot, olive, apple, persimmon, mulberry, fig, walnut cultivars and types which could be important for horticultural characteristics.

Different adaptation, hybridization and selection studies have been carried out for different aspects on fruit breeding.

Some of the research activities which carried out at horticulture department can be mentioned as follow:

- a) Breeding of new sweet cherry cultivars with superior characteristics by hybridization and mutation breeding techniques,
- b) Genetic characterization of local olive cultivars and types by molecular markers,
- c) Comparison and characterization of European, Japanese and Turkish persimmon cultivars and types by molecular markers,
- d) Adaptation of new cultivars and rootstocks of subtropical and temperate fruit species in Canakkale ecological conditions.
- e) Improvement of organic crop production in the district.

The Department of Horticulture of Canakkale Onsekiz Mart University is planning to establish collaboration with international research centers and institutes

to carry out joint research projects on different aspects of horticulture.

8. Conclusion

It is expected that Canakkale district will become increasingly important region for fruit growing in Turkey due to its very favorable and large potential. The old orchards should be changed with new cultivars which suitable for exports. The plant materials used for new orchard establishment should be certified. The percentage of organic crop production should be increased. The utilization of fertilizers, pesticides and herbicides should be optimized and limited. It is very important to define the optimum production areas for specific cultivars with most favorable rootstocks is essential for domestic and international market demands.

Table 1. Fruit tree numbers of Canakkale district and Turkey (Anonymous, 2001b).

Fruit species	Total Fruit Tree Numbers		
	Canakkale	TURKEY	%
Olive	4.069.120	90.297.000	4,51
Apple	485.470	38.000.000	1,28
Peach	850.485	13.920.000	6,11
Sweet cherry	131.805	9.310.000	1,42
Plum	137.465	8.465.000	1,62
Walnut	36.725	4.645.000	0,80
Almond	134.240	4.415.000	3,04
Fig	39.590	9.840.000	0,40
Pomegranate	14.150	3.000.000	0,50
Pistachio	303.925	44.000.000	0,69
Persimmon	1.750	300.000	0,60
Apricot	66.975	13.030.000	0,52
Pear	211.765	13.072.000	1,62
Quince	91.725	3.750.000	2,50

Table 2. Fruit production of Canakkale district and Turkey (Anonymous, 2001b).

Fruit species	Fruit Production (tons)		
	Canakkale	TURKEY	%
Olive	91.642	1.650.000	5,55
Apple	76.181	2.450.000	3,11
Grape	53.550	3.400.000	1,58
Peach	39.077	410.000	9,53
Sweet cherry	2.822	195.000	1,45
Plum	2.732	200.000	1,37
Walnut	1.216	120.000	1,01
Almond	2.000	33.000	6,06
Fig	700	255.000	0,27
Pomegranate	177	54.730	0,32
Pistachio	152	35.000	0,43
Persimmon	54	10.000	0,54
Apricot	2.000	270.000	0,74
Pear	4.712	360.000	1,31
Quince	1.665	95.000	1,75
TOTAL	279.680	9.537.730	2,93

Table 3. Fruit species, cultivars and rootstocks composition in Canakkale

Fruit Species	Cultivars	Rootstocks or Propagation method	
		Cuttings, selected olive seedlings	M-9 and MM-106 clonal rootstocks
Olive (<i>Olea europaea</i>)	Ayvallik, Gemlik		
Apple (<i>Malus comminus</i>)	Golden Smith, Stark Delicious, Crimson, Gemlik, Red Starling		

Peach and nectarine (<i>Prunus persica</i>)	J. H. Hale, Red Haven, Crest Haven, Blake, Early Red peaches and Arrking, Independence, Fantasia, Tüysüz Beyaz Seftali - White nectarin' nectarin cultivars	Peach seedlings
Sweet cherry (<i>Prunus avium</i>)	0900 Ziraat, Lambert, Van, Bing, Stella, Sweet Heart, Lapins	Sweet cherry seedlings, mahalep (<i>Prunus mahalep</i>) and Gisela dwarfing rootstocks
Plum (<i>Prunus domestica</i>)	Formoza, Papaz, Can, Stanley, Angeleno, Red Hard, Wickson, President	Plum seedlings
Walnut (<i>Juglans regia</i>)	Yalova-1, Yalova-3, Yalova-4, Sebim, Bilecik, Kaman	Selected seedlings walnut
Almond (<i>Amygdalus communis</i>)	Texas, Non pareil	Selected seedlings almond
Fig (<i>Ficus carica</i>)	Bursa siyahi	Cuttings
Pomegranate (<i>Punica granatum</i>)	Yerli (local types)	Cuttings
Pistachio (<i>Pistacia vera</i>)	Local female and male cultivars	Terebenth (<i>Pistacia terebintus</i>) seedlings
Persimmon (<i>Diospyros kaki</i>)	Fuyu, Hachiya and Yerli (local types)	<i>Diospyros</i> seedlings <i>lotus</i>
Apricot (<i>Prunus armeniaca</i>)	Hungarian Best, Sekerpare, Precoce de thyrinthé, Hasanbey, Hachaliloglu	Apricot seedlings
Pear (<i>Pyrus communis</i>)	Santa Maria, Ankara, Williams, Deveci, Akça	Pear seedlings
Quince (<i>Cydonia vulgaris</i>)	Yerli (local types)	Cuttings

Grape (<i>Vitis vinifera</i>)	Karasakiz (for cognac production), Vastlaki, Siddan, Cabernet Sauvignon, Semillion Blanche, Merlote, Kalecik Karasi (wine production) Çavuş (table grape), Cardinal, Italia, Beyaz Kozak, Hafiz' Ali, Algerne Uslu, Yalova Incisi, Müskülle, Elhamra (table grapes)	99 R, 5 BB, Rupestris du Lot, 1103 Poulsen, 140 Regeri
---------------------------------	---	--

BIBLIOGRAPHY

- Anonymous, Climate Catalog. Turkish State Meteorological Services Publications, Ankara, Turkey, 2001a.
- Anonymous, Agricultural Production Yearbook. Directorate of Agriculture Service of Canakkale Province. Ministry of Agriculture and Rural Affairs, 2001a.
- Seker, M.; N. Kaynas, The Possible Applications of Molecular Markers for the Improvement of Olive (*Olea europaea* L.) Genetic Resources in Turkey. (Ed. Z. Demirbag) Proceedings of the 1st Eurasian Congress on Molecular Biotechnology, 17-20 October 2001, Karadeniz Technical University, Trabzon - Turkey, p. 265 - 268., 2001a.
- Tuzcu, O.; S. Paydas; A. B. Kuden; A. I. Ozguven; S. Eri; M. Seker. Growing and Status of Subtropical and Tropical Fruit Species in Turkey. Proceedings of the 2nd FAO - MESFIN Meeting, 7 - 8 November 1994 Zaragoza. Spain. 145 - 167, 1994.
- Tuzcu, O.; M. Seker, The Situation of Persimmon (*Diospyros kaki* L.) Cultivation and Germplasm Resources in Turkey. (Eds : A. B. Kuden and F. G. Dennis). 5th International Symposium on Temperate Zone Fruits in Tropics and Subtropics, (29 May - 1 June 1996) Adana - Turkey, Acta Hort. 441 : 107 - 114, 1997.

Eski Truva Şehir Alanı ve Çanakkale'de Bahçe Bitkileri Üretiminin Genel Özellikleri ve Günümüzdeki Durumu

Çanakkale, sınırlarının içerisinde Antik Truva ve Assos kentleri ile yakın tarihimizde çok önemli bir yer tuan Gelibolu Tarihi Milli Parkı'nı bulunduran, tarihsel zenginliğinin yanında stratejik konumu ve doğal güzellikleri ile Türkiye'de haklı bir öneme sahip, ekonomisi genelde tarım sektörü ve tarımsal sanayiye dayanan bir ildir.

Çanakkale ilinin uygun ekolojik özellikleri, farklı iklim ve suprotropik meyvelerin, erkenci, orta mevsim ve son turfanda üzüm çeşitleri ile kışlık ve yazlık sebzeilerin yetiştirilmesine oldukça uygun özellikler taşımaktadır. İ genelinde özellikle zeytin, şeftali, kiraz, elma, kayısı ile sofralık ve saraplık üzüm çeşitlerinin yetiştirildiği ön plana çıkmaktadır. Çanakkale ilinin meyve ve üzüm üretimi 2001 yılı verilerine göre yaklaşık 280.000 ton olup, bunun 91.642 tonunu zeytin, 76.181 tonunun şeftali, 53.550 tonunu üzüm ve 39.077 tonunu da elma yetiştirildiği oluşturmaktadır. Bununla birlikte, Çanakkale ilinin birçok yöresinde çeşitli alternatif ürün desenlerini oluşturmaya yönelik yeni çalışma ve arayışlar bütün hızıyla devam ettirilmektedir.

Geniş bir ürün yelpazesine ve potansiyeline sahip olan Çanakkale ilinde, eski gen kaynaklarını korumak suretiyle yeni ıslah edilmiş ve dünya pazarlarında tutulan yeni meyve ve üzüm tür ve çeşitleriyle oluşturulacak olan bağ ve bahçeler, yetiştirilmiş olan ürünlerin ihracatına zemin hazırlayarak ekonomiye katkıda bulunacaktır. Bununla birlikte, ildeki pestisit ve herbisitlerin kullanımını sınırlandırmak suretiyle planlanacak olan organik ürün yetiştirildiğinin farklı ürün desenleri bazında faaliyete geçirilmesi, ek bir kazanç kapısının daha açılmasını sağlayabilecektir. Bunun için uygun pilot üretim bölgeleri ve ürünlerin seçimi ile yöre çiftçisinin hızla bilinçlendirilmesine yönelik atyapı çalışmalarına önem verilmelidir.

Bu araştırmada, geniş bir tarım potansiyeline sahip olan Çanakkale ili bahçe bitkileri yetiştirildiği açısından incelenmiş, mevcut olan ürün deseni ile üretim bölge ve alan miktarları ortaya konulmaya çalışılarak yöre yetiştirildiğindeki mevcut sorunlar ve yeni yaklaşımlar incelenmiştir.

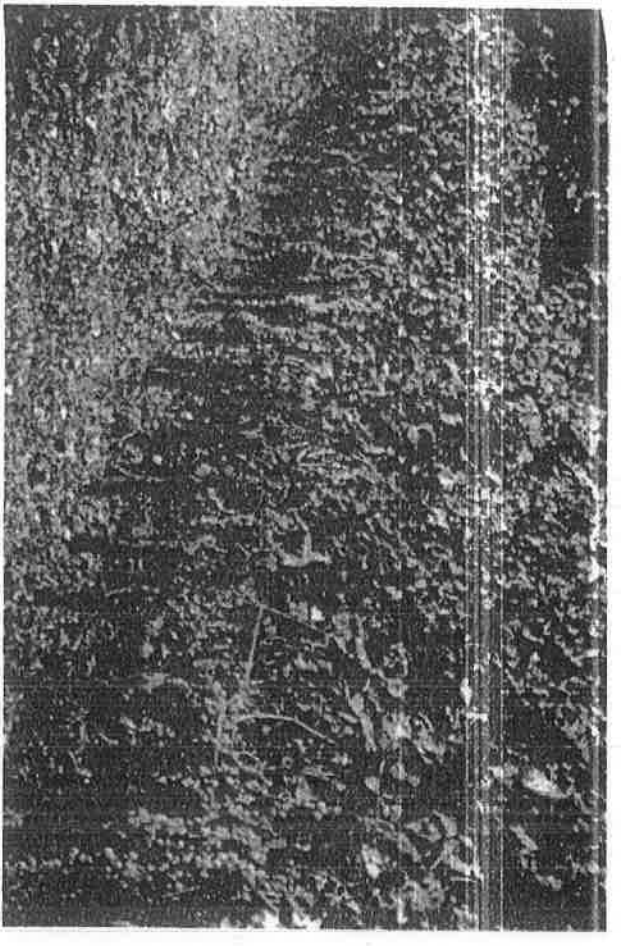

Figure 1. The clusters of 'Uslu' grape cultivar in Çanakkale.

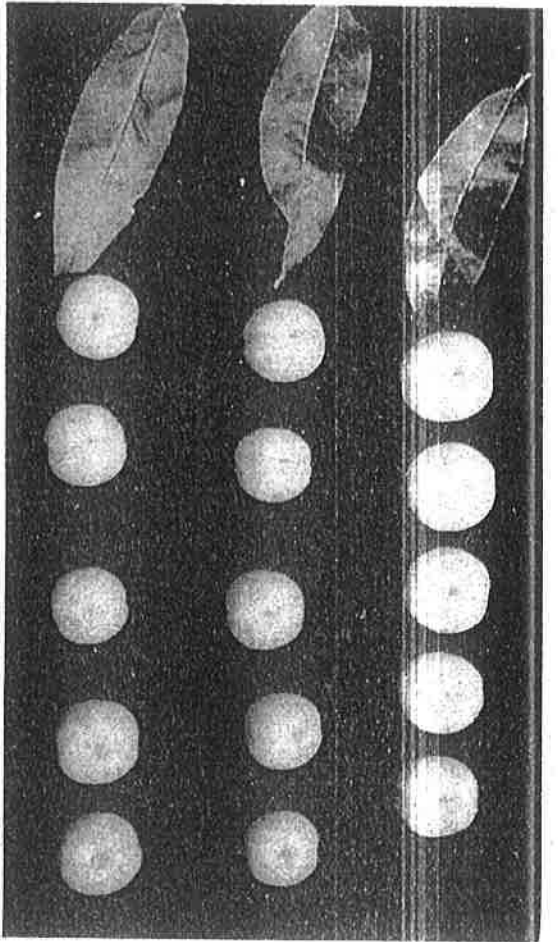

Figure 2. The fruits of 'Tüysüz Beyaz Şeftali - White Nectarine' nectarine cultivar grown only in Canakkale in Turkey.

Figure 3. The fruits of '0900 Ziraat' Turkish sweet cherry cultivar in Canakkale.

ÇANAKKALE İLİ'NDE TARIMA DAYALI SANAYİLER*

Okan YAŞAR¹

1. Giriş

Tarım dayalı sanayi (TDS), tarım ürünlerini hammaddede olarak kullanılan ve bunları işleyen sanayi olarak tanımlanmaktadır. Başka bir ifadeyle tarıma dayalı sanayi, hammaddesinin büyük bir çoğunluğunu tarım sektöründen temin eden ve tarımsal hammaddelere çeşitli işleme, ambalajlama ve yaygın pazarlama hizmetleri gerçekleştirerek bu ürünlerin nitelik ve niceliklerini değiştiren imalat sanayi alt sektörüdür. Tarıma dayalı sanayiler; A.Gıda Sanayi'i: 1. Şebze ve Meyve İşleme Sanayi'i, 2. Bitkisel Yağ Sanayi'i, 3. Şeker ve Şekerli Mamuller Sanayi'i, 4. Çay Sanayi'i, 5. Un ve Unlu Mamuller Sanayi'i, 6. Et ve Mamulleri Sanayi'i, 7. Süt ve Sıtlı Mamuller Sanayi'i, 8. Yem Sanayi'i, B. İçki Sanayi'i: 1. Alkollü İçkiler Sanayi'i (Düşük ve Yüksek Alkollü İçkiler), 2. Alkolsüz İçkiler Sanayi'i (Gazozlar, Doğal Maden ve Mamba Suları), C. Diğer Sanayiler: 1. Tütün ve Mamulleri Sanayi'i, 2. Dokuma ve Giyim Sanayi'i, 3. Deri ve Deri Mamulleri Sanayi'i, 4. Orman Mamulleri ve Mobilya Sanayi'i, 5. Kağıt Sanayi'inden oluşur¹. Bu makalede Çanakkale ili'nde tarıma dayalı sanayileri yukarıdaki gruplandırmayı esas alarak değerlendirmeye tabi tutacağız.

Tarım dayalı sanayiler, özellikle gelişmekte olan ülkelerin dış ticaretinde önemli bir yer tutar. İşlenmiş tarım ürünleri, katma değeri yüksek, fiyat dalgalanmalarından uzak ve geniş bir pazar yelpazesi bulabilen ürünlerdir. Tarıma dayalı sanayiler tarımsal üretiminin geliştirilmesine ve çeşitlenmesine neden olduğu gibi, tarımda girdi kullanımını teşvik etmektedir. Ayrıca sanayi-kir bütünleşmesini sağlayarak tarımsal üretimde yıldan yıla yaşanan üretim ve fiyat dalgalanmalarını önler. Sözleşmeli ekimi yaygınlaştırarak çiftçinin tarımsal kültürünü geliştirir, verimliliği düşük kırsal kitlenin üretim sürecine katılmasını sağlar ve birkisel desenin çeşitlenmesine yol açar. Ayrıca çiftçinin düzenli bir

* Bu makale, "Çanakkale İli'nde Tarıma Dayalı Sanayiler" adlı yayımlanmış kitap çalışmamın, kısa bir özet ve genel değerlendirmesi niteliğinde bir çalışmadır. Geniş bilgi için bakınız: Yaşar, O., 2003, *Çanakkale İli'nde Tarıma Dayalı Sanayiler*, Çantay Kitapevi, Melisa Matbaacılık İstanbul

¹ Yard. Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Eğitim Fakültesi

¹ Yaşar, O., 2003a, Sanayi Coğrafyası Açısından Bir Araştırma: Türkiye'de Tarıma Dayalı Sanayiler, Çantay Kitabevi, Melisa Matb., İstanbul, s.29.

gelişme kavuşmasını sağladığı gibi, kişi başına işlenmiş besin maddesi tüketimini arttırmakta ve çeşitlendirmektedir.²

Sanayi faaliyetlerinin coğrafi yönden incelenmesinde çeşitli yollar takip edilirse de çoğunlukla iki yol tercih edilmektedir: 1-Bir sanayi kolunun incelenmesi, 2-Bir sanayi bölgesinin incelenmesi.³ Sanayi Coğrafyası açısından “Çanakkale İli’nde Tarıma Dayalı Sanayiler” bir sanayi bölgesi inceleme alanı olarak nitelendirilebilir. Çünkü Çanakkale İli imalat sektörü denildiğinde akla gelen iki sektörden birincisi taş ve toprağa dayalı sanayiler iken, ikincisi, araştırmamıza konu olan tarıma dayalı sanayilerdir. Öyle ki, ilde tarıma dayalı sanayilerin bazı alt sektörleri ulusal ve uluslararası pazarlara yönelik üretim yapan ve bulunduğu bölgeye çok yönlü etkileri olan sektörlerdir. İli’nin zengin tarımsal üretimini değerlendirerek iç ve dış pazarlara sunan tarıma dayalı sanayiler, potansiyel tarıma dayalı sanayiler bölgesinin de habercisi niteliğindedir. Dolayısıyla sözü edilen özellikleriyle “Çanakkale İli’; Sanayi Coğrafyası alanındaki uygulamalı araştırmalara konu teşkil edebilecek bir bölge niteliğindedir. Çanakkale İli’nde tarıma dayalı sanayiler, Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren ilin sanayileşme sürecinde ilk hareket ve birikim rolü üstlenmiştir. Bugün ilin imalat sanayi içinde tarıma dayalı sanayilerin önemli bir işleme, istihdam, çevirci güç, katma değer ve dış ticaret gelirleri ağırlığına sahip olması, beni bu alanda araştırmaya sevketti. Ekonomik Coğrafya’nın bir alt disiplini olan Sanayi Coğrafyası açısından “Çanakkale İli Tarıma Dayalı Sanayileri”ni ele alarak, sözü edilen sektörünün tarihsel gelişimi, il imalat sektörü içindeki yeri, kuruluş yeri faktörleri, Marmara Bölgesi tarıma dayalı sanayileri içindeki yeri, alt sektörleri, yapısal özellikleri (hammadde, örgütlenme yapıları, istihdam, üretim yapısı, pazar alanları v.b.), sorunları, çevresel etkileri ve nedenleriyle birlikte dağılımı merccek altına aldık.⁴ Bu arada il tarıma dayalı sanayilerinin Türkiye ve dünya konjonktüründe meydana gelen gelişmelerden nasıl etkilendikleri ve bu gelişmelere karşı aldıkları önlemler üzerinde durulmuştur.

Uygulanmalı Sanayi Coğrafyası açısından Çanakkale İli’nde tarıma dayalı sanayilerle ilgili çalışmaya 2000 yılı ikinci yarısında öncelikle ulusal ve yabancı literatür taraması yaparak başladım. Daha sonra konuyla ilgili ilde yer alan tüm kamu kuruluşlarından doküman ve istatistikler elde edilmiştir. Buna ilaveten Çanakkale, Biga ve Gelibolu Sanayi ve Ticaret Odaları ziyaret edilerek il genelinde alt sektörlerle göre faaliyet gösteren on ve üzeri işçi çalıştıran işletmeleri tespit

² Yaşar, 2003a, a.g.e., s. 1

³ Timertekin, E., 1969, Sanayi Coğrafyası, I.Ü., Yay. No: 751, Coğrafya Enst. Yay. No: 22, İstanbul, s. 42.

⁴ Yaşar, O., 2003b, Çanakkale İli’nde Tarıma Dayalı Sanayiler, Çantay Kitapevi, Melissa Matbaacılık, İstanbul, s.2,3

ettik. Tespit edilen seksen tarıma dayalı sanayi işletmesinden kendi alt sektöründe öncü -adı geçen sanayi odalarınca bilinen- modern koşullarda üretim yapan kırk beş işletme (% 56.3) anket kapsamına alınmıştır.⁵ Anket çalışmaları 2001 ve 2002 yazında tamamlanmıştır. Anket çalışmalarını sırasında söz konusu işletmelerin üst düzey yetkilileriyle görüşülerek, işletmeye ilişkin elli dört sorunun cevabı aranmıştır. Böylece işletmenin kuruluş yeri faktörleri, fiziki yapısı, üretim durumu, istihdam yapısı, hammadde ve pazar koşulları, projeleri ve sorunları hakkında bilgi edinilmiştir. Anketlerden elde edilen verilerin çözümlenmesi yapılarak, veriler arasındaki bağlantıları görebilmek amacıyla çapraz tablolar oluşturulmuştur. Çanakkale İli’nde tarıma dayalı sanayilere ilişkin Cumhuriyet dönemi gelişimi izleyebilmek ve imalat sektörü içindeki yerini saptayabilmek amacıyla sanayi sayımlarına başvurulmuştur. Özellikle bazı alt sektörlerdeki gelişimi izleyebilmek, tarıma dayalı sanayiler bütünü ve tek başına imalat sektörü içindeki yerini değerlendirebilmek amacıyla, 1927, 1964, 1980, 1992 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı, 1998 yıllık imalat sanayi istatistikleri ve Çanakkale, Biga ve Gelibolu Sanayi ve Ticaret Odası’nın 2002 sanayi istatistiklerinden yararlanılmıştır. Böylece il tarıma dayalı sanayiler alt sektörlerdeki işleme sayısı, çalışanların yıllık ortalama sayısı, çevirci güç ve yarattığı katma değere ilişkin değerlendirmeler yapılabilmek mümkün olmuştur. Sözü edilen değerlendirmelerimiz de ekonomik faaliyetlerin uluslararası standartları sanayi sınıflamasını (ISIC-Rev.2 ve yer yer de ISIC-Rev.3) dikkate aldık.⁶

2. Cumhuriyet Döneminde Çanakkale İli’nde Sanayileşme Hareketleri

Cumhuriyet döneminde Çanakkale İli’nde tarıma dayalı sanayilerin gelişimine geçmeden önce, Cumhuriyet öncesi dönemi kısaca değerlendirmenin yararlı olacağı kanaatindeyim.

İdari bakımdan Çanakkale şehri Osmanlı İmparatorluğu’nun ilk dönemlerinde Anadolu eyaleti içindeki Biga Sancığına bağlı bulunuyordu. Daha sonra 1533 yılında kurulmuş bulunan ve merkezi Gelibolu olan Cezayir-i Bahr-Sefid vilayetine içinde yer aldı. Daha sonra bu vilayetin merkezi Çanakkale oldu.⁷ 1877’den sonra Kale-i Sultanîye, Biga Sancığı adını aldı. Gelibolu, 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi uyarınca bağlı bulunduğu Edime’den, Cumhuriyetin ilanına dek ayrılmadı. Biga Sancığı’nın merkezi XIX. yüzyıl boyunca, kimi kez Kale-i Sultanîye, kimi kez de Biga idi.

⁵ Çanakkale İli genelinde anket yapılan işletmeler için bkz: Yaşar, 2003b, s. 150, 151

⁶ Yaşar, O., 2003b, s. 3,4

⁷ Tunçel, M., 1993, Çanakkale Maddesi, İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Cilt:8, İstanbul, s. 198

XVIII. yüzyıl ortalarında Çanakkale nüfusunun önemli bir bölümü ipek ve yelken bezi ile çanak ve çömlek yapımı ve ticaretiyle meşgul olmaktadır. Burada imal edilen çanak ve çömlekler ülkenin diğer bölgelerine pazarlanıyordu. Çanak imalat ve ticaretinin şöhrete kavuşması sonucunda Kal'a-i Sultanîye'ye Çanak Kal'ası denimeye başlandı ve zamanla bu isim yerleşerek eski adını unutturdu. Daha sonra da Çanakkale şekline döndü⁸. XVIII. yüzyılın sonlarında Çanakkale'nin iktisadi hayatına ilişkin Cuinet şu bilgileri vermektedir: Çanakkale'de renkli ipek, sırma ve mercanla yapılan işlemciler çok gelişmiştir. Bölgede dokunan yünütlü halılarda Çanakkale şehrinde toplanıyor ve buradan dışarıya gönderilerek şehrin ticari hayatı büyük bir canlılık kazanıyordu. Cuinet'e göre Kale-i Sultanîye'de çeşitli zanaat kollarında 126 işletme faaliyet göstermekte olup, her birinde 2-4 arasında değişen işçi çalışmaktaydı⁹.

XIX. yüzyılda Biga Mutasarrıfı'nda sanayi büyük ölçüde el işlenmesi halıcılık ve çanak-çömlek yapımına dayanmaktaydı. Bölgede dokunan halılara "yörük" adı verilmekteydi. Halı dokumacılığında özellikle göçebe Türkmenler önde geliyordu. Halıların dayanıklı olmasını sağlamak için keçi kılı kullanılmaktaydı. Halı dokumacılığında Ezine ve Ayvack önemli merkezlerdi. XIX. yüzyılda Biga Mutasarrıfı'nda çömlek-çömlek yapımına ilişkin her biri birer fırına sahip on iki fabrika vardı. Her fabrikada yılda ortalama elli fırınlık üretim yapılabiliyordu. Bu yüzyılda Çanakkale'de imal edilen çömlekler Yunanistan, Romanya, Kıbrıs ve ülkenin diğer bölgelerine ihraç edilmekteydi. Ayrıca XIX. yüzyılda Biga Mutasarrıfı'nda bir başka sanayi dalı da sepicilikti. Özellikle Ezine, Bayramiç ve Çanakkale'de manda, keçi ve koyun derisi tabaklayan işletmeler faaliyet göstermekteydi. Seplenen deriler ancak iç tüketimi karşılayabiliyordu¹⁰.

1897 yılında Biga Sancığı'nda doksan adet ev ve atölye tipi işletme bulunmaktaydı. Bu işletmelerden dörtü buhar gücüyle ve geri kalan seksen altısı diğer vasıtalarla çalışmaktaydı¹¹. Buhar gücü ile çalışan işletmeleri tanıyacak olursak: Bunlardan 1887'de Küçükkuşu'da faaliyete geçen Zeytinyağı atölyesi yılında 350 kg. zeytinyağı üretmekteydi. Diğer üç işletmeden ikisi (1882 ve 1890 yılında üretime geçti) askeri birliklerin ihtiyacını karşılayan un değirmenleriydi. Bununla birlikte bölgede zengin orman varlığı Bayramiç'te biri kamuya ait iki bçkı işletmesinin faaliyete geçmesinin nedeni olmuştur. Ayrıca 1888'de Çanakkale'de yılda otuz beş bin sabun üreten bir sabun işletmesi faaliyette

göstermekteydi. Böylece XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başlarında Çanakkale ve çevresinde imalat sanayi ağırlıklı olarak tarıma dayalı sanayilerden ibaretti. Bu işletmeler 2-3 işçi çalıştıran ev yada atölye tipi işletmelerdi. Tarıma dayalı sanayilerde alt sektörleri birkisel yağ, un ve unlu mamuller, dokuma, deri ve içki sektörleri teşkil etmekteydi. Tarıma dayalı sanayileri toprak sanayi izlemektedir. Bu gelişim çizgisi Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başlarında Çanakkale'den yurt dışına ihraç edilen ürünler arasında deri, halı, palamut, çömlek ve şarap yer almaktadır. İhracat ağırlıklı olarak İngiltere, Fransa ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na yapılmaktaydı. Ayrıca Çanakkale'de XIX. yüzyıl sonlarına doğru Düyun-u Umumiye ve Tütün Rejisi'nin bir şubesi faaliyet göstermekteydi¹². Cumhuriyet öncesinde Çanakkale ve çevresinde imalat sanayi varlığını ifade eden yukarıdaki açıklamalardan sonra Cumhuriyet dönemine geçecek olursak:

Çanakkale İl'i'nde 1927'lere kadar faaliyet gösteren işletmeler 2-3 işçi çalıştıran ev ve atölye tipi işletmelerdir. Bunlar büyük ölçüde tarımsal hammaddeleri ve doğal kaynakları işleyen tarıma dayalı sanayiler olarak dikkati çekmektedir. Tablo 1 gözden geçirilirse, Çanakkale İl'i imalat sanayii'nde 2.719 kişinin istihdam edildiği, ancak 1.131 işletmede ortalama 2-3 dolayında işçinin çalıştırıldığı ortaya çıkmaktadır. Benzer tablo diğer imalat sektörleri için de geçerlidir. Bununla birlikte adı geçen Sayım da Çanakkale İl'i imalat sanayii'nin işletme bazında % 52.1'ni tarıma dayalı sanayiler teşkil etmektedir. Ancak bu sayımda tarıma dayalı sanayi sadece gıda sanayi ile sınırlı tutulmuştur. Tarıma dayalı sanayilere dokuma ve orman mamulleri sanayi de ilave edildiğinde, Çanakkale İl'i imalat sanayii'nin işletme bazında % 70'ni ve istihdam bazında % 70.5'ni tarıma dayalı sanayiler teşkil etmektedir. Böylece Çanakkale İl'i'nde sanayii'nin gelişim yönünün tarıma dayalı sanayiler olduğu gerçeği ortaya çıkmaktadır¹³.

17 Şubat 1923'de Büyük Önder Atatürk'ün başkanlığında toplanan Birinci İzmir İktisat Kongresi'nde Türkiye ekonomisinin yeniden yapılandırılması çerçevesinde bir takım kararlar alınmıştır. Bu kararlar içinde en önemlilerden biri de; sanayileşme hareketinin daha çok özel girişim eliyle gerçekleştirilmesidir. Bununla birlikte Birinci İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlar doğrultusunda 1927 yılında Teşvik-i Sanayi Kanunu çıkarılarak özel girişimciye teşvikler sağlanmıştır¹⁴. 1932 yılında Çanakkale İl'i'nde Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan on sekiz işletme yararlanmışır. Söz konusu on sekiz işletmenin on beşi tarıma dayalı sanayiler sektöründe faaliyet göstermektedir. Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan

⁸ Tuncel, M., a.g.m., s. 198

⁹ Cuinet, U., 1894, La Turquie d'Asie-Geographie Administrative, Statistique, Descriptive Et Raisonnee de l'Asie Mineure, Cilt:1-IV, Paris, s. 747-748

¹⁰ Yaşar, 2003b, a.g.e., s. 8, 9

¹¹ Günter, T., 1997, Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yılığ-1897, DİE Yay. No: 2045, Ankara, s.262

¹² Yaşar, 2003b, a.g.e., s. 10

¹³ Yaşar, 2003b, a.g.e., s. 8, 9

¹⁴ Yaşar, 2003b, a.g.e., s. 35

yararlanan işletme sayısı 1941'e kadar yirmi dörde çıkmıştır. Bu kuruluşların altısı un, on biri zeytinyağı, biri de balık konservesi işletmesidir. Geri kalan altısı da elektrik santrali idi. Sonuç olarak, 1941'e kadar sözü edilen Yasa'dan en fazla tarıma dayalı sanayiler kapsamındaki işletmeler yararlanmışır. Bu da il imalat sektörünün gelişim yönünü göstermesi bakımından ilgi çekicidir.

Tablo 1: 1927 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı'na Göre Çanakkale İli'nde Sektörlere Göre İşletme ve Çalışan Sayısı İle Toplama Oranları

SEKTÖRLER	İşyeri Sayısı	Toplam İşyeri İçindeki Oranı (%)	Çalışan Sayısı	Toplam Çalışan İçindeki Oranı (%)
Maden Çıkarma Sanayii	2	0.1	14	0.5
Tarıma Dayalı Sanayii	589	52.1	1.577	58.0
Dokuma Sanayii	80	7.1	139	5.1
Ağaç Ürünleri Sanayi	121	10.7	197	7.2
İnsaat Sanayii	82	7.3	324	11.9
Maden, Makine Sanayii	249	22	453	16.7
Kağıt ve Basım Sanayii	1	0.1	5	0.2
Kimya Sanayii	6	0.5	8	0.3
Diğer Sanayi Daları	1	0.1	2	0.09
TOPLAM	1.131	100.0	2.719	100.0

Kaynak: DİE

1927'den 1940 yılına kadar olan dönem içinde Çanakkale İli sanayi ile ilgili istatistikî veriler elde edemedik. Ancak 1940-1963 dönemine ilişkin 1964 yılında yapılan sanayi ve işyerleri sayımında geçmiş yıllara yönelik beşer yıllık dönemler halinde istatistikler verilmiştir. Böylece 1964 Sayımı'nda Çanakkale İli'nde on ve daha fazla işçi çalıştıran işletme sayısı ondur (Tablo 2). Bu tesislerin beşi 1950 öncesinde, beşi de 1950-1964 döneminde faaliyete geçmiştir. Yalnız burarda bir nokta dikkati çekmektedir. 1927 Sayımı'na göre 1964 Sayımı'nda

Çanakkale İli'nde imalat sektörü işletmelerinin sayısında büyük bir düşüş görülmektedir. Bu tamamen söz konusu iki sayım arasındaki kapsam farkından kaynaklanır. 1964 Sayımı, on ve üzeri işçi çalıştıran işletmeleri kapsarken, sayım kapsamına yalnızca gıda, dokuma, kürk ve deri mamulleri ile metal eşya sanayi alınmıştır¹⁵. Buna karşılık 1927 Sayımı'nda bir sınırlandırma getirilmeden tüm imalat sektörü işletmeleri sayılmıştır.

1964 Sanayi ve İşyerleri Sayımı'na Göre, Çanakkale İli'nde on ve üzeri işçi çalıştıran işletmelerin sayısı ondur. Bu on işletmenin ikisi kamu kökenli, sekizi de özel sektör menşelidir. Kamu kökenli işletmeler 1950 sonrasında faaliyete geçmiştir. Özel sektör işletmelerinin beşi 1950 öncesinde, üçü de 1950-1964 döneminde faaliyete geçmiştir. Bu on tesiste toplam 237 işçi istihdam edilmiş olup, bunun altmışı kamu sektöründe, 177'si de özel sektörde istihdam edilmiştir. Tablo 2 gözden geçirilirse, 1964 Sayımı'nda da Çanakkale İli'nde en önde gelen sektörün tarıma dayalı sanayiler olduğu gözden kaçmayacaktır. İl imalat sanayi işletmelerinin % 90'ı ve istihdamın % 77.6'sı tarıma dayalı sanayilere aittir. Tarıma dayalı sanayi işletmelerinin beşi 1950 öncesinde, dördü de 1950-1963 döneminde faaliyete geçmiştir. Dolayısıyla Çanakkale İli'nde sanayiinin gelişim yönü tarıma dayalı sanayiler olmaya devam etmektedir¹⁶.

Tablo 2: 1964 Sanayi ve İşyerleri Sayımı'na Göre Çanakkale İli'nde Sektörlere Göre İşletme ve Çalışan Sayısı İle Toplama Oranları (10+ işçi)

SEKTÖRLER	İşyeri Sayısı	Toplam İşyeri İçindeki Oranı (%)	Çalışan Sayısı	Toplam Çalışan İçindeki Oranı (%)
Gıda Maddeleri Sanayii	7	70	161	67.9
İçki Sanayii	1	10	13	5.5
Ağaç ve Mobilya Sanayii	1	10	10	4.2
Kimya Sanayii	1	10	53	22.4
TOPLAM	10	100.0	237	100.0

Kaynak: DİE

¹⁵ Yaşar, 2002, a.g.t., s.129

¹⁶ Yaşar, 2003b, a.g.e., s.12

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde 1973 yılında kalkınmada öncelikli iller kapsamına Çanakkale ili'nin alınması, il imalat sektörünü olumlu yönde etkilemiştir. Çünkü bu Plan da ülkenin sanayileşmeye olan gereksinimi göz önünde tutularak sanayiinin yurt genelinde desantralizasyonu öngörülmüş, bu amaçla bazı özel politikalar ortaya konularak kalkınmada öncelikli yörelerin geliştirilmesi amaçlanmıştır. Söz konusu politikaların yaşama geçirilmesi amacıyla, iller gelişmişlik durumlarına göre sıralanarak, geri kalmış illere sanayi faaliyetlerinin yönlendirilmesi projeleri üzerinde durulmuştur¹⁷. Bu da Çanakkale ili'nde sanayiinin hızla gelişmesi ve çeşitlenmesine ortam hazırlamıştır.

Tablo 3: 1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı Göre Çanakkale İli'nde Sektörlere Göre İşyeri ve Çalışan Sayısı İle Toplama Oranı (10+ işçi)

SEKTÖRLER	İşyeri Sayısı	Toplam İşyeri İçindeki Oranı (%)	Çalışan Sayısı	Toplam Çalışan İçindeki Oranı (%)
Gıda Maddeleri Sanayi	18	64.3	1.291	25.8
İçki Sanayii	1	3.6	50	1.0
Ağaç ve Mobilya Sanayi	1	3.5	30	0.6
Kimya ve Plastik Sanayi	1	3.6	53	1.0
Taş ve Toprağa Dayalı Sanayii	5	17.9	3.551	71.1
Metal Eşya Sanayii	2	7.1	50	1.0
TOPLAM	28	100.0	4.995	100.0

Kaynak: DİE

Çanakkale ili'nin kalkınmada öncelikli iller kapsamına alınmasıyla birlikte (1973), imalat sanayi işletmeleri hızla artmış ve 1980 Sanayi ve İşyerleri Sayımı'nda on ve üzeri işçi çalıştıran yirmi sekiz işletme tespit edilmiştir (Tablo 3). Sözü edilen yirmi sekiz işletmeden yirmisi tarıma dayalı sanayi (gıda+içki+orman ürünleri) işletmeleri iken, beşi taş ve toprağa dayalı sanayi ve üçü de kimya, plastik

¹⁷ Mutluer, M., 1995, Gelişimi, Yapısı ve Sorunlarıyla Denizli Sanayii, Denizli Sanayi Odası Yay., Ege Üniv. Basımevi, İzmir, s.34

ve metal eşya alt sektörlerinde faaliyet göstermektedir. Dolayısıyla tarıma dayalı sanayi iller toplam işletmeler içinde % 71.4'lük ağırlığa sahiptir. Oysa bu oran 1964 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı'nda % 90 düzeyinde idi. Böylece 1960'lı yıllardan itibaren gelişmeye başlayan taş ve toprağa dayalı sanayi ve ilin kalkınma öncelikli iller kapsamına alınması il sanayiini eşitlendirmiştir. Bu da tarıma dayalı sanayilerinin toplamda oransal gerilemesine neden olmuştur. Bununla birlikte 1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı istatistiklerine göre, Çanakkale ili imalat sanayiinde istihdam edilen 4.995 kişinin % 71.1'i taş ve toprağa dayalı sanayilerde istihdam edilirken, tarıma dayalı sanayilerin payı % 27.4'dür. Tarıma dayalı sanayileri metal eşya sanayi izlemektedir¹⁸.

1992 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı'na göre Çanakkale ili imalat sektöründe tespit edilen işletme sayısı yirmidir (Tablo 4*). Sözü edilen yirmi işletmenin % 75'ini (15 işletme) tarıma dayalı sanayi işletmeleri, % 20'sini (4 işletme) taş ve toprağa dayalı sanayi işletmeleri ve % 5'ini (1 işletme) kimya ve plastik sanayi işletmeleri teşkil etmektedir. Tarıma dayalı sanayiler içinde ilk sırayı % 93.3 (14 işletme) oranla gıda ve içki sektörü alırken, ikinci sırayı % 6.7 oranla dokuma, giyim eşyası ve deri sanayi almaktadır. Buna ilaveten sözü edilen Sayımı'da istihdamda ilk sırayı % 48.9 oranla yine tarıma dayalı sanayiler alırken, ikinci sırayı % 46.7'lik oranla taş ve toprağa dayalı sanayiler ve üçüncü sırayı % 4.4'lik oranla kimya ve plastik sanayi almaktadır¹⁹.

¹⁸ Yaşar, 2003b, a.g.e., s.14

¹⁹ Yaşar, 2003b, a.g.e., s.15

Tablo 4: 1992 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımına Göre Çanakkale İlinde Sektörlere Göre İşyeri ve Çalışan Sayısı ile Toplama Oranı (25- İşçi)

SEKTÖRLER	İşyeri Sayısı	Toplam İşyeri İçindeki Oranı (%)	Çalışan Sayısı	Toplam Çalışan İçindeki Oranı (%)
Gıda ve İçki Sanayii	14	70	2.445	47,6
Dokuma, Giyim Eşyası ve Deri Sanayii	1	5	71	1,4
Kimya ve Plastik Sanayii	1	5	225	4,4
Taş ve Toprağa Dayalı Sanayii	4	20	2.400	46,6
TOPLAM	20	100,0	5.141	100,0

Kaynak: DİE

Çanakkale, Biga ve Gelibolu Sanayi ve Ticaret Odası 2002 yılı verilerine göre, Çanakkale İlinde Tarıma dayalı sanayiler imalat sektörü işlemlerinin % 81,6'sını teşkil etmektedir. Tarıma dayalı sanayileri % 9,3 oranla taş ve toprağa dayalı sanayiler izlemektedir. Üçüncü sırayı ise % 5,1 oranla maden işleme sanayii almaktadır. Sektörler arasında istihdam kapasitesi bakımından ilk sırayı % 61 oranla tarıma dayalı sanayiler teşkil ederken, ikinci sırayı % 33,4 oranla taş ve toprağa dayalı sanayiler almaktadır. Üçüncü sırada ise % 2,7 oranla maden işleme sanayiini görmekteyiz²⁰ (Tablo 5). Bununla birlikte 2002 yılında da gıda ve içki sanayi istihdamında önderliğini sürdürmektedir. Gerçekten de gıda ve içki sanayi toplam istihdamın % 51,1'i ni teşkil etmektedir. İşyeri sayısı bakımından taş ve toprağa dayalı sanayi üçüncü sırada yer alırken, istihdam kapasitesi bakımından ikinci sırada yer aldığı anlaşılmaktadır. İşleme sayısı bakımından ikinci sırada yer alan dokuma, giyim eşyası ve deri sanayi istihdamda katkısı bakımından üçüncü sırada yer almaktadır²¹.

²⁰ Yaşar. 2003b. a.g.e., s.17

²¹ Yaşar. 2003b. a.g.e., s.14. 15

Tablo 5: 2002 Yılı İmalat Sanayi İstatistiklerine Göre Çanakkale İlinde Sektörlere Göre İşyeri ve Çalışan Sayısı ile Toplama Oranı (10+ İşçi)

Sektörler	İşyeri Sayısı	Toplam İşyeri İçindeki Oranı (%)	Çalışan Sayısı	Toplam Çalışan İçindeki Oranı (%)
Gıda ve İçki Sanayii	57	58,2	6.144	51,1
Dokuma, Giyim Eşyası ve Deri Sanayi	16	16,3	659	5,5
Orman Ürünleri ve Mobilya Sanayi	7	7,1	330	4,4
Kimya ve Plastik Sanayi	2	2,0	115	0,9
Taş ve Toprağa Dayalı Sanayii	9	9,3	4.014	33,4
Metal Eşya ve Makine Sanayii	2	2,0	235	2,0
Maden İşleme Sanayi	5	5,1	329	2,7
TOPLAM	98	100,0	12.026	100,0

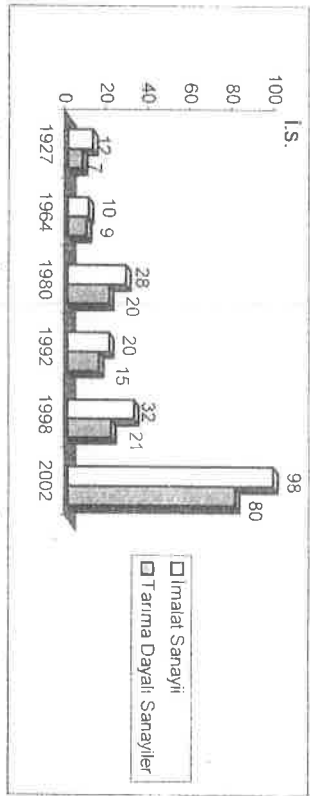
Kaynak: Çanakkale, Biga ve Gelibolu Sanayi ve Ticaret Odası Verileri-2002

Çanakkale ilinde imalat sanayiini değerlendirdiğimiz 1927, 1964, 1980, 1992, 1998 ve 2002²² sanayi ve işyerleri sayımı ile yıllık imalat sanayi istatistiklerine göre; ilde işleme sayısı ve istihdam bakımından en önde gelen imalat sanayi sektörü tarıma dayalı sanayilerdir. Tarıma dayalı sanayiler Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren en önde gelen sektör olma özelliğini günümüze kadar korumuştur. Şekil 1'e dikkat edilirse; seçilmiş yıllarda ve işleme bazında Çanakkale İli imalat sanayiinde % 65-90 arasında değişen oranlarda tarıma dayalı sanayi ağırlığı göze çarpmaktadır. 1927 Sayımı'na nazaran 1964 Sayımı'nda tesis sayısında görülen azalmaya söz konusu sayımın kapsamından kaynaklanmaktadır.

1927 yılında yapılan sanayi sayımında maden çıkarma, ziraat, evcil hayvanlar ve av üretimini sanayi, ağaç ürünleri, kağıt, karton ve inşaat sektörlerinin

²² Çanakkale, Biga ve Gelibolu Sanayi ve Ticaret Odası Verileri-2002

sayım kapsamına alınmasına karşın, 1964 Sayımı'nda yalnızca gıda maddeleri, dokuma sanayi, kürk ve deri mamulleri ve metal eşya üreten işletmeler sayım kapsamına alınmıştır.²³ Bununla birlikte, 1992 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı'nda 25+ işçi çalıştıran işletmelerin "büyük" işletme olarak kabul edilmesi 1980 yılına nazaran sözü edilen yılda Çanakkale İli imalat sanayi işletmelerinin toplamda oransal küçülmesinin nedeni olmaktadır. Sonuç olarak, Çanakkale İli'nde gerek imalat sanayi işletmelerinde ve gerekse tarıma dayalı sanayi işletmelerinde yıllar itibarıyla tedrici bir artış görülmektedir. Anı artışlar gözlenmemektedir.²⁴

Şekil 1: İmalat Sanayi İşyerleri Sayımı ve Yıllık İmalat Sanayi İstatistiklerine Göre Çanakkale İli'nde Toplam İşletme Sayısı ve Tarıma Dayalı Sanayi İşletmelerıyla Karşılaştırılması (10+İşçi) (İ.S.: İşletme Sayısı) (Yasar, 2003b: 17'den)

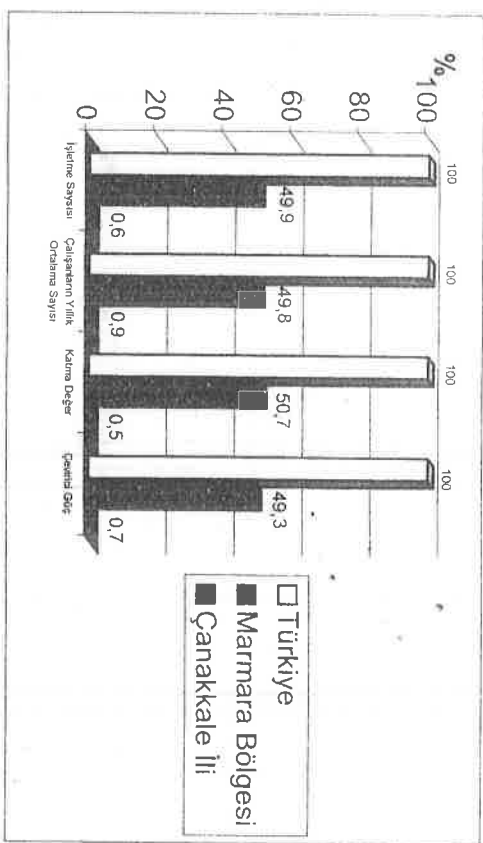
3. Çanakkale İli Tarıma Dayalı Sanayilerinin Marmara Bölgesi Tarıma Dayalı Sanayileri İçindeki Yeri:

Çanakkale İli'nde sanayinin 1970'lerin başına kadar pek gelişmemesinin pek çok nedeni vardır. Öncelikle ilin Türkiye sanayinin en fazla yoğunlaştığı Marmara Bölgesi'nde yer almasına rağmen, bu gelişimin dışında kalması ve stratejik özellikte bir askeri bölge olmasından kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte il dışından gelebilecek sanayi sermayesi de şartları daha cazip olan İstanbul, Kocaeli ve Bursa gibi merkezlere yönelmiştir. Bu da Çanakkale İli'nde sanayileşme gelişimini engellemiştir. İşte bu süreç içerisinde Çanakkale İli'nde tarıma dayalı sanayilerin Marmara Bölgesi tarıma dayalı sanayileri içindeki yerini 1998 yıllık imalat sanayi istatistiklerinden hareketle tespit etmeye çalışacağız.

Şekil 2'de görüldüğü üzere, Marmara Bölgesi'nde tarıma dayalı sanayilerin Türkiye ölçeği içerisinde işyeri sayısı, istihdam, katma değer ve çevirici güç

²³ Mutluer, 1995: a.g.e., s. 19
²⁴ Yaşar, 2003b, a.g.e., s. 18

(beygir gücü) bakımından önderliğini sürdürdüğü görülmektedir. Bölge tarıma dayalı sanayilerinin Türkiye toplamı içindeki oranları sırasıyla % 49,9, % 49,8, % 50,7 ve % 49,3'dür. Bununla birlikte Çanakkale İli tarıma dayalı sanayilerinin bölgeye oranı sırasıyla % 0,6, % 0,9, % 0,5 ve % 0,7'dir (Şekil 2). Marmara Bölgesi illeri arasında Çanakkale İli, tarıma dayalı sanayi göstergeleri bakımından son sıralarda yer almaktadır. Marmara Bölgesi toplamı içinde il tarıma dayalı sanayi göstergeleri (işletme sayısı, çalışanların yıllık ortalaması, çevirici güç ve katma değer) 1998'de % 0,5 – 0,9 arasında değişmektedir.²⁵

Şekil 2: 1998 Yıllık İmalat Sanayi İstatistiklerine Göre Çanakkale İli Tarıma Dayalı Sanayiler Karakteristiklerinin Marmara Bölgesi (Türkiye Tarıma Dayalı Sanayi Geneline Göre) Tarıma Dayalı Sanayiler Karakteristikleri İçindeki Oranı (Yasar, 2003b: 20'den)

4. Çanakkale İli'nde Tarıma Dayalı Sanayilerin Kuruluş Yeri Faktörleri

Bilindiği gibi sanayi faaliyetleri ele alınan ölçek ne olursa olsun bölgeler ve iller düzeyinde eşit olmayan bir dağılım göstermektedir. Öyle ki, bazı yörelerde

²⁵ Yaşar, 2003b, a.g.e., s. 19-23

sanayi kuruluşları adeta üst üste kümelenirken, bazı yöreler ve hatta bölgelerde hiçbir sanayi kuruluşu bulunmamaktadır. Kuşkusuz sanayi kuruluşlarının belli alanlarda toplanması ve sanayi bölgeleri oluşturulması, o bölgenin sanayi de kuruluş yerini belirleyen faktörleri yakından alakalıdır. Bu faktörlere kısaca kuruluş yeri ya da lokasyon faktörleri denilmektedir. Kuruluş yeri faktörleri belli bölgelerde sanayi faaliyetlerinin yapılmasına neden olan faktörlerdir. Çok geçitli olan bu faktörler genellikle birbirleriyle ilişkili içindedir. Bu nedenle söz konusu faktörleri bağımsız olarak ortaya koymak genellikle mümkün değildir²⁶. Kuruluş yeri faktörleri her bir sanayi kolunun özelliğine göre değişik özellikler göstermektedir. Sözgelimi, tarımsal hammaddeleri, doğal kaynakları işleyen sanayi kuruluşları hammaddede kaynaklarına yakın alanlarda (tekstil, demir-çelik, taş ve toprağa dayalı sanayi gibi), gıda sanayi tüketiciye yakın alanlarda, petro-kimya sanayi limanlara yakın yerlerde kurulmaktadır. Öte yandan, girişimin türü de kuruluş yerini etkileyebilmektedir. Stratejik öneme sahip olan bir ürünü üreten ve devlet tarafından kurulan sanayi tesisleri iç kesimlerde kurulurken, çok ortaklı şirketler, şirket ortaklarının arzuları doğrultusunda kendi yörelerinde kurulmaktadır. Özel sektör ise kar marjının en yüksek olduğu alanı kuruluş yeri olarak tercih etmektedir. Görüldüğü gibi, sanayide kuruluş yerlerini etkileyen birbiriyle ilişkili çok sayıda faktör bulunmaktadır²⁷.

Yukarıda ifade edilen genel değerlendirmelerden sonra, Çanakkale İli'nde tarıma dayalı sanayilerin gelişimine neden olan faktörleri söz konusu sektör kuruluşlarında (45 işletme) (10+işçi) yaptığımız anketler neticesine göre ortaya koymaya çalıştık. Bu bağlamda Çanakkale İli'nde faaliyet gösteren tarıma dayalı sanayi işletmelerine Çanakkale İli'nde kuruluşlarının nedenleri önem sırasına göre sorulmuş ve elde edilen veriler şekil 3, 4 ve 5'de gösterilmiştir.

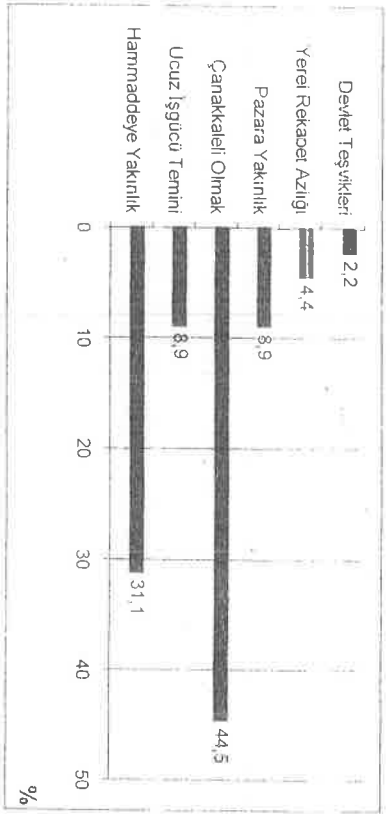
Çanakkale İli'nde anket yapılan kırk beş tarıma dayalı sanayi işletmesinden % 44.5'i (20 işletme) kuruluşlarının Çanakkale İli'nde kurulmasını etkileyen birinci derecede faktörün Çanakkaleli olmak olarak ifade etmiştir. Bununla birlikte on dört işletme (% 31.1) hammaddeye yakınlık faktörünü seçmiştir. Bu arada dörder işletme pazara yakınlık (% 8.9) ve ucuz işgücü teminini (% 8.9) birinci derecede kuruluş yeri faktörü olarak seçmiştir (Şekil 3). Buna karşılık iki işletme (% 4.4) yerel rekabet yokluğunu ve bir işletme de (% 2.2) devlet teşviklerini en öncelikli kuruluş yeri faktörü olarak seçmiştir. Böylece Çanakkale İli'nde tarıma dayalı sanayilerin kuruluş yeri seçiminde geleneksel kuruluş yeri faktörleri önemini korumakla beraber, enerji ve su kaynaklarına yakınlık gibi diğer geleneksel kuruluş yeri faktörleri önemini kaybetmiştir. Bununla birlikte Çanakkaleli olmak gibi sosyo-psikolojik faktörlerin kuruluş yeri seçiminde etkili ve hatta en önde gelen

faktör (% 44.5) olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bireysel faktörler ve girişimcilik Çanakkale İli'nde tarıma dayalı sanayi işletmelerinin kuruluşu ve gelişmesinde etkili olmaktadır. Müteşebbislerin tanıdığı bir bölgede kolay pazar bulma düşünceleri yanında, akrabalarına ve dostlarına yakın olma, aynı alanda faaliyet yapan diğer işletmelerle dayanışma ve yöresine tutkuyla bağlılıkları yörede onları yatırıma özendirmiştir²⁸.

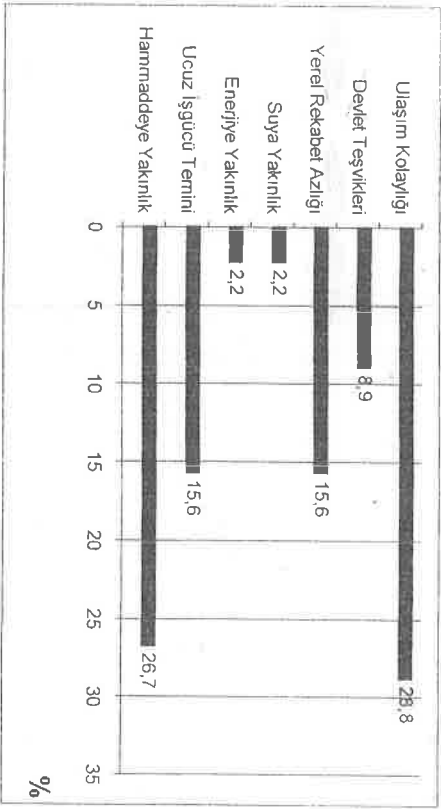
Çanakkale İli'nde tarıma dayalı sanayilerin kuruluşunda etkili birinci derecedeki faktörler yanında birbiriyle ilişkili ikinci ve hatta üçüncü derecede etkili faktörler de seçilebilmektedir. Bu nedenle Çanakkale İli'nde tarıma dayalı sanayi işletmelerinin yalnızca birinci derecede etkili faktörlere göre değerlendirilmek, ikinci ve üçüncü derecede etkili faktörleri gözden kaçırmasına neden olacaktır. Bu bağlamda Çanakkale İli'nde tarıma dayalı sanayi işletmelerini ikinci derecede etkileyen faktörlerin başında ulaşım kolaylığı (% 28.8)²⁹ gelmektedir. Ulaşım kolaylığını % 26.7 oranla hammaddeye yakınlık faktörü izlemektedir. Üçüncü sırada % 15.6 oranla ucuz işgücü temini ve yerel rekabet azlığı izlemektedir. Bununla birlikte Çanakkale İli'nde tarıma dayalı sanayilerin kuruluşunu belirleyen üçüncü derecede faktörlerin başında % 35.6 oranla yerel rekabet azlığı gelmektedir. Bu faktörü % 24.4 oranla ucuz işgücü temini izlemektedir. Üçüncü sırayı ise % 20 oranla pazara yakınlık faktörü almaktadır (Şekil 4 ve 5).

²⁶ Çanakkale İli'nde tarıma dayalı sanayiler bazı alt sektörlerinde işletme sahiplerinin sektörü çalışma alanı olarak seçişlerinde doğum yeri ve önceki mesleklerinin etkili olduğu tespit edilmiştir. Deri sektöründe faaliyet gösterenlerin genellikle Biga İl, Zeytinvaği sektöründe faaliyet gösterenlerin Ezine ve Ayvazlı, süt ve sütü tü mamuller sektöründe faaliyet gösterenlerin Ezine, Biga ve Bayramiçli ve su ürünleri sektöründe çalışanların Gelibolu'lu olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla sözü edilen yörelerde kışaktan kışağa sürdürülen faaliyetler bugünde aynı yörelerin sakinleri tarafından sürdürülmektedir. Ayrıca Çanakkale İli'nde tarıma dayalı sanayiler alanında faaliyet gösteren müteşebbislerin şu anki işlerine başlamadan önce % 37.8 oranında (17 işletme sahibi) ticaretle uğraştıkları, % 33.4 oranında (15 işletme sahibi) ilk iş olarak sanayiciliği seçtiklerini, % 24.4 oranla (11 işletme sahibi) zanaatkar ya da küçük sanayici olduklarını ve % 4.4 oranında da (2 işletme sahibi) diğer işlerle (memur) uğraştıklarını ifade etmişlerdir (Yazar, 2003b: 26).

²⁶ Mutluer, 1995, a.g.e., s. 40
²⁷ Mutluer, 1995, a.g.e., s. 43

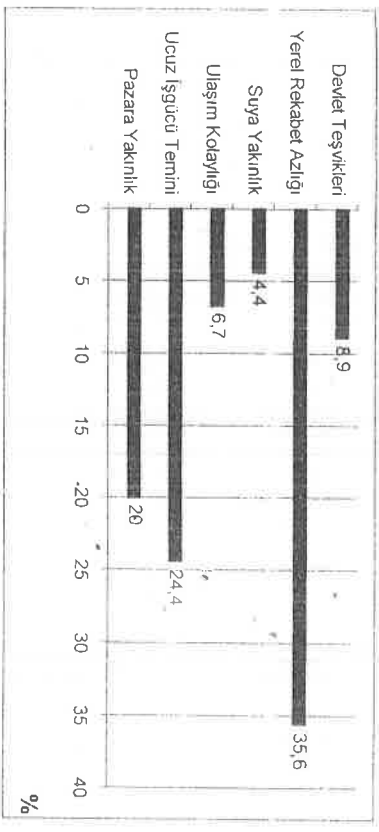

Şekil 3: Tarıma Dayalı Sanayilerin Çanakkale İli'nde Kurulmasını Etkileyen Birinci Öncelikli Faktörlerin Oransal Dağılımı (Yaşar, 2003b: 25'den)

Şekil 4: Tarıma Dayalı Sanayilerin Çanakkale İli'nde Kurulmasını Etkileyen İkinci Öncelikli Faktörlerin Oransal Dağılımı (Yaşar, 2003b: 25'den)

Böylece Çanakkale İli'nde tarıma dayalı sanayi işletmelerinin kuruluşunu belirleyen faktörlerin sırasıyla; Çanakkaleli olmak, hammaddeye yakınlık, ucuz işgücü temini, pazara yakınlık, yerel rekabet azlığı ve devlet teşvikleri olduğu anlaşılmaktadır.

Şekil 5: Tarıma Dayalı Sanayilerin Çanakkale İli'nde Kurulmasını Etkileyen Üçüncü Öncelikli Faktörlerin Oransal Dağılımı (Yaşar, 2003b: 26'dan)

4.1. Hammaddede Sağlama Şekilleri

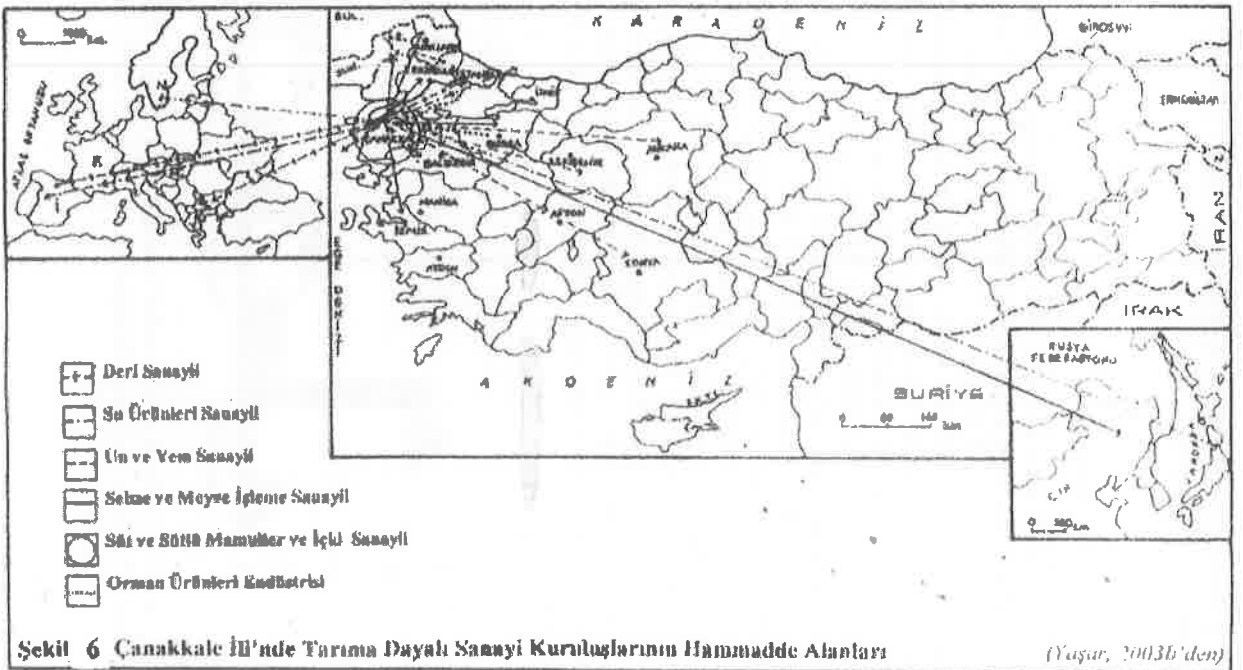
Çanakkale İli'nde tarıma dayalı sanayi kuruluşları hammaddelerini değişik kaynaklardan temin etme yoluna gitmektedir. Anketlerden elde ettiğimiz verilere göre, sanayi kuruluşlarının % 53.4'ü hammaddeyi doğrudan üreticiden, % 11.1'i tütccardan, % 8.9'u ihmal ederek, % 15.6'sı ise sözü edilen alanların tümünü kullanarak ve % 11.1'i de diğer alanlardan sağlamaktadır.

Hammaddede sağlama şekillerini alt sektörlerle göre değerlendirdiğimizde farklı sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Meyve ve sebze işleme sanayi işletmelerinden % 28.6'sı ihtiyaç duyduğu hammaddeyi doğrudan üreticiden temin ederken, % 28.6'sı tütccardan sağlamaktadır. Ancak anket yapılan işletmelerin % 42.8'i sözü edilen iki alandan hammaddede temin etme yoluna gitmektedir. Un ve unlu mamuller sanayiinde işletmelerin % 33.3'ü hammaddeyi doğrudan üreticiden, % 33.3'ü tütccardan ve % 33.4'ü de sözü edilen iki alandan sağlamaktadır. Süt ve sütü mamuller sanayiinde işletmelerin % 50'si doğrudan üreticiden ve geri kalan % 50'si de diğer başlığı altında topladığımız köy süt üreticileri kooperatiflerinden sağlamaktadır. Zeytinyağı sanayiinde işletmelerin % 100'ü hammaddeyi doğrudan

yetiştiriciden temin etmektedir. Su ürünleri sanayiinde ise işletmelerin % 40'ini hammaddeyi direkt üreticiden, % 40'ini tüccardan ve % 20'sini ithal ederek sağlamaktadır. Yem sanayiinde işletmelerin % 33.3'ü ihtiyaç duydukları hammaddeyi doğrudan üreticiden temin ederken, % 33.3'ü tüccardan ve % 33.3'ü de sözü edilen iki alandan temin etmektedir. İki sanayiinde işletmelerin % 66.6'sı ihtiyaç duydukları hammaddeyi doğrudan üreticiden temin ederken, % 33.4'ü diğer başlığı altında topladığımız kendi bağ alanlarından sağlamaktadır²⁹ (Şekil 6).

Deri sanayiinde ise işletmelerin % 50'si ihtiyaç duydukları hammaddeyi ithal ederek sağlarken, geri kalan % 50'si de Türk Hava Kurumu'ndan sağlama yoluna gitmektedir. Son olarak, orman ürünleri ve mobilya sanayiinde işletmelerin % 80'i ihtiyaç duyduğu hammaddeyi üreticiden (orman işletmelerinden) ve % 20'si de hammaddeyi ithal ederek sağlamaktadır. Dokuma, giyim eşyası ve deri sanayinin alt sektörlerinden biri olan

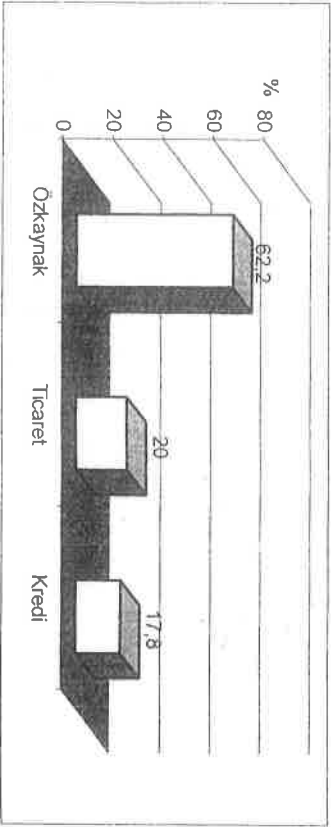
²⁹ Yaşar, 2003b, a.g.e., s. 88

çirçirılama sanayi ihtiyac duyduğu ham pamuğu Çanakkale ve çevre illerden temin etmektedir³⁰ (Şekil 6).

4.2. Sermaye:

Gelişmekte olan ülkelerde sanayileşmeyi zorlaştıran faktörlerden biri de sermaye birikimidir. Gelişmekte olan ülkelerden biri olarak Türkiye’de de sanayi için sermaye birikimi yeterli değildir. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren sanayi için gerekli sermaye birikimi tarım, ticaret ve küçük sanayiden sağlanmıştır. Çanakkale ili’nde tarıma dayalı sanayi yatırımlarının temelinde öz kaynak birikimleri bulunmaktadır. Ancak son yıllarda gerek mevcut tarıma dayalı sanayi işletmelerinin kapsam genişletmeleri ve gerekse yenilerinin kuruluşunda ticaret sermayesi rol oynamaktadır. Nitekim, anket verilerine göre Çanakkale ili’nde tarıma dayalı sanayi işletmelerinin % 62.2’si, ilk sermayeyi sağlamada öz kaynaklarına başvurmuştur. Şekil 7’ye dikkat edilirse, ilk sermayeyi sağlamada ikinci sırayı ticaret sermayesi almaktadır (% 20). Böylece sektördeki küçük işletmeler ticaret sermayesi ile büyüyerek bugünkü konumlarına ulaşmıştır. Bununla birlikte Çanakkale ili’nin 1973 yılında kalkınmada öncelikli iller kapsamına alınmasıyla birlikte, devlet teşvikleri ve kredi kolaylıkları üçüncü sırada yatırım sermayesini teşkil etmiştir. Gerçekte ilgili anket verilerine göre Çanakkale ili’nde tarıma dayalı sanayi işletmelerinin % 17.8’i kredi imkanlarıyla kurulmuştur³¹.

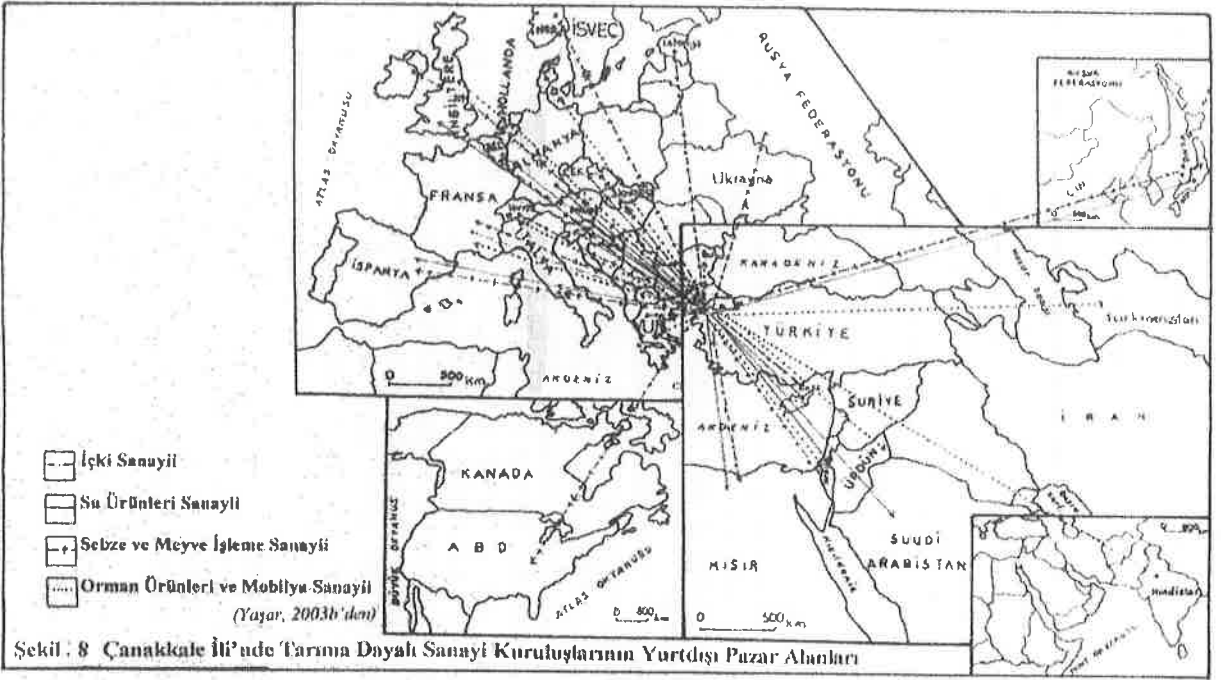
Şekil 7: Çanakkale ili’nde Anket Yapılan Tarıma Dayalı Sanayi İşletmelerinin Kurucu Sermayeyi Sağlama Şekillerine Göre Dağılımı (Yaşar, 2003b:42’den)

³⁰ Yaşar, 2003, a.g.e., s. 88-89

³¹ Yaşar, 2003, a.g.e., s.41,42

4.3. Pazar

Bilindiği gibi pazar alanlarını kesin çizgilerle birbirinden ayıramak mümkün değildir. Pazar alanları, hayat standartlarının yükselmesi ve tüketimin artışına bağlı olarak genişler. Bu anlamda anket verilerine göre, Çanakkale ili’nde tarıma dayalı sanayi işletmelerinin pazar alanlarına ilişkin üç ayrı kuşak seçilebilmektedir. Bunlardan birincisi, Çanakkale merkez ve bağlı ilçeler ile yakın çevrede bulunan diğer il ve ilçelerdir. Bunlar arasında Çanakkale, Bursa, Balıkesir, İzmir, Tekirdağ, Edirne, Kırklareli ve İstanbul gibi iller sayılabilir. İkinci kuşak pazar alanı ise tüm Türkiye’dir. Son olarak üçüncü kuşak pazar alanı ise yurtdışıdır (Şekil 8). Çanakkale ili’nde tarıma dayalı sanayi işletmelerinden yurt

Şekil . 8 Çanakkale İli'nde Tarıma Dayalı Sanayi Kuruluşlarının Yurtdışı Pazar Alanları

dışına yapılan ihracatın büyük bir bölümü AB ülkelerine gerçekleştirilmektedir. AB ülkelerini Ortadoğu, Uzakdoğu ve Kuzey Amerika izlemektedir.³²

4.4. Devlet Yatırımları ve Teşvikler

Çanakkale İli'nde sanayi 1970'li yılların başına kadar önemli bir aşama kaydetmemiştir. Bunun başlıca sebepleri arasında Marmara Bölgesi sanayi gelişim alanı dışında kalması, stratejik özellikte bir askeri bölge olması, devlet yatırımlarının sınırlı olması ve Çanakkale İli'ne yönelecek sermayenin bölgenin daha cazip illerine yönelmesi gösterilebilir. Çanakkale İli'nde sanayinin 1970'lerden sonra gelişme göstermesinde önemli faktörlerden biri de devlet yatırımları ve teşviklerdir. 1973 yılında Çanakkale İli'nin "Kalkınmada Öncelikli İller" kapsamına alınmasından sonra kamu yatırımları artmıştır. Çanakkale İli, devlet yatırımları yönünden 1995 yılında üç yıl süre ile sanayi kuşağı kapsamına alınmıştır. 1998 yılından itibaren normal yöre koşullarına tabi tutulmuş ve ilin ada konumundaki Gökçeada ve Bozcaada ilçeleri, 1995 yılından itibaren 1. derecede kalkınmada öncelikli yöre kapsamına alınmış olup, yatırımlar bu yörelere sağlanan teşviklerden yararlanmaktadır. Bu bağlamda Çanakkale İli'nde on ve üzeri işçi çalıştıran işletmelerin % 81.5'i 1973'den sonra faaliyete geçmiştir.³³

Tablo 6: Çanakkale İli'nde 1980-1998 Döneminde Yatırım Teşvik Belgesi Alan İmalat Sektörü İşletmelerinin Sektörlere Göre Dağılımı

Sektörler	Belge Sayısı	Toplam Yatırım Tutarı (Milyon TL)	İstihdam (Kişi)
Gıda ve İçki (TDS)	62	5.457.549	3.202
Dokuma ve Giyim (TDS)	6	4.498.427	832
Orman Ürünleri (TDS)	12	406.618	320
Deri ve Kösele (TDS)	5	214.654	387
Lastik ve Plastik	4	146.578	100
Kimya	1	49.818	25
Gam	1	880	85
Tasıt Araçları	8	1.030.104	120

³² Yaşar, 2003b, a.g.e., s. 43

³³ Yaşar, 2002, a.g.e., s. 42-44

Madeni Eşya	1	44.114	31
Çimento	7	2.643.655	75
Pişmiş Kil ve Çimento Ger.	3	3076	277
Seramik	34	7.390.862	1884
Diğer	1	177.000	60
TOPLAM	145	22.062.975	7398

45) Kaynak: Çanakkale Sanayi ve Ticaret İl Müd. Verileri-2002 (Yaşar, 2003b).

Çanakkale İli'nin kalkınmada öncelikli iller kapsamına alınmasıyla birlikte ile verilen yatırım teşvik belgesi sayısının arttığını görmekteyiz. Gerçekten de, 1980-1998 yılları arasında verilen yatırım teşvik belgesi sayısı 302'dir. Tablo 6'da görüleceği üzere 302 belgenin % 48'i imalat sanayiine verilmiştir. İmalat sanayiini hizmetler sektörü ve tarım sektörü izlemiştir. Tablo 6'ye dikkat edilirse, imalat sanayiine verilen 145 teşvik belgesinin % 58,6'sı (85 belge) tarıma dayalı sanayiilere verilmiştir. Tarıma dayalı sanayiilere verilen belgelerin % 68,2'si komple yeni yatırım amaçlıdır³⁴. Tarıma dayalı sanayiler içerisinde en fazla teşvik belgesi alan işletmeler gıda ve içki sektörüne aittir. Bu alt sektörü orman ürünleri, dokuma giyim eşyası ve deri sanayi işletmeleri izlemektedir. İmalat sektörü içerisinde ikinci sırada en fazla teşvik belgesi alan alt sektör taş ve toprağa dayalı sanayilerdir. Zaten bugün il imalat sektörü işletme sayısı, istihdam, katma değer ve çeviri güc bakımından ağırlıklı olarak sözü edilen iki sektör teşkil etmektedir. Dolayısıyla ile verilen yatırım teşvikleri, hem ilde imalat sektörünün gelişimine sebebiyet verirken, hem de imalat sektörünün hangi alt sektörler çizgisinde gelişeceğini belirlemiştir. Sonuç olarak; 1973-1980 döneminde ilde kamu yatırımlarına dayalı sanayileşme görüldükçe, 1980 sonrasında teşvik belgeleriyile desteklenen özel sektör yatırımları ağırlık kazanmıştır³⁵.

4.5. Çanakkale İli'nin Coğrafi Konumu ve Ulaşım Şartları

Çanakkale İli, Türkiye'nin Anadolu ve Trakya toprakları, Asya ve Avrupa kıtaları arasında sınır oluşturur ve Karadeniz ve Akdeniz arasında iki doğal suyunun birisi üzerinde yer alır. Fiziki coğrafya özellikleri ve coğrafi konumu açısından İstanbul Boğazı'yla benzer özelliklere sahip olmasına rağmen yerleşme, nüfus, ekonomik faaliyetler, turizm ve ulaşım bakımından büyük farklılık gösterir. Antik Çağ'da parlak bir yerleşim dönemi yaşamış, fakat Bizans Devleti'nin kuruluşundan sonra doğu-batı ülkeleri arasında karayolu bağlantısında eski

önemini kaybetmiş, ancak jeopolitik konumu sebebiyle, stratejik önemini günümüze kadar korumuştur³⁶. Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde savaşların da etkisiyle Anadolu'nun diğer yörelerinde olduğu gibi Batı Anadolu'da da karayolları bakımınız kalmış, bazı yollar kulianılmaz hale gelmiştir. Hatta var olan karayollarının tekerlekli taşıtlara uygun olmaması nedeniyle ulaşım daha çok kervanlarla yapılmaktaydı³⁷. Dolayısıyla Çanakkale İli ve çevresini diğer bölgelere bağlayan karayolları bakımınız kalmış, stratejik özellikte askeri bölge olması nedeniyle de karayolları bakım görmemiştir. Çanakkale'nin bu yıllarda dış dünya ve çevresi bölgelerle ilişkileri denizyolu vasıtasıyla sağlanmıştır.

Çanakkale İli, yurt içi ve yurt dışı ulaşımını kara ve denizyolları vasıtasıyla sağlamaktadır. Karayolu ulaşımında yeryüzü şekilleri kuzey-güney yönünde engel teşkil etmezken, doğu-batı yönünde engeller oluşturabilmektedir. Başka bir ifadeyle yeryüzü şekilleri ilin iç bölgelerle bağlantısında güçlükler çıkarır. Dolayısıyla ilin uzun yıllar doğusunda yer alan yerleşim noktalarıyla Biga Dağları ve Kaz Dağları engelli ulaşım zorlukları yaşadığını ifade edebiliriz. Ancak 1950'li yıllardan sonra inşa edilen yollarla bu güçlükler büyük ölçüde aşılmıştır. İl'in 1950'lere kadar stratejik özellikte bir askeri bölge olması karayolları bakımından gelişimini geciktirmiştir. Ancak asıl gelişim ilin 1973 yılında kalkınmada öncelikli iller kapsamına alınmasıyla başlamıştır. İl'in iç bölgelerle bağlantısı yeryüzü şekillerine uygun olarak Sarıca vadisi üzerinden sağlanmaktadır. İl, İstanbul ile bağlantısını Tekirdağ üzerinden, İzmir ile bağlantısını Ezine-Ayyavak-Burhanیه-Ayvalık üzerinden, Ankara ile bağlantısını Lapseki-Biga-Gönen-Bandırma-Bursa ve Eskişehir üzerinden ve Balıkesir ile bağlantısını Çan üzerinden sağlamaktadır. Bilindiği gibi, Avrupa'yi Ortadoğu ve Asya'ya bağlayan uluslararası karayolu Trakya'dan geçmektedir. Kapıkule sınır kapısını İstanbul'a bağlayan devlet karayolu TEM otoyolu ile bağlantılı bir şekilde İstanbul'a ulaşmaktadır. Çanakkale kenti adı geçen yola Tekirdağ üzerinden (İstanbul için), ya da Keşan-Havsa-Edirne üzerinden (sınır kapısı için), sırasıyla 250 ve 350 km uzunluğunda devlet karayollarıyla bağlanmaktadır. Bununla birlikte, Çanakkale'nin İstanbul'a uzaklığı 320, İzmir'e uzaklığı ise 319 km. kadardır³⁸.

Denizyolu ulaşımı, Boğaz'ın iki kıyısında yolcu, taşıt ve yük taşımacılığı sağlar. Çanakkale Boğazı, Anadolu-Trakya ve Asya-Avrupa arasında karayollarını birbirine bağlayan önemli bir su yoludur. Bu bağlantı, Gelibolu-Lapseki ve Eceabat-Çanakkale arasında feribotla sağlanmaktadır. Uluslararası karayolu da

³⁴ Tarıma dayalı sanayiilere verilen yatırım teşvik belgelerinin elli sekizi komple yeni yatırım, on döndü tevisi, döndü darboğaz giderme, üçü tamamlama, üçü modernizasyon, ikisi kalite düzeltme ve biri de finansal kiralama amacı verilmiştir.

³⁵ Yaşar, 2003b, a.g.e., s. 42-44

³⁶ Doganer, S., 1994, Çanakkale Boğazı Kıyıların Coğrafyası, Türk Coğrafya Kurumu, Türk Coğrafya Dergisi, Sayı:29, İstanbul, s.125,126

³⁷ Mutluer, 1995, a.g.e., s.84

³⁸ Yaşar, O., 2001, Gelibolu Yarımadası Tarihi Millî Parkı (Barış Parkı), Yaşanan Sorunlar ve Çözüm Önerileri", Türk Coğrafya Dergisi, Sayı:36, İstanbul, s.192, 193

geçtiği için en fazla Eceabat-Çanakkale arası kullanılmaktadır. Bu hat ağırlıklı olarak İstanbul ile İzmir arasında yolcu ve yük taşımacılığında kullanılmaktadır. İli içi denizyolu taşımacılığı Çanakkale-Eceabat, Lapseki-Gelibolu, Çanakkale-Gökçeada ve Bozcaada-Yüküyeri arasında sefer yapan feribotlarla sağlanmaktadır. 2001 yılında iç hat deniz taşımacılığında taşınan yolcu sayısı 3.2 milyon kişi, taşınan araç sayısı ise 1.1 milyondur.³⁹ Bununla birlikte Anadolu kıyı uzunluğu 94 km., Trakya kıyı uzunluğu 78 km olan Çanakkale Boğazı'nda Çanakkale iskelesi-Eceabat arasında sefer yapan Türkiye Denizcilik İşletmelerine ait feribotlar yanında özel şirketlere ait deniz motorları ile Kilithahir-Çanakkale motor iskelesi arasında geçişler gerçekleştirilmektedir. Ayrıca il dahilindeki limanlara 2001 yılı içerisinde 694 adet Türk Bayraklı, 94 adet yabancı bayraklı olmak üzere toplam 788 gemi uğramış olup, 1.7 milyon ton yüklenme ve 384 bin ton boşaltma faaliyeti gerçekleştirilmiştir.⁴⁰ Çanakkale Limanı'na giriş-çıkış yapan gemiler daha çok ulusal yük taşımacılığında çalışan gemilerden oluşmaktadır.

Çanakkale Limanı, işlek bir boğazın kıyısında kurulmuş olmasına rağmen, bu boğazdaki geçişlerden gelişmeyi teşvik edici yönde pek yararlanamaz. Çünkü boğaz geçişleri çok büyük ölçüde transiti geçişlerden oluşmaktadır. Bu nedenle Çanakkale Limanı, daha çok kendi hinterlandına hizmet veren bir liman durumundadır. Bu limanın rıhtımları, Cumhuriyet devri öncesinde yapılmıştı. Bugünkü liman, yeniden genişletilerek ve dalgakıran eklenerek 1952 yılında hizmete girmiştir. Limanın ayrıca üç feribot yanasına rıhtımı vardır. Limana giriş yapan gemiler daha çok ulusal yük taşımacılığında çalışan gemilerden oluşmaktadır. Nitekim bu limanda yüklenme ve boşaltma faaliyetinde bulunan toplam gemi sayısında, ulusal yük taşımacılığı yapan gemiler % 88.1'lik, uluslararası yük taşımacılığı yapan gemiler ise % 11.9'lık bir paya sahiptir. Ulusal yük taşımacılığında Çanakkale Limanı, giriş-çıkış yapan gemi sayısı bakımından dördüncü sırada yer alırken, taşınan yük miktarı bakımından 2.1 milyon tonluk yük trafiği ile İstanbul, Kocaeli, Mersin, Botaş ve Karadeniz Ereğlisi Limanları'ndan sonra altıncı sırada yer alır.⁴¹ Liman'dan başta taş ve toprağa dayalı sanayi mamulleri, gıda sanayi mamulleri, tahıl ve maden cevheri ihrac edilirken, akaryakıt, maden cevheri, maden kömürü ve gıda sanayi hammaddeleri ihale edilmektedir. Çanakkale Limanı'ndan 2001 yılında 400 bin ton mal ihale ve 1.7 milyon ton mal ihrac edilmiştir.

³⁹ Denizcilik Bankası, 2002, Çanakkale İli Şehir Hatları İşletmesi Verileri-2002, Çanakkale

⁴⁰ Denizcilik Müsteşarlığı, 2002, Çanakkale Limanı Verileri-2002, Çanakkale Bölge Müd., Çanakkale

⁴¹ Güner, I. ve Yazıcı, H., 2000, Çanakkale Boğazı'nda Ulaşım, Türk Coğrafya Dergisi, Sayı: 5, İstanbul, s. 50

Çanakkale İli'nin liman ihtiyacını karşılayacak olan Kepez Limanı tamamlanmış olup, ihale işlemleri devam etmektedir. Liman işletme hakkının il müteşebbislerine verilmesi il ekonomisi açısından büyük önem taşımaktadır. Bununla birlikte Çanakkale havaalanı pist uzunluğu 1.800m'ye çıkarılarak Nisan 1995'de işletmeye açılmıştır. Ancak THY'ca tarifeli seferler yolu azlığı sebebiyle 1996'da iptal edilmiştir. Mart 1997'den itibaren özel bir hava yolu şirketine yakın çevre hava limanlarına bir süre seferler düzenlenmiştir. Ayrıca pist uzunluğu 2.040 m. olan Gökçeada havaalanı inşaatı devam etmektedir. İli'nin demiryolu bağlantısı bulunmamaktadır. Sonuç olarak Çanakkale İli'nin coğrafi konumu ve sahip olduğu ulaşım olanakları ilde sanayi faaliyetlerinin gelişimi üzerinde önemli bir rol oynamaktadır. Ancak ilde demiryollarının bulunmaması sanayide maliyetleri artırıcı etki yaratmaktadır.⁴²

5. Çanakkale İli'nde Tarıma Dayalı Sanayilerin Yapısal Özellikleri

5.1. Sanayi Kuruluşlarının Alansal Büyüklükleri

Sanayi kuruluşlarının büyüklüğünü ve önemini ortaya koyan ölçütlerden birisi de tesislerin kapladığı kapalı alanlardır.⁴³ Gerçekten Çanakkale İli'nde tarıma dayalı sanayi işletmelerinin genelde geniş bir kapalı alan üzerinde faaliyet gösterdikleri anlaşılmaktadır. Anket uyguladığımız çeşitli alt sektörlerdeki kırk beş işletmenin % 4.4'ü 100-249 m², % 22.2'si 250-999 m², % 24.4'ü 1.000-3549 m², % 28.9'u 3.550-7.999 m², % 6.7'si 8.000-9.999 m² ve % 13.4'ü 10.000 m² kapalı alana sahiptir (Şekil 9). Başka bir ifadeyle anket uygulaması yapılan kırk beş işletmenin % 73.3'ü (33 işletme) 1000 m² üzerinde kapalı alana sahipken, işletmelerin % 26.6'sı (12 işletme) 100-999 m² arasında değişen genişlikte kapalı alana sahip olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁴

Çanakkale İli tarıma dayalı sanayi kuruluşlarını sahip olduğu kapalı alan büyüklüklerinden sonra, şimdi de açık alan büyüklüğü bakımından değerlendirecek olursak;

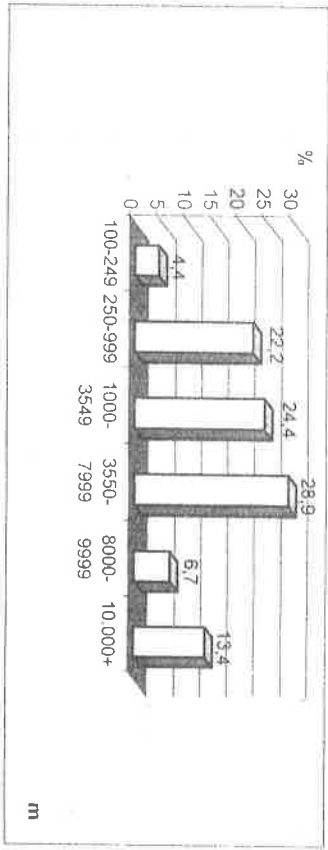
Tarıma dayalı sanayi kuruluşlarının büyük bir bölümünün geniş bir açık alana sahip oldukları anlaşılmaktadır. Anket yapılan işletmelerden 10.000 m²'den daha fazla açık alana sahip olanlarının oranı % 31.1'dir. 8.000-9.999 m² arasında değişen açık alana sahip işletmelerin oranı % 2.2 iken, 3.550-7.999 m² açık alana sahip olan işletmelerin oranı % 26.7, 1.000-3.549 m² açık alana sahip işletmelerin

⁴² Yaşar, 2003b, a.g.e., s. 50

⁴³ Mutluer, a.g.e., s. 158

⁴⁴ Yaşar, 2003b, a.g.e., s. 63

oranı % 8,9 ve 250-999 m² açık alana sahip olanların oranı % 24,4'dür. Böylece Çanakkale İli'nde anket yapılan tarıma dayalı işletmelerinin açık alanları büyük işletmeler olduğu anlaşılmaktadır. İli'de tarıma dayalı sanayi işletmelerinin sahip olduğu ortalama açık alan büyüklüğü 6.500 m²'dir. Anket yapılan işletmelerin yirmi biri (% 46,7) ortalama açık büyüklüğünden daha fazla genişlikte açık alana sahiptir. Sebze ve meyve işleme, un ve unlu mamuller, su ürünleri (% 40'i) ve yeni sanayi işletmelerinin ortalama açık alan büyüklüğünden daha geniş açık alana sahip oldukları anlaşılmaktadır. Buna karşılık süt ve sütlu mamuller, zeytinyağı, içki, deri ve orman ürünleri ve mobilya sanayi işletmeleri ortalama açık alan büyüklüğüne yakın ya da küçük açık alana sahiptirler⁴⁵.

Şekil 9: Anket Yapılan İşletmelerin Sahip Oldukları Kapalı Alan Büyüklüklerine Göre Dağılımı (Yaşar, 2003b: 64'den)

5.2. Sanayi Kuruluşlarının Donanım ve Örgütlenme Yapıları

Sanayi kuruluşlarının donanım ve örgütlenme yapıları tesislerin genişleyebilirliği, yeni teknolojiye ayak uydurabilirliği ve yenilenebilirlik yetenekleri açısından önem taşımaktadır. Bu bağlamda dünya pazarlarıyla entegre olabilen rekabet gücü yüksek kuruluşların örgütlenme yapılarını gözden geçirmeye mecburiyeti vardır⁴⁶. Çanakkale İli'nde tarıma dayalı sanayi kuruluşlarının donanım ve örgütlenme yapıları incelendiğinde üretim üniteleri yanında ek birimlere de sahip oldukları anlaşılmaktadır. Üretim üniteleri yanında, başta depo/antrepo olmak üzere yakıt ve su deposu, atık madde deposu, artma tesisi, park yeri ve sosyal tesisler de yer almaktadır. Anket verilerine göre Çanakkale İli'nde tarıma dayalı sanayilerin % 100'ü üretim birimleri yanında depo/antrepo, % 95'i yakıt ve su deposu, % 76,2'si atık madde deposu, % 50,8'i artıma tesisi, %

83,1'i park yeri ve % 31,6'sı sosyal tesislere sahiptir. Bununla birlikte Çanakkale İli'nde tarıma dayalı sanayi kuruluşları örgütlenme düzenleri içinde bazı alt üniteler meydana getirerek tüm faaliyetlerini kendi bünyelerinde tamamlamaya çalışmaktadırlar. Örneğin anket yapılan işletmelerin büyük çoğunluğunda yönetim, hammadde alımı, kalite kontrol, pazarlama ve muhasebe v.b. gibi alt üniteler bulunmaktadır. Anket yapılan kırk beş işletmenin tamamında yönetim birimi ve hammadde alımı üniteleri bulunurken, % 82,2'sinde kalite kontrol ünitesi, % 70,6'sında personel ünitesi, % 90'unda muhasebe ünitesi, % 32,5'inde araştırma geliştirme (AR-GE) ünitesi, % 65,4'ünde pazarlama ünitesi, % 20,6'sında halkla ilişkiler ünitesi ve % 24,5'inde ihracat ünitesi bulunmaktadır⁴⁷.

5.3. Modernizasyon, Yatırım Projeleri ve Yatırımı Engellenen Nedenler

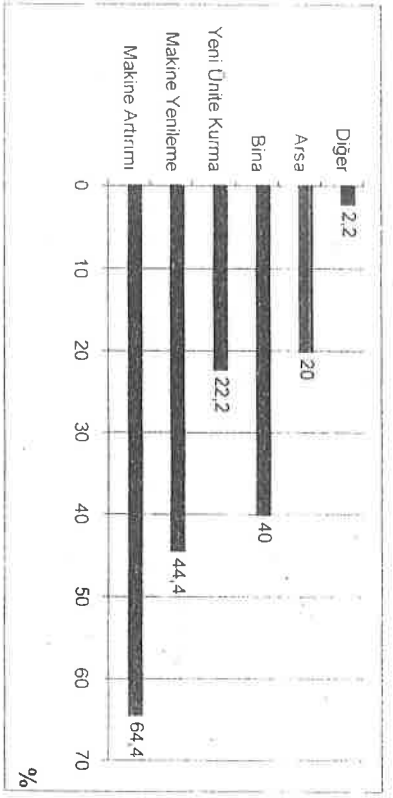
Çanakkale İli'nde tarıma dayalı sanayi işletmelerinin tüm alt sektörlerde makine artırımını, makine yenileme, yeni ünite kurma ve fabrika binası inşaatlarına yönelik yatırımlar gerçekleştirdiklerini görmekteyiz. Gerçekten de tüm alt sektörlerde anket yapılan kırk beş işletmenin % 64,4'ü makine artırım, % 44,4'ü makine yenileme, % 22,2'si yeni ünite kurma, % 40'i fabrika bina inşaatı, % 20'si arsa temini ve % 2,2'si de diğer konularda yatırım gerçekleştirdikleri anlaşılmaktadır (Şekil 10). Çanakkale İli'nde anket yapılan tarıma dayalı sanayiler alt sektörlerinde işletmelerin yeni yatırım projelerinin olduğu anlaşılmaktadır. İşletmelerin yeni yatırım projeleri arasında; makine artırım, yeni bina inşaatı, üretimde çeşitlilik yaratma ve üretim teknolojisini yenileme bunlar arasında bazılaridir. Gerçekten de anket yapılan işletmelerin % 28,9'u makine artırım, % 26,7'si üretim teknolojisini yenileme, % 24,4'ü üretimde çeşitlilik yaratma, % 17,8'i yeni bina inşaatı ve % 2,2'si de diğer yatırım projelerinin olduğunu ifade etmişlerdir. En fazla yeni yatırıma girişen ya da projeleri olan alt sektörler ise sebze ve meyve işleme sanayi, zeytinyağı sanayi, su ürünleri sanayi ve deri sanayidir⁴⁸ (Şekil 11).

⁴⁵ Yaşar, 2003b, a.g.e., s. 65-69

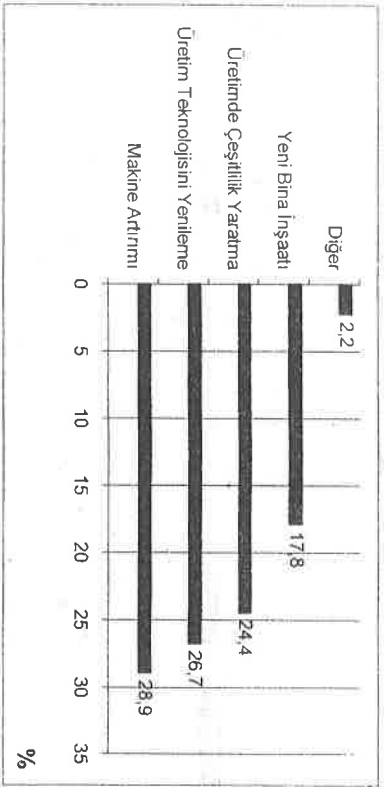
⁴⁶ Mutluoğlu, 1995, a.g.e., s. 165, 166

⁴⁷ Yaşar, 2003b, a.g.e., s. 69-71

⁴⁸ Yaşar, 2003b, a.g.e., s. 96-98

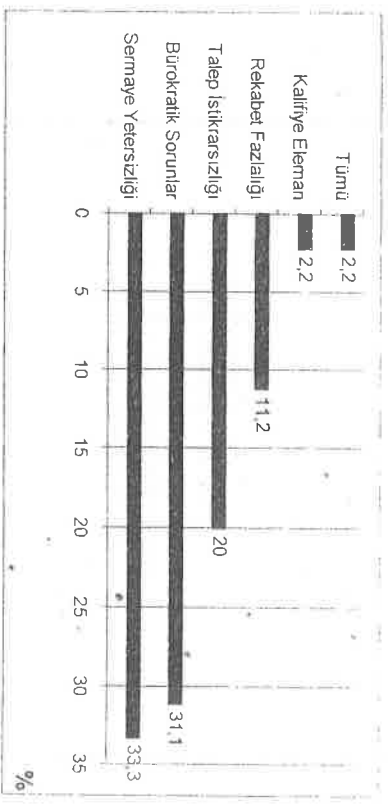
Şekil 10: Anket Yapılan İşletmelerde Gerçekleştirilen Yatırımlar ve Yatırım Oranları (Yaşar, 2003b :97'den)

Şekil 11: Tarıma Dayalı Sanayi İşletmelerinin Sahip Olduğu Yatırım Projelerinin Yatırım Alanlarına Göre Dağılımı (Yaşar, 2003b :97'den)

Çanakkale İli'nde tarıma dayalı sanayi işletmelerinin yatırım projelerini engelleyen başlıca nedenleri; sermaye yetersizliği, bürokratik sorunlar, talep istikrarsızlığı, rekabet fazlalığı, kalifiye eleman temini olarak sıralayabiliriz. Gerçekten de anket yapılan kırk beş işletmenin % 33,3'ü sermaye yetersizliğini, % 31,1'i bürokratik sorunları, % 20'si talep istikrarsızlığını, % 11,2'si rekabet fazlalığını, % 2,2'si kalifiye eleman temini ve % 2,2'si de sözü edilen sorunların

tümünü yatırım projelerini engelleyen nedenler olarak sıralamaktadırlar⁴⁹ (Şekil 12).

Şekil 12: Tarıma Dayalı Sanayi İşletmelerinin Yatırım Projelerini Engellenen Nedenlerin Oransal Dağılımı (Yaşar, 2003b :98'den)

5.4. Sanayi Kuruluşlarının Hukuki Durumları

Çanakkale İli'nde tarıma dayalı sanayi işletmelerinin hukuki statülerini ele alarak bu işletmelerin örgütlenme yapıları hakkında fikir sahibi olabiliriz. Tarıma dayalı sanayi işletmelerinden anket yaptığımız kırk beş işletmenin hukuki statüleri şu şekildedir: İşletmelerin % 44,4'ü anonim şirket, % 31,1'i limited şirket, % 13,3'ü ferdi mülkiyet, % 6,8'i kooperatif, % 2,2'si iktisadi devlet teşekkülü ve % 2,2'si de kolektif şirkettir. Çanakkale İli'nde anket uygulanan tarıma dayalı sanayi kuruluşlarından sadece biri kamu kuruluşudur. Söz konusu işletme de Tekel Kanyak Fabrikası'dır. Diğerleri özel sektör tarafından kurulmuş işletmelerdir. Anket yapılan işletmeler arasında adı ortaklık, komandit şirket ve kamu iktisadi teşekkülüne rastlanmamıştır. Anket yapılan işletmeler içerisinde anonim şirket hukuki yapılmamalı işletmeler % 44,4'lük bir orana sahiptir. Bilindiği gibi anonim şirketler çok sayıda sermaye sahibini bir araya getirdiğinden bu işletmelerin üretim teknolojilerini yenileme, ekipman ve bina v.b. konularında yapılanmaları daha kolay ve başarılıdır⁵⁰.

5.5. Tarıma Dayalı Sanayilerde İşgücünün Alt Sektörlere Göre Dağılımı

⁴⁹ Yaşar, 2003b, a.g.e., s. 98
⁵⁰ Yaşar, 2003b, a.g.e., s. 94

Çanakkale İli'nde tarıma dayalı sanayiler tarafından istihdam edilen iş gücünün gelişimini tarihsel bir süreç içinde değerlendirmeye tabi tutacağız. Bu kapsamda değerlendirmelerimizi 1927, 1964, 1980 ve 1992 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı, 1998 yıllık imalat sanayi istatistikleri ve 2002 Çanakkale (Biga ve Gelibolu dahil) Sanayi ve Ticaret Odası verilerinden hareketle ortaya koyacağız. Buna ilaveten anket uyguladığımız tarıma dayalı sanayiler alt sektörlerini tespit ettiğimiz iş gücünün yapısal özelliklerini mercek altına alacağız. Tablo 7'e dikkat edilirse, 1927 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı'nda herhangi bir kritere dikkat alınmaksızın tüm işyerlerinin sayılması, tarıma dayalı sanayilerde iş gücünün büyümesine neden olmuştur. 1927 yılında Çanakkale İli imalat sektörü istihdamının % 70,5'inin tarıma dayalı sanayilerde istihdam olduğu anlaşılmaktadır. Tarıma dayalı sanayiler istihdamının % 82,2'si gıda ve içki sektöründe, % 10,3'ü orman ürünleri ve mobilya sanayisinde ve % 7,2'si de dokuma, giyim eşyası ve deri sanayisinde istihdam olmuştur. Kağıt sanayinin payı ise sadece % 0,3'dür.⁵¹

Tablo 7: Çanakkale İli'nde Seçilen Yıllarda Tarıma Dayalı Sanayiler Alt Sektörlerinde İşgücünün Sektörel Dağılımı

ALT SEKTÖRLER	1927	1964	1980	1992	1998	2002
Gıda ve İçki Sanayii	1.577	174	1.291	2.538	2.650	6.144
Dokuma, Giyim Eşyası ve Deri Sanayii	139	**	50	131	480	659
Orman Ürünleri ve Mobilya Sanayii	197	10	30	46*	373*	530
Kağıt Sanayii	5	-	-	-	-	-
TOPLAM	1.918	184	1.371	2.715	3.503	7.333
İl İmalat Sektörü İstihdam Toplamı	2.719	237	4.995	5.363	5.051	12.026
TDS'lerin İmalat Sektörü İstihdam Toplamına Oranı (%)	70.5	77.6	27.4	50.6	69.4	60.9

Kaynak: DİE ve Çanakkale Sanayi ve Ticaret Odası Verileri-2002 (Yaşar, 2003b:79'dan) *219 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname'nin artıya bulunduğu 53 Sayılı Kanun gereği gizlilik ilkesine uymak amacıyla değerler gizli tutulduğundan tahmin edilmiştir. **Sayım Kapsamına Alınmamıştır.

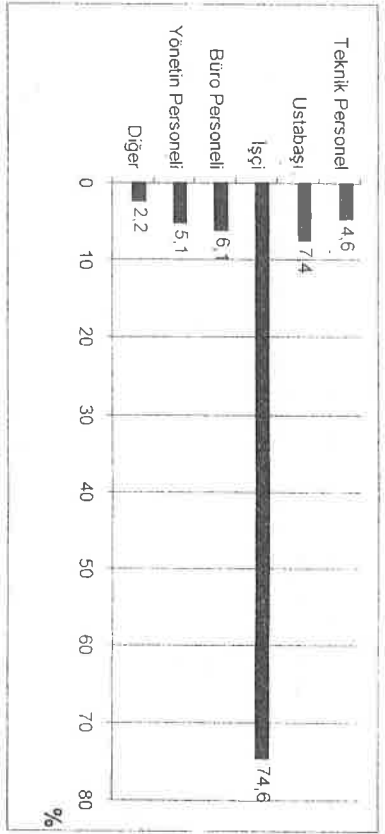
⁵¹ Yaşar, 2003b, a.g.e., s. 79-81

1964 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı'nda ise 10+ işçi çalıştıran işletmelerin sayım kapsamına alınması ve sayım kapsamının daraltılması, tarıma dayalı sanayiler istihdamının 184 kişiyle sınırlı kalmasına neden olmuştur. Böylece il tarıma dayalı sanayilerin imalat sektörü istihdamının % 77,6'sını teşkil etmektedir. İl tarıma dayalı sanayiler istihdamının % 94,6'sını gıda ve içki sektörü teşkil ederken, % 5,4'nü orman ürünleri ve mobilya sanayi sektörü istihdamının % 27,4'nü Sanayi ve İşyerleri Sayımı'nda (10+ işçi) il imalat sektörü istihdamının % 50,2'lik oransal gerileme taş ve toprağa dayalı sanayilerin imalat sektörü içinde geniş bir istihdam kapasitesi yaratılmasından kaynaklanmaktadır. İl tarıma dayalı sanayilerin istihdamının % 94,2'sini gıda ve içki sanayi sektörü, % 3,6'sını dokuma ve deri sanayi sektörü ve % 2,2'sini orman ürünleri ve mobilya sanayi teşkil etmektedir. 1992 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı'na göre (25+ işçi), il imalat sektörü istihdamının % 50,6'sını tarıma dayalı sanayiler teşkil etmektedir. 1980 yılında olduğu gibi 1992'de de taş ve toprağa dayalı sanayilerin imalat sektörü istihdamı içinde önemli bir yer tutması, tarıma dayalı sanayilerin oran olarak % 50'ler civarında kalmasına neden olmuştur. Ancak 1980'e göre 1992 yılında tarıma dayalı sanayilerin istihdam payının yükselmesi başta DARDANEL olmak üzere büyük işletmelerin faaliyete geçmesiyle alakalıdır (Tablo 7). 1992 yılında tarıma dayalı sanayiler istihdamının % 93,5'ini gıda ve içki sektörü sağlarken, % 4,8'ini dokuma ve deri sanayi ve % 1,7'sini orman ürünleri ve mobilya sanayi teşkil etmektedir.⁵²

1998 yıllık imalat sanayi istatistiklerine göre (10+işçi), il imalat sektörü içinde tarıma dayalı sanayilerin gelişimini ve çeşitlenmesini sürdürerek istihdam büyüklüğü bakımından tekrardan birinci sıraya yükseldiğini görmekteyiz. Böylece istihdam genişliği bakımından tarıma dayalı sanayiler taş ve toprağa dayalı sanayilerin önüne geçmiştir. Bununla birlikte tarıma dayalı sanayiler istihdamının imalat sektörü istihdamı içindeki oranı % 69,4'dür. İl tarıma dayalı sanayiler istihdamının % 75,6'sını gıda ve içki sektörü, % 13,7'sini dokuma ve deri sektörü ve % 10,7'sini orman ürünleri ve mobilya sektörü teşkil etmektedir. 2002 yılı Çanakkale Sanayi ve Ticaret Odası verilerine göre, il imalat sektörü istihdamının önemli bir bölümünü yine tarıma dayalı sanayiler teşkil etmektedir. 1998'e göre istihdam rakamlarında görülen büyümeye rağmen oransal küçülme ülkemizde yaşanan genel ekonomik koşullardan ve gelişmelerden kaynaklanmaktadır. 2002 yılında il imalat sektörü istihdamının % 60,9'unu tarıma dayalı sanayiler teşkil etmektedir. Tarıma dayalı sanayilerin istihdamının % 83,8'ini gıda ve içki sektörü, % 9'nu dokuma, giyim eşyası ve deri sanayi ve % 7,2'sini orman ürünleri ve mobilya sanayi meydana getirmektedir. Görüldüğü üzere 1927 - 2002 döneminde tarıma dayalı sanayiler il imalat sektörü istihdamı içinde % 27,4 - % 77,6 arasında

⁵² Yaşar, 2003b, a.g.e., s. 79-81

değişen istihdam kapasitesi yaratmaktadır. İl tarıma dayalı sanayiler istihdamının ortalama % 87.5'ini gıda ve içki sektörü sağlamaktadır⁵³.

Şekil 11: Anket Verilerine Göre Tarıma Dayalı Sanayi İşletmelerinde İstihdam Edilen Personelin Niteliklerine Göre Dağılımı (Yaşar, 2003b: 83'den).

5.6. İşgücünün Niteliklerine Göre Dağılımı

Çanakkale İl'i'nde tarıma dayalı sanayilerin alt sektörlerinde istihdam edilen personelin statüleri değerlendirildiğinde söz konusu personelin büyük çoğunlukla işçilerden oluştuğu, bunu ustabaşı, büro ve yönetim personelinin izlediği anlaşılmaktadır. Şekil 11'de görüldüğü üzere, anket yapılan kırk beş işletmede toplam istihdamın % 74.6'sını işçiler, % 7.4'ünü ustabaşlar (şef), % 6.1'ni büro personeli, % 5.1'ni yönetim personeli, % 4.6'sını teknik personel ve % 2.2'sini diğer personelin teşkil ettiği anlaşılmaktadır⁵⁴.

5.7. Sanayi Kuruluşlarının Üretim Yapıları

Çanakkale İl'i'nde imalat sanayi alt sektörlerinin üretim büyüklüklerini söz konusu alt sektörlerin yıl içinde ürettikleri katma değer miktarlarını ele alarak değerlendireceğiz. Bu anlamda 1980 ve 1992 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı ile 1994 ve 1998 yıllık imalat sanayi istatistiklerinde büyük işletmelerce üretilen katma değer miktar ve oranlarını ele alarak bazı sonuçlara ulaşmaya çalışacağız (Tablo 8).

⁵³ Yaşar, 2003b, a.g.e., s. 79-81

⁵⁴ Yaşar, 2003b, a.g.e., s. 82, 83

1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımına göre (10+ işçi), Çanakkale İl'i'nde imalat sektörüince yaratılan katma değer miktar 4.2 milyardır. Bunun % 78.2'si taş ve toprağa dayalı sanayiye aittir. Taş ve toprağa dayalı sanayiye % 17.8 oranla gıda ve içki sanayi, % 2 oranla kimya, kaçuk ve plastik sanayi ve % 1.1 oranla dokuma, giyim eşyası ve deri sanayi ve % 0.9 oranla orman ürünleri ve mobilya sanayi izlemektedir. Dolayısıyla il imalat sektörü katma değerinin yaklaşık 4/5'i taş ve toprağa dayalı sanayilerce yaratılmıştır. 1980 yılında imalat sektörüince yaratılan katma değerinin % 19.8'i tarıma dayalı sanayilerce teşkil edilmektedir. Böylece il imalat sektörü içinde tarıma dayalı sanayilerin taş ve toprağa dayalı sanayilerden sonra ikinci sırada yer aldığını görmekteyiz. 1992 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımına göre (25+ işçi), Çanakkale İl'i'nde imalat sektörüince yaratılan katma değerinin miktarı iki trilyondur. Bunun % 69.1'i taş ve toprağa dayalı sanayi, % 27.4'ü gıda ve içki sanayi, % 1.2'si dokuma, giyim eşyası ve deri sanayi ve % 1.1'i orman ürünleri ve mobilya sanayiine aittir. 1992 Sayımında taş ve toprağa dayalı sanayilerin imalat sektörü toplam katma değeri içindeki payı % 9.1 oranında azalmakla birlikte ağırlığını koruduğu anlaşılmaktadır. Taş ve toprağa dayalı sanayinin toplamdaki oranının küçülmesi diğer sektörlerin yarattığı katma değer büyümesinin bir sonucudur. Bu ifadeye paralel olarak tarıma dayalı sanayilerin imalat sektörü katma değerinin % 29.7'sine ulaştığı anlaşılmaktadır. 1980 yılına nazaran 1992 yılında tarıma dayalı sanayilerin yarattığı katma değer bakımından toplamdaki payını % 9.6 oranında büyüttüğü dikkati çekmektedir⁵⁵.

Tablo 8: Çanakkale İl'i'nde İmalat Sanayi Kuruluşlarına Yaratılan Katma Değerin Sektörlere Göre Dağılımı (%)

SEKTÖRLER	1980	1992	1994	1998
Gıda ve İçki Sanayii (TDS)	17.8	27.4	14.5	17.5
Dok., Giyim Eşyası ve Deri Sanayii (TDS)	1.1*	1.2*	1.0	2.8
Orman Ürünleri ve Mobilya Sanayii (TDS)	0.9*	1.1	0.5*	0.8*
Kimya, Kaçuk ve Plastik Sanayii	2.0	1.2	6.5	2.4*
Taş ve Toprağa Dayalı Sanayii	78.2	69.1*	77.5	76.4
Metal Eşya Sanayii	-	-	-	0.3
TOPLAM	100.0	100.0	100.0	100.0

Kaynak: DİE (Yaşar, 2003b: 75'den) * 219 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile artırfa bulunduğu 53 Sayılı Kanun gereği gizlilik ilkesine uymak amacıyla değerler gizli tutulduğundan tahmini değerler verilmiştir.

⁵⁵ Yaşar, 2003b, a.g.e., s. 76, 77

1994 yıllık imalat sanayi istatistiklerine göre (10+ işçi), imalat sanayiiince yaratılan katma değer miktarı 7.1 trilyondur. Bunun % 77.5'i taş ve toprağa dayalı sanayi, % 14.5'i gıda ve içki sanayi, % 6.5'i kimya, kaucuk ve plastik sanayi, % 1'i dokuma, giyim eşyası ve deri sanayi ve % 0.5'i orman ürünleri ve mobilya sanayiiince teşkil edilmektedir. Dolayısıyla 1992 yılında yaratılan katma değer bakımından dokuma, giyim eşyası ve deri sanayi (kimya sanayi ile birlikte) üçüncü sırayı teşkil ederken, 1994 yılında üçüncü sırayı kimya, kaucuk ve plastik sanayi almaktadır. Bununla birlikte 1994 yılında tarıma dayalı sanayilerce üretilen katma değer toplam oranı % 16'ya gerilemiştir. Sözü edilen gerileme taş ve toprağa dayalı sanayi ile kimya sanayiiindeki katma değer büyümesinin bir sonucudur. Son olarak, 1998 yıllık imalat sanayi istatistiklerine göre (10+ işçi), il imalat sektörüince yaratılan katma değer miktarı 53 trilyondur. Bunun % 76.4'ü taş ve toprağa dayalı sanayi, % 17.5'i gıda ve içki sanayi, % 2.8'i dokuma, giyim eşyası ve deri sanayi, % 2.4'ü kimya, kaucuk ve plastik sanayi, % 0.8'i orman ürünleri ve mobilya sanayi ve % 0.3'ü metal esya sanayiiince teşkil edilmiştir. 1994 yılına göre 1998 yılında gıda ve içki sektörü yarattığı katma değer bakımından toplam içindeki payını % 3 oranında büyütüştür. Benzer bir şekilde dokuma, giyim eşyası ve deri sanayi de aynı dönemde toplamdaki payını % 1.8 oranını da artırmıştır (Tablo 8). Adı geçen Sayım istatistiklerine göre de, taş ve toprağa dayalı sanayi imalat sanayi katma değeri içinde % 76.4'lük payla lider sektör olma özelliğini korumuştur. Ayrıca 1994 yılına nazaran 1998 yılında toplam da payı en çok küçülen sektör olarak kimya, kaucuk ve plastik sanayiiini ön plana çıkarttığını görmekteyiz. 1998 yıllık imalat sanayi istatistiklerine göre tarıma dayalı sanayilerin il imalat sektörü içindeki payı % 21.1'dir. 1994 yılına göre % 5.1'lik bir büyüme dikkati çekmektedir. Ancak Çanakkale İli'nde imalat sektörüince yaratılan katma değerinin %4'ü sadece taş ve toprağa dayalı sanayilerce teşkil edilirken, 1/2'ü başta tarıma dayalı sanayiler olmak üzere diğer alt sektörlerce sağlanmaktadır.⁵⁶

6. Çanakkale İli'nde Sanayi Kuruluşlarının Alanasal Dağılışı

Sanayi tesislerinin dağılışı düzeni üzerinde; altyapı, ulaşım akslarına yakınlık, yerel yöneticilerin kent imar planlarındaki yeni düzenlemeleri ve diğer sanayi kollarıyla ilişkiler etkili olmaktadır. Sözü edilen faktörler kent içi ve çevresinde sanayi kuruluşlarının dağılışını belirleyen temel faktörlerdir. Ancak ifade ettiğimiz bir çok faktör sanayi tesisinin kuruluşu sırasında zamanla önemini kaybederek ortadan kalkabilmektedir. Bu bağlamda Çanakkale İli genelinde yaptığımız hem araştırmaya ve gözlemler, hem de işletmelerde gerçekleştirdiğimiz

anketler çerçevesinde tarıma dayalı sanayilerin alt sektörler itibariyle dağılışı ve bu dağılışa etki eden doğal ve beşeri çevre faktörleri değerlendirilmeye çalışılacaktır.⁵⁷

Çanakkale İli'nde tarıma dayalı sanayi kuruluşlarının; düz ancak yer yer parçalanmış ve birbirinden uzaklaşmış morfolojik üniteler ile bu morfolojik yapıya uyumlu bir şekilde dağılım gösteren kentler ya da yakın çevresinde toplanmaktadır. Dolayısıyla dağılımda morfolojik yapı önem taşımaktadır. Bununla birlikte işletmelerin, kentlerin üzerinde yer aldığı topografik yapıya uyumlu gelişen imar planlarına da uygun bir dağılım düzeni kazandırları anlaşılmaktadır. Çanakkale İli'nde tarıma dayalı sanayi işletmelerinin genelde boş ve geniş alanları kuruluş alanı olarak seçtikleri görülmektedir. Çünkü bu alanlar düz ve yatay gelişmeye olanak sağlayan alanlardır. Ancak üzerinden ana karayollarının geçtiği düz alanlar sanayi tesislerinin kuruluşu için uygun olarak seçtikleri başlıca alanları oluşturmaktadır.⁵⁸

Çanakkale İli'nde tarıma dayalı sanayilerin alanasal dağılışında dağınık ve düzensiz bir görünüm göze çarpmasına rağmen, tarıma dayalı sanayilerin genellikle tüketim malı üreten sanayiler olması nedeniyle kent çevresinde ya da merkezlerinde yer aldıkları görülmektedir. Bununla birlikte tarıma dayalı sanayi işletmelerinin dağılışında fiziki faktörlerden ziyade beşeri faktörlerin etkili olduğu anlaşılmaktadır. İşletmelerin özellikle karayollarının çevresinde konumlandıkları ve ard arda sıralandıkları görülmektedir. Bunun yanında bazı alt sektörlerin de (un ve unlu mamuller, süt ve sütü mamuller, su ürünleri, yem, içki, deri ve orman ürünleri sanayi/i) belli bir merkez ya da merkez çevresinde toplandığı görülmektedir. Çanakkale İli'nde on ve üzeri işçi çalıştıran işletmelerin dağılışında Çanakkale çıkışından itibaren Çanakkale-İzmir karayolu, Çanakkale-Balıkesir karayolu, Çanakkale-Bursa karayolu Biga yakınları, Geyikli Beldesi-Ezine-Bayramiç karayolu çevresi ile Çanakkale, Biga ve Ezine en önemli sanayi akslarını ve merkezlerini teşkil etmektedir. Ancak sözü edilen sanayi bölgeleri ve aksları Çanakkale İli ölçeğinde tespit edilmiş sanayi alanı ve akslarıdır ve tüm imalat sektörü işletmeleri dikkate alınarak belirlenmiş sanayi alanlarıdır. Bir hat boyunca ya da bir merkez dahilinde yoğunlaşmış klasik sanayi bölgeleri de vardır.⁵⁹

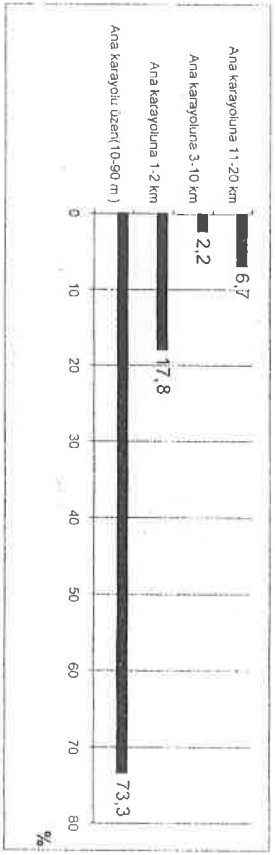
Çanakkale İli'nde tarıma dayalı sanayi işletmelerinin dağılışı düzeni yakından tetkik edildiğinde, fiziki ve özellikle beşeri faktörlerin etkisinde belli noktalarda yoğunlaşmış, özellikle bu yoğunlaşmanın karayolları çevresinde olduğu gözden kaçmamaktadır. Gerçekten de işletmelerin dağılışı ile Çanakkale İli karayolu haritasının çakıştığı gözlenmektedir. Bu bağlamda tarıma dayalı sanayi işletmeleri ana karayolu çevresinde ya da ana karayoluna bağlanan tali yollar

⁵⁷ Yaşar, 2003b, a.g.e., s. 99

⁵⁸ Yaşar, 2003b, a.g.e., s. 102

⁵⁹ Yaşar, 2003b, a.g.e., s. 99

üzerinde yer almaktadır. Bu durum işletmelerin alansal dağılışında karayollarının etkisini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Anket uygulanan kırk beş işletmenin % 73,3'ü ana karayolu üzerinde iken (Şekil 13), % 17,8'i ana karayoluna 1-2 km, % 2,2'si 3-10 km ve % 6,7'si de 11-20 km mesafede yer almaktadır.⁶⁰

Şekil 13: Anket Yapılan İşletmelerin Ana Karayoluna Olan Uzaklıklarına Göre Dağılımı (Yaşar, 2003b, 105'den)

Sonuç olarak Çanakkale İli'nde tarıma dayalı sanayi kuruluşlarının dağılışında başta ulaşım faktörleri, imar planları ve topografya etkili iken, arsa sahipliği, işçi, ortakların tercihleri, doğup büyüdüğü yerde yatırım yapma gibi tali faktörler de etkili olmaktadır. Fakat işletmelerin dağılışında enerji ve su kaynaklarına yakınlık gibi faktörlerin pek etkili olmadığı anlaşılmıştır.

7. Çevresel Etkiler

Çanakkale İli'nde tarıma dayalı sanayi işletmelerinin yarattığı çevresel sorunlar il gündeminde sık sık dile getirilmesine rağmen, alanın uzmanı olmamızdan dolayı yeterince tespit edilememiştir. Ayrıca anket çalışmalarımız sırasında bu konuda sağlıklı bilgi de elde edilememiştir. Bu sebeple Çanakkale İli tarıma dayalı sanayi işletmelerinin çevresel etkileri, Çanakkale Çevre İl Müdürlüğü çalışmalarından hareketle aşağıda ifade edilmektedir.⁶¹

Ülkemizde geneline olduğu gibi, Çanakkale İli'nde de imalat sektörlerinden kaynaklanan proses atık suları yerüstü su kaynaklarımızı ve denizlerimizi tehdit etmektedir. Özellikle il sınırları içinde faaliyet gösteren küçük ölçekli zeytinyağı işletmeleri ve süt ürünleri işleyen tesisler çoğu zaman mevsimlik çalışmalarına

rağmen faaliyetleri esnasında atık sularını kuru dere yataklarına veya akıcı su ortamlarına vermektedirler. Bu işletmeler atık sularının bertarafı için basit fiziki tedbirler almakla birlikte, bu tedbirler çoğu zaman yetersiz kalmaktadır. Bununla birlikte zeytinyağı işletmeleri ve mandralardan kaynaklanan atık suların BOD (biyolojik oksijen ihtiyacı) değerlerinin oldukça yüksek olması, çoğu zaman sektörden kaynaklanan atık suların artımında klasik yöntemlerin uygulanmasının yetersiz kaldığını göstermektedir. Ayrıca bu tip atık suların artımında kullanılacak spesifik yöntemlerin maliyetlerinin oldukça yüksek olması söz konusu sektörlerde artıma tesisi kurma çabalarına ket vurmaktadır. Son 3-4 yıldır, il genelinde faaliyet gösteren süt ürünleri işleme tesislerinden kaynaklanan peynir altı sularının değerlendirilmesi yoluna gidilmektedir.⁶²

Zeytinyağı karasuyunun KOl (kimyasal oksijen ihtiyacı) değerinin 90.000-180.000 mg/l ve BOl değerinin 15.000-60.000 mg/l arasında olması, bu işletmelerden kaynaklanan atık suların artıtılmasında teknolojik zorluklar meydana getirmekte, inşa edilecek artıma tesislerinin maliyetleri tesis maliyetlerini geçmektedir. Böylece mevsimlik çalışan zeytinyağı işletmelerinin artıma tesisi kurma çalışmaları günümüz ekonomik koşullarında teoride kalmaktadır. Bu nedenle, ülkemizin Ege kıyılarında önemli bir ekonomik potansiyel teşkil eden söz konusu işletmelerden kaynaklanan atık suların doğal ortama zarar vermeden artıtılması ya da değerlendirilebilmesi için akademik çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu kapsamda, zeytinyağı işletmeleri atık sularının oluşturduğu çevre problemlerinin en aza indirgenmesi amacıyla maliyeti düşük kimyasal artıtım proseslerinin geliştirilmesi ya da müferit olarak dağılımış olan bu işletmelerin entegre tesis olarak bir araya getirilerek ortak çözüm önerilerinin ortaya konması gerekmektedir.⁶³

İl sınırları içinde su kaynaklarına etkisi olan yaklaşıklık almış beş civarında deri sektörüne ait işletme bulunmaktadır. Özellikle Biga ve Ezine ilçelerinde bulunan deri işletmelerinden kaynaklanan atık sular, ildeki en önemli su kirliliği kaynağı olarak göze çarpar. Biga kentindeki Tabaklar Odası'na kayıtlı işletmelerden kaynaklanan atık sular kent merkezinden geçen Kocabaş Çayını, Ezine kentinde bulunan deri işletmelerinden kaynaklanan atık sular ise Eski Menderes Çayını kirlenmiştir. Ancak Biga ve Ezine kentlerinde yer alan deri işletmelerinden bir çoğu deri sektöründeki ekonomik kriz nedeniyle çalışmamaktadır. Bu arada iki kentteki işletmeler artıma sistemlerini kurmuşlardır. Bugün için bir kirlilik yaratmamaktadır.⁶⁴

⁶⁰ Yaşar, 2003b, a.g.e., s. 105

⁶¹ Önder, Ü., 2001, Çanakkale İli Çevre Durum Raporu, Çanakkale Valiliği Çevre Durum Raporu, Çanakkale, s. 67

⁶² Önder, 2001, a. g. e., s. 254, 255

⁶³ Önder, 2001, a. g. e., s. 254, 255

⁶⁴ Önder, 2001, a. g. e., s. 254, 255

Sonuç ve Öneriler

Çanakale İli'nde tarıma dayalı sanayiler Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren ilin sanayileşme sürecinde ilk hareket ve birikim rolü üstlenmiştir. Bugün ilin imalat sanayi içinde tarıma dayalı sanayiler, önemli bir işleme, istihdam, çevirici güç, katma değer ve dış ticaret gelirleri ağırlığına sahiptir. Ancak Çanakale İli'nde tarıma dayalı sanayilerin sorunlarının önemli bir bölümü ülkede yaşanan yüksek enflasyon ve ekonomik istikrarsızlıktan kaynaklanmaktadır. Yüksek enflasyon beraberinde kredi faizlerini yükseltmekte bu da işletmelerin yeterince kredi alamamasına neden olmaktadır. Kasım 2000 ve Şubat 2001 yıllarında yaşanan ekonomik kriz ve devam edegelen ekonomik durgunluk iç pazarı çok daraltmıştır. Bu da beraberinde işletmelerin üretimlerini düşümlerine ve kapasite kullanım oranlarını azaltmalarına neden olmaktadır. Hatta işletmelerin yıllık cirolarında $\frac{1}{4}$ 'e varan düşüşler yaşanmıştır. Sık sık yaşanan ekonomik krizlerden işletmelerin daha az etkilenmeleri için katma değeri yüksek çok çeşitli ürünlerle pazara girmeleri gerekmektedir. Ayrıca Çanakale İli tarıma dayalı sanayi işletmelerinin bir çoğu küçük ve orta ölçekli işletmelerdir. Dolayısıyla son birkaç yıldır yaşanan ekonomik durgunluktan o umusuz yönde etkilenmektedirler. Çünkü söz konusu işletmelerin mali altyapısının sağlam olmaması, başka bir ifade ile öz sermayelerinin yetersiz oluşu işletmelerin öz sermayelerini eritmektedir. Bu da kuruluşları kredi arayışına itmektedir. Dolayısıyla söz konusu işletmelerin öz sermayelerini güçlendirmeye yönelik yapılandırmalara ihtiyaç vardır¹.

Ülke genelinde yaşanan sorunların il tarıma dayalı sanayilerine yansımaları yanında, tarıma dayalı sanayilerin yerel sorunları da bulunmaktadır. Bunlar başında hammaddede temininde yaşanan sıkıntılar gelmektedir. Meyve ve sebze işleme sanayisinde yeterli ve kaliteli hammaddede temininde yaşanan sorunlar ancak sözleşmeli ekimin yaygınlaştırılmasıyla çözümlenebilir. Ancak sözleşme yapılan çiftçilerin artan talebe bağlı olarak sözleşme şartlarına uymamaları önemli bir sorun teşkil etmektedir. Süt ve sütüli mamuller sanayisinde de yeterli ve hijyenik süt temini yapılmamaktadır. Bu sebeple sözleşmeli süt üreticileri oluşturmaktadır. Un ve unlu mamuller sanayisinde kaliteli un veren bugday temininde zaman zaman sorunlar yaşanmaktadır. Çünkü süne zararlısı etkileri hammaddede üzerinde görülmektedir. Bu da ithal hammaddeye yönelmeyi zorunlu kılmaktadır. Sebze ve meyve işleme sanayi, süt ve sütüli mamuller sanayi, zeytinyağı sanayi ve içki sanayisinde bir çok işletmenin sezonluk çalışmasından kaynaklanan vasıflı işçi temini sorunu yaşanmaktadır. Bununla birlikte vasıflı işçi temini deri sanayi ve

mobilya sanayisinde de yaşanmaktadır. Zeytinyağı sanayisinde teknoloji eskiliği sorunu hala devam etmektedir. Çelik baskı ile üretimini sürdüren işletmelerin kontinü sisteme geçişini sağlayacak imkanlar yaratılmaktadır².

Aynı şekilde yem sanayisinde yeterli yağlı tohum temini yapılamamaktadır. Bu da ancak yağlı tohumlar yetiştiriciliğinin yaygınlaştırılmasıyla çözümlenebilir. Ayrıca yem sanayisinde kullanılan hammaddelerin başka sanayilerin de hammaddesi olması pahalı hammaddede teminine yol açmaktadır. Dolayısıyla yem maliyetleri artmaktadır. Ülkemiz hayvancılığının içinde bulunduğu kriz ortamı yem sanayinin de talep küçülmesine neden olmaktadır. Sektörde kapasite kullanım oranı % 50'nin altındadır. Deri sanayisinde ise yerli kaynaklardan yeterince hammaddede temin edilememektedir. Hammaddede ithal edilerek sağlanmaktadır. Bu sorun ülkemiz hayvancılığının genelde sorunlarıyla alakalı görülmektedir³.

Çanakale ve Biga Organize Sanayi Bölgeleri biran önce tamamlanarak il sanayicilerine açılmalıdır. Her türlü altyapısı tamamlanarak işletmeye açılacak olan sanayi bölgeleri, il sanayisinin gelişimine olumlu katkı sağlayacaktır. Dolayısıyla ilin ekonomik gelişimine ve istihdam kapasitesine olumlu katkılar sağlayacaktır. Ayrıca çevresel etkiler en aza indirilmiş olacaktır. Çanakale İli'nin ulaşım altyapısı geliştirilmeli, demiryolu ve havayolları aracılığıyla ilin ulusal ve uluslararası bağlantıları artırılmalıdır. Çanakale Limanı bir an evvel il sanayicilerine ihale edilmelidir. Limanın teknik donanımı artırılmalıdır. Balıkesir'e kadar ulaşan demiryolu hattı Çanakale'ye kadar uzatılmalıdır⁴.

Ülkemizin genel ekonomik koşullarının etkisiyle Çanakale İli'nde tarıma dayalı sanayilerin sorunları giderek büyümektedir. Ancak yukarıda sıralanan sorunlar etkin önlemlerle giderilebilir. İlçelerde tarıma dayalı sanayiler alt sektörlerinde ihtisaslaşma sağlanmalıdır. İl sanayi gelişiminin hızlandırılması için yerli ve yabancı sermaye girişi sağlanmalı ve il sanayinin Bursa ve İstanbul sanayi ile entegrasyonuna ihtiyaç bulunmaktadır. Ayrıca doğal gaz hatlarının il geneline ulaşması sağlanmalıdır. Sadece Gökeçada ve Bozcaada'ya verilen teşvikler ilin tüm ilçelerine yaygınlaştırılmalıdır⁵.

¹ Yaşar, 2003b, a.g.e., s.132

² Yaşar, 2003b, a.g.e., s.132

³ Yaşar, 2003b, a.g.e., s.132

⁴ Yaşar, 2003b, a.g.e., s.133

⁵ Yaşar, 2003b, a.g.e., s.133

The Agricultural Industries In The Province Of Canakkale

Agricultural industries draw attention as one of the first sectors which are employed in an operation in the process of industrialization of countries. Yet, just as agricultural sector, depending on the development and industrialization of countries, remains behind in total economic activities, agricultural industries remain a sector whose influence is decreased in the manufacturing sector.

Agricultural industries is a sub-sector of manufacturing industry which obtains the majority of its raw materials from agricultural manufacture and changes the qualities and quantities of these products that will realize various processing and packing and common marketing services to agricultural raw materials. Agricultural industries: A-Food Manufacturing: 1- Canning and preserving of fruits and vegetables, 2- Manufacture of vegetable oil, 3- Manufacture of sugar and sugar products, 4- Manufacture of tea, 5- Grain mill products, 6- Manufacture of meat and meat products, 7- Manufacture of dairy products,

8- Manufacture of prepared animal feeds, B-Beverage Industries: 1- Hard drinks Industry (low and high hard drinks), 2- Soft drinks and carbonated water industries, C-Other Manufacturing Industries: 1- Manufacture of tobacco products, 2- Manufactures of textile and wearing, 3- Manufacture of wood and wood products including furniture, 4- Manufacture of leather products, 5- Manufacture of paper and paper products. In my article, the agricultural industries in the province of Canakkale will be evaluated within the framework of the group above as a basis.

"As a practical economic geography researcher" I would like to explain the reasons why study called the agricultural industries has been choosen.

In respect of industry geography, the agricultural industries in the province of Canakkale can be qualified as an investigation area of industrial region. Because, when the manufacture sector of the province of Canakkale is mentioned, two sectors occur to the mind. First is the manufacture of non-metallic mineral products, second is the agricultural industries that is our research subject. So, the some sub-sectors of the agricultural industries in the province are sectors that produce towards national and international markets and have multi-sided effects to the region they are settled. The industries manufactures whic evaluate the rich agricultural production of the province and export them to the internal and external markets are the messengers of the region of the potential agricultural industries. So, the province of Canakkale is a qualified region Which will be able to from a basis to the practical researches in the field of economic geography. Besides this, if we deal with the other effective factors related to the province of Canakkale towards

the research of practical industrial geography in the sector of the agricultural industry, remarkable results come to light.

According to the statistics of 1998 annual manufacturing industry and the data of 2002 Canakkale Chamber of Industry and Commerce (including the business operations registered in Canakkale and Biga Chamber of Industry and Commerce), the ratio of the business operations of the agricultural industries in the province of Canakkale (10+workers) in provincial manufacturing industrial operations is respectively 65.6 and 81.6 %. In 1998, among the business operations of the agricultural industries, the manufacture of food, beverages and tobacco ranks first as for the ratio of 61.9 %, textile, wearing apparel and leather industries come second as for the ratio of 28.6 % and third is manufacture of wood and wood products including furniture as for the ratio of 9.5 %.

As for the year of 2002, the first rank is the manufacture of food, beverages and tobacco as for the ratio 71.3 %, the second rank is textile, wearing apparel and leather industries as for the ratio of 20 % and the third rank is the manufacture of wood and wood products including furniture. Also, according to the statistics given, the agricultural industries constitute, respectively, 69.4 and 61% of the employment of the production sector in the province of Canakkale in 1998 and 2002. On the other hand, the manufacture of food and beverages constitutes 83.8 %, textile wearing apparel and leather industries constitute 9 %, the manufacture of wood and wood products including furniture constitutes 7.2 % of the employment of the agricultural industries in 2002.

According to the statistics of 1998 annual manufacturing industry, manufacture of non metallic mineral products ranks first as for the ratio of 76.4 % in respect of the added value created in manufacturing industry and agricultural industries follow it as for the ratio of 21.2 % and the third is the manufacture of chemicals and plastic products as for the ratio of 2.4 %. While the manufacture of food and beverages constitute 86.2 % of the added value created by agricultural manufactures in itself, the other sub-sectors of the sector constitute the remains as for the ratio of 13.8 %. Besides, in 2001, the agricultural industries constituted 31.6 % of foreign trade incomes of the province of Canakkale. Manufacture of non-metallic mineral products ranks first on the incomes of province foreign trade as for the ratio of 58.6 %.

In this sense, while the agricultural industries rank first in manufacturing sector of the province of Canakkale in respect of the number of business operations and employment size, it ranks second in that the added value it created and foreign trade income.

Doubtless to say, the industrialization policies applied in Turkey and the socio-economic structure of the country become effective considerably on the formation and development of the agricultural industries. For that reason, the industrialization policies in some sub-periods in our country and views and expectations regarding the agricultural industrialization in these periods have been evaluated at times in respect of the effects on the agricultural industry of the province of Çanakkale. In addition to this, an account of both viewpoints of our nation and private sectors on the agricultural industries and also the developments in national, regional and global scale, the views of various sides were participated in my article within the framework of industry geography discipline .

Nâmık Kemâl'in Gelibolu Günleri

Ömer ÇAKIR*

Nâmık Kemâl, Tanzimat Devri Türk Edebiyatı'nın önemli simâlarından biridir. Onu Tanzimat edebiyatçıları içinde önemli kılan hususlar arasında; "vatan, milliyet ve hürriyet gibi mefhumları daha belirgin bir sosyal anlayışla kullanması, heybetli ve merdâne edâsı, fikir ve ahlâk terbiyesini hedeflemesi, renkli şahsiyetinin şindeki akisleri, hep aktüel kalışı, periyodiklere dost tavrı"¹ gibi özellikleri sıralanmaktadır. Nâmık Kemâl'in şair ve fikir adamı kimliği ile yakından ilgili bu özellikleri değişik araştırmalarda incelemiştir. Ancak onun üzerinde pek fazla durulmayan ve yukarıdaki özellikleri ile yakından ilgili başka bir yönü vardır ki o da "İdarî şahsiyet"² ve "yönetici"³ kimliğidir. Zira Nâmık Kemâl Bey Osmanlı devletinin bir mutasarrıfıdır. Mutasarrıf, Osmanlı devlet teşkilatında Tanzimat'tan sonra kaza ile vilâyet arasındaki idarî kademe olan sancığın en yüksek idarecisine verilen addır. Nâmık Kemâl'in Tercüme odası ve Şûrâ-yı Devlet(Danıştay) üyeliği dışındaki bütün memuriyet hayatı mutasarrıf olarak geçmiştir. Kemâl Bey, Gelibolu, Midilli, Rodos, Sakız gibi yerlerde mutasarrıflık yapmıştır. Ancak hemen belirtmek gerekir ki bu görevler sıradan bir atama değil, onu İstanbul'dan uzaklaştırma amacını güden tayinlerdir. İşte bunlardan ilki Gelibolu'ya yapılmıştır. Biz makalemizde Nâmık Kemâl'in oldukça kısa sayılabilecek Gelibolu günleri üzerinde duracağız.

A-Nâmık Kemâl'in Gelibolu'ya gönderiliş sebebi

Nâmık Kemâl'in Gelibolu'ya gönderilmesinin sebebi İbret gazetesinde yazdığı bir yazıdır. Kemâl Bey, 1870'te Avrupa'dan döndükten sonra birkaç arkadaşıyla birlikte İbret gazetesini çıkarmaya başlar. O aynı zamanda İbret'in başyazarıdır. İbret sosyal problemleri ele alan ve millî heyecanları ifade eden tam anlamıyla toplumun emrinde bir gazete özelliği taşımaktadır. Ancak N.Kemâl'in, Mihat Paşa'nın Bağdat Valiliği'nden istifası ile ilgili "Garaz Marazdır"⁴ başlıklı yazısı üzerine İbret, çıkışından yirmi yedi gün sonra dört ay süreyle kapatılır.

* Ar. Gör., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Eğitim Fakültesi
M.Kayahan Özgül, Arayışlar Devri Türk Şiiri Antolojisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yay.,
Ank., 2000, s.9

Sadrâzâm Mahmud Nedim Paşa Nâmîk Kemâl başta olmak üzere İbret gazetesi mensuplarını İstanbul'dan uzaklaştırmak ister.²

İşte bu maksatla Nâmîk Kemâl Gelibolu mutasarrıfına.

Nuri Bey Ankara mektupçuluğuna,

Ebüzziya Tevfik Bey İzmir Mahkeme-i Kebrî-i Merkeziye Başkatıplığı'ne,

Reşat Bey Bilecik Kaymakamlığı'na tayin edilirler.

Bu dört memur İbret gazetesinin birkaç gün önceki dört yazarıdır. Bu olayın üzerine döndü de gazetenin idarehanesinde akşam bir araya gelip memuriyetlerini birbirlerine alayla kutularlar. Daha sonra geceyi Kemâl'in Beylerbeyi'nde Küplüce'deki evinde geçirmeye karar verirler. Ertesi sabah Mahmud Nedim'in Bebek'teki yalısına giderek biraz isyan/sitem edeceklerdir.

Sabah olunca evden şemsiyeleri ellerinde çıkarlar. İçlerinden Kemâl ötekilerden çok daha öfkelidir. Oraya vardıklarında, sadrazamın yalısı ziyaretçilerle doludur. Fakat usak Halîl, N.Kemâl'i ve arkadaşlarını Paşanın yanına hemen alır. Sürğüne göndermek istediği dört yazara Mahmud Nedim Paşa ayığa kalkar ve son derece samimi karşılar. Bu sırada keyifli sadrazam,

-Kemâl Bey der. Biliyor musunuz sizi niçin Gelibolu mutasarrıfı yaptım?

-Gelibolu, Osmanlıların Rumeli fethine başlangıç olmuştu, aynı Gelibolu sizin de memuriyet feyzinize mebbe olacak da onun için!³

Bu söz onun gönlünü fethetse de N.Kemâl, görev yerine hemen gitmez. Bu sırada Mahmud Nedim Paşa'nın sadrazamlıktan azli üzerine Gelibolu'ya gitme işini biraz daha geciktirir ve o arada Diyojen gazetesinde onun aleyhine mizâhî yazılar yazmaya başlar.⁴ Ancak yeni sadrazam Mithat Paşa da N.Kemâl'in Gelibolu'ya tayinini iptal etmez. Zira o da şimdilik memuriyetine girmesini telkin ve tavsiye etmektedir. N.Kemâl bu tavsiye üzerine Gelibolu'ya gitmeye karar verir.

N.Kemâl Gelibolu'ya en yakın arkadaşlarından biri ile gider. 23 Recep 1289/14 Eylül 1288/26 Eylül 1872 Perşembe günü İstanbul'dan Gelibolu'ya kalkan

² Önder Göçgün, Nâmîk Kemâl, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1997, s.11

³ Mithat Cemal Kuntay, Nâmîk Kemâl(Devrin İnsanları ve Olayları Arasında) II.Cilt, Kısım 1, Millî Eğitim Basımevi, İst., 1949, s.116-117

⁴ Önder Göçgün, a.g.e., s.11

Avusturya vapurunda Kemâl'in yanındaki, gözleri kavgacı, burnu inatçı ve asiî yüzlü delikanlı Ebüzziya Tevfik'dir.⁵

B- Nâmîk Kemâl Gelibolu'da

Avusturya Vapuru ertesi sabah -Cuma günü- Gelibolu önünde demirler. Karaya çıkınca N.Kemâl'le Ebüzziya'nın ilk işleri "Muhammediye" yazarı Yazıcıoğlu Ahmed Bican Efendi'nin türbesini ziyaret etmek olur. O yıllarda bir gelenek olarak, Gelibolu mutasarrıfları göreve başlamadan önce bu türbenin yanındaki hamanda boy abdesti alırlar, sonra türbeyi ziyaret ederlermiş. Ancak N.Kemâl bu abdesti almak için söylenen âdeti dımlemez, yalnız Gelibolu'nun Mevlevî Tekkesi Şeyhi Hüsameddin Efendi'nin hatırı için türbeye girer ve Mehmed Bican Efendi'nin kendi el yazısıyla olan "Muhammediye"yi Ebüzziya ile beraber biraz okur.⁶ Nâmîk Kemâl'in "Yazıcızade hazretlerinin kabrini ziyaret etmeden mutasarrıflık makamına geçen ilk yönetici olduğu"⁷ yönünde iddialar olsa da onun Osmanlı tarihine olan sevgi ve hürmeti dikkate alındığında bu oldukça zayıf bir ihtimaldir.

N.Kemâl'in Gelibolu'ya gelişi ahaliyi çok sevindirmiştir. Çünkü Gelibolu'da hükümet işleri pek karışık bir halde olduğundan⁸ halk sorunlarının çözüme kavuşmasını beklemektedir.

C- Gelibolu'daki Faaliyetleri

a-)İdârî Faaliyetleri:

Nâmîk Kemâl bu beklentiyi boşa çıkarmaz ve Gelibolu'ya geldiği günden itibaren şehrin sorunlarıyla ilgilenmeye başlar. Bunların başında eğitim meselesi gelmektedir. Öyle ki Gelibolu'ya ayak basmasından iki saat sonra hükümet dairesine kendini kutlamaya gelen zevâta birinci sorusu okullar üzerine olur. N.Kemâl Gelibolu'da iki Türk okulu, Rum okulunun da ona yakın olduğunu öğrenince üzülür. Onun eğitim öğretime ilişkin sorunlarının devam etmesi ve halkın

⁵ Mithat Cemal, a.g.e., s.126

⁶ Mithat Cemal, a.g.e., s.127

⁷ Nezhin Uzel, "Tanzimata Gelen", Zaman, 9 Kasım 1989

⁸ Mustafa Nihat Özön, Nâmîk Kemâl ve İbret Gazetesi, Yapı Kredi Yay., İst., 1997, s.126

sorunları hakkında bilgi alınması orada bulunanların şaşkınlıklarına sebep olur. Çünkü halk önceki mutasarrıflardan bu tür bir ilgi görmemiştir.⁹

N.Kemâl'in Gelibolu'da okulların ıslahına ilişkin çabalarını o sıralarda İbret'te çıkan, gerçekte Beyoğlu'ndaki yabancı dilde yayınlanan gazetelere gönderip çevrilerek yayımlanmış şu haberden anlıyoruz:

“Gelibolu mutasarrıfı beyefendi mahalli memuriyetine vusultünden birkaç gün sonra memleket müteberânını celp ile mekteplerin tanzim ve ıslahı tedâbirini ithhaza mubaderet etmiş olduğu mahalli havadisindedir.¹⁰

Nâmk Kemâl yalnızca Gelibolu'da değil diğer mutasarrıflık yaptığı yerlerde de eğitim konusuna özel bir önem vermiştir. Öyle ki Midilli mutasarrıfı İken yirmiyeye yakın ilkokul yaptırmıştır.¹¹

N.Kemâl'in Gelibolu'da eğitim maddesinden sonra en büyük çabası Rumeli demiryolları için olmuştur. Gelibolu mutasarrıfına göre Rumeli demiryolları projesinin bir parçası olan Edirne'yi Ege'ye dolayısıyla da Akdeniz'e bağlayacak hat Edirne-Dedeğaç güzergahı değil, Edirne-Gelibolu arasında olmalıdır. N.Kemâl bunun gerekçelerini şöyle sıralar:

Birincisi Dedeğaç'da liman yoktur. Yapılacak bir limanın maliyeti yaklaşık onbeş milyon franktır. Ayrıca bölgenin rüzgara açık oluşu sebebiyle liman yapımına uygun bir yer değildir.

İkincisi Akdeniz'de donanması bulunan devletlerden biriyle savaş olursa, düşman istediği zaman Dedeğaç'ından İstanbul'a binlerce asker dökülebilir.

Üçüncüsü liman yapılsa bile fırtına limanı tahrip edecektir.

Dördüncüsü tutulum bin bir türlü fedakarlıkla liman yapılınsın; Edirne'den – Dedeğaç'a varıncaaya kadar demiryolunun geçtiği güzergahta ticaret canlı değildir. Bu nedenle Dedeğaç şubesi maksada hizmet etmez.

N.Kemâl “her ne hal ise bir kere olmuş. Bari bundan bir şube de Uzunköprü'den Gelibolu'ya indirilse mevcut yanlış düzeltilmiş olurdu ve birçok faydeler de husule gelirdi” dedikten sonra niçin Gelibolu sorusunu şöyle cevaplar:

⁹ Mustafa Nihat Özön, a.g.e., s. 126

¹⁰ Mustafa Nihat Özön, a.g.e., s. 129

¹¹ Önder Göğün, a.g.e., s.17; Ayrıca, N.Kemâl'in Midilli mutasarrıflığı hakkında önemli bir araştırma için bakınız: Kaya Biğegel, Yakın Çağ Türk Kültürü ve Edebiyatı Üzerine Araştırmalar II, Müteferrik Makaleler I, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum, 1980, s.63-134

Çünkü Gelibolu kasabası bir ufak burun üzerine tesadüf ederek geniş ve emniyetli, dünyada pek az misli bulunabilir bir limanı ikiye bölmüştür ki en şiddetli lodosa ve en sert poyrazda üçer beşer yüz gemiyi muhafaza eder.

Bundan başka karşısında bir Çardak ve bir Lapseki limanı vardır ki adeta kudretten yapılmış ve her biri bir koca donanma muhafazasına kifâyet eder birer havuz demektir.

Binaenaleyh Gelibolu'ya bir şube yapıldığında Dedeğaçta iman yapma ihtiyacı ortadan kalkacak ve milyonlarca altın telif edilmemiş olacak.

Ayrıca Gelibolu askeri açıdan güvenli bir bölge olması sebebiyle demiryolunun oraya bir şubesi inese muharebe zamanlarında Dedeğaç şubesinin sahiliden içeri doğru birkaç saatlik yerini tahrip etmekle düşmanın rahatça içeriye girmesi engellenecektir.

İstenilen şubenin civarı dünyanın en mahsuldar olan yerleri olduğu için bölgede ticaret daha da canlanacaktır. Çünkü oralarda senevi bir milyon kile buğday ihraç olunur. Yalnız Gelibolu'dan Anadolu'ya yılda iki yüz bin koyun geçmektedir.

Netice itibarıyla “Rumeli demiryolu Avrupa hatlarıyla birleşir ve Anadolu hatları dahi bir münasip yerden Lapseki'ye bir şube indirilse Marmara'ya karşı Karadeniz boğazında olduğu gibi Akdeniz boğazında dahi genişliğiyle, güzelliğiyle bir İstanbul peyda olacağında ve bu teşebbüsün Rumeli ve Anadolu'nun ziraat ve ticaretini ilhya edeceğinde hiç şüphe yoktur.”¹²

Anlaşıldığı üzere Kemâl Bey Gelibolu ve yöresi üzerinde kafa yormuş ve bölgenin kalkınması için akıllı önerilerde bulunmuştur. Hatta bu önerilerini basın yoluyla İstanbul'a duyurmaya çalışmıştır.

Nâmk Kemâl'in Rumeli demiryollarının Gelibolu'ya bağlanmasına dair düşüncesi İstanbul basınında aktis bulunmuş ve Ebüzziya Tevfik Bey bu konu ile ilgili Hadika gazetesinde bir yazı yayımlanmıştır.¹³

Biz N.Kemâl'in demiryolu düşüncesinin bir ileri görüşlülük örneği olduğu kanaatindeyiz. Zira onun önerisi gerçekleşseydi bugün Avrupa'ya Asya'ya bağlayan yolun bütün yükü İstanbul üzerinde olmayacak; Gelibolu bu yükün hem

¹² B.M.(Baş Muharir/ Nâmk Kemâl), “Rumeli Demiryolunun Akdenizle Olan Münasebatına Dair Bazı Müâlaat”, İbret gazetesi, Nu.49, 9 Kasım 1872; Mustafa Nihat Özön, a.g.e., s. 190-198

¹³ Tevfik, “Rumeli Demiryolunun Gelibolu'ya Bağlanmasına Dair”, Hadika, Nu.7, 18 Teşrin-i sani 1289, s.1-2

zahmetine hem de nimeine ortak olacaktı. Bu suretle bölge bugünkünden çok daha fazla gelişme imkanına kavuşacaktı.

Nâmik Kemâl Gelibolu'da eğitim ve Rumeli demiryolu meselesinin dışında belediye işleri ile de ilgilenmiştir. Bu bağlamda özellikle belediyenin hesaplarını titizlikle inceler ve birtakım yolsuzlukların üzerine gider. Ayrıca memurların dairelere gidiş geliş saatlerini belirler. Kemâl Bey'in kısa zamanda el attığı bir başka konu ise şehir içinde evlerin bahçesinde tütün ekilmesini yasaklamak olur.¹⁴

b-)Yazı Faaliyetleri:

Nâmik Kemâl Gelibolu'da bulunduğu üç aya yakın süre içinde bir taraftan söz konusu işlerle uğraşırken bir taraftan da yoğun bir şekilde yazı çalışmalarını sürdürmüştür. Nâmik Kemâl'in bu faaliyetini gazete yazıları ile edebî ürünler şeklinde iki gruba ayırabiliriz.

1- Edebi Ürünler

Nâmik Kemâl edebî eserleri içinde müstesna bir yeri olan meşhur Vatan Yahut Silistre isimli eserini Gelibolu'da yazmaya başlar. Görevinden ayrılıp İstanbul'a döndükten sonra da eserini tamamlar.¹⁵ Vatan yahut Silistre ilk kez 1 Nisan 1873. Salı günü Gedikpaşa Tiyatrosu'nda sahnelenir.¹⁶ Burada, konusunu Kırmın Savaşı'ndan alan eserin sevimli kahramanlarından biri olan Abdullah Çavuş'tan kısaca bahsetmek istiyoruz:

"Birçok kimsenin sandığı gibi, Abdullah Çavuş hayali bir tip değildir. Kırmın Savaşı'nın Silistre bölümünde büyük yararlıklar göstermiş, gözünü budaktan sakınamayan yiğit bir Türk askeridir. Her söz ve her olay karşısında diline doladığı "Kıyamet mi kopar?" tekerlemesi, kumandanlarının pek hoşuna gittiği için, her yerde anlatılır olmuştur. Bu kumandanlardan biri Abdullah Çavuş tipini ve onun

¹⁴ Mustafa Nihat Özön, a.g.e., s.124-128

¹⁵ Nâmik Kemâl, Vatan Yahut Silistre(Haz:Şemsettin Kutlu), Remzi Kitabevi, İst., 1983(Şemseddin Kutlu kitabın başına yazdığı "Eser Hakkında" bilgide Nâmik Kemâl'in bu piyesi Gelibolu'da kaleme aldığı İstanbul'a dönüşte de tamamladığını belirtir.), s.9; Önder Göğün'ün görüşü de bu yöndedir. Önder Göğün, A.g.e., s.11; Ahmet Hamdi Tanpınar ise " Nâmik Kemâl daha Gelibolu'ya gitmeden evvel "Vatan yahut Silistre"yi yazmış bulunuyordu" der. 19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi, Çağlayan Kitabevi, İst., 1988, s.358

¹⁶ Şemsettin Kutlu, a.g.yazı, s.7

ünlü sözünü Nâmik Kemâl'e de anlattığı ve Nâmik Kemâl "Vatan yahut Silistre"yi yazarken onu eserine alarak ölümsüzleştirmiştir.

1873'te, tiyatronun ilk temsil edildiği dönemde, tertis edilmiş bir emekler asker olarak Ban Anadolu köylerinden birinde yaşamakta olan Abdullah Çavuş, uzun bir ömür sürmüştür. Balkan savaşları sırasında(1912) o zamanın askeri müze müdürü Muhtar Paşa, onun hâlâ hayatta olduğunu öğrenerek kendisini İstanbul'a getirmiş, devlet konluğu emri, canlı bir anıt olarak halka tanıtmıştır.¹⁷ İşte bu günlerde Abdullah Çavuş'un resmi Servet-i Fânûn ve Donanma gibi devrin önemli dergilerinde yer almıştır.

Nâmik Kemâl ayrıca tarihi multevalı "Evrâk-ı Perişan" adlı eserinin üç kitabını da Gelibolu'da iken yayımlanmıştır.¹⁸

2- Gazete ve Dergilere Gönderdiği Yazılar

N.Kemâl'in İstanbul'dan uzaklaştırılmış olması onun yazı hayatını pek fazla etkilemez. Zaten coğrafi olarak da pek uzak olmayan Gelibolu'dan iki gazete ve bir dergiyeye hemen her gün yazı yelıştirir. Böylece N.Kemâl, İstanbul'dan hiç ayrılmamış gibi okuyucusuyla buluşma imkanı bulur. Onun İstanbul'da öyle okuyucuları vardır ki imzasız dahi olsa yazının N.Kemâl'e ait olduğunu anlarlar.

a- Hadîka Gazetesine Gönderdiği Yazılar

Nâmik Kemâl, Gelibolu'ya gelirken kendisini yalnız bırakmayan yakın dostu Ebûzzya'nın çıkarmaya başladığı Hadîka gazetesine ilk sayısından itibaren makale yazar. N.Kemâl'in Hadîka'da Gelibolu'dan İstanbul'a döndüğü güne kadar yirmi iki adet Nun(N.) Keff(K.) imzalı yazısı yayımlanır. İlk sayısı (9 Teşrin-i sânî 1289) Cumartesi günü çıkan Hadîka'da N.Kemâl'in ilk makalesinin adı "Bir Lâzime-i Siyaset"tir. Gelibolu mutasarrıfının orada iken aynı gazetede çıkan ve N.K. imzalı diğer yazılarının başlıkları ise şöyledir: "Maarife Dair Bir Makale"(nu.2), "Hürriyet-i Efkâr"(nu.3), "Ahvâl-i Umûmiyye"(nu.5), "Biz İstemesek Zelfi Olmazdık"(nu.6), "Acaba İstanbul'dan Niçün Vergi ve Asker Alınmaz"(nu.7), "Bir Mütaleacık"(nu.7), "Matbuat-ı Osmanîyye"(nu.8), "Vakar-ı Memurîn", (nu.9), "Meslek Fikri"(nu.11), "Hürriyet-i Efkâr"(nu.14), "İskât-i Cenîn"(nu.15), "Muâhezât"(nu.16), "İflâs"(nu.19), "Ümmetin İhtilâfi Rahmeti"(nu.20), "Düellö"(nu.21), "Yangın"(nu.22), "Mümteniat"(nu.23), "Matbaa-i Âmie"(nu.24), "Biz Hiç Mi Okumayacağız"(nu.25), "Ufacık Bir İbret"(nu.27), "Rumeli Demiryolu"(nu.28)

¹⁷ Şemsettin Kutlu, a.g.yazı, s.12-13

¹⁸ Önder Göğün, a.g.e., s.11

b- İbret Gazetesine Gönderdiği Yazılar

N.Kemâl Gelibolu'dan "ceza süresi vaktinden kırk gün önce sona eren ve tekarar yayımına izin verilen İbret gazetesine B.M/Baş muharrir) rumuzuyla, Ebuzziya Tevfik Bey'in çıkarmaya başladığı Hâdika gazetesine de yukarıda belirtildiği üzere N.K.(Nâmık Kemâl) imzasıyla makaleler gönderir. Ayrıca Diyojen'e de mizahî yazılar yazar. Buradaki yazılarına imza atmaz fakat okuyucuları üstubundan N.Kemâl'e ait olduğunu bilirler.

N.Kemâl'in Gelibolu'da iken zihnini meşgul eden konular hakkında bir fikir vermesi bakımından oradan İbret'e yazdığı makalelerin isimlerini de vermeyi faydalı buluyoruz: "İfade-i Meram"(nu.20), "Bazı Mülahazât-ı Devlet ve Millet"(nu.27), "Rejî"(nu.30), "Meğer Hakâyik Hâlâ Çıkıyor İmîşî"(nu.32), "İdârece Muhtaç Olduğunuz Tadilat"(nu.33), "Seheb-i Kaht-i Ricâl"(nu.38), "Efkâr-ı Umûmiye"(nu.40), "Terakki"(nu.45), "Rumeli Demiryolunun Akdeniz'le Olan Münasebâtına Dâir Bazı Mütâlaa"(nu.49), "Aile"(nu.56),

D-N.Kemâl'in Gelibolu'daki İkametgâhı

Nâmık Kemâl bütün bu yazı ve yönetim faaliyetlerini iki mekanda yürütür. Biri hükümet dairesi diğeri ise ikamet ettiği konaktır. Kemâl Bey, Gelibolu'ya gelmeden önce kendisi için bir konak hazırlanmıştır. Bu konak Mevlavî Tekkesi Şeyhî Hüsameddin Efendi'ye ait kırk odalı, üç kanatlı denize nazır güzel bir evdir. Kaynaklar da belirtildiğine göre N.Kemâl, bu konaktan güneşin doğuşunu ve batışını seyretmeyi çok sevmiş. Hatta Gelibolu hakkındaki meşhur methyesini burada yazmıştır.¹⁹

N.Kemâl bu methyesinde Gelibolu'nun doğal güzelliğini, havasını, güneşini, coğrafî ve tarihî önemini gâyet edebî bir şekilde anlatır. Özellikle Gelibolu'da gürub vaktini tasvirdeki başarısı dikkat çekicidir. O sebepledir ki söz konusu yazı çok beğenilmiş ve o dönemde yayımlanan ve güzel yazıların bir araya getirildiği çeşitli eserlere alınmıştır.²⁰ Biz de bu önemli "tavsîfîname"yi günümüz okuruna sunmak istiyoruz.

¹⁹ Mithat Cemal Kuntay, a.g.e., s.128

²⁰ Söz konusu methye aslında N.Kemâl'in bir makalesinin yansıdır. N.Kemâl, "Rumeli Demiryolunun Akdenizle Olan Münasebâtına Dâir Bazı Mütâlaa" (İbret,nu.49) adlı makalesinin girişinde asıl konuya geçmeden önce Gelibolu'yu tasvir eder. Tanzimat edebiyatında "tabiat tasvirî"nin en dikkate değer örneklerinden biri olan bu kısım o yıllarda çok beğenilmiş ve güzel yazıların bir araya getirildiği pek çok "seçer"ye

"Tahîgâh-ı saltanatın Akdeniz'e karşı ağyara seddolunmuş bir bâb-î âhenim denilmeye şayan olan Kale-i Sultanîye Boğazi'nden girilir ve bir saat kadar dâha beri gelinirse Kudretten numûne-i letâfet olmak üzere yapılmış bir havz-î behiştî görülür.

İnsan birkaç gün o deryâ-yı sefânın kenarında tenâşâ-yı tabiat etmelidir. Ki hazine-i bedayînin ibzâlinde feyyâz-ı kudretin ne kerim olduğunu zihninde bir mütâlaa hâsıl edebilsin.

Eksir günlerde, vaktaki akşam takarrub eder. Bâd-î şimalî ile havâ-yı cenûbî birbirinin ağuş-ı vefâsından koparak her biri dünyanın bir köşesine atılmış ve âlemin en garbâne bir demi olan o zaman-ı gürub ile memleketin en âşkânâne bir seyrangâhı olan o zemin-i bîmîsâlî mev'id-i vîsâl eylemiş iki nâzenin gibi muânakaya başlar. O kadar âheste hareket ederler ki tenâfüsleri birbirinin gül cemâlini soldurur ve sedâ-yı pâları ağyâra işâ-yı râz eder endişesindedirler zannolunur.

Bâd-î şimâle cilvegâh olan suların emvâcî o kadar küçüktür ve şemsin ziyâsı o kadar pâre pâre dağılır ki o zemin altın pul işlemeli bir mavi atlas serilmiş gibi görünür. Havâ-yı cenûbun gezindiği sular o kadar saffet o kadar letâfet kesb eder ki zemine bir berrak ayna fersedilmiş denilebilir.

Poyraz güzergâhı olan yerlerin bazı kere ötesine berisine lodos dokunur yollar açar ki serv-i şimûnden fark olummaz. Lodos uğrağı olan tarafların bazı vakit ötesinden berisinden poyraz geçer, şekiller hâsıl eder ki havada bir ebr-i baharî paralanarak denize dökülmüş kıyas edilir.

Hurşid-i münevver azamet ve saltanatıyla âfâka cevâhîr-feşân olarak ufkun müntehasına gelince atılmış panuk şeklinde etraf-ı magribi dolayan ufâk ufâk bulutların hâsıl ettiği nûra gark olmuş renkler, ne kavş-î kuzahla ne niğîn elmasla ne ezhâr-î bahârîde ne mürgân-î Hindî'de görülmek ihtimali vardır.

Bir tarafı gâyet açık benîşe ve bir tarafı gayet koyu alev rengine gark olmuş veyahut bir ciheti âteşin aldan başlayarak ve tabaka tabaka pembe ve turuncu ve kavunîçi renklerinin kırk elli derece koyuluğundan açıklığına ve açıklığından koyuluğuna intikal ederek nihayet kanarya sarısında karar vermiş veyahut dünyada ne kadar parlak varsa -açıklıkta, koyulukta kâbil oldukları derecâtın hiçbir haricte kalmamak üzere- umûmünü cem etmiş bin türlü mülevven

almıştır. Ayrıca kimi insâ kitaplarında da "tavsîfîname" örneği olarak verilmiştir. Bu eserlerden birkaçı şunlardır: Mustafa Resid, Müntahabât-ı Cedid, Cüz 1, Çivelerkyan Matbaası, İst., 1302, s.20-24; Emin Osman, Hâdîkatü'l-Üdebbâ, İst., 1882; M.H.Naci, Hazîne-i Mektûbâ yahud Mükemmel ve Mütâssal Müntşeat, Cemal Efendi Mat., İst., 1318, s.381-385

bulutlar dakika dakika renklerini bir lefâfetten bir bediaya tahvil ederek âheste âheste âfâki seyretmeye başlarlar. Bu sûrette ki yalnız denizde değil dağlarda bile şekliyle, levniyle âkîsleri müşâhede olunur. Bu âkîsler ise dâima birbirine in'îraf ederek -galiba-bâd-î şimâli ile bâd-î centûnun hiffer ve gıllzece olan lefâvüti dahi havada tabakât ve tabakât da bittabi aynalıği istidat hâsıl eylediğinden sarh-ı mâdan evc-i havaya kadar dâima tagayyürde dâima televvünde bir nur âlemi hâsıl olur ki tasvirine değil tasavvuruna bile imkân yoktur.

Zaman olur ki derయాya bir bulutun levni akseder; bir mahir ressam tatlı sarı üzerine mevc mevc parlak pembe çehrelî bir güzelin yanaklarını tasvir etmek istese bir âyine-i billur üzerine şebâbın taraveti ve hüsnün nûrânîyetiyle mümteliz bir bakım âeşin elvan ezmiş olsa gene bu in'îrafın lefâfetine ya müşâbih olabilir, ya olamaz. Gurubdan sonra gâh olur hava gene o halde rakit kalır, mehtaba da tesâdüf olunmaz, nazarlar hâb-î seherî gibi lâif ve ruh-âver bir zulmet-i sükûta dalar; vücutlar câmeheb-î nevbaharî gibi hafif ve canperver bir sütte-i ârâm içinde düşer.

Gâh olur hava rakit kalmakla beraber ayın bedir olduğu zamanlara tesadüf olunur; serv-i şimîne bakılırsa sanılır ki şüleden mahluk bir peri derYaya girmiş, nâzân nâzân şinâverlik etkiğe vücudundan, geldiği yere doğru, nur akıp gidiyor.

Gâh olur rüzgarlardan biri galebe etmekle beraber mehtaba da tesadüf olunmaz. Umman-ı zalâm içinde nazardan nihan olaak seyr ü sefer eden gemilerin sağındaki, soldaki kandillerden öteye berriye allı yeşilli mehtab akarmış gibi hâsıl olan temasalar Damat İbrahim Paşa çerâganlarına hândezenan olur.

Aksamların bu lefâfeti sabahlarının rûhânîyetine nispet olursa aralarında -uykusuzluktan cemâlini reng-i melâl bürümüş ve câmehab yerine siyah geyusularına bürümüş de henüz uykuya varmış bir esmer güzeliyle, sırma saçlarını boynunun üstüne dağıtmış açılmış ve gayet hafif bir sehâp ile mestur olan nûr-ı seher gibi göğsünü bir ince tel gömlekle setremiş de henüz mavi gözlerini uykudan açmış saf çehrelî bir dilber kadar-fark bulunur.

Öyle sabah ki istila ettiği yerlerin neresine bir nazar-ı hakîm ile bakılırsa dağları, taşları, kareleri, zerreleri birer lisân-ı hâl olmuş, sâni'-i kudretin elhâf-ı azamet ve icâz-ı kemâline hamd-i senâda görünür.

Berrak havalı geceleri vardır ki ayın on dördüncü geecesini andırır. Adeta güneşin aksî denizde serv-i şimî hâsıl eder. Mevkin bedâyüi yalnız meşhûdâtına münhasır değil, bir kere de tarihi tasavvur olunursa bir iki sal ile Anadolu'dan karşıya geçen ve Avrupa üzerindeki bunca muvaffakiyetimizin fâhîha-i zühûru olan kırk elli Osmanlı kahramanı hatıra gelir. İkbâl-i milletin yâd-ı azameti dağda; sahrada tahaccür ve havada, derYada temessül etmiş gibi görünür.

Güya ki o şafaklar, şimşir-i himmetlerinin âfak-gir olan şaşaa-i nazar-rübâsından yadigar olmuştur.

Güya ki o serv-i şimînler nâil oldukları muzafferiyette meslek-i ihtidâları olan nûrânî minhac-ı tevîfikten nişan kalmıştır.

Hayır ki bu derYa-yı lefâfetin etrafında bulunan üç kasaba ile birkaç köyün şimdiki hâli, kudret-i Hâkikle acz-i beşerin nisbetini göstermek için yapılmış gibidir.

Fakr u zaruret ve ısrab u mezellet her köyünün ve belki her evinin toprak duvarlarında ve çürük tahtalarında yeni mezarlara ve eski tabutlara yakışacak kadar hâli ve siyaha mâil bir kirli renk ile tasvir olunmuş görünür.

Güya ki âsar-ı medeniyet eski revnak ve İkbâlini fenasına tahassürle matem esvâbına bürümüştür...²¹

N.Kemâl'in bu satırları yazdığı konak, 1.Dünya Harbi sırasında bir kaza neticesi maalesef tamamen yanmıştır.²² Burada bir parantez açarak şunu belirtmek gerekir ki Nâmik Kemâl'in Gelibolu günleri kale hapsinde zincirlere vurulu olarak değil bir sancığın mutasarrıfına yakışır bir şekilde geçmiştir. Hâl böyle İken maalesef, N.Kemâl'in Gelibolu'ya sürgün mahiyetindeki tayini bugünkü nesle onun Gelibolu'ya geldiğinde Limanda bulunan kalede zindan hayatı yaşadığı şeklinde aksettirilmesi büyük bir bilgisizlik örneğidir. Mesela, And Ajans'ın 1985 yılında Gelibolu ile ilgili bastırıldığı kartpostalda şu ifâdeyi okuyoruz: "Gelibolu-Türkiye: Liman ve Nâmik Kemâl Zindanı Görünüşü"²³ Bu hem Türkiye'nin tarihî ve turistik yerlerinin yanlış tanıtılmasının hem de Nâmik Kemâl'i ne kadar az tanıdığımızın bir kartpostal/resmi olsa gerektir.

Mutasarrıf ki bir sancığın en yüksek mülki âmiri demektir. Bugünkü anlamıyla kaymakamla valî arasında bir makamdır. Mülki âmir zindanda olacak da şehri kim yönetecek? Kesinlikle böyle bir şey söz konusu değildir. Bu yöndeki bilgiler birer söylentiden ibarettir ve hiçbir ilmi dayanağı yoktur.

E-Gelibolu Mutasarrıflığından Azledilmesi

N.Kemâl Gelibolu'da yönetim ve yazı faaliyetlerini gayretli bir şekilde sürdürürken İstanbul'da bazı siyasi değişiklikler olur. Mithat Paşa sadrazamlıktan

²¹ Mustafa Resid, a.g.e., s.20-24

²² Mithat Cemal Kuntay, a.g.e., s.128

²³ Gelibolu-Türkiye(Kartpostal), And, İst., 1985(Milîn Kütüphâne KP 1985 AD 45'te kayıtlı)

almıms yerine Mütercim Rüştü Paşa getirilmiştir. Hükümetin başına Mütercim Rüştü Paşa geçince, N.Kemâl Gelibolu mutasarrıflığından azledilir.²⁴ Yerine, Cezayir-i Bahri-i Sefîd merkez mutasarrıfı/Biga mutasarrıfı sabık Âsım Paşa getirilir.²⁵

Mithat Cemal Kuntay'ın belirttiğine göre N.Kemâl'in azlihin müsebbibi Kayserili Ahmet Paşa'dır. Kuntay, bu konuyu şöyle açar: "Bu sırada Ahmet Paşa Cezayir-i Bahri-i Sefîd valisi olarak Çanakkale'de bulunuyordu. Paşa Gelibolu mutasarrıfı Kemâl Bey'i anlayamadı. Anlayamamak sevgisizliği beraberinde getiriyordu. Kayserili Ahmet Paşa anlayamadığı Kemâl'i sevmiyor. Kemâl de bu sevgisizliği müsavî miktarda paylaşıyordu. Nihayet Gelibolu mutasarrıflığının kuduz köpek vakası valinin kinıyla birleşerek bundan Kemâl'in mutasarrıflıktan azli çıktı.

Köpek meselesi şudur:

Kemâl Gelibolu'ya gittikten birkaç gün sonra bir kuduz köpek önce bir kadını bir müddet sonra da bir çocuğu ısırır ve ikisi de kudurlar. Köpeği halk öldürür. Fakat kuduzluk öteki köpeklerle de geçer. Kemâl de Gelibolu'daki köpeklerin erkeğini dışından ayırır, erkeklerini Gelibolu'nun Galata Burnu'na gönderir; dişilerini de Lapseki'ye yollar. Çanakkale'de oturan Vali Kayserili Ahmet Paşa kendine hakaret olsun diye bu köpekleri Kemâl'in Çanakkale'ye bağlı olan Lapseki'ye gönderdiğini düşünür yahut öyle düşünmek ister.

Bir taraftan da halk köpeklerle acıyarak söylenir. Ahmet Paşa sokağın dedikodusuna kendi kinini katarak halkın söylendiğini, Sadrazam Mütercim Rüştü Paşa'ya bildirir. Rüştü Paşa aldırmaz. Bunun üzerine Kayserili Ahmet Paşa Padişahın annesine mektup yazdırır ve Kemâl'i Gelibolu mutasarrıflığından attırır.²⁶

Mithat Cemal'in azle sebep köpek meselesi ve Ahmet Paşa'yı göstermesine karşılık Mustafa Nihat Özön, "Kemâl'in Gelibolu mutasarrıflığından alınmasına köpek meselesini neden göstermek klasik bir biçim almıştır. Belki böyle bir sorun bahane tutulmuştur. Ancak asıl sorun bir komutanla bir mülkiye memurunun arasında dedikodu niteliğinde bir şey olmasa gerek" der ve asıl sebebin N.Kemâl'in Gelibolu'da iken okulların tanzim ve ıslahı yönünde attığı adımlar olduğuna işaret eder.²⁷ Bir başka yazıda da "Gelibolu'da bazı yolsuzlukları açığa çıkarmak ve

kannunları tam olarak uygulamak için harekete geçmesi ve bundan tedirgin olanların hakkında şikayette bulunmaları"²⁸ sebep gösterilir.

Bizim kanaatimize göre ise valinin öfkesi, köpek sürgünü ve N.Kemâl'in Gelibolu'daki kurulu düzene müdahalesi bir kısım insanların rahatsızlığını kaçmasına sebep olmuştur. Neticede ise çok geçmeden N.Kemâl 29 Teşrin-i sânî 1288(11 Kânûn-ı evvel 1872-10 Şevval 1289) tarihli yazı ile Gelibolu mutasarrıflığından azledilir.²⁹ Azıl işini Hadfka gazetesini, "Gelibolu Mutasarrıfı Kemâl Beyefendi İnfisal Etmıştır" başlıklı haberle okuyucularına haber verir.³⁰ Mithat Cemal'in verdiği bilgiye göre azıl yazısı Başbakanlık Arşivi irade defteri dahilîye kısmı numara 601'dedir.³¹ Böylece Nâmk Kemâl'in üç ay kadar süren Gelibolu mutasarrıflığı sona ermiş olur.

Rahatı kaçanların dışında "Gelibolu mutasarrıfı Kemâl Beyefendi'nin Dersaade'te celbine umum-ı ahâli teessüf etmektedir."³² Zira Gelibolu halkının büyük bir çoğunluğu N.Kemâl'in yönetiminden memnun kalmışlardır. Bu memnuniyetlerini ve sık sık yönetici ve memur tayinlerinin memleketin pek de hayrına olmadığını İstanbul'a yazdıkları bir mektupla da dile getirmişlerdir. Mektupta şöyle denilmektedir:

"Mutasarrıfımız Kemâl Bey'in azliyle yerine Biga Mutasarrıfı sabık Âsım Paşa'nın nasb olunduğunu bilirsiniz.

Kemâl Bey sancağımızda üç ay devam edebildi ama pek çok müşkîâtü hal ve pek çok ıslahat icrâ eyledi. Bu türü sık memur tebdilinin memleket hakkında ne derecelerde muzır olduğu malumdur. Müddet-i kalife zarfında İzmir'de dört vâli ve İstanbul'da birçok vükelâ tebdilini gördük. Bir memuriyete nasb olunduktan sonra yolundan alıkonularak başka yerlere memur edilen ve bu vechle memâlik-i vesîa-i Osmaniye'yi şarkdan garba ve şimalden cenuba kadar takib etmekten başka bir iş görmeye muvaffâk olamayanları dahil-i hesap etmedik..."³³

²⁸ Mehmet Aldan, Mutasarrıf Nâmk Kemâl, XI. Türk Tarih Kongresi'nden Ayrı Basım, T.T.K. Basımevi, Ank., 1994, s.1425

²⁹ Mithat Cemal Kuntay, a.g.e., s.136

³⁰ Hadfka, Nu.23, 12 Şevval/13 Kânûn-ı evvel 1289, s.2

³¹ Mithat Cemal Kuntay, a.g.e., s.136

³² Hadfka, Nu.28, 21 Kânûn-ı evvel 1289

³³ "Kurye Doryan'ın 18 Kânûn-ı evvel Tarihli Gelibolu'dan Aldığı Mektubun Ayrıdır", Hadfka, Nu.28, 21 Kânûn-ı evvel 1289

²⁴ Mithat Cemal Kuntay, A.g.e., s.132,136

²⁵ Hadfka, Nu.24, 16 Kânûn-ı evvel 1289

²⁶ Mithat Cemal Kuntay, a.g.e., s.137-138

²⁷ Mustafa Nihat Özön, a.g.e., s.125

F-Gelibolu Sonrası Hayatı, Ölümü ve Nâşının Bolayır'a Nakli

Nâmık Kemâl'in Gelibolu'dan ayrılışı resmi nakli işinin uzaması ve o kıs İstanbul'da olan şiddetli fırtına sebebiyle biraz geçikir. Dolayısıyla N.Kemâl yaklaşık onbeş gün sonra 25 Aralık 1872'de İstanbul'a gelir.³⁴ Hadîka gazetesi N.Kemâl'in gelişini "Gelibolu Mutasarrıfı sâbık Nâmık Kemâl Beyefendi dün sabah İstanbul'a gelmiştir" şeklinde bir haberle okuyucularına duyurur.³⁵

Nâmık Kemâl'in Gelibolu mutasarrıfından sonraki hayatı da yine yoğun bir yazı faaliyeti ve çeşitli zorunlu memuriyetliklerle geçer. En son "Sakız mutasarrıfı iken zatıredenden dolay 2 Aralık 1888 günü(48 yaşında) hayata gözlerini kapar. Önce, Sakız'da bir caminin hazinesine defnedilir.³⁶ N.Kemâl, Rumeiî fâtihi Süleyman Paşa'nın hayranidir. "Gelibolu mutasarrıfı iken bir gün Ebuzziyâ Tevfik'le birlikte Bolayır'a gezmeğe giderler. Bu sırada ona, "Öldüğüm zaman beni buraya gömseler ne iyi olur" der. Onun bu arzusunun unutmayan Ebuzziyâ Tevfik Bey, Padişah II. Abdülhamid'e başvurarak aldığı müsaade üzerine, cenaze üç gün sonra Gelibolu'ya nakledilir. Nakli işini Çankale Boğaz Komutanlığı yapar.³⁷ Böylece, Nâmık Kemâl çok sevdiği Süleyman Paşa'nın türbesinin yanına gömülür. Daha sonra ise Padişah II. Abdülhamid, Nâmık Kemâl'e plânı Tevfik Fikret tarafından çizilen mermerden küçük bir türbe yaptırır.³⁸ Ancak deprem yüzünden yıkılan türbenin yerinde bugün sadece mermer mezar bulunmaktadır.³⁹ Nâmık Kemâl'in kabri yalnızca depremden zarar görmemiş Çankale Sarayları sırasında düşünman gemilerinden atılan top merminlerine de hedef olmuştur.⁴⁰ İngiliz ve Fransızların Türk ulusunun büyük saygı duyduğu şair Nâmık Kemâl ile komutan Süleyman Paşa'nın kabirlerini bombalaması⁴¹ oldukça dikkat çekicidir.

³⁴ Mustata Nihat Özön kitabında bu tarihi 26 Aralık 1872 olarak verir, A.g.e., s.204/Mithat Cemal ise Kemâl'in İstanbul'a dönüş tarihini 24 Şevval 1289 13 K. evvel 1288/25 K. evvel 1872 olarak gösterir. Kuntay, a.g.e., s.142

³⁵ Hadîka, N.32, 25 Şevval/26 Kânûn-ı evvel 1289

³⁶ Önder Göğün, a.g.e., s.17

³⁷ Ali Ekrem, Nâmık Kemâl, M.E.B.Yay., Ank., 1998, s.121-125; Vasfi Mahir Kocacıtk, Nâmık Kemâl'in Hayatı, Kültür Mar., Ank., 1957, s.166

³⁸ Rıza Nur, Türkbiğ Rovüsü, Nu.6, Yıl:1936, Kitap:2, İskenderiye Hamede Mar., 1936, s.563-564

³⁹ Önder Göğün, a.g.e., s.17; Kabrin yıkılmadan önceki halinin resmi için bakınız: Taha Toros, Türk Edebiyatında Alın Renkli Portre, İsis Yay., İst., 1998, s.43; Server-i Fünûn, Nu.901, 4 Ağustos 1324, s.260

⁴⁰ Bu konuda bir resim için bakınız: Harb Mecmuası, Sayı:3, Kânûn-ı sâni 1331, s.42

⁴¹ Resimler için bakınız: Harb Mecmuası, Sayı:5, Şubat 1331, s.76

Namık Kemal's Days in Gallipoli

Namık Kemal is one of the well-known figures of the Tanzimat Era in Turkish literature. The features that makes him prominent among Tanzimat literary figures include "his use of such concepts as homeland, nationality and liberty with more conspicuous social mission, his awe-inspiring and heroic manners, his attempt at ensuring a discipline in thought and morals, reflection of his colorful personality in his poetry, his ability to be always on the spot, his friendly attitude toward periodicals. These characteristics of Namık Kemal, which are closely related to his identity as a poet and a scholar have been discussed in various studies. However, he has other qualities which have hardly become subjects of studies and which are closely related to the above-mentioned characteristics: his "administrative personality" and his identity as a "governor." Namık Kemal was a sanjak governor of the Ottoman State. A sanjak governor is the highest-ranking governor in the administrative system of the Ottoman State. Except for his office at the Translation Chamber and his position a member of Council of State, Namık Kemal was a sanjak governor during his entire career as a civil servant. Namık Kemal was commissioned as a sanjak governor in Gallipoli, Mytilene, Rhodes, Chios, and other such places. However, it should be noted that these offices were not ordinary appointments, but aimed at driving away from Istanbul. In the first of these appointments, he was sent to Gallipoli. In this article, we will discuss his days in Gallipoli, which are rather short.

The reason why Namık Kemal was sent to Gallipoli was an article of his in daily İbret. When Namık Kemal returned from Europe in 1870, he started to publish the daily İbret in cooperation with some of his friends. In one of the first issues, Namık Kemal wrote an article titled "Resentment is Morbid" concerning the resignation of Mithat Pasha from Governorship of Baghdad, upon which İbret was closed down, 27 days after its inception, for a period of four months.

Grand Vizier Mahmud Nedim Pasha wanted to expel the members of the daily İbret, especially Namık Kemal, from Istanbul. Thus, Namık Kemal was appointed as the sanjak governor of Gallipoli.

Namık Kemal did not at once go to his place of office. Meanwhile, the removal of Mahmud Nedim Pasha from his office as a grand vizier caused more delays in his travel to Gallipoli. However, new grand vizier Mithat Pasha did not cancel his appointment to Gallipoli, and recommended him to assume his office for the time being. Following this recommendation, Namık Kemal decided to go to Gallipoli.

Arrival of Namık Kemal to Gallipoli made its people very glad. Given the disorderly state of government affairs in Gallipoli, the people expected him to solve their problems.

Namık Kemal lived up to their expectations and started to take interest in the problems of the city immediately upon his arrival. The most important issue was education. Thus, his first question to the persons who came to the government office to congratulate him two hours after his arrival in Gallipoli was about schools.

In the second place after education, Namık Kemal concentrated his efforts on Rumelian railways. For him, the railway line that would connect Edirne to the Aegean region, thereby to the Mediterranean region, as part of the project of Rumelian railways was not the Edirne-Dedeğaç route, but Edirne-Gallipoli route. Namık Kemal justified his idea with the geography and strategic location of Gallipoli.

In addition to the issues of education and the Rumelian railways, Namık Kemal also took active interest in municipal affairs in Gallipoli. He checked diligently the accounts of the municipality and uncovered and dealt with several corruptions. Furthermore, he specified the hours of arrival and departure for the civil servants. He also banned the raising of tobacco in the gardens of the houses in the city center.

During the short period of about three months during which he stayed in Gallipoli, Namık Kemal worked intensively on his literary activities while he was undertaking his administrative duties. His literary activities during this period can be categorized as his articles for the dailies and his literary works.

Namık Kemal started to write his famous work *Vatan Yahut Silistre*, which has a prominent place among his literary works, in Gallipoli. He completed it after he returned to Istanbul. *Vatan Yahut Silistre* was first staged in Gedikpaşa Theater on Tuesday, April 1st, 1873.

He also wrote three books of "Evrak-ı Perişan," having a historical content, in Gallipoli.

His being expelled from Istanbul did not have an adverse effect on his writings. He managed to send articles to two dailies and one journal almost every day from Gallipoli, which is not very far away from Istanbul in geographical terms. Thus, he could communicate with his readers as if he had not left Istanbul. Some of his readers in Istanbul could distinguish his articles even if without his signature.

Starting from the first issue, Namık Kemal wrote articles to the daily *Hadika*, which his intimate friend, Ebuzyiya started to publish before his travel to Gallipoli. His articles to *Hadika* were published under the signature of N.K. (Namık Kemal).

He also sent articles undersigned with the alias B.M. (Chief Author) to the daily *İbret*, re-publication of which was allowed forty days before the end of its ban period. He wrote humor articles to *Diyojen*. These were published without his signature, but his readers knew they belong to him because of their style.

Namık Kemal conducted all of these writing activities and administration affairs in two places. One was the government office, and the other was the mansion where he resided. Before his arrival in Gallipoli, a mansion had been prepared for Namık Kemal. This was a beautiful house with forty rooms, three wings, facing the sea, and belonging to Hüsameddin Effendi, who was the sheikh of Mevlevi Dervish Lodge. It is said that Namık Kemal liked very much to watch sunrise and sunset from this mansion. Even he wrote his famous article describing Gallipoli in this mansion.

The mansion where Namık Kemal resided during his stay in Gallipoli was destroyed in an accidental fire during the World War I. Here it should be noted that, contrary to common misconception that Namık Kemal was imprisoned with chains in a castle, he spent his days in Gallipoli in a manner worthy of a governor of a sanjak. Unfortunately, it is an instance of ignorance to teach today's generation, contrary to the fact that Namık Kemal had been appointed to Gallipoli as if in exile, that he had lived in a castle by the port in imprisonment in Gallipoli. For instance, we read the following phrase in a postcard on Gallipoli published by *And Ajans* in 1985: "Gallipoli, Turkey: A views of the port and the dungeon where Namık Kemal was imprisoned." This is, in fact, the postcard/picture of wrong promotion of historical and touristic place in Turkey, and of how little we know Namık Kemal.

While Namık Kemal concentrated intensely on his writing activities and administrative affairs in Gallipoli, certain political changes occurred in Istanbul. *Mihâh Pasha* was removed from his office as a grand vizier, and was replaced by *Mütercim Rüşti Pasha*. Subsequently, Namık Kemal was removed from his office as the sanjak governor of Gallipoli.

The life of Namık Kemal after his office as the sanjak governor of Gallipoli passed in intensive writing activities and various compulsory governmental offices. When he was the sanjak governor of Chios, he died of pneumonia on December 2nd, 1888 (at the age of 48). He was first buried in a small cemetery by a mosque in Chios.

Namık Kemal was an admirer of Süleyman Pasha, who had conquered Rumelia. When he was the sanjak governor of Gallipoli, he and Ebuuzziya Tevfik went to Bolayır for a walk. During this walk, he said to Ebuuzziya: "I wish to be buried here when I die." Ebuuzziya Tevfik did not forget his wish, applied to Abdülhamid II for permission for the transfer of his corpse to Gallipoli. This transfer was conducted by the Command of Dardanelle Strait. In the end, Namık Kemal was buried next to the tomb of Süleyman Pasha, whom he liked very much. Afterwards, Sultan Abdülhamid II ordered the construction of a small marble tomb designed by Tevfik Fikret. However, this tomb was destroyed in an earthquake, and today there is only the marble grave.

The grave of Namık Kemal was not only damaged in the earthquake, but also a target of the cannons during the Dardanelles War. The fact that the British and the French bombed the graves of Süleyman Pasha and Namık Kemal, respected deeply by Turkish nation, is thought provoking.

Çanakkale Türküsüne İlişkin

Ali Osman ÖZTÜRK*

Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı'ğında (Sayı: 1, s. 13-35) yayımlanan Ömer Çakır imzalı 'Çanakkale Türküsünün Öyküsü' başlıklı yazı, adı geçen türkünün doğuşu (yakılışı) ve yayılışı üzerine, kaynaklara hakim bir değerlendirme yapıyor. Yazarı, türkünün 1915 tarihli Çanakkale Savaşlarından önce mi, yoksa sonra mı yakıldığı (s. 15) sorusuna yönlendiren 29 Eylül 1914 tarihli bir mektup. Emrullah Nuktu'nun kaleminden çıktığı anlaşılan bu mektuba göre:

'Birkaç gündün beri Çanakkale sokaklarından askerler geçiyor. Çanakkale içinde Aynalıcısı, Anne ben gidiyorum düşmana karşı' şarkısını söylüyorlar. At üstünde zabıter, top arabaları, mekkare ve dere kervanları sokağımızı doldurdu. Harp olacağını, İngiliz ve Fransız harp filoları boğazın dışında dolayıyormuş. Buraları bombardıman edeceklerini...' (s. 16)

Bu alıntıdan türkünün savaşın önce bilindiği anlaşılabilir ve bu ayrıca bir başka belge ile de kanıtlanabilmektedir; Türk Müzik tarihçisi Mahmut Ragıp Kösemihal'de asıl türkünün bir ağıt olduğunu (ilk iki kıta: Çanakkale içinde vurdular beni/ Niğanzimin çevresiyse sarıdalar beni; Çanakkale içinde aynalı carsı/ Ana ben gidiyorum düşmana karşı), Çanakkale savaşları esnasında yeniden hatırladığını ve zamana uygun mısralar araya katılarak güncellendiğini belirtir. Nitekim kendisine Vahit Lütfi de türkünün 1. Dünya Savaşı'ndan çok önce söylendiği anlatılmıştır.

Ömer Çakır'ın yazısında yer verdiği bir başka belge ise Kemani Keveser Hanım'a ait olduğu varsayılan bir Çanakkale Marşı bestesi. Melodik benzerlikten söz açılmadığından hareketle, bu sözde marşın sözlerine bakılırsa, daha eski türkülerde kullanılan söz kalıplarının varlığı açıkça görülüyor. Dolayısıyla halk (şiiir) türküsü üslubunda yazılmış bir şiiir mi bestelenmiş sorusu geliyor aklımıza. Destancı Mustafa'ya ait olan bir diğer metin de görüşümce gelenekten bağımız bir belge olarak görülmemelii; çünkü "Çanakkale Türküsü'nün sözlerini hatırlatan" ibaresi (s. 19) buradaki benzerliği ifade etmekte yetersiz kalıyor. Açıkça söylemek gerekirse, iki metin arasında doğrudan genetik bir ilişki var, hatta aynı denilebilir, yalnızca bir önceki bendin son dizesi yinelenerek bir sonrakiine geçilmektedir. Bu da halk türküsü geleneginde rastlanan bir özelliktir (öim. "Dinle sana bir nasihat edeyim" türküsü; Pir Sultan Abdal).

* Prof. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Eğitim Fakültesi

Keza destançılar da aslında salt şiir yazan değil, aynı zamanda geleneği, yani eski destanları yaşatan kişilerdir. Bu nedenle Sayın Çakır'ın söz kalıplarının halk türkülerine 'adeta monte' diye nitelmesini de düzeltmek gerekecektir. Çünkü burada doğrudan montaj söz konusudur.

Ünlü Macar Türkolog İgnacz Kunos'un 1889 tarihli derlemeleri arasında bulunan birkaç asker ve eşkiya türküsünün metni incelenirse, hem Kevser Hanım'ın hem de Destancı Mustafa'nın metinlerinde olan kıtaları/bentleri görmek olasıdır:

İzmir'in yolunda vurdular beni,

Al kanlar içine koydular beni,

Kızın çevresine sardılar beni. (Kunos, III/10, 1; s. 96)

Keza;

Yanya'nın içinde vurdular beni,

Al kanlar içinde koydular beni,

Yarın çevresine sardılar beni. (Kunos, III/11, 3; s. 98)

Keza;

İzmir'in içinde kurullar Pazar,

İzmir'in çapkınları pazarlık bozar

Kaldır fıstamı deymesin nazar. (Kunos, III/15, 3; s. 101; bkz. ayrıca III/6, 2; s. 94)

Keza;

Seray önü sıra sıra söyümler,

Olurmuş binbaşı asker öğütler,

Bu kavgada ölen babayüyümler. (Kunos, III/19, 1; s. 104)

Keza;

¹ İgnacz Kunos: *Türk Halk Türküleri*. Yay. Haz. Afî Osman Öztürk, İş Bankası Kültür Yayınları: 369, Ankara 1998. [Metin içinde kullanılan Romen rakamı, bu kitaptaki türkü grubunu, ilk Arap rakamı noyu, ikincisi ise dizeyi belirtmektedir. Öm. III/10, 1: 3. grup, 10 nolu türkünün 3. dizesi.]

Sğastopol önünde sıra söyümler,

Binbaşı yüzbaşı asker öğütler,

Sılada yarımız mekûbu bekler. (Kunos, III/20, 4; s. 105)

Keza;

Kışlanım önünde bir uzun selvi,

Kimimiz nişanlı kimimiz evli,

Sılada bıraktım ben bir saçı telli. (Kunos, III/20, 7; s. 106)

Keza;

İzmir'in içinde kurullar pazar,

Kaldır fıstamı deymesin nazar,

İzmir'in güzeli yılda bir azar.

(...)

İzmir'in içini duman бүрүdü

Herkes sevdiyini aldı yürüdü,

Benim sevdiyimin şunda bir idi. (Kunos, II/64, 1, 2; s. 56; ayrıca bkz. III/72, 2) s.60

Keza;

Monastirin ortasında bir altun direk,

Kesilen başlara dayanmaz yürek. (Kunos, II/93, 3; s. 75)

Buradan çıkarılabilecek sonuç şu olabilir: İzmir türküleri ile Sivastopol (Osmanlı- Rus Savaşı) türkülerinden alınmış ve yeni duruma (Çanakkale Savaşı'na) uyarlanmış bir metinle karşı karşıyayız. Bu türkü, başka türkülerden alınmış, uyarlanmış, monte edilmiş yeni unsurlar ile ilk yıllarda oldukça uzun bir metin görünümü vermektedir. Çakır'ın yazısında yer alan metinlerin kıtalarını birleştirdiğimizde bu anlaşılacaktır.

Ayrıca türkünün 19. yy.'ın son çeyreğindeki (1897 Türk-Yunan Harbi) savaşlarla olan ilişkisini Ömer Çakır belgelemektedir (s. 21). Türkünün yaygınlaşması bağlamında şunu da belirtmek gerekir ki; yalnızca Çanakkale

türküsü olarak değil, en sevilen dizelerinden biri olan vurdular beni, ölmeden mezara koydular beni' başka türküleri kavuşmak olarak da hizmet etmektedir.

Ay karanlık bir gecede vurdular beni

Ölmeden mezara anam koydular beni (Tokat Yıylları Türküsü)

Burada asıl dile getirmek istediğimiz husus, sayın Ömer Çakır'ın yazısında yer almayan, ancak onun tezlerini destekleyen eski, 1917/18 tarihli bir makaledir. Alman araştırmacı Willi Heffening tarafından 1923'te yayımlanan bu makalede,² Çanakkale Türküsü genetik olarak Plevne (1877-78) ve Sivastopol türküleriyle ilişkilendirilmekte ve öyle görünüyor ki en uzun Çanakkale Türküsü metnine yer verilmektedir. Şubat 1997 tarihinde tanıtılmaya çalıştığımız bu makalede türküyle ilgili önemli saydığımız bölümleri aşağıya alıyoruz:³

"Willi Heffening, 1917/18 tarihlerinde derlediği Çanakkale Türküsü üzerine önce şu bilgileri verir: "1915 yılında ortaya çıkan Çanakkale şarkısı* oldukça ilginçtir. Bu türkü, eski askerlik, eşkıya ve aşk türkülerini bünyesine almıştır. Burada Plevne türküleri (1877-78) üzerinden, Kırmı Savaşı'nda yakılan Sivastopol Türküsü'ne kadar uzanan bir çizgi takip edilebilir (bkz. kıta 5 ve 6), dolayısıyla 60 yılı aşkın bir süre gündeme gelir. Bu arada türküde bir tür çeşitlenme gözlemlenebilir ki, bu savaşın gidişatıyla birlikte, askerleri değişen haliyle ruhîyesi sayesinde olmuştur. Sivastopol Türküsü, 5. kıtanın 3. dizesinde, sıladaki sevgilileri mektup beklerken gösterir (sılada yarımız mektubu bekler): Sivastopol'ün kuşatılması esnasında, müttfiklerin zafer kazanmasının etkisiyle moral yerinde ve güven duygusu haklıdır. Türkler ise yedek beklemekteydiler ve sadece geçici olarak çarpışmalara katılmaları sağlandı; kuşatmanın uzun sürmesi, kavuşmak dizesinin gösterdiği gibi, onlara izin hayalleri bile kurdurur, ancak yine de her türlü imkân zorlanarak, Sivastopol komutanı Menşikof'u yok etme arzusu canlıdır. Buna karşın Plevne yenilgisinden sonra, 1877-78'deki o uğursuz savaşta moralier ne kadar da bozuktur! Bulgarlar, Romanlar, Sırp'lar ve Montenegro'lar ayaklanırlar; Türkler darbe üstüne darbe alırlar. "Bu kavgada ölen baba-yığıtlar" der, Plevne Türküsü'nün söz konusunu dizesi. Çanakkale Türküsü'nde bu dize, 1915'in ağır, ama zaferle biten savaşlarının etkisiyle atılacaktır. Atılmak zorundadır, çünkü o zamanki hali ruhîyeyi artık yansıtmamaktadır."⁴

² Heffening, W.: "Türkische Volkslieder", *Der Islam*, XIII (1923), s. 236-267.

³ Öztürk, A. O.: "Çanakkale Türküsü 1917/18 Tarihli Bir Derleme". *Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, Sayı 11, Şubat 1997, s. 83-87

⁴ Heffening, W.: agm, s. 83 vd.

(...)

Türkünün denlediği kaynak kişiler şunlardır: 1. Eskişehirli Ahmet oğlu Cemaleddin, Anadolu (Devlet?) Demiryolları'nda ustabaşı; 20 yaşlarında, çok nükteli bir delikanlı; babası Çerkez; 2. Memleketini bilmediği Mehmet adında biri; 3. Konya Vilayeti'nden Beyşehirli Yusuf oğlu Mehmed, Çiftçi olan bu kişinin, Çanakkale savaşına katıldığı belirtilmektedir. 4. Erzurumlu Mustafa Onbaşı.

Bu kaynak kişilerden iki, türküye hem söyleyerek hem de dikte ettirerek yardımcı olmuş, diğerleri ise meñni yazılı olarak vermişlerdir.⁵

Aşağıda vereceğimiz Çanakkale Türküsü metnini Heffening yukarıda adı geçen kaynak kişilerden toplayarak bir araya getirmiş ve 22 kıta oluşturmuştur. İlk yedi kıtayı hem Türkçe (yani Latin harfleri) hem de Almanca çevirisiyle; sekizinci kıtadan itibaren de Osmanlıca harflerle bastırmıştır. Dolayısıyla, söz konusu kıtalar burada [ikinci] kez Latince harflerle yayımlanmaktadır:

1. Çanakkala içinde vurdular beni
Ölmeden mezara koydular beni
Of gençliyim heva [eyvah]
2. Çanakkala içinde bir dolu desti
Analar bobalar omudu kesiti
of gençliyim heva [eyvah]
3. Çanakkala içinde bir dal kestance
vurulan [glazilere] çalı dibi hastane
of gençliyim eyvah
4. Çanakkala içinde bir uzun çarşı
göksüm aşdım gidiyorum düşmana karşı
of gençliyim eyvah
5. Çanakkala içinde sıra sıra söğütler
altında yatıyor aslan şehidler
of gençliyim eyvah
6. Çanakkala içinde bir uzun selvi
kimimiz nişanlı kimimiz evli
of gençliyim eyvah
7. İstanbuldan çıktım başım selamet
Çanakkala varmadan koptuda kıyamet
Sevgilim validem Allaha emanet
of gençliyim eyvah
8. Çanakkala içinde bir sarı yılan

⁵ Heffening, W.: agm, s. 246.

- İngiliz gemisi duruyor civan
of gençliyim eyvah
9. Çanakkala içinde bir dolu desti
Destiler üstüne sam yeli esti
of gençliyim eyvah
10. Çanakkala içinde toplar atıldı
Fransız askeri denize döküldü
of gençliyim eyvah
11. Çanakkala içinde geçemez oldum
İngiliz Fransız seçemez oldum
of gençliyim eyvah
12. Martınımı astım zeytin dalına
fişengimi doladım ince belime
of gençliyim eyvah
13. Çanakkala boğazı dardır geçilmez
soğuktur suları kandır içilmez
of gençliyim eyvah
14. Çanakkala toprakları deniz de yakıyor
on birinci fırka hücumu kalkıyor
of gençliyim eyvah
15. Çanakkala içinde bir yeşil çadır
çadırın içinde şehitler yatır
of gençliyim eyvah
16. Yüksek siperlerden atlayamadım
fişengim döküldü toplayamadım
of gençliyim eyvah
17. Atma çavuş atma kaanım akıyor
nişanlın var silada yolunda bakıyor
of gençliyim eyvah
18. Çanakkaladan [çıkım] yan basa basa
İngilizler kaçıyor kan kusa kusa
of gençliyim eyvah
19. Çanakkala içinde bir uzun çayır
ana ben gidiyorum başını kayır
of gençliyim eyvah
20. Çanakkale içinde düşman yürüdü
on ikinci fırkanın namı yürüdü
of gençliyim eyvah
21. Çanakkala içinde harman olur mu?
kara bomba yarasına derman olur mu?
of gençliyim eyvah

22. Çanakkala içinde sıra sıra kazanlar
oturmuş zabıtlar künyeye yazarlar
of gençliyim eyvah

Sonuç

Heffening'in makalesinde nota da bulunmaktadır. Alanımız olmadıgından bu hususu müzikologlara bırakıyoruz. Ancak; onun 2 nolu dipnotta belirttiğine göre; 1919'da Hadank'in MSOSA 8 kısaltmasıyla verilen derginin 68. sayfasında yayımladığı "Jungtürkische Soldaten- und Volkslieder" [Jöntürk asker ve halk türküler] başlıklı makalede Çanakkale Türküsü'ne de yer verilmiştir. Bu makalede yer alan diğer metinlerin "popüler olmuş sanat şarkıları olduğu" tespiti yapılmaktadır ki, Hadank, Jöntürk şairlerin çoğunun adını vermekteymiş. "Sanat şarkısı" tespitini metinlerin üslubuna dayandıran Heffening, şairlerden ikisinin adını belgeyle veriyor: İsmail Hakkı Bey'in Kur'a Marşı (No 1) ve Nazım Bey'e ait olan Marş-ı Sultanî (No: 5)⁶. Öyleyse, hem Çanakkale Türküsü'nün sözlerinin o dönem Jöntürk şiiri içinde yeri olup olmadığını hem de Keşer Hanımın bestesi olup olmadığını hem de burada adı geçen kaynaklarda belirtilen metin ve nota belgeleriyle de karşılaştırmak gerekecektir. Sanırız türkü hakkında kesin karar vermek için henüz erkendir.

⁶ Heffening bu tespitinde, "Vatan-ı hürriyet şarkısı, yay. Hüseyin, 2. Baskı, Dersa âdet: 1327/ 1329 [1921], s. 61 ve 102" kaynağına gönderme yapmaktadır.

MEHMETÇİK VE ANZAK JOHNNY'NİN EZGİLERİ
(Çanakkale Türküsü ile And The Band Played Waltzing Matilda:)

Çanakkale Türküsü ile Waltzing Matilda, birbirinden binlerce kilometre uzakta iki ülke Türkiye ve Avustralya'da çok ünlü, her vesileyle söylenen ve kitleleri duygulandıran iki ezgi... İlginç olan bir nokta bu ezgilerin de aslında, günümüzdeki şekliyle dile getirdikleri, Çanakkale Savaşları'yla hiçbir ilgisinin olmayışı... İkisi de zaman içinde değişmiş, bazı eklemeler ve çıkarmalara uğramış; her ikisi de aşk, özgürlük ve kahramanlık sembollerini içermektedir. Çanakkale 1915'le bağlantıları ve bu şekilde ün kazanmaları ise, daha somuttur. Diğer yandan bu iki ezginin, savaşın acılarını ve evrensel insanlık dramını dile getirdikleri, ortak bir diğer yönleridir... Birisinde Türk Askeri Mehmetçik, diğerinde ANZAK askeri Johnny, çok dokunaklı ve bir o kadar da yalın bir şekilde, Çanakkale Savaşını anlatılmaktadır. Yıllardan beri ve giderek daha geniş kitleler tarafından sevilerek söylenegelmelerinin önemli bir nedeni de bu olsa'gerektir. Diğer yandan, bu özelliğiyle iki ezgi, savaş karşıtı öğeler de içermektedir...

Çanakkale Türküsü ve Waltzing Matilda'nın Türkçe-İngilizce metinleriyle, öyküleri ilginç olup, şöyledir:

**A BAZAAR WITH MIRRORS-AND THE BAND PLAYED WALTZING
MATILDA**
(The Ballads of Mehmetçik and Johnny)

These two ballads sung on every occasion raising affection among the people of the two distant countries; Turkey and Australia. What is interesting and ironic about these songs is that, both originally have nothing to do with the 1915 Gallipoli Campaign. And both of them have been, in the course of time, altered with additions and omissions. Besides, both include symbols of affection, freedom and heroism. Their connection with Gallipoli happens to be after the campaign and thus they became popular in the years to follow 1915.

Furthermore, both songs, one by the Turkish Soldier Mehmetçik and the other by the Anzac Soldier Johnny, describe the agony of the war in a very plain yet, just as sensitive manner. This must have been one of the reasons why they have gradually become one of the most favorite ballads of Turkey and Australia. In this respect, both songs also reflect anti-war message. Here are the stories of Aynalı Çarşı and And the Band Played Waltzing Matilda.

ÇANAKKALE TÜRKÜSÜ'NÜN ÖYKÜSÜ*

Türk kültüründe, toplumun bütününü veya küçük bir kısmını ya da herhangi bir insan derinden etkileyen olaylar üzerine halk ozanları tarafından türküler yakılır/söylenir. Çanakkale Savaşları Türk tarihinin en önemli olaylarından biridir. Dolayısıyla bu savaşla ilgili de birçok türkü yakılmıştır. Bunlar içinde en meşhur olanı Çanakkale Türküsü adıyla bilinendir.

Türkünün doğuşu Çanakkale Savaşları öncesine uzanır. Çünkü bazı belgelerde savasa hazırlanan askerlerin Çanakkale Türküsü'nü söyledikleri belirtilmektedir. Bunlardan birinde Çanakkale Sultanisi(işesi)nde yarıtlı okuyan bir öğrenci Çanakkale Savaşı başlamadan İstanbul'daki annesine gönderdiği 29 Eylül 1914 tarihli mektubunda şöyle der:

Sevgili Anneciğim,

Canımıza tek diyen iki yıllık gurber hayatından artık kurtuluyoruz. Sana ve aileme konuşacağım için seviyorum.

Mektebimizi alıyoruz, hastahane olacağız, bizi de İstanbul'daki mekteplere dağıtacaklarım. Hocalarımızın çoğu da askerlik hizmetine gidiyorlar, büyük sınıflar da gönüllü yazılacaklarım. Bugün Türkçe hocamız sınıfta geldi, ama çok kahmadı, bize veda etti. Bize: "Zamanı gelince cephede yapılacak vatan hizmetinin mektepte yapılan hizmetten katı olduğunu" söyledi.

Birkaç gündün beri Çanakkale sokaklarından askerler geçiyor, "Çanakkale içinde Aynalıcaş, Anne ben gidiyorum düşünme karşı" şarkısını söylüyorlar...

Araştırmalarımıza göre türkünün aslı Çanakkale'de öldürülen bir gencin ağzından söylennmiş ağıttır. Savaş sırasında bu ağıta, o günlerin duygularına tercüman olan mısralar ilave edilmiştir. Yeni türküler yakılırken öncekilerden hazır söz kalıplarının kullanılması, halk şirinde bir gelenektir. Diğer pek çok türkünün olduğu gibi Çanakkale Türküsü'nün de ilk söyleyeni belli değildir.

Çanakkale Türküsü'nün -şimdilik- bilinen en eski metni 1915 yılına aittir. Risale-i Musikiye adlı gazetede yer alan bu güfte, *Kemânî Keşer Hanım* tarafından "Çanakkale Marsi" adıyla bestelenmiştir. Sözleri ikiser mısralı on iki benten oluşur. Aynı yıl içinde yayımlanan ve bugünkü Çanakkale Türküsü'nün sözlerine benzeyen başka bir metin *Destancı Mustafa Şükürü*'ye aittir. "Çanakkale Şarkısı" adlı bu şiir biraz daha uzun olup on dört kıtırdan oluşmaktadır. Türkünün

* Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sayı.1, Mart 2003, Yrd. Doç. Dr. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

dört kıtırdan oluşan kısmen farklı bir metni ise 1936 yılında *Mahmut Ragıp Gazimihal* yayımlamıştır. İşte günümüzde bilinen Çanakkale Türküsü'nün sözleri bahsettiğimiz bu üç esere dayanır.

Çanakkale Savaşı'nın atmosferinde doğan bu türkü, savaş boyunca askerlerin hislerine tercüman olmuştur. Birinci Dünya Savaşı bitikten sonra da memleketlerine dönen askerlerin dilinde, başta Anadolu olmak üzere Osmanlı coğrafyasının hemen hemen her tarafına yayılmıştır. Bugün, Çanakkale Türküsü'nün Anadolu'nun dışında *Arrnavutluk, Kerkük ve Gagauz, türkülleri arasında yer aldığı bilinmektedir*. Çanakkale Türküsü'nün böylesine geniş bir coğrafyaya yayılması, "hangi yöreye ait" olduğu yönünde bir tartışma doğurmuştur. Bu çerçevede Tuna nehri üzerindeki Adakale ve Kastamonu iline ait olduğu yönünde iddialar dile getirilmiştir. *Muzaffer Sarısözen*'in söz konusu türküyü 1950'li yıllarda Kastamonu'da *İhsan Özanoğlu*'ndan derlemesi türkünün bu yöreye ait olduğu yönünde yaygın bir yanlışla sebep olmuştur. Oysa Çanakkale'de doğan ve buraya ait olan türkünün Kastamonulu askerlerin dilinde yöreye ulaşması çok tabiidir.

Doğuşundan günümüze uzun yıllar geçmiş olmasına rağmen Çanakkale türküsü ölmemiş canlılığını muhafaza etmeyi başarmıştır. Bunu toplumu çok derinden etkileyen bir olaya dayanmasına, ezgisinin dokunaklı oluşuna ve sanat yapısının yüksek olmasına bağlayabiliriz.

Bugün, Çanakkale Türküsü Çanakkale Muharebeleri'ni kazanan kahraman askerlerimizin, duygularına tercüman olan en kıymetli eserlerden biri olarak, türkülerimiz arasında hak ettiği seçkin yerini almıştır.

THE STORY OF A SOLDIER'S BALLAD

Since 1915, when the war took place, many poems have been written and many songs have been sung about the battles at Gallipoli. Therefore, these battles occupy a distinct and significant place in Turkish history and literature. However, we should note that of the poems written and the songs composed, there are few surviving up to the present day. In Turkish literature, there are two famous poems concerning the Gallipoli Campaign. One of them is "Çanakkale Şehitlerine" (To Those who Died at Gallipoli), written by Mehmet Akif; the other is the famous song entitled "Çanakkale Türküsü" (Çanakkale Ballad).

There have been numerous studies of the poem by Mehmet Akif, but academic studies into the Ballad of Çanakkale are, unfortunately, inadequate. It was this lack of scholarly concern that led us to investigate the subject. In this

paper, we have studied the story of the Çanakkale Ballad chronologically within the context of its 'origin and spread':

All folk songs in general originate as follows: a folk poet who has experienced or felt deeply about a series of social events composes a song with reference to the poems and melodies in his memory. The newly-composed song spreads from mouth to mouth and undergoes changes. During this period, the name of the original composer of the song is forgotten. The case of the Çanakkale Ballad is no different. This song was composed in the atmosphere of an event which made a great impact on the memory of the Turkish people, a great war. Accordingly, this song has an origination date. However, there are conflicting reports about whether it was composed before or after the war.

In a letter included in Emrullah Nutku's work entitled 'Çanakkale Savaşlarını Şanlı Tarihine Bir Bakış (A Look at the Glorious History of the Gallipoli Campaign)', it was stated that Turkish soldiers were already singing the Çanakkale Ballad before the start of the war. This letter, dated 29 September 1914, was written by a student attending Çanakkale High School. In a letter to his mother, a student named Seyfullah says that soldiers were parading on the streets for a couple of days, singing the song 'Çanakkale içinde Aynalı Çarşu/Anne ben gidiyorum diğışmana karşı' (There's a Mirror Bazaar in Çanakkale/Mother, I'm off to fight the enemy). It follows that the Çanakkale Ballad was already known before the start of the war.

The view by Mahmut Ragip Gazimihal, who carried out important studies into the history of Turkish music and folk songs, supports the assumption above. In one of his articles, Gazimihal suggests that a youngster who was killed in Çanakkale years before composed the song, but new lines were added to it when it was remembered during the war. Thus, such data suggests that the song originated before the start of the Gallipoli Campaign.

Other works found during our investigations suggest that the song was composed during the course of the war. One of these is 'Çanakkale Marsi' (Gallipoli March), by Kemani Kevser Hanım. Lyrics of the march, published in the newspaper *Musiki* in 1915, are quite similar to those of the Çanakkale Ballad. Lyrics of a poem entitled 'Çanakkale Şarkısı' (Gallipoli Song) written by Destancı Mustafa, are also reminiscent of the Çanakkale Ballad.

In fact, these similarities result from the traditional phrasal patterns encountered in many folk poems, since the 'phrasal patterns' already known are replaced by new ones when composing folk poems and songs. Therefore, other songs exist, some lyrics of which are reminiscent of the Çanakkale Ballad. After the First World War had ended, Turkish soldiers returning home spread the

Çanakkale Ballad to almost every part of Ottoman territory. The song even has a version in the Albanian language.

Not much attention or consideration was given to the Çanakkale Ballad in song compilations in the initial years of the foundation of the Turkish Republic, the reason being that it was just one among many other songs about the First World War. Mahmut Ragip Gazimihal later published the words of the Çanakkale Ballad, together with its musical notation, in 1936.

After the 1950s, the song became more popular. Publicity at this time surrounding construction of the large war memorial at Cape Hellen, dedicated to all the Turkish soldiers lost in the fighting at Gallipoli, a campaign that received nation-wide support, almost certainly contributed to this popularity.

Although the records of TRT (Turkish Radio and Television Broadcasting Board) for the 1970s suggest that the Çanakkale Ballad belongs to the region of Kastamonu, current documents suggest that this song originated in the region of the Dardanelles.

In conclusion, we can list the following results of our investigations:

The Çanakkale Ballad originated as a song of separation, sung when joining the army, with the help of available phrasal patterns in compliance with the traditions of the folk poem.

The song was sung during the battles at Gallipoli and enriched by Kevser Hanım's composition (the Gallipoli March) and Destancı Eyüblü Şükrü's contributions.

After the First World War had ended, the song spread across Ottoman territory, particularly in Anatolia, through the singing of soldiers returning to their homelands.

The song has managed to survive for a 90-year period because of its origins in the Gallipoli Campaign, which had a great impact on the Turkish public, its touching melody and its high artistic quality.

After the 1970s, the song became very famous, acquiring a common singing style in terms of its lyrics and melody.

As one of the most precious works revealing the feelings of our brave soldiers who won the battle at Gallipoli, the Çanakkale Ballad now occupies a unique place among Turkish songs.

ÇANAKKALE TÜRKÜSÜ

Çanakkale içinde vurdular beni
Ömeden mezara koydular beni
Of gençliğim eyvah

Çanakkale köprüsü dardır geçilmez
Al kan olmuş suları bir tas içilmez
Of gençliğim eyvah

Çanakkale içinde aynalı çarşı
Anne ben gidiyorum düşmana karşı
Of gençliğim eyvah

Çanakkale içinde bir dolu testi
Anneler babalar ümidi kesti
Of gençliğim eyvah

Çanakkale'den çıktım yan basa basa
Çiğerlerim çürüdü kan kusa kusa
Of gençliğim eyvah

Çanakkale içinde sura söğütler
Altında yatıyor aslan yigitler
Of gençliğim eyvah

Çanakkale'den çıktım başım selâmet
Anafarta'ya varmadan koptu kıyamet
Of gençliğim eyvah

SOLDIER'S BALLAD

In Canakkale, a bazaar with mirrors;
Mother, I go now to fight the enemy.
Alas I am so young.

In Canakkale there is a pitcher full;
Mothers and fathers have given up all hope.
Alas I am so young.

In Canakkale, a row of cypress trees
Under which are buried lion-like martyrs
Alas I am so young.

In Canakkale the straits are so narrow
The waters are blood, you can drink not a drop
Alas I am so young.

They came and then shot me in Canakkale;
Before I was dead they put me in a grave.
Alas I am so young.

Departing Çanakkale, my mind at ease,

Not yet at Anafarta, doomsday struck,

Alas I am so young.

Set off from Çanakkale, step in step,

Now, lungs rotten, vomiting blood,

Alas I am so young.

AND THE BAND PLAYED WALTZING MATILDA'NIN ÖYKÜSÜ**

A. Mete TÜNCOKU*

Waltzing Matilda sözleri Almanca kökenli olup Avustralya ya yerleşen Alman göçmenlerle gelmiş ve geçmişti oldukça eskidir.

Tek başına Waltzing kelimesi klasik Almanca'daki auf der walz deyişinden gelmektedir. 17-18. yüzyıl Almanya'sında ticaret ve sanayi alanında iş yapılabilmek için söyle bir koşu aranırdı. Bir kimse işyeri açıp ticarete başlamadan önce, uzunca bir süre ve farklı şehirlerde, farklı işyerlerinde çalışmak ve bunları, yanında taşıdığı deftere kaydedirip onaylatmak zorundaydı. Ancak, bu bir tür çıraklık dönemini tamamladıktan sonradır ki, şehrine dönüp bir işyeri açarak ticarete başlayabilirdi. İşte bu, diyar diyar dolaşma olayını anlatmak için, auf der walz deyimini kullanılmıştır.

Diğer yandan Matilda kelimesi de kökence eski Almanca'dan gelmektedir ve Mighty Battle Maiden (Güçlü, Mücadeleci Kadın) anlamındadır. Ortaçağ Avrupa'sında geçen, Otuz Yıl Savaşları sırasında bu kadınlar orduları izleyip, soğuk gecelerde askerlerin üşüyerek hastalanmaması için yardım ederlermiş. Onlardan esinlenerek ve zamanla, sığuca karşı hep birlikte taşınan ve genelde omuzlara alınan battaniye türü örtülere de Matilda denilir olmuş.

Waltzing Matilda şarkısının sözlerini ilk yazan Banjo lakaplı Andrew Barton Patterson (1864-1941) ise, Avustralyalı olup kırsal yaşamı romanik şiirlerle anlatan ünlü bir ozandır. Aslında kendisi, hep şehinde yaşamış ve avukatlık yapmıştır. And the Band Played Waltzing Matilda şiirinin ilk şeklinde, Çanakkale Savaşı (Gelibolu Harekatı) ile ilgili tek bir satır bile yoktur. Dizelerde dile getirilen kırlarda özgür, avare yaşayan ve arasına çiftliklerden koyun çalarak geçinen genç bir erkeğin aşk ve özgürlük dolu yaşamıdır. Banjo Patterson ve Christina Macpherson'un yazıp bestelediği işte bu özgürlük ve aşkı anlatan türküdür... Genç adam sırtında taşıdığı bohçayla, onu her gece açıp üzerinde yatarak ısındığı için Matilda adını vermiştir. Şarkıda bu bohçayla, bir kıza konuşur gibi konuşmakta ve "Kim gelecek benimle dolaşıp gezmeye?" diye seslenmektedir. Bir gün jandarmalar kendisini bulup kısıtırınca, Billabong nehrinin oluşturduğu göle atlar ve

** <http://www.anu.edu.au/people/Roger.Clarke/WM/>

<http://www.waltzingmatilda.com/welcome.html>

<http://www.matildacentre.com.au/default.asp>

<http://www.hamilton.net.au/matilda.html>

<http://www.fortunecity.com/tunpan/parton/2/matilda.html>

<http://www.waltzingmatildaonline.com/>

* Prof. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

onlara; " Beni ele geçiremezsiniz!" diye hakırır. Aslında şarkının son sözleri şöyledir: "Göl kenarında dolarsanız ruhunun sesi duyulur. Matilda, haydi dolasmaya gel benimle."

Zamanla şarkı, o yıllarda Avustralya'da birçok çiftliklerde zor koşullar altında çalışarak yaşayan koyun kırpıcı işçiler arasında yayılır, benimsenir. Bu insanlar yaşadıkları zorlukları espirili bir şekilde, protesto edencesine dile getirmektedirler. Daha sonra 1894'te birlikte başlayıp hızla yayılan grevler ve direniş hareketleri sırasında ise, Avustralya'nın her yerinde söylenmeye ve protesto şarkısı olarak dilde dolanmaya başlar. Artık Waltzing Matilda mücadeleye, özgürlük, başarı ve aşkı anlatan bir sembol olmuştur. Öyle ki o zamandan beri şarkı, Avustralyalılar için bir başyarı kutlamak için, savaşa giderken, ülkeye geri dönerken ya da, seçimi kazanan bir başkanın parlamento'ya ilk girişi gibi durumlarda söylenir olmuştur.

Waltzing Matilda şarkısı öylesine tutulup yayılmıştır ki, Avustralya ulusal marşını belirlemek için 1974 Şubat'ında yapılan referandumda birinci seçilen Advance Australia Fair'den sonra ikinci sırayı alarak adeta gayri resmi olarak ülkenin sembolik şarkısı olmuştur.

Ancak Waltzing Matilda'yı günümüzde bilinip söylenen şekliyle, yani Çanak kale 1915'i anlatan sözleriyle yeniden yazıp üne kavuşturan, Eric Bogle adlı Avustralyalı başka bir ozandır. Bogle, aslen İskoçyalı olup, 1969'da ülkeye göçmen olarak gelir. Uzunca bir süre muhasebeci olarak çalışır. Ancak, 1980'de kendini tümüyle müziğe adar. Birçok bestesi vardır. Ama en ünlü olanı, And the Band Played Waltzing Matilda adlı şarkısıdır. Şarkı bu son şekliyle Çanak kale Savaşlarını ve bu savaşlara katılan Avustralyalı askerlerin acı öyküsünü dile getirmektedir. Suvla'da uğranan kayıp, yığın yığın cesetler ve kopan kol ve bacaklar... Bu yönüyle şarkı, aynı zamanda güçlü bir savaş karşıtı olma özelliği de taşımaktadır. Tıpkı Mehmetçğin, savaş acılarını dile getiren, yıllardır söyleye geldüğümüz, nerede, ne zaman duyusak bizleri duygulandıran Aynalı Çarşı Türkümüz gibi. Waltzing Matilda şarkısı da, savaşı ve savaşanların evrensel dramını dile getirmektedir.

AND THE BAND PLAYED WALTZING MATILDA THE STORY OF TWO BALLADS

The phrase *Waltzing Matilda* is of German origin and was brought to Australia by German settlers. It has a long history.

The word *waltzing* comes from the old German expression *auf der waltz*. In the guild system of 17th-18th century Germany, it was required that an apprentice travel around the country for a specified period before he could open his own business. By this means he gained experience and learnt new techniques about his trade or craft in different cities. The apprentice tradesman carried a special handbook which his master certified. From this wandering around from place to place arose the German term *auf der waltz*, to go on the waltz or on the tramp.

Matilda, on the other hand, comes from Teutonic German and means Mighty Battle Maiden. At the time of the Thirty Years War in the Middle Ages, the word was used for women who followed the army and prevented the soldiers getting ill by keeping them warm on cold nights. Inspired by them and over the course of time, *Matilda* came to be used for the army coat or blanket, usually carried over the shoulder, to keep out the cold. The phrase *Waltzing Matilda* therefore refers to travelling around from place to place in search of work with one's belongings wrapped in a blanket or bundle, as Swagmen did in the outback of Australia.

The words of the ballad *Waltzing Matilda* were first written in 1895 by Andrew Barton Patterson (1864-1941), nicknamed 'Banjo' Patterson, a famous Australian poet, though actually a solicitor by trade who lived in Sydney, with the music based on a traditional Celtic folk tune adapted by Christina Macpherson, the wife of the host at a farmstead he was staying at. It was inspired by a true event that took place nearby during the violent events of the 1894 Shearers' Strike. In *Waltzing Matilda*, the ballad that later inspired *And the Band Played Waltzing Matilda*, there is not a single line connected with the Gallipoli Campaign. The romantic vision in this ballad is of a young man who gets by occasionally stealing sheep from farms and living a carefree life in the outback:

To the bundle carried on his back by the young man, that he would open each night to keep him warm while sleeping, he gives the name *Matilda*, but in the song it's as if he is addressing a girl, a sweetheart, saying, "Who'll come a-waltzing, *Matilda*, with me?". One day, finding himself cornered by three policemen with a sheep he has just caught illegally, he throws himself into the nearby billabong (pool) and cries out to them: "You'll never take me alive!". The last lines

of the song lament: "And his ghost may be heard as you pass by the billabong, "Who'll come a-waltzing Matilda, with me".

The song spread and was soon adopted by the shearers ('swagmen') who worked under harrowing conditions, though not without wit and humour, on large farms in Australia. *Waltzing Matilda* began to be heard everywhere in Australia, firstly as a song of protest. By the time the First World War broke out, it had become the country's favourite ballad. Henceforth *Waltzing Matilda* came to symbolise, not only struggle and freedom, but also good fortune, being sung whether going off to war or returning home, and it even the accompanied newly-elected Prime Ministers into parliament. In a referendum in February 1974 to choose Australia's national anthem, *Waltzing Matilda* took second place after *Advance Australia Fair*. If not officially, it is certainly the unofficial national anthem of the country.

Another *Waltzing Matilda* has won fame nowadays, with different words and melody, that speaks of Gallipoli in 1915. This new ballad is the work of a different songwriter, Eric Bogle, actually Scottish, who came to Australia in 1969 as an immigrant. After working for many years as an accountant, in 1980 he devoted himself completely to music. He has composed several songs but the most famous is *And the Band Played Waltzing Matilda*. The new ballad expresses the suffering of Gallipoli and the Australian troops who signed up to go:

The ballad *And the Band Played Waltzing Matilda* clearly carries an anti-war message, but more tellingly, the lyrical overtones of the first ballad, forming its refrain, create an ironic contrast with the reality. Similarly, the Turkish ballad *Aynalı Çarşı* ('A Bazaar with Mirrors), was also sung as the troops went off to the front and has been enormously popular for years. It expresses the anguish and agony of war, but it is doubly ironic because the Australian soldier and Turkish soldier are fighting each other in the same place – Gallipoli in English, Çanakkale in Turkish -

The emotional resonance of this ballad moves Turkish people whenever and wherever they hear it. Together, these two ballads, composed years and continents apart, somehow capture perfectly the universal drama of war and the conflict at Gallipoli in particular.

WALTZING MATILDA

Genç bir adamken sırtımda denk, özgür avare yaşadım
Murray'in yeşil ovalarından tozlu tasraya,
Matilda adını verdiğim dengimi her yerde dolaştırdım.
Sonra 1915'te ülkem dedi;
"Dolanıp durmayı bırakmak vaktidir. Yapılacak iş var?"
Ve çelik bir miğferle silah verip
Uzaklara, savaşa yolladılar.
Onca coşku, haykırış, gözyaşı ve sallanan bayraklar altında
Gemimiz rıhtımdan ayrılıp giderken Gelibolu'ya,
Waltzing Matilda'yı çalıyordu bando.
Çok iyi hatırlarım toprağın suyun
Kanımızla bulandığı o korkunç günü,
Ve Suvla Körfezi denilen o cehennemde
Mezbahadaki koyunlar gibi kıyılışımızı.
Johnny Turk bekliyordu; kursunla kovalayıp
Top atışına tutarak gösterdi becerisini
Cehennem uçurup sadece beş dakikada,
Avustralya'ya yollardı neredyse hepimizi.
Waltzing Matilda'yı çalıyordu ama bando,
Ateş kestiğimizde ölü gömmek için;
Biz bizim ölüleri gömdük, onlar kendi ölülerini
Somra her şey başladı yeniden....
Ve geri kalanlar yani bizler uğraştık sağ kalmak için,
O kan, ölüm ve ateşle yoğrulmuş çığm dünyada.

Ve ben, çevremde cesetler yığılırken üst üste,
Kalabildim hayatta o bezdirici on hafta boyunca.
Sonra tepetaklak etti beni; büyük bir Türk memnisi
Hastane yatağında geldiğimde kendime,
Bilmeden ölümden de beter şeylerin olduğunu
Keşke ölseydim dedim bana yaptığımı görünce.
Matilda'ı mı dolaştırmak yok artık benim için,
İki bacak gerek bir erkeğe,
Uzak ve özgür yeşil kırlarda, çadır kurup kalas taşımak için,
Waltzing Matilda yok artık benim için...
Böylece topladılar kötürüm, sakat ve yaralıları
Yolladılar gemiyle Avustralya'ya geri.
Kolsuz, bacaksız, mecnun ve görmeyen
Suyla'nın şu mağrur kahramanları.
Ve girerken Yuvarlak İskele'ye gemimiz;
Bakıp bir zamanlar bacaklarımızın olduğu yere,
İsa'ya şükür dedim yoktu beni bekleyen,
Acıyıp, yas tutacak zavallı diyecek kimse.
Ama, bando Waltzing Matilda'yı çalıyordu,
Bizleri yan merdivenden taşırken aşağı.
Haykırmadı coşkuyla kimse, öylece durup sadece seyrettiler,
Ve başlarını sonra da, yana çevirdiler.
Ve her Nisan'da otururum kapı önüne ben şimdi,
İzlerim önümden geçen resmi geçidi,
Seyrederim eski savaş arkadaşlarımızın gururla geçişini,

Yaşamın geçmişte kalan zafer günlerini.
Ve yavaş yürür yaşlı adamlar, sert kemikleri ağrılı,
Onlar unutulmuş bir savaşın yaşlı kahramanları.
Ve gençler soruyor: Neden yürüyorlar? Diye,
Sorarım aynı soruyu ben de kendi kendime.
Ama bando Waltzing Matilda'yı çalıyor,
Ve yaşlı adamlar gelerek hala çağrıyla yanıt veriyor.
Ancak, peşpeşe geçtiğe yıllar, daha çok yaşlı adam yok olacak,
Ve bir gün orada yürüyecek kimse kalmayacak.
Waltzing Matilda, Waltzing Matilda
Kim gelecek Matilda, benimle dolaşmak için ?
Belki de ruhların sesi duyulacak yürürken göl kenarında,
Kim gelecek Matilda, benimle dolaşmak için ?

Çeviri: A. Mete TUNÇOKU

WALTZING MATILDA

Now when I was a young man I carried me pack
And I lived the free life of the rover.
From the Murray's green basin to the dusty outback,
Well, I waltzed my Matilda all over.
Then in 1915, my country said, "Son,
It's time you stop ramblin', there's work to be done."
So they gave me a tin hat, and they gave me a gun,
And they marched me away to the war.
And the band played "Waltzing Matilda,"
As the ship pulled away from the quay,
And amidst all the cheers, the flag waving, and tears,
We sailed off for Gallipoli.
And how well I remember that terrible day,
How our blood stained the sand and the water;
And of how in that hell that they call Suvla Bay
We were butchered like lambs at the slaughter.
Johnny Turk, he was waitin', he primed himself well;
He showered us with bullets, and he rained us with shell –
And in five minutes flat, he'd blown us all to hell,
Nearly blew us right back to Australia.
But the band played "Waltzing Matilda,"
When we stopped to bury our slain,
Well, we buried ours, and the Turks buried theirs,
Then we started all over again.

And those that were left, well, we tried to survive
In that mad world of blood, death and fire.
And for ten weary weeks I kept myself alive
Though around me the corpses piled higher,
Then a big Turkish shell knocked me arse over head,
And when I woke up in me hospital bed
And saw what it had done, well, I wished I was dead –
Never knew there was worse things than dying.
For I'll go no more "Waltzing Matilda,"
All around the green bush far and free –
To hump tents and pegs, a man needs both legs,
No more "Waltzing Matilda" for me.
So they gathered the crippled, the wounded, the maimed,
And they shipped us back home to Australia.
The armless, the legless, the blind, the insane,
Those proud wounded heroes of Suvla.
And as our ship sailed into Circular Quay,
I looked at the place where me legs used to be,
And thanked Christ there was nobody waiting for me,
To grieve, to mourn and to pity.
But the band played "Waltzing Matilda,"
As they carried us down the gangway,
But nobody cheered, they just stood and stared,
Then they turned all their faces away.
And so now every April, I sit on my porch

BALKAN HARBİNDE, BOLAYIR MUHAREBESİ VE ŞARKÖY ÇIKARMASTI'NA DAİR BİR ESER

İhsan Sabri BALKAYA*

And I watch the parade pass before me
And I see my old comrades, how proudly they march,
Reviving old dreams of past glory.

And the old men march slowly, all bones stiff and sore,
They're tired old heroes from a forgotten war

And the young people ask "What are they marching for?"

And I ask myself the same question.

But the band plays "Waltzing Matilda,"

And the old men still answer the call,

But as year follows year, more old men disappear

Someday, no one will march there at all.

Waltzing Matilda, waltzing Matilda.

Who'll come a-waltzing Matilda with me?

And their ghosts may be heard as they march by the billabong,

Who'll come a-Waltzing Matilda with me?

Osmanlı Devleti'nin çöküşünü hızlandıran savaşlar zincirinin önemlilerinden birisi de Rumeli'deki topraklarımızı kaybettiğimiz Balkan savaşıdır. Bu savaşta Osmanlı devleti içinden doğmuş, Yunanistan, Bulgaristan, Karadağ ve Sırbistan ile savaşmıştır. Hemen, hemen her cepheye büyük kayıplar verilmiş ve ordu Çanakkale Boğazının dar kısmına kadar sıkıştırılmıştır.

Balkanlarda bu zor günler yaşanırken, Trablusgarb savaşı nedeniyle vatansever subaylar da denizasını topraklarımızı savunma mücadelesi veriyordu. Balkan savaşındaki gelişmeler üzerine Trablusgarb savaşına katılan komutanlar İstanbul'a dönmeye başlamışlardır. Bu vatansever subaylar arasında bulunan Ali Fethi (Okyar) de hemen İstanbul'a dönmüş ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye'de görev almıştır. Bir müddet sonra Ali Fethi Bey, Bahr-i Sefid Boğazı Kuvâ-yı Mürettebesi Erkan-ı Harbiye Riyasetine (Çanakkale Boğazı Kuvvetler Komutanlığı) tayin olunmuştur.

Balkan savaşının ikinci devresinde yapılan en önemli mücadeleden biri olan Bolayır Muharebesi ve Şarköy çıkarmasında bizzat hareketin kurmay başkanı olarak görev yapmıştır. Bu muharebede planlandığı gibi, Bulgarlar Bolayır'dan yapılacak taarruz ve Şarköy'den yapılacak çıkarma ile iki ateş arasında bırakılmamıştır. Marmara'dan yapılacak olan Şarköy çıkarması planlandığı gibi zamanında olmamış ve bu muharebede de Türk ordusu ağır bir yenilgiye uğramıştır. Fakat, yenilginin sorumlusu noktasında çok tartışmalar yapılmış ve herkes birbirini suçlamıştır. Aynı zamanda bu yenilgi, ordudaki komutanlar arasındaki anlaşmazlığı ve ordunun siyasallaşmış oluşunu ortaya koyması bakımından önemlidir.

Bolayır'daki yenilgiden sonra yazılan bir anonim kitap olan "Askeri Maglubiyetlerimiz Esbâbı" adlı eserde suçlu olarak Bolayır Kolorudusu gösterilmiş ve sebep olarak da tek başına muzaffer olma hevesi dile getirilmiştir. Bu yazılanlar üzerine hareketin bizzat içinde olan Ali Fethi Bey de 26 sahifeden oluşan "Bolayır Muharebesinde Adem-i Muvaffakiyyat'ın Esbâbı" adlı kitapçığı kaleme almıştır. 1914'de İstanbul'da basılan bu esrin günümüz alfabesiyle araştırmacı ve okuyucularının hizmetine sunulmasının faydalı olacağı inancıyla

*Yard. Doç. Dr. Atatürk Üniv. Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi İlköğretim Bölümü

yayınlanması uygun görülür. Balkan Savaşı'nın önemli bir safhasını oluşturan Bolayır Çıkartması hakkında önemli bilgiler ortaya koyacağı şüphesizdir.

Bolayır Savaşı'nda Başarısızlığın Sebepleri

“Askeri Maglubiyetlerimizin(yenilgilerimizin) Esbâbı (sebepleri)” adlı eserin askeri hazırlık bilgisizliğinin 82. sayfasında şu ifadeler yer alıyor;

“Bolayır savaşında da önemli bir hazırlık hatası savaşın kaybına sebep olmuştur.Şarköy bölgesinden karaya çıkarılacak 10. Kolordu ile Bolayır'daki Kolordu o bölgedeki düşman kuvvetlerine karşı birlikte hareket ve taarruz etmekle görevlendirilmişlerdi. 10. Kolordunun çıkarma hareketi 8 Şubat günü sabah başlayacaktı.İki bölüklü ordunun çıkarma hareketinin en mükemmel araçlarla en az üç gün süreceği ve ancak dördüncü günü ileri harekete hızlı bir şekilde başlanacağı eskiden beri bilinen bir savaş tecrübesi ve kuralıdır.Bolayır'daki Kolordunun yalnız ilk günü düşmanı görüp ve işgal için taarruz etmesi ve böylece 10. Kolordunun ileri harekete hazır olmasından sonra beraberce kesin taarruzu başlatmaları lazımdı.Çıkarmanın ilk günü karaya çıkan kuvvet ondan sonraki çıkarmayı bizzat gerçekleştirebilirdi.Fakat böyle olmadı.Bolayır'daki Kolordu tek başına kesin sonuç elde etmek ve zafer kazanma hevesine düştü.10. Kolordu ile beraber hareket etmeyi beklemedi.Dahası, 8 Şubat günü işgal savaşı yerine taarruz etti ve yenildi.Zaten asker bir taarruzda başarılı olmak için gerekli bilgilerden yoksun. En üst rütbeden en alt rütbedeki subaya kadar herkes, birlikte iş görmek ve düşmana karşı gerekli tedbirleri almaktan aciz olduğundan bu noksanları gidermede başarılı olma şansı yoktu. Bu durumlar dikkate alınmadığından öğlen zamanı henüz 10.Kolordudan karaya ancak iki tabur çıkmışken, Bolayır hattına dönmüştü.”

Bu yazılanlarla, Bolayır Kolordusu 8 Şubat'ta taarruz ettiğinden dolayı bir hazırlık hatası yapılmış olmakla suçlanmakta ve bu da adı geçen kolordunun “Yalnız başına kesin sonuç almak,zafer kazanmak hevesi “ olarak yorumlanmaktadır.

Yazarın savaş hazırlığı hatasından öte şahıslara ilişkin tavrını biz takip etmeyeceğiz.Ancak savaşın ikinci kısmının en önemli olayı olan Bolayır Savaşı hakkında gerçeğin tahrir edilmesine ve tarihi belgelerin susturulmasına taraf olmayacağız.Bu amaçla, adı geçen eserde tamamen farklı bir şekilde açıklanmak istenen başarısızlığın, gerçek sebeplerini ortaya koymak ve sorunu gerçek şekliyle aydınlatmak mecburiyetindeyiz.

Bolayır Savaşına Nasıl Karar Verildi ?

Edirne'nin, Londra Antlaşması ile Bulgarlara verildiğini anlayan kamuoynunun tepkisi üzerine, bu şehri düşman işgalinden kurtarmak için hükümetin 23 Ocak'ta değişen ateşkes antlaşmasının feshine sebep olma ve savaş 3 Şubat'ta yeniden başlamıştı.

Darbe ile başa gelen hükümet, önemli olması nedeni ile Edirne'yi kurtarmak için olmasa bile hiç değilse Edirne'nin kurtarılmasını dört gözle bekleyen kamuoynu karşısında bir şeyler yapmak mecburiyetinde kalmıştı.Bu hareketin Bolayır tarafından yapılması, Genel Kurmay tarafından kararlaştırıldı.Fakat asıl ordu Çatalca hattında idi ve esaslı bir hareket asıl ordu ile yapılabilirdi.Fakat hem asıl ordunun taarruz hareketine henüz sahip olmaması, hem de Bolayır karşısındaki düşman kuvvetinin Bulgar ordusu merkezinden uzak olması hesabıyla adı geçen düşman kuvvetinin güçlü birlikler arasında sıkıştırılabilemesinin mümkün olduğu işihbarat ile yinelenmiş ve yol seçilmişti.

Bolayır karşısındaki düşman hakkında Bolayır Kolordusu Komutanlığından, Genel Kurmay Başkanlığı'na 6 Şubat'ta verilen bilgiye; düşmanın ileri birlikleriyle (iki alay tahmin olunuyor) Kavak Suyunu geçerek Eksâmil sırtlarında hazırlık yaptığı ve henüz götülemeyen fakat Keşan ve Malkara hattında toplandığı tahmin olunan düşman kuvvetlerinin üç bölüklüden fazla olmadığı bildirilmişti.¹

Keşan-Malkara hattında bulunan bütün düşman kuvvetleri, ileri birliği ile Eksâmille cesaretili bir şekilde ilerleye doğru atılmış olması ve Eksâmildeki düşmanın arkasındaki Kavak Suyu'nun pek de geri çekilmeye uygun olmaması Bolayır Kolordusunca bu düşman kuvvetine 5/6 Şubat 1913'te saldırma imkânını vermişti. Gerçekten, Bolayır hattında iki piyade fırkasıyla bir piyade alayı ve sekiz batarya vardı.Sayı olarak düşmana üstünlüğümüzden ve bilhassa topçumuzun ezici üstünlüğünden ve düşmanın henüz cepheye yerleşmemiş olmasından faydalanarak Eksâmil sırtlarına kadar yayılan düşman kuvvetlerini Kavak Suyu gerisine atarak cezalandırmak imkânı vardı.Ama düşmanın bu zayıf durumu günlerce devam edemezdi.Zaten 7 Şubat'ta durum başka idi.

¹ Bolayır Kuvvetler Komutanlığından, Genelkurmay Başkanlığı'na 24 Kanun-ı Sâni 1328 (6 şubat 1913) de gönderilen şifeli telgrafta (Gerçek şudur ki 7 rılı ve 2. fırkalarla Makedonya gönüllülerinden oluşan bir fırkanın ki toplam 3 fırkanın bulunduğu sonradan doğrulanmıştır.)

Yukarda da sözü edildiği gibi Edirne'nin kurtarılması yolunda yapılması zorunlu olan ve Bolayır bölgesinden yapılması tercih edilen hareketin, Şarköy'de denizden çıkarma yapılarak olmasına. Genelkurmayca karar verilmiş olduğundan, Bolayır Kolorodusunu Eksenil'deki düşmana karşı kararlaştırıldığı saldırıyı başkumandanlık:

"C. 5 şubat 1913 hazır birlikler ve 27. düzenli fırkaları ile yarın alaca kararlıkla düşmana saldırıma fikri gerçekten doğru ise de düşman ne kadar Bolayır yönüne çekilir ve ne kadar çok kuvvetini yaymasına izin verilirse Şarköy'ün batısında karaya çıkacağı bu sabah bildirilen yedek birliklerin düşman aleyhine yapılacak hareketi kolaylaştıracağından, düşmanın Bolayır yönünde ilerlemesine izin verilmesi" telgraf emriyle uygun görmekle beraber Şarköy'e veya günüy kıyı sahiline çıkarılacak kuvvetlerle Bolayır yönünden beraberce taarruz yapmak amacıyla ertelenmiş ve düşmana ait bazı bilgiler sorulduktan sonra Şarköy ve günüyindeki noktalardan önemli bilgiler elde ederek, aynı zamanda da Bolayır hatındaki fırkalarda aynı şekilde saldırıya geçerek düşmanı iki aleş arısında sıkıştırmak için kesin karar verilmiş ve bu amaç için yarın sabahın iltibaren vapurlar içinde bir kolordunun hareketi hazır olduğundan² Kavak'tan ilerleyen düşmanın arkadan tehdide en uygun çıkarma noktalarının hangileri olduğunun bir an evvel bildirilmesi³ ve an sonunda 5/6 Şubat sabahı saat beşte Şarköy civarında çıkarma hareketi yapılacağından dolayı Bolayır Kolorodusunun da karşısındaki düşmana saldırarak sözü edilen hareketin yerine getirilmesi emrediliyordu.

6 Şubat 1923 tarihli 10.Kolorodudan gelen telgraf da : " 10. Koloroda Karargâhı bugün öğlenden sonra saat: 6 'da Galata rıhtımından Nilüfer vapuru ile hareket edecek ve kolordunun diğer bölükleri de sabah saat:5'de Şarköy'de bulunacak şekilde hareketleri düzenlenecektir.

Donanmanın çıkarma hareketini yapmakla görevli kısımları boğaz ve civarında mevcut çıkarma araçlarını yanlarına alarak sabah saat:5 de İnceburun bölgesinde nakliye filosuna katılacaklardır.

Filo kumandanı ve Tefrik bey buna göre aynı zamanda Vapurda bulunsunlar..... deniliyordu..

² 5-6 Şubat 1914 tarihli Genelkurmay başkanlığından gelen şifre telgraf

³ Sonradan harekete hazır olmadığı anlaşılmıştır. Genel Kurmay tabiki bu bilgiyi 10. Kolorodu Karargahından almıştır.

Gerçekten, bu telgraf alınmadan önce 10.Kolorodu Karargahından adı geçen Kolorodu'nun durumu ve hareketi hakkında Bolayır Kolorodusunu bilgilendirmekle görevli binbaşı Tefrik bey gelmiştir. Binbaşı, gerekli hazırlıkları tamamladığını söylemiştir. Bir Kolorodunun hazırlığı ne kadar mükemmel olsa da çıkarma hareketinin yine hayli zaman aldığı ve bu hareketin ertelemeye mecbur olması ihtimalinin olabileceği Tefrik beğe söylennmiş ise de bu anlamda her türlü şüphe ve teredditten uzak olduğunu ve İstanbul gibi büyük bir limana çıkarma için gerekli her şeyin getirildiğini, seyyar iskelelerin, köprü dubalarının ve ojerinin şâânlarının ve şeylerin toplanıp hazırlandığını ve Kolorodunun 7si akşamına kadar tamamen çıkmaya bile öğlene kadar (İnce burun) civarında hiç olmazsa Nuri bey birliğinin takviyesi ile bir ordu birliğinin Bolayır Kolorodusu'nun taarruz hareketine bizzat katılacağı kesin olarak bildirilmiş idi.

Bunun üzerine Bolayır Kolorodusunun 7 Şubat gününe ait saldırı emri kendisine yazılarak, yapılacak hareket hakkında detaylı bilgi verilerek, 6-7 Şubat gecesi 10. Koloroduya yeri bildirilmişti.

7 Şubat sabahı 27. birlik ve diğer hazır birlikler sabah saat:8'de düşman cephesine kahtamanca bir şekilde saldırıya başladılar ve Şarköy hatında başka bir Osmanlı kuvvetiyle birlikte Düşmana son darbeyi yapmak üzere öğlenden sonra saat:02'ye kadar şiddetli direnişe rağmen düşmanı yerinden uzaklaştırdılar . Bu zamana kadar Askerlerin bütün geçilmesi Şarköye bakan komuta merkezi düşmanı arkasından çevirecek Osmanlı askerlerine çevrilmiş idi. Bu ümitli bekleyişin sonunda ilerideki Ordu birliğinin kaybı % 50'yi bulmuş idi. Yazık ki bu bekleyiş ihanet ediyordu. Osmanlı askeri yerine, Şarköy hatında bulunan Bulgar yedek kuvvetleri son bir ümit ile Osmanlı askerine geri dönerek taarruza başlamış idi.

İşte bunun üzerine 7 Şubat günü, çok büyük cesaret ve çok kayba rağmen, Osmanlı askeri tarihinde bir başarısızlık daha kaydedildi.

Askeri Hazırlıkta Başarısızlık Nerededir?

Yazarın iyi niyetinden şüphe etmeye hakkımız yoktur. Bundan dolayı, Bolayır Kolorodu hareketini eleştirdiği zaman ,yukarıda olduğu gibi bilgiden yoksun olduğunu sanıyoruz.

Şimdi şu bilgi ve O emir göz önüne getirilsin; Bolayır Kolorodusuna verilen görevin yerine getirilmesinde düşmanı sadece işgal etmekle yetinip yetinilmeyeceği bir daha düşünülün!

Bu konudaki bilgilerimi tamamlamak için 10. Kolorodudan 7 Ocak'da Bolayır Kolorodusu Komutanlığına yazılan aşağıdaki telgraf bir kez daha gözden geçirilim.

"Koloroduyu getirecek gemiler tam olarak zamanında hazırlanamadı. Bundan dolayı hareket ertelendi. Fakat hazırlanan Kolorodunun bugün Bolayır'dan taarruz ettiği haberi alınması nedeniyle şimdilik eldeki 9 tabur piyade, makineli 2 bölük Şarköy'ün 2 kilometre batısında, diğer nakliye vapurları da arkasından geleceğinden, bunlarda öğlenden sonra çıkarılacaktır. Çıkarma hareketi sabah saat: 10'da başlayacaktır."

Siz taarruza devam ederek, karşımızdaki düşman kuvvetlerinin çekilmesini sağlayınız."⁴

Yazarın şu: "Bolayır'daki kolorodu kesin sonuç almak, zafer kazanmak hevesine düştü. 10. Kolorodu ile birlikte etkili hareketi beklemeydi. Dahası 7 Ocak'ta işgal harbi yerine, taarruzu tercih etti. Nihayet perişan oldu." suçlamasına artık bir sebep kalmadığını düşünürüz.

Gerçekte Bolayır Kolorodusu, 7 Ocak'ta tek başına savaştı. Fakat bu tek başına savaşa arzusundan değil belki yalnız başına bırakılmış olmasından ileri gelmiştir.

Yukarıdaki belgeyi dikkate aldıktan sonra bu konuda şüpheli fikir sahibi bulunmaz.

Bolayır kolorodusu kendisine söz verilen yere zamanında varmış ve diğerlerinin söz verilen yere gelmesini sağlamak için mümkün olduğu kadar düşman kuvvetlerini üzerine çekmek ve durdurmak suretiyle bütün gayretini göstermişti. Belirlenen yere gelmeyenler olduysa bundan Bolayır Kolorodusu yalnız başına savaşmak "Muzaffer olma hevesine" düştüğünü söylemek pekte aslen askeri basarsızlık iddiasında bulunmağa uygun değildir.

Sayın yazarı bir daha olayı araştırmaya davet edelim. Düşman, Bolayır birliklerini, yarım adamın en dar yerinde bir zincir ile sıkıştırmak maksadıyla Eksâmil sırtlarına kadar ilerlemiş ve bu hattan itibaren Marmara'nın Kuzey ve Kuzey doğuya uzanan sahili üzerinde meydana gelecek teşebbüse karşıda Malkara ve Havalisinde bütün kuvvetlerini yığılmıştı.

Şimdi yazarın fikrine uyarak, Bolayır Kolorodusu aldığı emirler ve bildirilere rağmen- Eksâmil Cephesi karşısında 3,4 gün işgal muharebesiyle yetinmiş olsaydı ne sonuç alırdı?.

⁴ Bu telgraf geç gelmiştir.

Eksâmil Cephesinin savunma kuvvetlerine güvenen düşman, Bolayır hattından ciddi bir baskı görmediğine pek memnun olarak, O da Aksâmil'de işgal ve uygun olan savaşı büyük bir yarar ile kabul eylediği esnada, yalnız başına Şarköy'e çıkmaya uğraşan çıkarma kıtasını tamamen denize dökmek için gerekli zaman ve kuvvete sahip olabildi ve böyle felaketh bir sonuçtan sonra Bolayır Kolorodusu komutanı mümkün olduğu kadar düşman kuvvetini üzerine çekmediğinden⁵ ve çıkarma hareketini kolaylaştırmadığından⁶ ve çıkarma birliğinin karşısındaki düşman kuvvetini geri püskürtmeye girişmediğinden⁷ dolayı suçlamak haklı olurdu.

Gerçekten İstanbul gibi bir limanın bütün taşıma ve çıkarma araçları, binek vasıtalarını yanına alarak daha 6 Şubat sabahından itibaren vapurlar içinde harekete hazır olduğu bildirilen bir kolorodunun kararından haber subayı göreviyle gelen harp binbaşısının görevini iyi bir şekilde yapmadığına ait şüphe etmek için bir hakkımız yoktu ve 6 şubat öğlene kadar hiç olmazsa bir fırkannın karaya çıkabileceğine dair verdiği sözü dikkate alınmak için elimizde bir delil yoktu; Çünkü ilgili şahıs bu hazırlığı yapmakla görevli heyetin önemli üyelerinden bir binbaşı ve adı geçen hazırlığı Bolayır Kolorodusunca hiçbir şey sezebehiyet vermemek için adı geçen koloroduya tamamen bildirmeye görevli bir subay idi.

Bu bilgiye rağmen, hafif işgal savaşıyla yetinerek, çıkarma yapacak birliği kendi kaderine terk etmek cesaretinde bulunacak bir komuta heyeti için, yalnız başına "Muzaffer olma hevesinden" daha ağır ve hainliğe daha yakın suçlamalar haklı olmaz mıydı?.

Bolayır muharebesindeki yenilgi, yazarın araştırmadan iddia ettiği gibi yalnız başına muzaffer olmak isteginden doğmamıştır. Bunun sebeplerini;

Birincisi: Nakliye gemilerinin 6 sabahı saat 5'de Şarköy önünde hazır bulunup çıkarma yapacaklarına ait tahminlerin doğru çıkmamasında,

İkincisi Onuncu Kolorodu haber subayının sonradan olanlarla gerçeğe uygun olmadığı anlaşılan ifadelerinin abartıdan oluşmasında;

Üçüncüsü; Böyle önemli bir çıkarma hareketinin bütün ihtimalleri göz önüne alınarak, nakliye filosu yerinin karşısında hazır bulunup iskeleler konulmaya başlanmadan önce Bolayır Kolorodusuna baş komutanlıktan 6 Şubat için saldırı emri verilmesinde,

⁵ Gen. Kurm. Başkanlığının 6 şubat 1913 tarihli şifreli telgrafın cevabı

⁶ Gen. Kurm. Başkanlığının 6/7 Şubat 1913 tarihli şifre telgrafı

⁷ 10. Kolorodu Komutanlığının 8 Şubat 1913 tarihli şifre telgrafı

Dördüncüsü: Öğlen sonrası saat ikkiye kadar başarıyla ilerlemişken düşman yardımcı kuvvetinin taarruzu üzerine, hücum birliğinin görülen lüzum üzerine kontrol altında bulundurulmasında aramak gerekir. Bu son noksan itiraz olunmalıdır ki yalnız Bolayır kıtasına ait değildir.

(Askeri mağlubiyetlerimizin Esbâbı) yazarına cevap vermek için yalnız resmi belgelere dayanılmıştır. Söz konusu belgeler, ait olduğu makamların savaş gazetelerinde saklıdır. Böylece, adı geçen gazeteler varken isim ve hüviyeti belli olmayan bir yazarın gerçek dışı değerlendirmelerine cevap vermek gereksiz görülebilir ve bu fikir bizzat ağır basmaktadır. Ancak meçhul yazar, tabiye ve askeri düşünceler ile hiç ilgisi olmayan durumları karıştırarak adı geçen olayda yer alanları suçlamaya kalkışmıştır.

Düşman karşısında, tarihî günler yaşanırken, askeri görevini vatana layık bir şekilde yapmak için gösterilen gayretin bu kadar ağır bir şekilde olumsuzca yorumunu görmek vicdan sahipleri için mutluluk vesilesi değildir.

Bolayır Kolorudunun 6 Şubat tarihli muharebesinde geriye çekilmeye mecbur olmakla beraber askeri görevini hakkıyla yerine getirdiği⁸ inancındayız:

Gerçekten, Onuncu ordunun 7 Şubat tarihli telgrafındaki tahminleri hiçbir olumsuzluk yaşamadan saat 5'de çıkartma hareketi başlandı ve Tevfik beyin verdiği bilgiye yakın bir şekilde işe devam edilmiş olsaydı 8 Şubat 'ta Bolayır birliğine karşı düşmanın elde ettiği geçici başarının sonu kendisi için bir felaket olurdu. Bolayır Kolorudusu dahi meydana savaşında verdiği şehitlerin bu şekli ile intikamının alındığını görerek memnun olurdu.

Herhalde Bolayır muharebesinde, Bolayır Kolorudusunun vazifesi ve durumunu işgal hareketini değil, Eksâniil'deki düşmanı zor duruma sokarak Şarköye geçmek isteyecek düşman kuvvetlerini Eksâniile çekerek ciddi bir taarruz yapmaktı.

Aralarında 6 Km 'den fazla uzaklık olmayan Eksâniil sırtlarına, Bolayır sırtları arasındaki alanda 8 Şubatta yapılması kararlaştırılan harbin tümü ne işgal nede gösteriş harbi olabildi. Bu yerde 3 gün düşmanla karşı karşıya kalınmazdı ve kalındığı takdirde, 10. Kolorudunun sebpsiz ve tamamen karaya çıktığı zannedildiği halde dahi uygun olmayan bir şekilde düşmanın üç misli kuvvetinin taarruzuna uğramak mecburiyeti doğardı.

Bolayır Kolorudusu yayılmayı sağlamak ve korumak için ilkönce harbe sokulduğu veya yakın başka bir kol harbe katılmaya kadar düşmanı meşgul

⁸ Baş komutanlığın 6/7 Şubat tarihli telgrafi.

etmekle görevli (Piyade talimatının mad.47) askeri bölükler gibi anlaşılrsa yanlış yapılmış olur.

Bolayır Kolorudusu çıkartma yapan bir ordunun güvenliğimi sağlamak için gerekirse kendini feda etmek üzere harp edeceğini ve öyle yaptı.

Balkan harbinde askeri yenilgilerin sebeplerini araştırmak, Gülistan vatanın güzel bir çiçeği olan Rummeli'nin kaybı ile son bulan büyük felaketten ders almak ,ihret almak hepimiz için borçtur. Bu anlamda gösterilecek gayret ve fedakarlığa ne kadar teşekkür edilse azdır.

Ancak; Bu fedakarlıkların faydalı olması için tarafsız bir araştırmaya, derin bir bilgiye, çirkin olmayan bir hissiyata ihtiyaç vardır.

Bizi bu satırları yazmaya mecbur eden yazarı tanımak şerefi ile övünemediğimizden, kendisi hakkında acele karar vermekten kaçınacağız. Yalnız bilinen meziyetlerden yoksun eleştirmenlerin, belli noksanlıklarıyla dolu izlerinin ortada olduğunu inkar etmek zordur.

Bazı yazarlar vardır ki; Yalnız kişisel fikirlerinden oluşacak bir eserin kimse tarafından okunmayacağını bildikleri için, olay yerine şahısları koyarak şahsiyete baş vurarak dikkat çekici süsler ilave etmek kendileri için bir hastalıktır.

Bazı askeri yazarlar vardır ki hiçbir askeri tecrübeleri, tecrübeleri yoktur. Askeri görüntüleri birliklerini veya görev yaptıkları dairelerin sınırlarını aşmamıştır. Fakat bunlar her şeyi bilir iddiasındadırlar. Görmek, anlamak, hissetmek, mümkün olan her şeyi görmüş anlamış hissetmişlerdir.

Askeri sanatın hiçbir küçük alanı yoktur ki onların bakışları oraya etki etmemiş olsun! Kendilerinden en emin bir şekilde olay hakkında kararlarını vermekten kaçınmazlar; bu hareket ta'biye kanununa aykırıdır!Bu kumandan bencilliğe kapılmıştır. Bu subaylar hevesine yenik düşmüştür.

İşte bu yazarlar gerçek tarih için bir tehlike oluştururlar.

Maksadımız, Söz konusu eser sahibini bu tür yazarlar arasına sokmak değildir. Ancak; Bolayır savaşının yenilgi sebeplerini araştıran yazarın vicdanı hiçbir an teredditte düşmeden adı geçen kolorudunun yalnız başına "Zafer kazanma isteği" yüzünden perişan olduğunu ileriye sürdüğü düşünülürse, kendisinin savaşlarla ilgili karar vermede oldukça cesaret sahibi olduğu anlaşılır.

Ağır suçlamada bulunmak ve bunda cesaret göstermek kolaydır, Bunun kadar kolay olmayan bir şey varsa oda art niyetsiz hizmet etmektir. Bu satırlar şu hizmeti yerine getirmeye yeterli olmuştusa ne âlâ!

SONUÇ

Tarihi olayın yaşandığı yer Bolayır'dır. Burası ve Şarköy, Gelibolu yarımadasının daralan bogazının Kuzeydoğu kıyılarında Çanakkale Boğazi'nin Marmara'ya açılan önemli bir hakim noktasıdır. Bu coğrafi mekân, Çanakkale Bogazındaki gerek deniz gerekse kara savaşlarında önemli bir konum oluşturmaktadır. Balkan Savaşında da bildiğimiz gibi bütün cephelelerde yenilmiş ve Bulgar orduları Çatalca'ya kadar ilerlemişlerdir. Düşman ilerleyişi karşısında geri çekilen ordumuzun önemli bir kısmını oluşturan Bolayır Ordusu da Gelibolu'nun bu dar boğazına sıkışmış bir durumda kalmıştır. Savaşın kaybedilmesi ve Edirne'nin elden çıkışı milleti sıkıntıya sokmuş, iktidar ve ordu komutanlarına karşı ciddi güvensizlik oluşturmuştur.

İşte bu gelinen noktada Kavak Suyunu geçip, Eksâmlı sırtlarına kadar gelen Bulgarlara ani bir taarruzla, Kavak Suyunun ötesine atıp Edirne'ye doğru bir çıkış hareketini başlatmak amaçlanmıştır.

Bu amaç için her türlü hazırlık yapılmış ve 8 Şubat 1913 günü sabah taarruz kararı alınmıştır. Şarköy'den çıkarma yapması gereken 10. Kolordu vaktinde harekete geçmemesi nedeniyle savasın aleyhimize sonuçlanmasına sebep olmuştur. Ali Fethi'nin bir savunma niteliği taşıyan bu kitapçığı olayı aydınlatması bakımından önemlidir. Gelişmeler ve yaşananlar kaynaklardan incelendiğinde çok da haksız olmadığını söylemek de mümkündür.

Bu planlanan taarruzda devrin önemli genç subayları karşı karşıya gelmiştir. Bolayır Kolordusunun harp sorumlusu Ali Fethi, hareket Şube Müdürlüğü Mustafa Kemal'dir. Şarköy'den çıkarma yapacak 10. Kolordunun hareket Şube Müdürlüğü ise Enver Paşa'dır. Her iki taraf da yenilginin sorumluluğunu üstlenmek istememektedir. Karşılıklı suçlamalar o kadar ağırlaşmıştır ki M. Kemal ve Ali Fethi istifanın eşğine gelmiştir. Bu da bize Balkan Harbi ve sonraki dönemlerde komuta düzeyinde ordumuzdaki ayrılık ve güvensizliğin ortaya çıkmasını yansıtmaya bakımından önemlidir.

Burada dikkat çeken bir diğer husus, M. Kemal herhalde askerlik hayatının ilk dolaylı eleştirisini bu yazılan eserle almış oluyordu. Genç bir subay iken Enver Paşanın karşısında pek de ilgisiz olmayan yenilginin sorumlusu tutulmaya çalışılmıştır. Belki de bu eser Enver Paşa tarafından tarafı birine yazdırılmış olabilir. Sonuç olarak; bu tür eserler her ne kadar bireylerin kendilerini savunduğu bir özellik taşısa da, tarihin karanlık noktalarını aydınlatıcı olma özelliklerini de beraberlerinde taşırlar.

Bu küçük kitapçıkta, Bolayır'da yaşanan çok önemli bir muharebenin iç yüzünü öğrenme fırsatı bulabiliyoruz. Yalnız olayın aydınlatılmasında o dönemin tarihi kayıtları da dikkate alındığında; bir devre imzasını atanların nasıl kendilerini ispatlamaya davalı hatalar işlediklerini görmek mümkünüdür. Bolayır Kolordusu'nun düşündüğü, fırsat düşmüşken Bulgar Ordusunu en zayıf anında saldırarak yenilgiye uğratmak vardır. Bu fırsat 5/6 Şubat 1913 tarihleri için geçerlidir. Fakat İstanbul'daki üst düzey askeri yetkililer, Bolayır Kolordusu'nun tek başına değil, İstanbul'dan gelecek kuvvetlerle ortak hareket edilmesini istemiştir. Bu da hareketin doğal olarak gecikmesine sebep olmuştur. Bulgar Ordusu'nun iki gün önceki zayıf durumu, merkezden gelen yardımcı kuvvetlerle değişmiştir. Ancak buna rağmen olayda asıl tartışma konusu bu durum da değildir. Her türlü istihbari bilgilere göre hazırlık yapılmış ve taarruz günü 8 Şubat 1913 günü belirlenmiştir. Belirlenen günün sabahı Bolayır Kolordusu harekete geçmiş fakat denizden çıkarma yapacak olan 10. Kolordu harekete katılmamıştır. Aslında 10. Kolordu Komutanı Hürşid Paşa ile Enver Paşayı taşıyan Nüfuz Vapurunu 8 Şubat sabahı İnceburun'a varmıştır. Bir iki saat sonra 31. Tümeni taşıyan vapur da gelmiştir. Diğer vapurlardan haber alınamamıştır. Enver Paşa taarruzu bir sonraki güne bırakma kararını göndermek üzere iken, bu karardan onu kendi irtibat subayı Binbaşı Tevfik'in gelmesi ile yaptığı müdahale vazgeçirmiştir. Bir an evvel mevcut güçlerle çıkarmanın yapılması gerektiğini, aksi halde durumun çok kötü olacağını belirtmiştir. Ancak bütün bu gelişmelere rağmen, çıkarma hava muhalefeti nedeniyle etkisizle zammında yapılamamıştır.

Böylece Bolayır Kolordusu düşmanla baş başa bırakılmıştır. Bu durum, ağır bir yenilgi ve çok asker kaybıyla sonuçlanmıştır. Suçlu kim? Sorusuna cevap aramış ve İttihadçıların istemeyen adamı durumunda olan Ali Fethi ve Mustafa Kemal yazılan anonim kitapla sorumlu tutulmaya çalışılmıştır.

Bir dönemin önde gelen askeri şahsiyetlerinin siyasi ve ideolojik düşüncelerini, bir milletin kaderini belirleme konusunda acımasızca ön plana geçirdikleri görülüyor. Balkan Savaşı da bir bütün olarak değerlendirildiğinde, bu tür hatalarla doludur.

Kitap Tanıtımı

356

357

GELİBOLU'DAN KAFKASLARA
BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ANILARIM

İ. Ceyhan KOÇ*

Yazar: İ. Hakkı SUNATA

Yayımlayan: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2003, 609 s.,
4 fotoğraf ve bir belge.

Anı tarzında kaleme alınan bu eserde "Çocukları" imzasıyla Önsöz'de
yazarla ilgili şu bilgilere yer verilmektedir:

"Hakkı Sunata 1892 yılında İstanbul'da doğdu. Vefa İdadisini bitirdikten sonra, İstanbul Darülfünunu Hukuk Fakültesi'ne devam etti. Birinci Cihan Harbi'nin başlangıcında, fakültenin ikinci sınıfında iken askere alındı. On ay eğitimden sonra, o sırada bütün şiddetle sürmekte olan Çanakkale savaş cephesine gönderildi. Günü gününe tuttuğu notlarla Çanakkale savaş kadir anılarını ayrıntılı bir şekilde yazdı. Daha sonra Doğu cephesinde önce Ruslarla iki sene, Ruslar Doğu cephesinden çekildikten sonra Ermenilerle olan çatışmaları da bütün canlılığı ile tasvir etti. Harpen döndükten sonra İstanbul'un işgal altındaki yaşamını Kurtuluş Savaşı'na kadar çekilen acıları ve ezikliği hemen hemen günü gününe tespit etti. Mübareke yıllarının İstanbul'unda bir taraftan yarım kalan hukuk tahsilini tamamlamak, bir taraftan da ailesinin geçimini temin etmek için çalıştı. Bütün bu dönemlere ait anılarını, ailesine dair olan kısımlarını kısalarak okuyucularla paylaşmak istiyoruz."

Yayınevi anı ile ilgili arka kapakta tanıtım amaçlı bilgiler verir:

"Hukuk eğitimimin henüz ikinci yılında bir genç...Savaşmaktan, siperlerde gün geçirmekten, arkadaşlarının ölümünü seyretmekten çok farklı idealleri var...Önündeki yıllara umutla bakıyor... Ne var ki bir gün, savaş patlıyor, Osmanlı İmparatorluğu cehennemim göbeğinde buluveriyor kendini. Sefâberlikle birlikte eli silah tutanların arasında Çanakkale Cephesi'ne doğru yollanıyor genç İsmail Hakkı Sunata. Kendisine son derece saçma, vahşi ve insanlık dışı gelen bu savaşın içinde, belki de normal kalmayı başarabilmek için yazıyor, durmadan yazıyor. Önce Çanakkale, ardından Doğu Cephesi...Mülâzım-ı Sani Hakkı Efendi, açlık, sefalet, acı ve çaresizlik dolu savaş yıllarını cephenin içinde, kah siperden, kah ordugah yapılmış derme çatma köy odalarından, kah zeminlerden bakarak anlatıyor...Gelibolu'dan Kafkaslara, her satırında savaş dehşetini hissettiren,

* Yrd. Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Eğitim Fakültesi

sorgulatan ve acıyla kavuran bir kitap. Sunata'nın günlüklerini okurken Birinci Dünya Savaşı'nın görünmeyen yüzüne yakından bakacak, savaşın soğuşunu ve insanın sıcaklığını hissedeceksiniz."

Yazar kendisi de "Geçmiş günlerimden Birinci Dünya Savaşı'yla ilgili bölümümü yeni harflere çevirerek yazdım. Dağınık şekilde olan notlarımı, birbirine bağlayıcı ve tarihleri belirterek birleştirdim. Kağıt, düşünce, geleceği sezme ve görme ve bilgi yetersizliği içinde bulunan kabiliyetsiz ve beceriksiz kimselein, devlet idaresi başına geçmelerinin, bir milleti ne kadar bahatsız ve perişan edeceğini göstermesi bakımından bu olayları yeni yazıya çevirmeye öncelik verdim, " diyerek söz başı yapar.

Eser temelde dört bölüme ayrılmıştır. Yolculuklarla ilgili bilgiler bir tarafa bırakılırsa, yaklaşık ilk yüz sayfa İstanbul Harbiye'deki talimlerle (16 Ağustos 1914- 28 Şubat 1915) ve İzmir'de geçirilen günlerle (3 Mart 1915- 10 Temmuz 1915) ilgilidir. Çanakkale Cephesi'ndeki yaşananlar (27 Temmuz 1915- 18 Ocak 1916) da aşağı yukarı yüz sayfada aktarılır. Geri kalan anların büyük bir çoğunluğu Kafkas Cephesi ve Ermenilerle mücadelelerle yoğunlaşır. En sonunda Mütareke ile başlayan süreçten kısaca bahsedilir. Bu kısa tanıtım çalışması, derginin muhtevası dışına çıkmadan, sadece Çanakkale cephesi ile ilgili iki yüz sayfayı aşkın bir bölümü içermektedir.

Eserin ilk bölümünde Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcı ile ilgili bilgilere yer veriliyor. Hukuk Fakültesi'ndeki hocalarının da etkisiyle Sunata, pozitivist düşüncesi miçin benimsediğini anlatır. Memleketim durumundan söz eder. Yapılan seferberlikten, Avrupa'daki savaşın seyrinden, bahsederek, 16 Ağustos 1914'te katıldığı askeri talimlerle ilgili bilgiler verir.

Yavuz ve Midilli'nin İstanbul'a gelişi, Rus cephesinden alınan bilgiler, Osmanlı Devleti'nin harbe girişi, Enver Paşa'nın teftişi, Çanakkale'de başlayan bombardımanlar, İzmir'e görevlendirme ve İzmir günleri ile ilgili anılar büyük bir samimiyetle aktarılır. Sunata, düşmanın Çanakkale'yi geçmesini büyük bir felaket olarak görür ve olacakları da sıralar: "Çanakkale geçilse, muhtemelen bizim devlet çöker, İngilizlerle Fransızların, Rusya'ya yardım yolu açılır."

İzmir günleri anlatılırken, en çok şikayet edilen şeyin, karavanada sürekli bakla yemeginin çıkması ve bir de çoğu zaman insanı çaresiz bırakan parasızlıktır. Askerler arasında yaşanan olaylardan bahsedilirken, içlerinde okur yazar oranının çok az olduğu vurgusu dikkati çeker.

25 Nisan 1915 takip eden günlerde, Alayı ile birlikte İzmir Kordon'da yürüyüşe katılan yazar, bu yürüyüşü şöyle yorumlar: "Yürüyüşün asıl sebebi: Bizim Tümeni Çanakkale'ye doğru kaydırmışlar....İzmir'in boş bırakılmadığını

göstererek, Müslümanlara cesaret ve gavurlara gözdağı vermek için bu yürüyüşü yapmışız."

Sunata'nın Alayı da Çanakkale'ye sevk edilme üzere trenle İstanbul'a gönderilir. Kısa İstanbul serüveninden sonra, cepheye en yakın istasyon olan Uzunköprü'ye ulaşılar. Peşinden düşman uçaklarının ve topların tecavüzünden kaçınarak yürütmesi gereken yedi günlük yol da bin bir mesakkatle aşılır. Sonunda 27 Temmuz günü 12. tümen, 35. Alay, 2. Tabur, 6. Bölük'e Yedek Subay adayı olarak katılır. Bölüğün bulunduğu alan Suvla Körfezi ve Kireçtepe arasındadır. Daha sonra savaşın gelişim seyrine göre bölük, değişik mekanlara kaydırılır. Hatta kuzey sektöründen düşman çekildikten sonra bölük, Seddülbahır Cephesine sevk edilir.

Sunata, sıcak çatışmalarda bulunur, düşmanın lüzumsuz yere yangın çıkarmak gibi pek çok insanlık dışı uygulamalarına şahit olur. Bunlardan birini şöyle nakleder: Biz düzlükteyiz önümüz fundalık. Düşman ilerleyecek olursa, mutlaka ayakta hareketi lazım. Bu yüzden çabuk görüş müdafaa edebileceğiz. Daha doğrusu fundalık bizi gözden saklıyor. Düşman da bu durumun farkına vardı ki, öğleden sonra fundalığı tutuşturdu. Biz önce sebebi kavramadık, sonradan farkına vardık. Rüzgar denizden karaya esiyor, duman bizim üzerimize geliyor. Duman rüzgardan faydalanarak fundalığı yer yer ateşlemiş. Yangın gitlikçe yayılıyor ve rüzgar alevleri bizim üstümüze süüyor. 13 Ağustos'ta Harp madalyası ile ödüllendirir ve zabıt vekillğine terfi eder. Cephehin tamamını saran dayanılmaz derecedeki kokular, kokmuş ceselleri defn hizmetleri, en yakınların ölümler yüz yüze gelmesi gibi sayısız olgular, harbin sogguk yüzünün sadece birkaç boyutunu resmeder. Bu konuda Sunata'nın bir tespiti şöyledir. Sürünerek nispeten çıkurca bir yere sığındım. Yanımdaki iki onbaşıda birarada idi. İki tarafını da iyice yokladım. Bir şüre adamı var. Dikkatle bakınca gördüm ki bunlar gündüz ölen ve yenen askerler. Başka bir zaman olsaydı insan ölümlerle, böyle feci şekilde ölmüş kimselerle yan yana yatmaktan korkudan ölürdü. Şimdi bu aklıma bile gelmiyor. Ölümlümü, ölümlümü kanıksadık acaba"

Sunata'nın savaşa ilişkin ilginç bir değerlendirmesi de şöyledir. "Hey Allahım, demek insanları kavgaya sürükleyen hayat denen şey. Ölünce hepsi sessiz sakin, birbirlerine saldırmadan yatıyorlar. Sağlıklarında da böyle iyi geçinmezler ya."

Kasım ayı ile birlikte başlayan yağmur, bora, fırtına, sel ve kar, savaşta daha da çıkmaza sürükler. Yaşanan sıkıntılar yemek, temizlik, sağlık vs. bir çok yerde nakledilir. Özellikle Aralık'ın ikinci haftasında yeni bir çıkartma endişesi sebebiyle peş peşe gelen "süreklili uyanık durulması emirleri" yerine 20 Aralık günü düşmanın cepheden çekildiğine dair haberin verdiği mutluluk ve sevinç, tarihte sığınmayacak niceliktedir.

Yazarın, ülkeyi yönetenlere yönelttiği suçlamaları ve öfkeleri de eserin birçok yerinde görülmektedir.

Sunata, başka cephelerde harp maceralarına koyulmak üzere, 18 Ocak 1916'da birliği ile cepheden ayrılır.

Kısaca belirtilmeye çalışıldığı gibi yazar Sunata bizlere, birçok önemli konular yanarsa, çok önemli başka konularda da bilgi vermekte ve bu yönüyle ilginç bir çalışmaya olabilmektedir.

My First World War Memoirs From Gallipoli to Caucasia

Author: H HAKKI SUNATA

Publisher: Cultural Publications of Türkiye İş Bankası, İstanbul 2003, 609 pages, 4 photos and one document

In this work, which was written out in memoirs format, following information in foreword has been given about the author by the signature of "My Children".

Hakkı Sunata was born in İstanbul in 1892. Following his graduation from Vefa Preparatory School, he continued his studies at the Faculty of Law of University of İstanbul. After having an education of 10 months he was dispatched to the war front of Canakkale. Then, he joined the battles with Russians and Armenians taking place at the Eastern front. When he returned İstanbul after the War, he was determined to write all the sufferings and the oppressions of the occupation days and thus, noted them day by day.

Publisher provides introductory information about the author at the back cover of the book:

A youngster, who is at the second year of his law education. He has ideals very different from fighting, spending days at the trenches, and witnessing the death of his friends. However, the day of war comes and the Ottoman Empire finds itself at the heat of hell. I. Hakkı Sunata also finds himself in the middle of a war which he believes is ridiculous, brutal and inhuman, and maybe this leads him to write, and keep writing, only in order to stay normal. You will feel strongly and instinctively the unseen side of the war; coldness of the war and the warmth of humanity.

The work comprises of basically from four sections. Almost two hundred and twenty pages of the work compose of the developments that took place in the pre-First World War period, during the war and the Canakkale fronts.

This work involves more than two hundred pages that are about Canakkale fronts. This fact alone makes this work interesting as a primary source.

YAZARLARI İÇİN GEREKLİ BİLGİLER

1.Çanakkale Savaşları genel tarihi yansırı, Çanakkale'nin zengin kültür ve tarihıyla ilgili çalışınalar yayımlanabilir. Makaleler Türkçe veya İngilizce olabilir. Yayımlanması istenen makaleler üç kopya halinde aşağıdaki adrese gönderilmelidir:

Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı (ÇATÜY)

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Atatürk ve Çanakkale Savaşları Araştırmaları Merkezi 17100
Çanakkale

Dergiyeye gönderilen makaleler başka bir yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere gönderilmemiş olmalıdır. Yazarlar tarafından ortaya konulan görüşler sadece yazarların görüşlerini, yansıtır. Makaleler yayımlanmak üzere kabul edildiği takdirde, bütün yayın hakları ÇATÜY'ye geçer.

2. Makaleler kağıdın bir yüzüne çift aralıkla yazılmalıdır. Başlıklar ve alt başlıklar kısa olmalıdır. Kaynaklar ayrı sayfada yazılmalıdır. Makalenin ilk sayfasında şu bilgiler olmalıdır: (i) yazının başlığı; (ii) yazar(lar)ı; (iii) yazarların bağlı buldukları kuruluşlar; (iv) En çok 300 kelimelik Türkçe özet; (v) en çok 1000 kelimelik İngilizce özet. Ayrı bir sayfada yazarın adı, adresi, e-mail adresi, telefon ve faks numaraları belirtilmelidir. Türkçe metinlerde imlâ, Türk Dil Kurumu İmlâ Kılavuzu Genişletilmiş ve Gözden Geçirilmis̄ Yeni Baskı (Ankara, 2000)'sına uymalıdır.

3. Tablo ve şekillere başlık ve sıra numarası verilmelidir. Rakamlarda ondalık kesirler nokta ile ayrılmalı, büyük rakamların haneleri virgülle ayrılmalıdır. Denklemlere sıra numarası verilmelidir. Sıra numarası parantez içinde ve sayfanın sağ tarafında yer almalıdır.

4. Kaynaklara göndermeler dipnotlarla değil, yapılmalıdır. Dipnotlarda yazar(lar)ın soyadı, kaynağın yılı, sayfa numaraları yazılmalıdır. Kaynakçada dergi ve derlemelerdeki makalelerin sayfa numaraları kesinlikle belirtilmelidir.

5. Yayına kabul edilen makaleler "Word" programı ile yazılmış bilgisayar dosyasında, disket ile veya elektronik posta yoluyla gönderilmelidir.

ABONE İŞLEMLERİ

Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığında yılda bir kez yayımlanır. 2003 yılı için abonelik ücreti 15.000.000 TL'dir. Abonelik işlemleri için aşağıdaki adrese başvurulmalıdır:

Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığında

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Atatürk ve Çanakkale Savaşları Araştırmaları Merkezi

17100 Çanakkale

Telefon- Fax- e-mail: 0286 212 05 78 ---- acasam@comu.edu.tr

NOTES FOR CONTRIBUTORS

1. Works on the Gallipoli Campaign and certain aspects of the history and culture of Çanakkale city are welcome. Articles either in English or Turkish are accepted. The views expressed by contributors are not necessarily conform to the editorial policy. Articles submitted for publication should be sent in three copies to

The Turkish Yearbook of Gallipoli Studies

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Atatürk ve Çanakkale Savaşları Araştırmaları Merkezi

17100 Çanakkale

Submitted articles should be unpublished work and not submitted for publication elsewhere. Acceptance of an article for publication automatically transfers copyright of the article to The Turkish Yearbook of Gallipoli Studies.

2. Manuscripts should be typed double spaced on either side of the paper. Titles and subtitles should be short. References should be listed on a separate page. The first page should include (i) the title of the manuscript ;

(ii) the name of the author(s); (iii) institutional affiliation(s) of the author(s); Each manuscript should have an abstract of not more than 300 words. The name, address, e-mail address and telephone and fax numbers of the author(s) should be indicated on a separate page.

3. Tables and figures should be numbered consecutively and titled. Decimals should be separated by a full stop. Digits should not be separated by commas. Equations should be numbered consecutively. Equation numbers should appear in the parentheses at the right margin.

4. All references should be cited in footnotes by giving the last name of the author, year of publication, followed by, if necessary, reference to pages. Some examples are: The page numbers for articles in periodicals and edited books must be indicated.

5. Articles accepted for publication should be sent on floppy disks or through e-mail in a "Word" file.

SUBSCRIPTIONS

The Turkish Yearbook of Gallipoli Studies is published yearly. The subscription price for 2003 is 10 US \$

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Atatürk ve Çanakkale Savaşları Araştırmaları Merkezi

17100

Çanakkale
Telephone- Fax- e-mail: 0286 212 05 78 ---- acasam@comu.edu.tr

